

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश

विषयगत सूची क्रम

१. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१
२. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-२
३. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-३
४. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१
५. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-२
६. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३
७. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१
८. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-२
९. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-३
१०. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-१
११. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-२
१२. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-३
१३. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-१
१४. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-२
१५. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-१
१६. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-२
१७. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-३
१८. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-४
१९. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-५
२०. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-६
२१. बुद्धकालीन श्राविका-चरित भाग-१
२२. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-१
२३. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-२
२४. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-३
२५. बुद्धकालीन प्रेतकथा
२६. बुद्धकालीन विमानकथा
२७. बुद्ध जीवनी, अनुरुद्ध स्थविर, सम्राट अशोक, बुद्धशासनको सङ्क्षेप इतिहास

३

विषयगत : बुद्धकालीन गृहस्थीहरू (भाग-३)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रह

प्रकाशक

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

यसका अनुवादक कर्तव्यपरायण आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरज्यूले पालिवाङ्मय (मागधि) बाट विभिन्न वर्गका गृहस्थीहरूलाई छानी यथावत् शैलीमै शब्दानुवाद गरी ...बुद्धकालीन संग्रहहरूको प्रकाशन गर्दै लैजाने योजना अनुसार आफू हृदय रोगले पीडित भई अस्वस्थ हुदाहुदै पनि सपरिश्रम पाठकहरूको हातमा यो बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३ राखिदिनु भएको छ र संग्रहको माध्यमबाट गृहस्थीहरूले स्वचरित्र निर्माणमा ध्यान दिए मात्र कर्म अनुसारको फल प्राप्त गर्न सक्तछन् भन्ने संकेत दिनु भएको अनुभव पनि भएको छ ।

- वटुकृष्ण “भूषण”

Dhamma.Digital

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको सक्षिप्त परिचय

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको जन्म वि.सं. १९७५ पौषमा लुम्बिनी अञ्चल पाल्पा, तानसेन, भिमसेन टोलको एक शाक्यकुलमा भएको हो। वि.सं. १९९२ मा भारतको कुशीनगरमा वहाले ऊ. चन्द्रमणी महास्थविरसाग प्रव्रज्यात्व ग्रहण गर्नुभएको हो। वि.सं. १९९३ मा धर्मप्रचारार्थ भोजपुर जानुहुदा वहा जेलमा पनि पर्नुभयो। जेलबाट मुक्त भएपछि बुद्धधर्म अध्ययनको निमित्त वहा बर्मा र श्रीलंका जानुभयो।

सन् १९४० जनवरी २५ का दिन वहाले श्रीलंकामा श्री पैलेने वज्रज्ञान महानायक महास्थविरको आचार्यत्वमा उपसम्पदा (पूर्ण भिक्षुत्व) पाउनु भएको हो। सन् १९४२ को अन्त्यतिर वहा काठमाडौं आउनु भई नेपालमा बुद्धधर्म प्रचार गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुभयो।

सन् १९५० मा श्रीलंकामा भएको प्रथम विश्व बौद्ध सम्मेलनमा नेपालको नेतृत्व गर्नुका साथै धेरै अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलनहरू लगायत अनेक शान्ति सम्मेलनहरूमा पनि वहाले नेतृत्व गर्दै आउनु भएको छ। यूरोप, अमेरिका, स्क्याण्डिनेविया र दक्षिणपूर्वी एशियाका अनेक मुलुकहरूका साथै रुस, चीन, मंगोलिया आदि अनेक साम्यवादी देशहरूमा भ्रमण गर्नुभएको छ।

सन् १९५१ मा वहाले “अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ”, सन् १९५२ मा स्वयम्भूस्थित “आनन्दकुटी विद्यापीठ” र सन् १९७३ मा “आनन्दकुटी विहार गुठी” को स्थापना गर्नुभएको हो।

सन् १९७६ मा वहालाई श्रीलंकाका बुद्धिष्ट एकेडेमी अफ सिलोनले “साहित्य चक्रवर्ती” र सन् १९७९ मा भारतको नालन्द पालि महाविद्यालयले “विद्यावारिधी” उपाधि प्रदान गरिएको छ।

सन् १९८४ मा श्रीलंकाका स्याम, अमर तथा रामाञ्ज निकायहरूले संयुक्त रूपमा वहालाई “महानायक” भन्ने श्रेष्ठपदबाट विभूषित गरेका थिए भने “त्रिपिटक विशारद”, “त्रिपिटक विशारद शासक जोतक” तथा “सिरिधम्मरक्खितवंसालंकार धम्मकित्तिसिरि” भन्ने जस्ता पदवीहरूबाट पनि वहा विभूषित हुनुहुन्छ।

वहाले नेपालभाषा, नेपाली र अंग्रेजीमा गरी ६ दर्जन बढी पुस्तकहरू लेख्नु भएका थिए र वहाको निधन वि.सं. २०४७ भाद्र ५ गते भएको थियो।

वीर-पूर्ण स्मृति ग्रन्थमाला : २५

६

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश
Nepali Encyclopedia of Buddha's Time
Volume - VI

विषयागत : बुद्धकालीन गृहस्थीहरू (भाग-३)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशन प्रमुख

दुण्डबहादुर वज्राचार्य

प्रकाशक परिवार

अशोकरत्न वज्राचार्य

अनूनरत्न वज्राचार्य

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

- प्रकाशक : वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय
- आवृत्ति : बु.सं. २५६२, ने.सं. ११३८,
वि.सं. २०७५, इ.सं. २०१८
- © सर्वाधिकार : आनन्दकुटी विहार (संस्था)
स्वयम्भू, काठमाडौं
- २७ वटा सेटको मूल्य : रु. १०,०००/-

प्रथम संस्करणको सङ्क्षिप्त इतिवृत्ति

- ग्रन्थ : बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३
- प्रकाशक : आनन्दकुटी विहार गुठी
- प्रकाशन मिति : बुद्धाब्द २५२३
- प्रथमावृत्ति : १००० प्रति
- मुद्रक : नेपाल प्रेस
- समर्पण : स्व. पूज्य प्रव्रज्याचार्य ऊ. चन्द्रमणी महास्थविर
- प्रकाशकीय : तीर्थनारायण मानन्धर
- Preface : Bhikkhu Amritananda
- भूमिका : वटुकृष्ण “भूषण”
- प्राक्कथन : भिक्षु अमृतानन्द

आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविर

जन्म : वि.सं. १९७५ पौष ५ (1918 Dec. 20)

दिवंगत : वि.सं. २०४७ भाद्र ५ (1990 Aug. 21)

आनन्द कुटी विहार

ANANDA KUTI VIHAR

Swayambhu, G.P.O. Box 3007, Kathmandu, Nepal

मिति : २०७५।६।१

शुभकामना सन्देश

अतिपूज्य गुरुवर दिवंगत डा. भिक्षु अमृतानन्द महानायक महास्थविरज्यूले दुई दशक लामो अथक प्रयासले नेपाली भाषामा सुरचित 'नेपाली बौद्ध साहित्य भण्डार' लाई धनी बनाउँदै आनन्दकुटी विहार (गुठी) संस्थाले प्रकाशनमा ल्याई बौद्ध साहित्यमा ज्ञानको भण्डारण गरी "बुद्धकालीन ग्रन्थमाला" को रूपमा आफ्नो कृतित्व छोडेर जानुभएकोमा उहाँको उक्त अतुलनीय योगदानलाई कदर गर्दै अझ व्यापक बनाउनु पर्ने सुविचारसहित "बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश" को रूपमा पुनः प्रकाशनमा ल्याउन प्रकाशन प्रमुख श्री दुण्डबहादुर वज्राचार्यबाट आनन्दकुटी विहारलाई अनुरोध भए बमोजिम यथास्थितिमा "बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश" को रूपमा 'बुद्धकालीन ग्रन्थमाला' पुनः प्रकाशन गर्न दिने सहमति प्राप्त गरी हाल उक्त "बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश" प्रकाशनमा ल्याउन लागेकोमा म सहित सम्पूर्ण आनन्दकुटी विहार परिवारलाई धर्मप्रीतिको अनुभव भएको छ ।

उक्त महान् कार्यले बुद्ध जन्मभूमि नेपालमा बुद्ध शिक्षालाई मात्र नभई नेपाली बौद्ध साहित्यमा समेत ठूलो टेवा पुग्न गई नेपाल

र नेपालीको ज्ञानमा थप उचाइ थपिने छ । बुद्ध उपदेश संग्रहीत प्रमाणित ग्रन्थ 'त्रिपिटक' लाई सहज रूपमा जान्न र अन्तर्गत तथ्यलाई बुझ्न पनि मार्गप्रशस्त गरिएको यस “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” ले नेपाली प्रकाशन भण्डारमा बहुमूल्य निधिको रूपमा परिभाषित हुनेछ ।

अतः बहुमूल्य निधिलाई नेपाली र विश्वसामु पुनः उजागार गरी यसको महत्वलाई प्रदर्शित गर्न लागेकोमा तपाईं सहित प्रकाशक परिवार साधुवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

पुनः प्रकाशित यस “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश”ले सम्पूर्ण पाठकवर्गलाई ज्ञान लाभ होस्, जीवन सार्थक तुल्याउन सकोस् भन्ने कामनासहित प्रकाशन परिवारलाई पुनः सफलताको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं !

Dhamma.Digital

Dharmamurti .

भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविर
सदस्य सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख
आनन्दकुटी विहार (संस्था)

प्रकाशकीय

मानवसमाजलाई अज्ञानरूपी अन्धकारबाट उज्यालोतर्फ डोच्याउने महामानव भगवान् बुद्धको शिक्षा संसारमा अतुलनीय रहेको छ । विश्वले उहाँको योगदानको महत्त्व राम्ररी बुझेको छ ।

विश्वलाई हाम्रो मुलुकले दिन सक्ने एकमात्र विरल साधन भनेको मानवीय उत्कृष्ट ज्ञानको अमूल्य धरोहर खजाना - बुद्धशिक्षा : धम्म नै हो । विश्वका प्रमुख भाषामा यसको प्रचार हुनु आवश्यक छ । यी विशुद्ध निर्मल ज्ञान (प्रज्ञा) को प्रचार जति हुँदै जानेछ त्यति नै आदिमकालदेखिका मानवीय त्रास, पराधीनता र दास प्रवृत्तिबाट मुक्त हुनगर्ने विद्यमान विकृति र विसङ्गतिजन्य कुसंस्कार र धर्मका नाममा रहेका अन्धभक्ति, पूजा कर्मकाण्ड आदि संस्कृतिको अन्त्य भई मानवीय विकास हुनेछ र भौतिक एवं आध्यात्मिक दुइटै क्षेत्रमा भरपूर विकास हुनेछ । साथै आफूमा सम्यकदृष्टि उत्पन्न हुनेछ । आजको युगमा भगवान् बुद्धको ज्ञानवेगर जीवन निरर्थक छ ।

अत्तदीप भव अर्थात् आफ्नो मालिक आफै बन्न । अर्को कोही छैन भनी आफूले आफैलाई मुक्तिको उद्घोष गर्न सक्ने गरी त्यस्तो पवित्र सन्देश बोकी हामी विगत चार दशकदेखि निरन्तर यस क्षेत्रमा संलग्न छौं । यस वर्ष नेपालपुत्र भगवान् बुद्धको मूल वचन सङ्गृहीत पालि त्रिपिटकलाई देवनागरी लिपिमा प्रथमपल्ट प्रकाशन गर्नपूर्व हामीले पनि सबै नेपालीमा त्रिपिटक वाङ्मय सम्बन्धी केही ज्ञान बाँड्न आवश्यकता ठहर्‍यायौं । यसकारण पहिलो प्राथमिकतामा पालि त्रिपिटक ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने पवित्र कामलाई स्थगित गरी प्रस्तुत ग्रन्थसेट निकाल्नमा लागेका हौं ।

बुद्धभूमि नेपालका निवासीहरूको हकमा यसरी धार्मिक दासताबाट मुक्त हुने बुद्धशिक्षा, बुद्धज्ञान र तत्सम्बन्धी अभ्यास हुनु बेस हो । बुद्धको ख्याति सर्वत्र लोकप्रिय छ; तथापि त्यो हालसम्म

औपचारिकतामा मात्र सीमित छ । यहाँ मरेपछि स्वर्ग जान पाइने धर्म साधनका रूपमा तीव्र प्रचार भइरहेको पाइन्छ । उहाँको उपदेश पालिभाषामा रहेको कारण यथार्थ सत्य कुरो बुझ्न हामीमा यथार्थ ज्ञानको अभाव छ भने सबैले बुझ्न सक्ने नेपालीमा यस्ता साधन उपलब्ध नहुनु पनि एउटा कारण हो । यही कुरो दृष्टिगत गरी आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविरको असाधारण बृहत कृतिलाई यसपालि विशेष प्राथमिकता दिई **बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश**को नामाङ्कन गरी प्रकाशन गर्न लागेका हौं ।

बुद्धकालीन ग्रन्थका पूर्ववर्ती प्रकाशनगृह आनन्दकुटी विहार गुठीका अध्यक्ष श्रद्धेय भिक्षु मैत्री महास्थविरका सामु उपर्युक्त प्रस्ताव राख्यौं । उहाँलगायत गुठीबाट पनि हाम्रो प्रस्तावलाई स्वीकार गरी प्रकाशन गर्न हामीलाई अनुमति दिनुभयो । हामी अध्यक्षज्यूलगायत सकल सदस्यहरूप्रति हार्दिक आभारी छौं । यसका साथै, शुभेच्छा सन्देशको सम्बोधन गर्नु भएवापत विहार गुठीका सदस्य-सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविरज्यूप्रति पनि कृतज्ञ छौं ।

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरका पुस्तकलाई एक आदर्श ग्रन्थ मान्दै यसमा प्रयुक्त प्रस्तुती अर्थात् शैली, भाषा, अनुवाद, पाठ्यसामाग्री र अनुक्रमणीकालगायत कुनै कुरोमा पनि हेरफेर गर्न आवश्यक ठानेनौं । यसलाई स्क्यानित गरी जस्ताको तस्तै प्रकाशन गर्ने योजना भएपनि पुस्तक छपाई गर्दागर्दै कुनै-कुनै बुद्धकालीन पुस्तकहरूको छपाईमा केही स्पष्ट नभएको कारण बीचमा आएको समस्या समाधान गर्न आनन्दकुटी विहारबाटै उपलब्ध सफ्ट कपीबाट काम चलाउन परेको छ । यसका लागि सम्बन्धित सबैमा हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछौं । प्रेससम्बन्धी दीपक र विनोद दुई दाजुभाइको सहयोग सम्भनलायक छ । उहाँहरूबाट यस किसिमको सहयोग प्राप्त नभएको भए पाठकवर्गले यति छिटो यस्तो बृहत् ग्रन्थ पढ्न पाउनु सम्भव थिएन ।

आफ्नो साधनामा लाग्न अनुकूल वातावरण मिलाई पारिवारीक सहयोग जुटाइदिने श्रीमती ज्ञानीशोभा शाक्य वज्राचार्यलाई धन्यवाद छ । स्नेही छोरी सुश्री मनिका वज्राचार्यलाई पनि धन्यवाद छ, जसले पूफलगायत अन्य आवश्यक सहयोग जुटाइ दिइन् ।

विगत चार दशकदेखिको हाम्रो परिकल्पनामा सहभागी हुँदै त्रिपिटक प्रकाशन गर्दै आएका भतिजा अशोकरत्न वज्राचार्यको संलग्नता स्मरणीय छ । हामी यहाँसम्म पुग्नमा उनका साथै दिवङ्गत दाजु पवित्रबहादुर वज्राचार्य र दिदीज्यू सुश्री हेरादेवी वज्राचार्यको उदार सहयोग उल्लेख्य छ । यसमा छोरा अनुरत्न वज्राचार्यले समेत साथ दिएकोमा ज्यादै हर्षित छौं । यसरी बृहत् योजनाको प्रकाशन कार्य हाम्रा आफ्नै साधन र स्रोतले गरेका छौं । हामीले कसैबाट वा कुनै स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति अथवा सङ्घसंस्था वा सरकारको सहयोग बेगर सम्पन्न गर्न लागेका छौं । यस्ता मूल ग्रन्थको प्रचार प्रसार कार्यमा पाठकवर्गको सहयोगको आशा गरेका छौं ।

अन्तमा, बुद्ध र बुद्धधर्मको ज्ञानको आधारमा मानवका रूपमा स्वतन्त्र रूपले बाँच्ने कलाको बौद्ध संस्कृतिलाई साङ्गोपाङ्ग रूपमा बुझ्न पाठकवर्गलाई यसबाट यथेष्ट सहयोग प्राप्त हुनेछ । विद्यार्थी, शिक्षक, शोधार्थी, जिज्ञासु, योजनाकार, देश-निर्माता, अभियन्ता, नेतालगायत बौद्धिक समुदायका लागि आफ्नो ज्ञानमा वृद्धि गर्न अद्वितीय साधन उपलब्ध हुनेछ । अन्तमा, धर्मप्रति आस्था र श्रद्धा भएका महानुभाव एवं विज्ञजनलाई पनि आ-आफ्ना धर्म र दर्शनसम्बन्धी चिन्तन, मनन र पूजनमा औपचारिकतामा मात्र सीमित नराखी बुद्धको यथार्थ मौलिक ज्ञान स्पर्श गर्दै मनुष्य जीवन सफल तुल्याउन यसबाट प्रेरणा प्राप्त होस् भनी शुभकामना टुक्राउँछौं । साधु ।

प्रकाशक एवं प्रमुख योजनाकार

दुण्डबहादुर वज्राचार्य

अध्यक्ष, वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय

Homage to the Buddha, the Supreme Enlightened One.

PREFACE

The present volume is the fourteenth one in the series of "Volume on people of the Buddha's Time." This is the concluding volume on the Laypeople of the Buddha's time and the sixteenth publication of the Anadaa Kuti Vihara Trust.

All the laypeople who had foremost position at the time of the Buddha have been included in the first volume of "the Laypeople of the Buddha's Time." They are ten in number. In the second and the third volumes other prominent laypeople mentioned in different parts of the Tripitaks have been accommodated and arranged in alphabetical order. In the second volume of "The Laypeople of the Buddha's Time", twenty five names starting from 'A' to 'N' have been put in while the third volume which is in your hand contains twenty three names

alphabetically arranged from 'P' to 'H'. Thus the total number of people included in all those three volumes of "The Laypeople of the Buddha's Time" comes to fifty eight. They were the prominent people I have so far been able to collect in course of my research—the people who had lived and got prominence during the Buddha's life time. Other minor names which have been casually mentioned in Tripitakas have not been included in these collections. For example, following names which I have not dealt with are found mentioned in the Sutras of the Bhallikadi (p. 149) of Chakkanipata of the Anguttara Nikaya :—

Tavakannika Grihapati, Purana Grihapati, Isidatta Grihapati, Vijaya Grihapati, Arittha Upasaka and Saragga Upasaka. They are all like Tapussa Grihapati, the devotees of the Buddha and have been endowed with six qualities. Besides them, the following names also have been mentioned in the Mahapari Nibbana Sutra II. (p. 74) :— Sudatta Upasaka, Kukkuta Upasaka, Kalimbo Upasaka, Nikata Upasaka, Katissabho Upasaka, Tuttho Upasaka, Santuttho Upasaka, Bhadda Upasaka and others.

In these collections I have omitted the names of Abhaya Licchavi, Pandita Kumaraka Licchavi,¹ the

1. A. I. p. 204 : Nigantha suttam, Tikanipata.

Sakya of Kapilavastu (Kapilavattava Sakkyā²) and Kalakhemaka Sakya.³ The following table indicates the number of Suttas (discourses) so far studied for the collection of 58 names mentioned in these volumes.

Text Book	Vol. I	Vol. II	Vol. III
1. Anguttaranikayapali :	57+	6+	3=66
2. Udanapali :	*+	2+	1=3
3. Cullavaggathapali :	6+	*+	*=1
4. Theragathapali :	1+	*+	*=4
5. Dighanikayapali :	1+	1+	2=4
6. Parajikapali :	*+	1+	*=1
7. Pacittiyapali :	3+	1+	1=5
8. Majjhimanikayapali :	4+	3+	6=13
9. Mahavaggapali :	12+	1+	3=16
10. Suttanipatapali :	*+	3+	*=3
11. Samyuttanikayapali :	30+	13+	13=56
Total	114+	31+	30=175

30 Suttas dealing with the 23 prominent people that contain in this volume have been translated into Nepali. Of them there are from Anguttaranikaya, one from

2. S. iv. p. 347 Vassamvuttha sutta, Sotapattisamyutta.

3. M.III.p.174; Mahasunnata sutta.

Udanapali, one from Cullavaggapali, two from Dighnikayapali, one from paccittiyapali, six from Majjhimanikayapali, three from Mahavaggapali and thirteen from Samyuttanikayapali.

The names of the above mentioned discourses are as follows :—

1. AJITA MANYA

page ¹ :	page:
1. M. II. 72 : Bahuvédaniya suttam	R. ² I. 396
2. M. II. 274 : Samanamundika suttam	R. II. 22
3. M. III. 212 : Anuruddha suttam	R. III. 144

2. PATALIYA GAMANI

4. S. III. 299 : Pataliya suttam, Gamanisamyuttam	R. IV. 340
---	------------

3. PATALIYAGAMIKA

5. Mh. 242 : Pataligama vatthu, Bhesajjakkhandhakam	R. 226
---	--------

-
1. References given here are to the page of pali, Nagari Edition of Nalanda, India.
 2. R. refers to the page of the pali Text Society, Roman Edition, London.

4. PUNNA KOLIYAPUTTA

6. II. 61 : Kukkuravatiya sutta R. I. 387

5. PESSO HATTHAROHA PUTTA

7. M. II. 3 : Kandarakka sutta R. I. 339

6. POTALIYA GAHAPATI

8. M. II. 27 : Potaliya sutta R. I. 359

7. POTALIYA GAHAPATI

9. Mh. 240 : Belatthakaccana vatthu,
Bhesajjakkkkhandhakam R. 224

8. BHADDRAKA GAMANI

10. S. III. 289 : Bhadraka sutta Gamanisamyuttam
R. IV. 327

9. MANICULA GAMANI

11. S. III. 287 : Maniculaka sutta, R. IV. 325

10. MANADINNA GAHAPATI

12. S. IV. 152 : Manadinna sutta,
Satipatthanasamyuttam R. IV. 178

11. MENDAKA GAHAPATI

13. Mh. II. 72 : Bahavedaniya sutta R.² I. 396
2. M. II. 274 : Samanamundika sutta R. II. 22
3. M. III. 212 : Anuruddha sutta R. III. 144

12. YODHAJIVA GAMANI

14. S. III. 274 : Yodhajiva sutta,
Gamanisamyutta R. IV. 340

13. RAJAGAHASETTHI

15. Cv. 239 : Viharanujanana,
Senasanakkhandhakam R. 145

14. RASIYA GAMANI

16. S. III. 291 : Rasiya sutta,
Gamanisamyutta R. IV. 330

15. VAJJIYAMAHA GAHAPATI

17. A. IV. 252 : Vajjiyamaha sutta, Upalivagga
R. V. 189

16. VASETTHA UPASAKA

18. A. III. 355 : Vasettha sutta, Uposathavagga
R. IV. 258

17. SANDHANA GAHAPATI

19. D. III. 29 : Udumbarika sutta R. 36

18. SALHA MIGARANATTA

20. A. I. 179 : Salha suttam, Mahavaggo R. V. 193
 21. Pc. 283 : Pathamaparajikam, Parajikakandam,
 Bhikkhuni vibhango R. 221

19. SINGALAKA GAHAPATIPUTTA

22. D. III. 139 : Singalaka suttam R. 180

20. SIRIVADDHA GAHAPATI

23. S. IV. 151 : Sirivaddha suttam,
 Satipatthanasamyuttam R. V. 176
 24. U. 119 : Suppabuddha Kutthi suttam,
 Sonavaggo R. 48

22. SONA GAHAPATIPUTTA

25. S. II. 279 : Sona suttam,
 Khandhasamyuttam R. III. 48
 26. S. II. 281 : Dutiya sonasuttam,
 Khandhasamyuttam R. III. 50
 27. S. III. 104 : Sona suttam,
 Salayatanasamyuttam R. IV. 337

23. HALIDDIKANI GAHAPATI

28. S. III. 279 : Hakiddikani suttam,
 Salayatanasamyuttam R. IV. 115

29. S. II. 248 : Haliddikani suttam,
Khandhasamyuttam
R. III. 9
30. S. II. 251 : Dutiya haliddikani suttam,
Khandhasamyuttam
R. III. 12

The present volume should have been published in May 1979. But because of my indisposition, its publication was delayed.

Since my visit to Moscow in 1978 for participating in Asian Buddhist Conference for peace Executive Meeting, I was not feeling well and I had to be hospitalised for one month in Moscow. The same year I left Moscow for Japan to participate in the 12th World Buddhist Conference. In Japan too, my health could not improve and even after return to Kathmandu from Japan I was under the treatment because of my heart trouble. Later on, I was admitted into Bir Hospital as my illness worsened. I had to be in hospital for about one month and it was started. I could not work because of the continuation of the same ailment. So the proof reading was entirely done by Mr. Batukkrishna 'Bhushan' M. A. and ven. Kumar Kasyapa. The printing of the original Sutras had

already been completed in May 1979 but the preparation of index of the names and words remained incomplete. The ground work of the same was done by ven. Kumara Kasyapa but the finalisation of it had to be suspended. In June 1979 invitation was sent to six members of the Ananda Kuti Vihara Trust for participation in the fifth general conference of the Asian Buddhist Conference for Peace which was held in Mongolia. I, therefore, thought it better to go to Moscow on my way to Mongolia and also to get my health checked-up. So, along with other Nepalese delegates, I left for Moscow on June 7, 1979. Other delegates proceeded towards Mongolia while I got hospitalised in Moscow for my health-check-up. On returning to Kathmandu on July 4, 1979 after thorough health check-up and little improvement in my health I started to work on the present volume that had remained suspended. Ven. Mahanama scrutinised the arrangement of index of the words done by Ven. Kumara Kasyapa and then I gave the final shape to the index of the words and names arranging in alphabetical order.

Out of the volumes on People of the Buddha's time, three volumes each on the Brahmins and the laypeople of the Buddha's time have been completed as planned. Only

one volume each on the prominent members of the Royal families, women, mendicants, monks nuns and Brahadivas has been brought out so far. The collection and compilation of sequels on these volumes still remain to be completed.

For the successful implementation of any project there is the need of the combination of many factors. No work can be completed single handed. For example, the compilation of these volumes do need patience, money, health, willingness to work on my part and the willing co-operation on the part of other people concerned.

The first volume in the series of "The people of the Buddha's Time" was published on 25. 12. 2028 B. S. that is 5. 4. 1972 A. D. and the co-operation which I have been receiving ever since that time from Mr. Batukkrishna 'Bhushan' M. A. has been most significant. I shall, therefore, remain obliged to him for my whole life.

Thanks are also due to Ven. Mahanama and Ven. Kumara Kasyapa for their invaluable help in preparing this volume. Prof. Asha Ram Shakya also deserves my hearty thanks for rendering this preface into English. I am also thankful to Mr. Khadga Bahadur Upasak who has also spared no pains in bringing proof sheets from

press everyday. Finally I feel it my duty to thank Mr. Tirhta Marayan Manandhar, the secretary, and other members of Ananda Kuti Vihara Trust for kindly publishing this volume. I also remain ever thankful to Mr. Radyeshyam Saraf for his generosity to donate all the necessary printing for the publication of this volume.

"Long live Buddhism."

Ananda Kuti Vihar
Swayambhu Hill
Kathmandu, Nepal
Phone : 14420

Bhikshu Amritananda

18 th Aug. 1979

Dhamma.Digital

भूमिका—

प्रस्तुत बुद्धकालीन गृहस्थीहरू मागधि भाषामा लेखिएको त्रिपिटकका विभिन्न ग्रन्थहरूबाट संग्रहित तथा नेपालीमा अनुदित (शब्दानुवाद) बुद्धकालीन संग्रहको प्रकाशन क्रम मध्येको यो १६ रौं हो र गृहस्थीको तेश्रो (साहिलो) भाग हो । यहाँ मुख्यतया राजगृह, वैशाली, श्रावस्ती, पाटली (मगध), अवन्ति, उरुवेलकप्प, चम्पा नगर, भद्रीय नगर, कोलिय जनपद र अङ्गजनपद समेत गरी २३ पात्रहरू भन्दा बढीले बुद्धधर्मको भ्रण्डा बोकेर हिंडेका छन् र यसमा विशेष गरी ११ पात्रहरू भने र जगृहवासी नै छन् । जसको संक्षिप्त परिचय लिन खोज्दा—

पण्डित उदायीसँग ३ वेदनाको बारेमा, अनुरुद्ध महास्थविरसँग अप्रमाण र महत्गतको बारेमा तथा उग्गाहमान परिव्राजकको सम्पन्न कुशल श्रमण हुन चाहने चार कारणहरूको बारेलाई लिएर बुद्धसँग छलफल गर्न जेतवनाराममा जाने श्रावस्तीवासी पञ्चकङ्क स्थपित; श्रमणहरूलाई आवास बनाइदिने र दशकुशलादि उपदेश सुन्ने बित्तिकै धर्म परिवर्तन गरी बुद्धधर्मको अनुयायी बन्ने मगध स्थित पाटली गाउँका नाइके पाटलिय गामणी र पाटली गाउँका उपासकहरू; पहिलेका

गोब्रती र पछि बुद्धधर्म ग्रहण गर्ने कोलीय जनपदवासी पुण्ण कोलीय पुत्र; बुद्धधर्म सम्बन्धी विषयलाई लिएर बुद्धसँग हर्ष प्रकट गर्ने चम्पा नगरवासी पेस्स माहुतेपुत्र; बुद्धधर्ममा उपासकत्व ग्रहण गर्ने अङ्ग जनपदस्थित आपण निवासी पोतलीय गृहपति; जति गुँद दान गरे पनि सिध्याउन नसकी आपत्मा परेका तथा बुद्धको उपदेश अनुसार बाँकी गुँदलाई जमीनमा फाल्दा त्यसको भयङ्गर प्रतिक्रिया देख्ने गुँद व्यापारी; मार्गफल प्राप्त गर्ने राजगृहवासी बेलट्टकच्चान; बुद्धको दुःख र समुदय निरोधको उपदेश सुन्ने उरुवेलकप्पनिवासी भद्रक ग्रामणि; श्रमणहरूले सुन चाँदी आदि लिनु वा राख्नु हुन्न भनी सभामा व्यक्त गरेको कुरा बुद्धलाई सुनाउने राजगृहवासी मणिचूलक ग्रामणि; आनन्द महास्थविरलाई घरमा निम्ता गरी पाँच अधोभागीय संयोजनहरू उन्मूलन गरिसकेका अनागामी फल प्राप्त गर्ने राजगृहवासी मानदिन्न गृहपति; असंख्य धनी तथा दानी भदिय नगरवासी मेण्डक गृहपति; युद्धमा मरेर स्वर्ग पुग्नुको सट्टा नरकतिर खसिन्छ भन्ने कुरामा बुद्धद्वारा शतप्रतिशत विश्वास प्राप्त गर्न र बुद्धोपदेशमा पट्टु भुले भैं भुले योधाजीव ग्रामणि; बुद्धलाई ६० (साठी) वटा विहारहरू दान गर्ने राजगृहवासी राजगृहका सेठ; तपस्याको निन्दा गर्नु हुन्छ ? भनेर बुद्धसँग प्रश्न सोध्दा उल्टै मध्यम मार्गको उपदेशरूपी घेराबाट उम्कन नसकी बुद्धधर्म मै समावेश गर्ने उरुवेलकप्प स्थित रासिय ग्रामणी; बुद्धधर्म मर्मज्ञ तथा तर्कवितर्कमा चतुर चम्पावासी वज्जियमाहित गृहपति; आर्यशीलावलम्बी बुद्धधर्मका विशिष्ट उपासकहरू मध्येका पनि विशिष्ट उपासक वैशालीवासी वासेट्ट उपासक; ५०० परिवाररूपी

जालमा जेलिएका अनागामी फल प्राप्त गर्ने राजगृहवासी सन्धान गृहपति; अतिकामुक तथा भिक्षुणीहरूलाई विहार दान गर्न सक्ने श्रावस्तीवासी साल्ह मृगारनाती; बुद्धधर्मलाई पहिले पटककै मन नपराउने पछि यसै धर्मलाई सबैथोक ठान्ने धनाढ्य राजगृहवासी सिगालक गृहपतिपुत्र; आनन्द महास्थविरको चारसतिपट्टानको उपदेशद्वारा अनागामी हुने राजगृहवासी सिरिवड्ढ; दरिद्र कुलोत्पन्न तथा गाईद्वारा मृत्यु भई स्रोतापत्तिफल प्राप्त गर्ने राजगृहवासी सुप्पबुद्ध कुष्ठी; धर्म दर्शन सम्बन्धी विषयमा विशेष दिलचस्पी राख्ने राजगृहवासी सोणगृहपति र महाकात्यायन महास्थविरभक्त अवन्तिस्थित कुररघरनिवासी हालिदिकानि गृहपति जस्ता २३ पात्रहरूले आफ्नो जीवन दर्शनरूपी अभिनयमा प्रत्येक जसोले आ-आफ्नै डम्फुको आधारमा गृहस्थीरूपी संकेतनृत्य देखाएको पाइन्छ, जहाँ दर्शकहरूले पनि आ-आफ्नै पनले अभिरुची लिई हेर्न पाउने विस्तृत क्षेत्रप्रदर्शन भएको छ, जसलाई हेर्दा-सामाजिक तथा दार्शनिक, धार्मिक र राजनैतिक यस्तै ऐतिहासिक र साहित्यिक क्षेत्रको फराकिलो मैदान छर्लङ्ग देखिन्छ। जुन कुरा ग्रन्थको सुरुदेखि समाप्तसम्मका विभिन्न कथा जीवनी, तर्कवितर्क, धनी र गरीबको मनोभावना, श्रद्धा र अश्रद्धा, सद्दिवेकको फल, अहंमन्यता र नम्रता आदिले परिपोषण गरेको छ, जसको फल बुद्धमार्गी बन्न सके मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ, अन्यथा त्यतातिर चिहाउने पदैन भन्ने कुराको सारांशलाई आरम्भदेखि लिएर समापनसम्मका कुराहरूले देखाउने चेष्टा राखेका मात्र होइनन् त्यसको रसास्वादन समेत गरि भनी प्रवेशद्वार समेत खोलिदिएका छन्, जसलाई

अङ्गुत्तरनिकायवाट ३, उदानपालिवाट १, चुल्लवग्गपालिवाट १, दीघनिकायपालिवाट २, पाचित्तियपालिवाटै १, मज्झिमनिकायवाट ६, महावग्गपालिवाट ३ र संयुत्तनिकायवाट १३ गरी जम्मा ३० सूत्रहरूले उक्त २३ पात्र र अन्य केहि पात्रहरूको आदचोपान्त जीवनीलाई गृहस्थीरूपी पर्खाल भित्र बसेर सन्मार्गको बाटो पहिल्याउने पक्षलाई लिएर छलफल गरिरहेको छ। जसको सारांशलाई मनन् गर्दै जाँदा गृहस्थीसँग मात्र सम्बन्धित नभई अन्य विभिन्न पक्षहरूसँग पनि सजिलैसँग चिनापर्ची गर्न पाइन्छ।

यसैको क्रममा प्रस्तुत संग्रहभित्र जे जति पढिन्छन् सुनिन्छन् र देखिन्छन् ती सबैमाथि मोटामोटी रूपमा मनन् गर्दा व्यक्तिगत, सामूहिक र परोपकारिता सम्बन्धी स्वार्थरूपी प्रवाहभित्र विभिन्न प्रकारका गृहस्थीहरू अलमलिएको अनुभव हुन्छ र यसलाई राजहाँसले जस्तै दूधको दूध पानीको छुट्याएर देखाइदिने कामको परियोजनालाई यस संग्रहले प्रस्तुत गर्नुको साथै कुमार्गवाट सुमार्गतिर उन्मुख गराउने प्रबल चेष्टा लिंदै मुखले बक्नुभन्दा बढी सत्कार्यरूपी संग्राममा आई व्यक्तिगत स्वार्थमा अन्धो भई आर्थिक आदि फाइदा उठाउनेमाथि कुठाराघात गर्दै सामूहिक स्वार्थतिर अग्रगण्य गराउने योद्धाहरूको मूल्याङ्कन गरी समाजलाई उपमाको रूपमा प्रदर्शन गरिएका सच्चरित्रहरूको नामाङ्कन गर्नु नै यसको लक्ष भएको छ र इहलोक तथा परलोक सुधाने मौका प्रदान गर्न तमिसिएको छ। अन्यथा सामाजिक व्यवहार, नियम र अवस्था आदिले पतनोन्मुखको वशीभूत हुनु सिवाय उन्नतिको नमूनासम्म पनि फेला पार्न सक्दैन भन्ने कुरालाई समेटेको छ र गृहस्थीहरूलाई

चारित्रिक नमूना बन्ने प्रेरणा तथा हौसला दिदै—

पाणातिपाता अदिन्नादानं मुसावादो च वुच्चति ।

परदारगमनञ्चेव नप्पसंसन्ति पण्डिता ॥

(पृ. ३६३)

भनेर श्रृंगाल गृहपति पुत्रलाई सत्कार्यमा प्रवृत्त गराउने विशेष प्रयास बुद्धद्वारा भएको छ । यसरी प्रयास हुनाको खास कारणतिर चिहाउँदा— विशेष धनीवर्गले मात्र सामाजिक व्यवस्था भाँड्ने र अनुशासनरूपी श्रृंखला तोड्ने व्यावहारिक जालरचनामा कुशल हुन्छन् भन्ने कुरा तत्कालीन समयमा मात्र भएको नभई हिजो आजको सामान्य समाजले पनि यही अभिशाप भोग्नु परिरहेको छ । जसलाई समाप्त पार्ने संघर्षको अभियान आजको मात्र होइन परम्परादेखि चल्दै आएको छ र अहिले पनि यसको निमित्त बुद्धवादलाई कार्यरूप परिणत गर्नुपर्ने उत्प्रेरणा यसबाट मिलेको छ । त्यसैले सामान्य गृहस्थी जीवनको उत्थानको निमित्त चाहे बौद्धिकताले सम्पन्न हुनु, चाहे धनले वा चाहे धर्मले । यस्तै यस्ता समाज भित्र रहेका तत्वहरूलाई प्रस्तुत संग्रहले नसिहत दिदै सामाजिक आदर्शको वाटोतिर घिच्याएको छ र धर्मरूपी नाग पास लगाई सन्मार्गतिर डोर्‍याएको छ । यो ध्रुव सत्य हो कि हिजो आज पनि यही क्रमलाई क्रियाशील बनाउनसके लोभ, द्वेष, मोह र व्यापाद जस्ता कलुषित विचारको उच्छेदन भई अहिंसक तथा लोभ, द्वेष र मोह र मोह रहित भएको गृहस्थीरूपी सन्मार्ग फराकिलो बन्ने मात्र होइन सफा र सुगमभन्दा पनि सुगम हुनसक्तछ भनेर आयुष्मान् नन्दकले साल्ह मृगार-

नातीलाई बताएको कुराको आधारमा अवलोकन गर्न सकिन्छ। अन्यथा अरूको भलाई गर्ने बाहिरी नारा मात्र दिई आफ्नो दिई आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्न नयाँ प्रकारको षड्यन्त्रको रचना भएको अड्कल पनि सजिलैसँग गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको उद्गमस्थल पनि यसै संग्रहको आधारमा भेटिएको छ।

यति मात्र होइन तत्कालीन समयका जनताले नूनको सोभो गरेर वस्ता पनि अनुचित दुःखको सामना दुःखलाई नै अँगालेर गर्नुपर्दथ्यो भन्ने कुरा पनि लिच्छवी र अजातशत्रु जस्ता राजाका राजपुरुषहरू पाटलीपुत्रतिर घुम्न आउँदा आफ्नो सुख सुविधाको निमित्त गाउँलेहरूलाई घरघरैबाट निकाली कैयौं दिन त्यहीं आफूहरू रजाँइ गर्दथे र गाउँलेहरूलाई हुनसम्म दुःख र सास्ती दिन्थे र यस सम्बन्धमा उजुर बाजुर गर्ने ठाउँ कतै थिएन भन्ने कुरा त्यहाँका उपासकहरूले भोग्नुपरेको धाँधलीजन्य अवस्थाबाट थाहा हुन्छ र अनि थाहा हुन्छ यस्तो अत्याचार सहेर पनि पुनः सहनु नपरोस् भन्ने उद्देश्य लिई उल्टै उनीहरू आउँदा बस्नको निमित्त भव्य तथा वास्तु कलापूर्ण आवासथागार बनाइदिन बाध्य हुनुपर्ने स्थितिको सिर्जना उक्त प्रशासकहरूले गराएको कुरालाई सम्भ्रदा शक्ति सम्पन्न मानिसहरूको निमित्त मात्र निष्पक्ष प्रशासनको विकुल फुकिदो रहेछ न कि सामान्य जनताको निमित्त।

यस्तै यस्ता भ्रमेलाबाट गृहस्थीहरूलाई उन्मुक्तपारी शान्तिपूर्वक सुखमय जीवन निर्माण गरी सुखको सास फेर्न पाउनु भनेर नै एकताको हतियार समाउने मार्ग प्रदर्शन गर्न नै बुद्धको प्रादुर्भाव भएको हुनुपर्दछ भन्ने कुराको अड्कल गर्न पनि सकिन्छ। यसको तात्पर्य के हो भने— गृहस्थी

जीवन सुधारी सुखमय बनाउन गृहस्थीहरूले नै सत्प्रयास गर्नु पर्दछ । अर्काले मात्र सुधारेर सुधिने होइन । उसको काम त केवल बाटो देखाइदिने मात्र हो न कि हिड्ने काम भन्ने कुरा पनि त्यत्तिकै छर्लङ्गिएको छ, जति विभिन्न वर्गीय जीवनको असामञ्जस्य छ । यसरी हेर्दा हेर्दै जाँदा के पनि प्रष्ट हुन्छ भने- कानूनको आड लिएर होइन नैतिक उपदेशको आडमा मानिसलाई इहलोकदेखि परलोकसम्म सुख प्राप्त गराइदिनको निमित्त दुशील स्वभावरूपी अन्धकूपमा डूबेको स्वार्थान्ध मानिसले अज्ञानतावश जति नाक फुलाए तापनि कुनै न कुनै दिन कुनै न कुनै प्रकारले आफ्ना विभिन्न सम्पत्तिहरू गुमाउन पर्ने, कीर्ति कमाएको छु' भनेर केही समय घमण्ड गरे पनि त्यस्तो कीर्ति कुकीर्तिमा परिणत हुने, सभा आदिमा जाँदा डरको कारणले सम्मान पाएता पनि कुनै बेला यस्तो स्थिति आउँछ जुन बेला कुरुर समान पनि बन्न नपाउने जस्ता सामाजिक दण्ड यस लोकमा पाउँछ भने अर्को लोकमा भयङ्कर नरक यातना भोग्नु पर्ने कुरा जस्ता गृहस्थीहरूले भोग्नु पर्ने ५ अवगुणहरूको विभिन्न उदाहरणद्वारा एक प्रकारले शीलसम्पन्न मानिसले उक्त दुःखको अनुभव त के दुःख भनेको कुरै कुन चिडियाको नाम हो उसलाई पत्तै हुँदैन र उसले सदुपायद्वारा सत्सम्पत्ति, सत्यकीर्ति, सभामा अग्रस्थान जस्ता कुरा यसलोकमा सजिलैसँग प्राप्त गर्न सक्छ भने अर्को लोकमा स्वर्ग प्राप्त गर्ने अधिकार उसकै हातमा हुन्छ भन्ने कुरालाई पनि पाटलीपुत्रका उपासकहरूको सभामा उत्तिकै कलात्मक, मनोवैज्ञानिक र रोचक ढंगले बुद्धद्वारा भएको उपदेश हिजो आजैका हाम्रो समाजलाई दिए जस्तो अनुभव

हुन्छ। यति मात्र होइन समाजमा भएका विभिन्न मानिसरूपी पर्खालको चारित्रिक पक्षरूपी ढोका खोलेर के पनि देखाइदिएको छ भने— कुनै यस्ता मानिस वा समाज हुन्छन् जसले आफू र अर्कालाई पनि भविष्यमा दुःख आइपर्ने काम गर्छ, कुनै यस्ता मोहान्ध छन् जसले अर्कालाई दुःख दिने काममा मात्र आफ्नो शक्ति प्रयोग गरिरहन्छन् भने कुनै यस्ता मानिस वा समाज छन् जसबाट आफ्नो उन्नति-मार्ग फराकिलो पार्ने र अरूलाई पनि त्यसैमा होडवाजी गर्न लगाउने। यसैले यसबाट के प्रष्ट भइरहेको छ भने चाहे प्राचिनकालको व्यक्ति, समाज वा राष्ट्र होस् चाहे आजको विज्ञान सम्पन्न व्यक्ति, समाज वा राष्ट्र होस् यसभित्र असल र खराब दुवै तत्व हुन्छन् र यी मध्ये खराब तत्वलाई निर्मूल पार्ने हतियार चारित्रिक बलभन्दा शक्तिसम्पन्न बल अर्को कुनै छैन भन्ने कुरा पनि त्यत्तिकै टडकारिएको छ जति दुश्चरित्रहरूको राक्षसी क्रियाकलापले समाज भाँडिएको नग्न दृश्य देखिएको छ। यसै कारण व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको समुचित उत्थानको निमित्त प्रत्येक गृहस्थीहरू संलग्न हुनु पर्ने गरी लुछाचुडी गर्नु गृहस्थीहरूको कर्तव्य होइन र यस प्रकारको अनुचित काम विषयबाट विमुख भई सहयोगभावनारूपी वृक्षलाई भड्डयाउने मात्र होइन फुलाउने र फलाउने पनि पर्दछ भन्ने कुरा पनि पोतलिय गृहपतिले लिएको उपदेशलाई पुष्ट्याई गरेको मात्र होइन सबको कान ठाडो पारि दिएको छ।

यसकै क्रममा अर्कोतिर दुःखको मूलतत्व नै इच्छा हो र यसलाई विर्सिन सके दुःख निर्मूल हुन्छ भनेर जुन आदर्शवादी सिद्धान्त यहाँ

स्थापना गरिएको छ यसलाई त्यसै सरसरति मात्र हेर्दा गृहस्थीहरूको निमित्त अतिशयोक्ति देखिए पनि अन्त्यमा गृहस्थी पनि त्यागी बन्नसके पृथ्वी नै स्वर्ग बन्न सक्ने तर्फतिर पनि संकेत गरिएको छ जसको अभावमा दुःख, कलह, अविवेक, अन्याय, अशान्ति, स्वार्थलोलुपता, अहंमन्यता, अन्धविश्वास, ईर्ष्या, द्वेष र अवहेलना आदिले सजिलैसँग राज्य जमाउन सक्तछन् भन्ने कुराको अभिव्यक्ति पनि संग्रहभित्रै सिमित भएर मनन गर्दा अनुभव हुने मात्र होइन कहिले काँही यस प्रकारको भावनाले परिप्रेरित समाजरूपी घरलाई जगैदेखि भत्काइदिन पाए पनि हुन्थ्यो भन्ने भावनाले दाउ खोजिरहेको पनि देखिन्छ। जुन कुरा ऐतिहासिक पानाबाट मात्र टिपोट नगरी हिजो आजै लेखे जस्तो अनुभव पाठकहरूलाई हुनु अस्वाभाविक हुन्न गृहस्थीहरूको वातावरणको आधारमा विवेचना गरेर हेर्दा ।

हुनत समाजभित्र रहेका विभिन्न गृहस्थीहरूको भिन्नाभिन्नै आचरण र मनोवृत्ति आदिलाई बुद्धविधान अनुसार भिन्नाभिन्नै प्रकारले संविभाजन गरिएको छ र यसरी संविभाजन गर्दा— एक प्रकारका गृहस्थीहरू यस्ता छन् जसले धर्माधर्म तथा साहस र असाहस पूर्वक काम गरी जुनसुकै उपायको सहारा लिएर पनि आफूलाई सुखी बनाउने विभिन्न उपायहरू सँग साँठगाँठ त गर्छन् तर संविभाजन र पुण्यादि कार्य भने नगर्ने जस्ता तीन प्रकारका कामभोगीहरूलाई एकातिर औँल्याइएको छ भने अर्कोतिर तीन प्रकारका निन्दनीय कामभोगीहरूको पनि चर्चा न उठाइएको होइन । यस्तो तीन प्रकारका रुक्षजीवी तपस्वीहरूको सबल तथा दुर्बल पक्षरूपी ढोका पनि राम्रैसँग घच्चच्याइरहेको

छ, र यौटै मार्गलाई अवलम्बन गरेर पनि राग, द्वेष र मोह जस्ता तीन प्रकारका क्लेशहरूलाई निर्मूल पार्ने सक्रीय अभियान चलाउने तर्फ पनि श्रीगणेश गर्दै हामीलाई संकेत गरेको छ, कि— मानिसहरूले त्यस्तो शिक्षा लिनु पर्छ, जसको आधारमा अकर्तव्य (अधर्म) को उच्छित्तो खेलाई कर्तव्य (धर्म) पथगामी बन्ने हौसला प्राप्त हुन्छ । अन्यथा पशुजीवनसँग मनुष्यजीवनलाई तुलना गर्न पनि सुहाउने ठाउँ भेटिँदैन भन्ने कुराको भ्र-भ्रको यहाँ लागेको छ, अनि लागेको छ, स्वार्थपूर्ण तपस्यारूपी कुभावनाको बल्लि लिई सद्भावनारूपी माछा तान्ने खालको अनैतिकताले प्रोत्साहन पाउने मात्र होइन साम्राज्य समेत जगाउन सक्ने हुनाले— यसको परिहारको निमित्त अष्टाङ्ग उपोसथ शील पालना गर्नेतिर निर्देशन दिँदै यसबाट उद्भिद् पदार्थदेखि प्राणीसम्मको निमित्त कल्याणकारी भएको कुरा बासेट्टको सन्दर्भमा बुद्धले दिनु भएको उपदेशको माध्यमको आधारमा प्रत्यङ्गन गर्न सकिन्छ, र सारांशमा भन्न सकिन्छ, कि— समाजलाई अनुशासित बनाउन चाहने हो भने धर्म नै त्यस्तो धर्म हुनुपर्छ, जो स्वयं अनुशासित छ । नत्र भने धर्मको आडमा केवल शक्तिको होडबाजी बाहेक अरु केही हात लाग्न सक्तैन ।

कामअनुसारको माम भने जस्तै कर्म अनुसारको फल मात्र पाइन्छ, र अर्काले हाती चढ्यो भनेर धुरी चढ्न खोज्नु जस्तो मूर्खता अरु केही पनि हुँदैन भनेर विभिन्न गृहस्थीहरूतिर इशारा गर्दै मानिसको त के कुरा देवताहरूले पनि कर्म अनुसारकै फल पाउँछन् भनेर परित्ताभा र अप्पमाणाभा देवलोकमा उत्पन्न हुनाको कारण बताउँदै महत्गतचित्त र ध्यानचित्त सम्बन्धी गम्भीर विषयलाई त्यत्तिकै सरल, रोचक र

कलात्मक ढंगले प्रस्तुतिकरण गरिएको कुरा । पञ्चकङ्क स्थपितकै प्रश्नोत्तर को सन्दर्भमा थाहा पाउन सकिन्छ र अनि देख्न सकिन्छ, रक्सीबाज, फुडो, जुवाडे आदि जस्ता दुर्गुणहरूसँग मित्रता राख्नेको कविव्यरूपी नाचगानको नग्न तमाशा ।

यसरी सिंहावलोकन गर्दै जाँदा अन्य दर्शन जस्तै बुद्धदर्शन फलामको च्युरा होइन, हो भने गृहस्थी जीवनलाई यथार्थ छायाचित्र प्रदर्शन गरी बढी रोचकनता प्रदान गर्ने प्रमुख साधन हो भन्ने कुरालाई— जसले रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान आदिमा घमण्ड गर्छ, उसले वास्तविक रहस्य पत्तालगाउन सक्तैन भन्ने जस्ता कुराको विवेचना गर्दै जसरी सोण गृहपतिको अज्ञानरूपी अन्धकारलाई पन्छाई ज्ञानज्योति प्रदान गरेको छ त्यसरी नै कतै चेतना र कतै कर्मलाई प्रधानता दिने कुरामाथि विश्लेषण गर्दै दार्शनिक भाषाको माध्यमद्वारा आफ्नो मन्तव्य दिदै भनेको छ कि— रूप, शब्द, गन्ध, रस र स्पर्श जस्ता पञ्चकामगुणहरूद्वारा उत्पन्न सुखलाई नै कामसुख नै कामसुख हो भन्ने कुराको चर्चा गर्दै गृहस्थीहरूले जसलाई सुख भन्दछन् त्यो सुखलाई यस संग्रहले मान्यता नदिई प्रथमदेखि चतुर्थध्यानसुख तथा आकाशानन्त्यायतन, विज्ञानान्त्यायतन, आकिञ्चन्यायतन, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन र संज्ञावोदयित-निरोध जस्ता ९ प्रकारका ध्यानज सुखलाई नै सुख भनी परिभाषित गरिएको कुरा बुद्धसंगवाट आनन्दले सुन्ने मौका पाएका छन् । अर्थात् उक्त कुरालाई एकै वाक्यमा व्यक्त गर्ने हो भने— दुःखरहित अवस्था नै सुख हो भन्ने कुरामा पुगेर अडान लिन पर्ने हुन्छ । यस्तै उग्गाहमान परिव्राजकले आफ्नो पनलाई लिएर— पापकर्म, पापवाचा, पापसंकल्प

र पापक आजीविका नगर्ने पुरुष नै सम्पन्न कुशल पुरुष हो भनेर जसरी वकालत गरेका छन् त्यसरी नै बुद्धले आफ्नै पनद्वारा यसको खण्डन गर्दै उनको सिद्धान्तलाई दुधेवालकको उपमाद्वारा धमिल्याई दिएको प्रतिध्वनित हुन्छ। यस्तै यस्ता विषयहरूमध्ये टिपोट गर्न लायकको अर्को के छ भने— प्राणातिपात, अदिन्नादान, असत्यवचन, पैशुन्यवाचा, गिद्धलोभ, निन्दा र दोष, क्रोध र पीडा र अतिमान जस्ता यी आठ-प्रकारका मानवमनका शत्रुहरूलाई पराजय गर्न सकेमा सबै व्यवहार समुच्छेद हुने कुराको आकाशवाणी गर्दै पोतलीय गृहपतिको प्रसंगमा साधारण गृहस्थीलाई मात्र होइन स्वयं घोषित व्यक्तित्वशालीहरूलाई पनि सम्झाउने सफल प्रयासरूपी चौतारिको शिलान्यास भएको छ। यस्तै—रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञानलाई दुःख मूलक ठानी अनित्य मानिएको कुरालाई लिएर सम्झाउन सोण गृहपतिलाई प्रतिनिधिको रूपमा लिएको छ र चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय र मन जस्ता इन्द्रियहरू नै सुख दुःखका स्रष्टा भएको हुनाले तदनुरूप विवेकलाई ध्यानमाराखी गृहस्थाश्रम चलाउने योजना सम्बन्धी पूर्वरूपको दिक्षा पनि महाकात्यायन महास्थविरद्वारा हालिदिकानि गृहपतिले जसरी पाएका छन् त्यसै गरी आधुनिक भनाउँदो समाजले सिक्थो भने सुख खोज्न कसैको चाकडी गर्नु नपर्ने मूल मन्त्र पनि यसैबाट सिकी शोक, दुःख र दौर्मनस्यलाई आन्तरिक हृदयदेखि नै हटाई अविषमतापूर्ण न्यायको छत्रछाँयामा बाँची अन्त्यमा निर्वाण प्राप्त गर्नको निमित्त विभिन्न ठाउँबाट भएको बुद्ध घोषणाको प्रतिध्वनि मुखरित भएर उठेको छ भन्ने कुरालाई चार-सतिपट्टानरूपी कान थापेर बस्दा राम्ररी सुन्न

पाइन्छ, र अनि पाइन्छ, प्रोत्साहन— यसै हो भने हामी पनि किन यसतर्फ आँखा चिम्लि रहने !

जसरी उक्त कुराहरूको सामान्य मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरेको छ, त्यसरी नै हेर्दै जाँदा तपस्या त्यस्तो तपस्या हुनु पर्दछ, जसले सबैको उद्धार गर्न सकोस् न कि तपस्याको नाउँमा आफ्नो दुना सोभ्याउने काम मात्र होस् भनेर प्रसस्त विरोध पनि दर्शाउँदै मेण्डक परिवारले अनुभव गरेको ऋद्धि सम्बन्धी चमत्कारपूर्ण कुराले पनि हामीहरूलाई कम लोभ्याएको छैन जसलाई पढ्दा तुरन्तै सुरु गरौं कि भन्ने भावनाले चिमोटेन थालि हाल्छ, भने अर्कोतिर बुद्धको पछारि पाखुरा निमठ्नेहरूले पनि बुद्धवादतिर भ्रम पैदा गराउन न खोजेको होइनन् खोजेका छन् तर पछि आफै पश्चात्ताप गर्दै अनुयायी बनेका कुरालाई न्यग्रोध र उनका आउरे पाउरेहरूले चरितार्थ गरेर देखाइदिएका छन् ।

आखिर जसरी हेरे पनि सबै प्राणी माथि अहिंसा, दया, परोपकारिता र मित्रता आदि कायम राखी व्यक्तिगत स्वार्थलाई हृदयदेखि नै पन्छाई 'मध्यममार्ग' लाई ज्ञानभण्डारको उपमा लिई ज्ञानचक्षु, अभिज्ञा, सत्यज्ञान, सम्बोधि, उपशम र निर्वाणको बाटो सोभ्याउन पर्छ, अन्यथा कसैले पनि सुख प्राप्त गर्न सक्तैन भन्ने कुरामा गएर यस संग्रहले (बुद्धकालीन गृहस्थीहरूको तेश्रो र अन्तिम भाग) विश्राम लिएको छ ।

अन्त्यमा—

यसका अनुवादक कर्तव्यपरायण आचार्य भिक्षु अमृतानन्द

महास्थविरज्यूले पालिवाङ्मय (मागधि) बाट विभिन्न वर्गका गृहस्थीहरूलाई छानी यथावत् शैलीमै शब्दानुवाद गरी 'बुद्धकालीन संग्रहहरू' प्रकाशन गर्दै लैजाने योजना अनुसार आफू हृदय रोगले पीडित भई अस्वस्थ्य हुँदाहुँदै पनि सपरिश्रम पाठकहरूको हातमा यो बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३, संग्रह-१५ (हालको योजना अनुसार गृहस्थीहरूको अन्तिम संग्रह) राखिदिनु भएको छ र संग्रहको माध्यमबाट गृहस्थीहरूले स्वचरित्र निर्माणमा ध्यान दिए मात्र कर्म अनुसारको फल प्राप्त गर्न सक्तछन् भन्ने संकेत दिनु भएको अनुभव पनि भएको छ ।

नोट :-

प्रस्तुत संग्रह सम्बन्धी अन्य विशेष कुराहरू बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१, संग्रह-२ मा (०२९ भाद्र ५ गते) र भाग-२, संग्रह-१४ (०३५ आषाढ १५ गते) का भूमिकाहरूमा उल्लेख गरिसकेको हुँदा भूमिकाको आकार ठूलो हुन जाला भन्ने डरले यस संग्रह सम्बन्धित अन्य विषयहरू दोहोर्‍याउनु पिष्टपेषण गर्नु जस्तै हो भन्ने ठानेको छु ।

– वटुकृष्ण “भूषण”

विजेश्वरी, काठमाडौं

भाद्र १ गते २०३६

प्राक्कथन

प्रस्तुत 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' बुद्धकालीन ग्रन्थहरूमध्ये चौधौं हो र 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' को तेश्रो भाग हो। यस संग्रहबाट बुद्धकालीन गृहस्थीहरूको संकलनलाई यहीं टुंग्याएको छु। यो पुस्तक आनन्दकुटी विहारगुठीको प्रकाशन क्रमको सोरौं ग्रन्थ हो।

भगवान बुद्धको पालामा जति गृहस्थी उपासकहरूले बुद्धबाट अग्रस्थान पाएका थिए ती सबैलाई 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' पहिलो भागमा समावेश गरिसकेको छु। तिनीहरू जम्मा दश जना छन्। दोश्रो भागदेखि तेश्रो भागसम्ममा उपरोक्त १० जना बाहेक पालिसाहित्यमा यत्र तत्र छरिएका गृहस्थीहरूको संकलन गरी पाठकहरूको सुविधाको लागि अकारादि क्रमको आधारमा राखिदिएको छु। यसैमध्ये बुद्धकालीन गृहस्थीहरू दोश्रो भागमा नामको पहिलो अक्षर 'अ' देखि 'न' सम्म भएका जम्मा २५ जनाका नामहरू र प्रस्तुत तेश्रो भागमा 'प' देखि 'ह' सम्मका नाम समेत गरी जम्मा २३ जनाका नामहरू समावेश भएका छन्। यसरी 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' तीनै भागका पात्रहरू

जम्मा गर्दा ५८ जना गृहस्थीहरूको संकलन भएको छ। मैले खोजि गर्दा पाइएका प्रमुख गृहस्थीहरूका कुरा यति नै हुन्।

यस बाहेक पालिसाहित्यमा जसको नाम मात्र यत्र तत्र उल्लेख भएको पाइन्छ, त्यस्ता नामहरू यी संग्रहहरूमा उल्लेख गरेको छैन। जस्तै अङ्गुत्तरनिकायको छक्कनिपातको भल्लिकादि सूत्र (पृ. १४९) मा निम्न नामहरू उल्लेख भएका पाइन्छन्—

तवकण्ठिक गृहपति, पूरण गृहपति, इसिदत्त गृहपति, विजय गृहपति, अरिद्व उपासक र सारगग उपासक। यिनीहरू सबै तपुस्स गृहपति भैं^१ तथागतमा निष्ठाराखी अमृत साक्षात्कार गरी ६ गुणहरूमा प्रतिष्ठित छन्।

यसको अतिरिक्त दीघनिकाय भाग-२ को महापरिनिब्बानसुत्तं (पृ. ७४) मा पनि निम्न नामहरू मात्र उल्लेख भएका पाइन्छन्—

सुदत्त उपासक, कुक्कुट उपासक, कालिम्बो^२ उपासक, निकट उपासक, कटिस्सभो उपासक, तुड्डो उपासक, सन्तुड्डो उपासक, भद् उपासक, सुभद् उपासक इत्यादि।

यी गृहस्थीहरूको संग्रहमा मैले अभय लिच्छवी र पण्डित कुमारक लिच्छवी^३, कपिलवस्तुका शाक्यहरू (कापिलवत्थवासक्या^४)

१. हेतू लेखकको बु. गृ. भा-१, पृ. २३ मा।

२. रोमनमा : 'कालिङ्गो', स्याममा : 'कारलिम्बो'।

३. अं. नि-३, पृ. २०४ : निगण्ठसुत्तं।

४. सं. नि. IV. पृ. ३४७ : वस्संवुत्थसुत्तं, सोतापत्तिसंयुत्तं।

तथा कालखेमक शाक्य^१ जस्ताका नामहरू समावेश गरेको छैन ।

माथि उल्लिखित ५८ जना पात्रहरूको सम्बन्धमा संकलित सूत्रहरूमा जम्मा कति पुगेका रहेछन् भन्ने कुरालाई निम्न तालिकाले स्पष्ट गरेको छ—

मूल ग्रन्थहरू	बु.गृ.	बु.गृ.	बु.गृ.	जम्मा :
	भा-१	भाग-२	भाग-३	
(१) अङ्गुत्तरनिकायबाटः	५७+	६+	३=	६६
(२) उदानपालिबाटः	X+	२+	१=	३
(३) चुल्लवग्गपालिबाटः	६+	X+	१=	७
(४) थेरगाथापालिबाटः	१+	X+	X=	१
(५) दीघनिकायपालिबाटः	१+	१+	२=	४
(६) पाराजिकपालिबाटः	X+	१+	X=	१
(७) पाचित्तियपालिबाटः	३+	१+	१=	५
(८) मज्झिमनिकायबाटः	४+	३+	६=	१३
(९) महावग्गपालिबाटः	१२+	१+	३=	१६
(१०) सुत्तनिपातपालिबाटः	X+	३+	X=	३
(११) संयुक्तनिकायपालिबाटः	३०+	१३+	१३=	५६
जम्मा :	१४४+	३१+	३०=	१७५

१. म. ति. III. पृ. १७४ : महासुञ्जतसुत्तं ।

प्रस्तुत ग्रन्थमा समावेश भएका २३ पात्रहरू सम्बन्धी जम्मा ३० सूत्रहरूको अनुवाद भएको छ । तीमध्ये अङ्गुत्तरनिकायबाट ३, उदानपालिबाट १, चुल्लवग्गपालिबाट १, दीघनिकायबाट २, पाचित्थियपालिबाट १, मज्झिमनिकायबाट ६, महावग्गपालिबाट ३ र संयुक्तनिकायबाट १३ छन् ।

यसको तालिका यसप्रकार छ—

	पृष्ठः ^१
१. पञ्चकङ्ग थपति	
१. म. नि. II. पृ. ^२ ७२ : बहुवेदनीयसुत्तं	५
२. म. नि. II. पृ. २४७ : समणमुण्डिकसुत्तं	१७
३. म. नि. III. पृ. २१२ : अनुरुद्धसुत्तं	३८
२. पाटलिय गामणि	
४. सं. नि. III. पृ. २९९ : पाटलियसुत्तं, गामणिसंयुत्तं	५८
३. पाटलिय गाउँका उपासकहरू	
५. महा. व. पा. पृ. २४२ : पाटलियगामवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं ८९	
४. पुण्ण कोलियपुत्र	
६. मं. नि. II. पृ. ६१ : कुक्कुरवतिकसुत्तं	१०२

१. यसै पुस्तकको पृष्ठ ।

२. नालन्दापालिको पृष्ठ ।

५. पेस्स माहुतेपुत्र

७. मं. नि. II. पृ. ३ : कन्दरकसुत्तं १०२

६. पोतलिय गृहपति

८. मं. नि. II. पृ. २७ : पोतलियसुत्तं १४२

७. बेलङ्ककच्चान

९. महा. व. पा. पृ. २४० : बेलङ्ककच्चानवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं १७५

८. भद्रक गामणि

१०. सं. नि. III. पृ. २८९ : भद्रकसुत्तं, गामणिसंयुत्तं १८२

९. मणिचूल गामणि

११. सं. नि. III. पृ. २८७ : मणिचूलकसुत्तं, गामणिसंयुत्तं १८८

१०. मानदिन्न गृहपति

१२. सं. नि. IV. पृ. १५२ : मानदिन्नसुत्तं, सतिपट्टानसंयुत्तं १९३

११. मेण्डक गृहपति

१३. महा. व. पा. पृ. २५४ : मेण्डकगृहपतिवत्थु,
चम्पेय्यक्खन्धकं २१३

१२. योधाजीव गामणि

१४. सं. नि. III. पृ. २७४ : योधाजीवसुत्तं, गामणिसंयुत्तं २२७

१३. राजगृहसेठ

१५. चुल्ल. व. पा. पृ. २३९ : विहारनुजानना, सेनासनक्खन्धकं २३५

१४. रासिय गामणि

१६. सं. नि. III. पृ. २९१ : रासियसुत्तं, गामणिसंयुत्तं २४४

१५. वज्जियमाहित गृहपति

१७. अं. नि-१०, पृ. २५२ : वज्जियमाहितसुत्तं, उपालिवग्गो २६४

१६. वासेट्ट उपासक

१८. अं. नि-८, पृ. ३५५ : वासेट्टसुत्तं, उपोसथवग्गो २७४

१७. सन्धान गृहपति

१९. दी. नि. III. पृ. २९ : उदुम्बरिकसुत्तं, २८१

१८. साल्ह मृगारनाती

२०. अं. नि-३, पृ. १७९ : साल्हसुत्तं, महावग्गो ३३०

२१. पाचि. पा. पृ. २८३ : पठमपाराजिकं, पाराजिकाकण्डं
भिक्खुनीविभङ्गो ३४०

१९. सिङ्गालक गृहपतिपुत्र

२२. दी. नि. III. पृ. १३९ : सिङ्गालकसुत्तं ३५७

२०. सिरिवड्ढ गृहपति

२३. सं. नि. IV. पृ. १५१ : सिरिवड्ढसुत्तं, सतिपट्टानसंयुत्तं ४१४

२१. सुप्पबुद्ध कुष्ठी

२४. उदा. पा. पृ. ११९ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तं, सोणवग्गो ४३१

२२. सोण गृहपति

२५. सं. नि. II. पृ. २७९ : सोणसुत्तं, खन्धसंयुत्तं ४४४

२६. सं. नि. II. पृ. २८१ : दुतियसोणसुत्तं, खन्धसंयुत्तं ४५०

२७. सं. नि. III. पृ. १०४ : सोणसुत्तं, सलायतनसंयुत्तं ४५२

२३. हालिद्विकानि गृहपति

२८. सं. नि. III. पृ. १०६ : हालिद्विकानिसुत्तं,
सलायतनसंयुत्तं ४५५

२९. सं. नि. II. पृ. २४८ : हालिद्विकानिसुत्तं, खन्धसंयुत्तं ४६०

३०. सं. नि. II. पृ. २५१ : दुतियहालिद्विकानिसुत्तं, खन्धसंयुत्तं ४७०

X X X

हुनत प्रस्तुत पुस्तक २०३६ साल अर्थात् ईस्वी १९७९ मई महीनातिर नै प्रकाशित भई सक्नु पर्ने थियो । किन्तु आफूलाई निकै विसंचो हुनाको कारणले केही दिन काम स्थगित राख्नपयो ।

गतसाल ईस्वी १९७८ सेप्टेम्बर महीनामा जब म 'एशियन बुद्धिष्ट कन्फरेन्स फर पीस' (A. B. C.P.) को कार्यकारिणी बैठकको निमित्त मास्को गएको थिएँ त्यहाँदेखि मलाई संचो भएको थिएन र त्यसैबखत म मास्कोमा एक महीना जति अस्पतालमा बस्नुपऱ्यो । सोही वर्षको अक्टोबर महीनामा जापानमा हुने १२ औं विश्वबौद्धसम्मेलनमा भागलिन म त्यहाँबाटै जापान गएँ । त्यहाँ पनि म अस्वस्थ नै भएँ र जापानबाट काठमाडौं फर्किसकेपछि पनि हृदय सम्बन्धी रोगको उपचार गरिरहेको थिएँ । पछि सो रोगले धेरै चापेकोले काठमाडौं स्थित वीर अस्पतालमा एक महीना जति बसी उपचार गराउँदै थिएँ र यसै बीच प्रस्तुत पुस्तकको छपाइको काम पनि प्रारम्भ भइसकेको थियो । तर केही दिन पछि काम गर्न सकिन र प्रूफ हेर्ने काम जम्मै प्राध्यापक श्री वटुकृष्ण 'भूषण' र आयुष्मान् कुमार काश्यपले गर्नुभयो । मूल सूत्रहरूको छपाइको काम २०३६ साल वैशाख महीनातिर नै सिद्धिसकेको थियो । किन्तु नामावली र शब्दावली तयार पार्ने काम बाँकी नै थियो । यसको प्रारम्भिक लेखाइको काम चाहिँ आयुष्मान् कुमार काश्यपले गरिदिनु भएको थियो । तर अन्तिमरूप दिने काम चाहिँ बाँकी नै थियो र यो काम थाती रहेको थियो ।

यस साल अर्थात् ईस्वी १९७९ जून महीनातिर 'एशियन बुद्धिष्ट कन्फरेन्स फर पीस' को पाँचौं वार्षिक सभाको लागि मंगोलियाबाट आनन्दकुटी विहारगुठीका ६ जना सदस्यहरूलाई निम्तो आएको थियो । मंगोलिया जानलाई मास्को भएर जानु पर्छ । अतः मैले यो सोचें कि यसै मौकामा मास्को गई आफ्नो स्वास्थ्य परीक्षण गराउने छु । अतः

म र मंगोलिया जाने अरू प्रतिनिधिहरू जून ७ तारिखमा काठमाडौं छाडी जून ९ तारिखमा मास्को पुग्यौं । अरू प्रतिनिधिहरू मंगोलिया गए । म चाहीं स्वास्थ्य परीक्षण गराउनको निमित्त मास्कोमै बसें । स्वास्थ्य परीक्षण गराइसकेपछि १९७९ जुलाई ४ तारिखको दिन म काठमाडौं फर्केर आएँ र थाती रहेको प्रस्तुत पुस्तकको काम शुरु गर्न थालें ।

आयुष्मान् कुमार काश्यपद्वारा प्रारम्भिकरूपमा लेखिएका शब्दावलीहरूको प्रारम्भिक छनोट आयुष्मान् महानामले गरिदिनु भयो । अनि पछि मैले अकरादि क्रम मिलाई अन्तिम छनोट गरी नामावली र शब्दावली तयार पारें ।

अहिलेसम्म बुद्धकालीन ग्रन्थहरू मध्ये बुद्धकालीन ब्राह्मण र बुद्धकालीन गृहस्थीहरूको संकलन तीन तीन भागमा सम्पूर्ण भएको छ । अरू बाँकी बुद्धकालीन राजपरिवार, बुद्धकालीन महिलाहरू, बुद्धकालीन परिव्राजकहरू, बुद्धकालीन श्रावक चरित, बुद्धकालीन श्राविका चरित तथा बुद्धकालीन ब्रह्मिदेव पुस्तकहरूको प्रथम भाग मात्र प्रकाशित भएको छ । यी ग्रन्थहरूको संकलन पूरा गर्ने काम चाहिं बाँकी नै रहेको छ ।

जुनसुकै काम सफल पार्नको निमित्त धेरै कारणहरूको संयोग आवश्यक पर्छ । कुनै एक कारणले मात्र कुनै काम सफल हुन सक्दैन । जस्तै कि यी पुस्तकहरू तयार पार्नको निमित्त तन, मन, धन, धैर्य, अनुकूल वातावरण, सुस्वास्थ्यता र सहयोगी आदिको संयोग महत्वपूर्ण रहनु गएको छ ।

बुद्धकालीन पहिलो ग्रन्थ २५।१२। २०२८ सालमा प्रकाशित भएको थियो । त्यस समयदेखि आजसम्म प्राध्यापक श्री वटुकृष्ण 'भूषण' एम. ए. को निरन्तर सहयोग सबभन्दा महत्वपूर्ण कारण रहन गएको छ । अतः वहाँप्रति म आजीवन आभारी रहने छु ।

प्रस्तुत पुस्तक तयार गर्नमा सक्दो सहयोग दिएकोमा आयुष्मान् कुमार काश्यप र आयुष्मान् महानामलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । त्यसै गरी प्रस्तुत पुस्तकको प्राक्कथनलाई अंग्रेजीमा अनुवाद गरि दिनु भएकोमा प्राध्यापक श्री आशाराम शाक्य एम. ए. लाई र दिनुहुँ भैं प्रेसमा गई प्रुफ ल्याउने र लैजाने काम गरिदिएकोमा श्री खड्गबहादुर उपासकलाई पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । अन्तमा प्रस्तुत पुस्तक पनि आनन्दकुटी विहारगुठीको तरफबाट प्रकाशित गरिदिएकोमा गुठीका सदस्य-सचिव श्री तीर्थनारायण मानन्धर सहित गुठीका सबै सदस्यहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिएको छु । प्रस्तुत पुस्तक छपाउनको लागि चाहिने जति कागज उदारतापूर्वक प्रदान गर्नु भएकोमा श्री राधेश्याम सराफज्यूलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु ।

“चिरंतिद्वतु सद्धम्मो”

—भिक्षु अमृतानन्द

आनन्दकुटी विहार,
स्वयम्भू, काठमाडौं,
नेपाल ।

२०३६ भाद्र २ गते

फोन : १४४२०

मूल ग्रन्थहरू—

अङ्गुत्तरनिकाय I, II, III, IV.

उदानपालि ।

चुल्लवग्गपालि ।

दीघनिकायपालि ।

पाचत्तियपालि ।

मज्झिमनिकायपालि I, II, III.

महावग्गपालि

संयुक्तनिकायपालि I, II, III, IV.

Dhamma.Digital

(नालन्दा प्रकाशन)

सहायक ग्रन्थहरू :—

- अङ्गुत्तरनिकायट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन I, II.)
अपदानपालि (नालन्दा प्रकाशन)
अपदानट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन)
अभिधम्मत्थसंगहो ।
अभिधानप्पदीपिका (वासूकदुव सुभूति)
उदानट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन)
जातकपालि (नालन्दा प्रकाशन I, II.)
जातकट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन I, II, III, IV, V,
VI, VII.)
थरगाथापालि (नालन्दा प्रकाशन)
थेरगाथट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन I, II.)
थेरीअपदानपालि (नालन्दा प्रकाशन)
दीघनिकायट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन I, II.)
धम्मपदपालि (नालन्दा प्रकाशन)
धम्मपदट्टकथा (जे. डि. फ्रनेण्डो प्रकाशन)
पटिसम्भिदामग्गपालि (नालन्दा प्रकाशन)
पपञ्चसूदनी (हेवावितारण प्रकाशन I, II, III, IV.)
बुद्धकालीन ग्रन्थहरू (आनन्दकुटी विहारगुठी प्रकाशन)

बुद्धवंसपालि (नालन्दा प्रकाशन)

बुद्धवंसट्ठकथा (हेवावितारण प्रकाशन)

मनोरथपूरणी (हेवावितारण प्रकाशन I, II.)

विभङ्गपालि (नालन्दा प्रकाशन)

विभङ्गट्ठकथा (नालन्दा प्रकाशन)

विमानवत्थुपालि (नालन्दा प्रकाशन)

विसुद्धिमग्गो (हेवावितारण प्रकाशन)

संयुक्तनिकायट्ठकथा (हेवावितारण प्रकाशन I, II, III.)

समन्तपासादिका (नालन्दा प्रकाशन I, II, III.)

सुत्तनिपातपालि (नालन्दा प्रकाशन)

सुत्तनिपातट्ठकथा (नालन्दा प्रकाशन I, II.)

अमरकोष— श्री मन्नालाल 'अभिमन्यू' एम्. ए. को हिन्दी टीका)

Dictionary of Pali-Proper Names—Malalasekara

The Pali Text Society's Pali-English Dictionary.

संकेत-शब्दको अर्थ—

अ. क. = अट्टकथा

अं. नि = अङ्गुत्तरनिकाय ।

अं. नि-१ = अङ्गुत्तरनिकाय एककनिपात ।

अं. नि. अ. क.

अं. अ. क.

अप. दा. अ. क. = अपदानपालि ।

अप. दा. अ. क. = अपदानट्टकथा ।

अभि. ध. सं. = अभिधम्मट्टसंगहो ।

अभि. धा. प. गा. नं. = अभिधानप्पदीपिका गाथा नम्बर ।

उदा. पा. = उदानपालि

उदा. अ. क.

उदा. अ

Dhamma.Digital

चुल्ल. व. पा. = चुल्लवग्गपालि ।

जा. अ. क. = जातकट्टकथा ।

जा. पा. = जातकपालि ।

थेर. गा. पा. = थेरगाथापालि ।

थेर. गा. अ. क. = थेरगाथट्टकथा ।

थेरी. अप. दा. पा. = थेरीअपदानपालि ।

थेर. गा. अ. क. = थेरगाथद्वकथा ।
 दी. नि. = दीघनिकाय ।
 दी. नि. अ. क. = दीघनिकायद्वकथा ।
 धम्म. प. पा = धम्मपदपालि ।
 धम्म. प. अ. क. = धम्मपदद्वकथा ।
 पपं. सू = पपञ्चसूदनी ।
 पटि. म. पा. = पटिसम्भिदामग्गपालि ।
 पाचि. पा. = पाचित्तियपालि ।
 बु. ब्रा. भा-१ = बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१, २, ३
 बु. गृ. भा-१ = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१, २
 बु. रा. भा-१ = बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१
 बु. म. भा-१ = बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-१
 बु. प. भा-१ = बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-१
 बु. श्रा. च. भा-१ = बुद्धकालीन श्रावक चरित भाग-१
 बु. श्रावि. च. भा-१ = बुद्धकालीन श्राविकाचरित भाग-१
 बु. प्रे. = बुद्धकालीन प्रेतकथा ।
 बु. वं. पा. = बुद्धवंसपालि ।
 बु. वं. अ. क. = बुद्धवंसअद्वकथा ।
 म. नि. = मज्झिमनिकाय
 म. नि. अ. क. = मज्झिमनिकायद्वकथा ।
 महा. व. पा. = महावग्गपालि
 मनो. र. पू. = मनोरथपूरणी

विभं. पा. = विभङ्गद्वकथा (नालन्दा प्रकाशन)

विमा. व. पा. = विमानवत्थुपालि ।

विसु. म. = विसुद्धिमग्ग ।

सं. अ. क.

संनि. अ. क.

सं. नि. = संयुक्तनिकाय ।

सम. पा. = समन्तपासादिका ।

सार. प. = सारत्थपकासिनी ।

सुत्त. नि. पा. = सुत्तनिपातपालि ।

सुत्त. नि. अ. क. = सुत्तनिपातद्वकथा ।

सुत्त. नि. = सुत्तनिपात ।

सुमं. वि. = सुमङ्गलविलासिनी ।

D. P. P. = Dictionary of Pali-Proper Names.

Dhamma.Digital

त्रि-पिटक सूची

सुत्तपिटक

१. दीघनिकाय
२. मज्झिमनिकाय
३. संयुत्तनिकाय
४. अङ्गुत्तरनिकाय
५. खुद्दकनिकाय
 १. खुद्दकपाठ
 २. धम्मपद
 ३. उदान
 ४. इतिवुत्तक
 ५. सुत्तनिपात
 ६. विमानवत्थु
 ७. पेतवत्थु
 ८. थेरगाथा
 ९. थेरीगाथा
 १०. जातक
 ११. निद्देस
 - क. महानिद्देस
 - ख. चूलनिद्देस
 १२. पटिसम्भिदामग्ग
 १३. अपदान
 १४. बुद्धवंश
 १५. चरियापिटक

विनयपिटक

१. पाराजिकापालि
२. पाचित्तियपालि
३. महावग्ग
४. चूलवग्ग
५. परिवारपालि

} सुत्तविभङ्ग
} खन्धक

अभिधम्मपिटक

१. धम्मसङ्गणि
२. विभङ्ग
३. धातुकथा
४. पुरगलपञ्जत्ति
५. कथावत्थु
६. यमक
७. पट्टान

Dhamma.Digital

विषय – सूची

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१. पञ्चकङ्क थपति	१-५४	
परिचय		१
१- बहुविध वेदना		५
पर्यायदेशित वेदना		८
सुन्दरतर र प्रणीततर सुखहरू		११
(पञ्चकामसुख, प्रथमध्यानसुख, द्वितिय-तृतीय-चतुर्थध्यानसुख, आकाशानन्त्यायतनसुख, विज्ञान-न्त्याहतनसुख, आकिञ्चन्यायतनसुख, नैवसंज्ञाना-संज्ञायतनसुख, संज्ञावेदयितनिरोधसुख)		
२- उगगहमान परिव्राजकको वाद		१७
सम्पन्न कुशल पुष्य		२१
सम्पन्न कुशल हुनेका दश धर्महरू		२५
(कुशलाकुशल जान्नुपर्छ, अकुशलशीलहरू, कुशल-शीलहरू, अकुशल संकल्पहरू, कुशल-संकल्पहरू)		
३- आयुष्मान् अनुरुद्धलाई पञ्चकङ्कको निम्तो		३८
अप्रमाण र महत्गत-चित्तविमुक्ति		४०

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
चार भव उत्पत्तिहरू		४३
परित्ताभा र अप्पमाणाभा देवता		४८
संबिल्लटाभा र परिशुद्धाभा देवता		५१
२. पाटलिय गामणि	५५-७८	
परिचय		५५
१- भगवान् मायावी हुनुहुन्छ (दशअकुशल)		५८
प्राणातिपातीले यसै जीवनमा दुःखभोग गर्छ		६३
चार शास्ताहरू		७०
धर्मसमाधि		७२
३. पाटलि गाउँका उपासकहरू	७६-६४	
परिचय		७९
१- पञ्चदुःशीलका दुष्परिणामहरू		८९
४. पुष्पण कोल्लियपुत्र	६५-११७	
परिचय		९५
पुष्पण (=पूर्ण) नामका विभिन्न पात्रहरू		९७
१- गाई र कुरुर-व्रत गर्नेहरूका गतिहरू		१०२
चार कर्महरू		१०८
(कृष्णकर्म, शुक्लकर्म, कृष्णशुक्लकर्म, अकृष्ण- अशुक्लकर्म)		

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
गोत्रतीको शरणागमन		११४
कुकुरव्रतीको उपसम्पदा		११५
५. पेस्स माहुतेपुत्र	११८-१३८	
परिचय		११८
१- पेस्स र कन्दरक परिव्राजक		१२०
कन्दरक परिव्राजकको उद्धार		१२०
मानिसहरू गहन छन्		१३०
चार प्रकारका पुद्गलहरू		१३२
चार पुद्गलहरू सम्बन्धी व्याख्यान		१३४
६. पोतलिय गृहपति	१३६-१७१	
परिचय		१३९
पोतलिय नामहरू		१४०
१- गृहपति व्यवहारबाट समुच्छिन्न छ		१४२
आर्यविनयको व्यवहार समुच्छिन्न		१५०
(प्राणिघात छाड्नुपर्छ, अदिन्नादान छाड्नुपर्छ, मृषावाद छाड्नुपर्छ, पैशुन्यवाचा छाड्नुपर्छ, गिद्धलोभ छाड्नुपर्छ, निन्दा र दोष छाड्नुपर्छ, क्रोधपीडा छाड्नुपर्छ, अतिमान छाड्नुपर्छ)		
सबै व्यवहार समुच्छेद		१६२

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
कङ्काल जस्तै		१६२
मासुको टुक्रा जस्तै		१६४
तृण-चीराक जस्तै		१६५
भङ्गारको भागो जस्तै		१६५
स्वप्न जस्तै		१६६
मागेको वस्तु जस्तै		१६७
रुखको फल जस्तै		१६८
पोतलिय गृहपतिको उपासकत्व		१७०
७. बेलट्ट कच्चान	१७२-१८०	
परिचय		१७२
केही बेलट्ट नामहरू		१७३
१- बेलट्ट कच्चानको गुँद वान		१७५
८. भद्रक गामणि	१८१-१८६	
परिचय		१८१
१- दुःख र समुदयको निरोध बताउनु होस्		१८२
९. मणिचूल गामणि	१८७-१९१	
परिचय		१८७
१- सुन चाँदी अनुरूप छैन		१८८

	विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१०.	मानदिन्न गृहपति परिचय	१६२-१६५	१९२
	१- बिरामी मानदिन्न गृहपति		१९३
११.	मेण्डक गृहपति परिचय	१६६-२२३	१९६
	अतीत कथा		१९७
	प्रार्थना		२०२
	वर्तमान कथा		२०५
	मेण्डकको मार्गफल लाभ		२०८
	१- मेण्डक गृहपतिको ऋद्धि-प्रभाव		२१३
	मेण्डक गृहपतिको उपासकत्व ग्रहण		२१७
	पञ्चगोरसको अनुमति		२२१
१२.	योधाजीव गामणी परिचय	२२४-२२६	२२४
	योधाजीव भन्ने केही नामहरू		२२५
	१- युद्धमा मरे ऋवर्ग पुगिन्छ		२२७
१३.	राजगृहसेठ परिचय	२३०-२४१	२३०
	१- बिहारहरू दान		२३५

	विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१४.	रास्रिय गामणि	२४२-२६०	
	परिचय		२४२
	१- भगवान्‌ले सबै तपस्याको निन्दा गर्छन् रे !		२४४
	तीन प्रकारका कामभोगीहरू		२४७
	तीन कारणद्वारा निन्दनीय कामभोगीहरू		२४९
	तीन प्रकारका रुक्षजीवी तपस्वीहरू		२५६
	तीन निर्जरता		२५९
१५.	वज्जियमाहित गृहपति	२६१-२७०	
	परिचय		२६१
	१- बिभज्जवादी भगवान्		२६४
१६.	वासेट्ट उपासक	२७१-२७६	
	परिचय		२७१
	केही वासेट्ट नामहरू		२७२
	१- अष्टाङ्गयुक्त उपोसथशील कल्याणकारी छ		२७४
१७.	सन्धान गृहपति	२७७-३२२	
	परिचय		२७७
	१- सन्धान गृहपति परिब्राजकाराममा गए		२८१
	भगवान्‌ परिब्राजकाराममा पुग्नुभयो		२८६

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
निग्रोध परिब्राजकको प्रश्न		३९२
तपजुगुप्साका उपक्लेशहरू		२९४
परिशुद्ध तपस्या		३००
अप्रत्व प्राप्त तपजुगुप्सा (ब्रह्मविहार)		३०३
निग्रोध परिब्राजकको पञ्चात्ताप		३१२
निग्रोधले आफ्नो गल्ती स्वीकारे		३१६
शिष्य बनाउनुकोनिमित्त उपदेश गरिएको होइन		३१७
१८. साल्ह मृगारनाथी	३२३-३४७	
परिचय		३२३
केही साल्ह नामहरू		३२७
१- अनुश्रुतिको आधारमा ग्रहण नगर		३३०
२- भिक्षुणी-आराम बनाउने इच्छा		३४०
१९. सिङ्गालक गृहपतिपुत्र	३४८-४०८	
परिचय		३४८
केही सिङ्गालक वा सिगालक नामहरू		३५३
१- सिङ्गालकको दिशा नमस्कार		३५७
६ दिशाहरू नमस्कार गर्ने विधि		३६१

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
चार कर्मक्लेशहरू		३६३
चार कारणद्वारा पापकर्म गर्देन		३६४
भोग विनाशका ६ कारणहरू		३६६
सुरापानमा ६ दोषहरू		३६८
कुबेलामा घुम्नेका ६ दोषहरू		३६९
नाचगान तमाशा हेर्नेमा ६ दोषहरू		३७०
जुवाडेमा ६ दोषहरू		३७१
खराब साथी हुनेमा ६ दोषहरू		३७२
अल्छीपनमा ६ दोषहरू		३७३
मित्ररूपी अमित्रहरू		३७८
सुहृद्मित्र		३८३
६ दिशा नमस्कार		३८९
मातापिता पूर्वदिशा		३९०
आचार्य दक्षिणदिशा		३९४
भार्या पश्चिमदिशा		३९६
मित्रामात्य उत्तरदिशा		३९९
दाशकामदार अधोदिशा		४००
श्रमण ब्राह्मणहरू उर्ध्वदिशा		४०२

२०. सिरिवड्ढ गृहपति

४०६-४१६

परिचय

४०९

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
विभिन्न सिरिवड्ड नामहरू		४१०
१- बिरामी सिरिवड्ड गृहपति		४१४
२१. सुप्पबुद्ध कुष्ठी	४१७-४३६	
परिचय		४१७
केही सुप्पबुद्ध नामहरू		४२९
१- सुप्पबुद्ध कुष्ठीको धर्मावबोध		४३१
२२. सोण गृहपतिपुत्र	४३७-४५२	
परिचय		४३७
सोण नामका विभिन्न पात्रहरू		४३८
१- अनित्यरूप		४४४
२- रूपहरूलाई नजान्ने भ्रमण होइन		४५०
३- यसै जीवनमा किन निर्वाण हुन्नन् ?		४५२
२३. हाळिदिकानि गृहपति	४५३-४७१	
परिचय		४५३
१- धातुनानात्व		४५५
२- "घरबार छाडी बेघर भई विचरण गर्नु" को अर्थ के हो ?		४६०

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
३- अत्यन्त निष्ठावान् भनेको के हो ?		४७०
नामावली		४७३
शब्दावली		४९७
गाथा-सूची		५५८

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू

[भाग-३]

Dhamma.Digital

नमोतस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

१. पञ्चकङ्ग थपति

प रि च य

यी पञ्चकङ्ग थपति (= स्थपति) श्रावस्तीवासी हुन् र प्रसेनजित कोशल राजाका सिकर्मी नाइके पनि थिए भन्ने कुरा मज्झिमनिकाय III. पृ. २१२ को अनुरुद्धसुत्तमा उल्लेख भएको 'पञ्चकङ्ग थपति राजकीय कामकाजले गर्दा बहुकृत्य र बहुकरणीय छन्' भन्ने वाक्यबाट बुझ्न सकिन्छ । पपञ्चसूदनी भाग II. पृ. ७८ को बहुवेदनीयसुत्तवण्णनाले दिएको स्पष्टिकरण बमोजिम यिनको नाम 'पञ्चकङ्ग' हो र सिकर्मी नाइके भएकाले 'थपति' (= स्थपति) भनिएको हो । जुन कुरा अगाडिको पहिलो सूत्रको पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिदिएको छ ।

यिनका सम्बन्धमा तीनवटा सूत्रहरू पाइएका छन् । जुन सूत्रहरू क्रमबद्ध तरिकाले अगाडि अनुदित गरिदिएको छ । ती सूत्रहरूका कुराहरू माथि ध्यानदिंदा यिनी धर्मसम्बन्धी छलफल गर्न अति रुचाउँछन् भन्ने कुरा बुझिन्छ, र समय समयमा यिनले छलफल गरेका कुराहरू अगाडिका सूत्रहरूका आधारमा स्पष्टसँग बुझ्न सकिन्छ ।

पहिलो सूत्रमा यिनको र आयुष्मान् पण्डित उदायीको बीचमा वेदनाको सम्बन्धमा तर्कवितर्क भएको छ । यिनी भन्दथे— भगवानले दुइवटा मात्र वेदनाका कुरा भन्नुभएको छ । आयुष्मान् उदायी भन्नुहुन्थ्यो— भगवानले तीनवटा वेदनाका कुरा भन्नु भएको छ । यस तर्कवितर्कमा एक अर्काको कुरालाई स्वीकार गरिएको छैन । यो तर्कवितर्क सम्बन्धी कुरा आयुष्मान् आनन्दले सुनिरहनु भएको थियो र पछि वहाँले यो कुरा भगवानलाई सुनाउनु भयो । अनि भगवानले दुवैको तर्क ठीक छ भन्ने कुरा दर्शाउनको निमित्त सात प्रकारले वेदनाको विभाजन गरी उपदेश गर्नुभयो । त्यसैले यस सूत्रको नाम 'बहुवेदनीय' भन्ने रहन गएको हो । अन्त्यमा भगवानले आयुष्मान् आनन्दलाई क्रमशः तल्लो स्तरदेखि माथिल्लो स्तरसम्मका १० प्रकारका सुख-वेदनाका कुरा पनि बताउनु भएको छ । ती मध्ये सबभन्दा तल्लो स्तरको सुख 'कामसुख' र सबभन्दा माथिल्लो स्तरको सुख 'संज्ञावेदयित निरोधसुख' लाई बताउनु भएको छ ।

दोश्रो सूत्रमा— एकदिन पञ्चकङ्क थपति भगवान कहाँ जाने विचार गरी दिनको मध्याह्न समयमा घरबाट निस्के । तर बाटोमा जाँदाजाँदै उनको मनमा 'बुद्ध तथा अरू भिक्षुहरू कहाँ जाने यो उचित समय होइन' भन्ने लागेपछि उनी त्यतिञ्जेलसम्म श्रमणमण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकको आराममा गए । जुन आराम अर्थात् उदचान प्रसेनजित् कोशल राजाकी महिषी मल्लिकादेवीको थियो^१ । त्यसैले

१. पपं. सू. III. पृ. १८२ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना र सुमं. वि. I. पृ. २३८ : पोट्टपादसुत्तवण्णना ।

अगाडिको सूत्रमा 'मल्लिकाको आराममा' भनी उल्लेख भएको हो ।

जब पञ्चकङ्क थपति त्यस आरामतिर जाँदै थिए तब त्यसबखत त्यहाँ भेला भई बसिरहेका परिव्राजकहरू चिच्याउँदै कराउँदै अनेक प्रकारका तिरश्चीन कुराहरू गरी बसिरहेका थिए । अनि उग्गाहमान परिव्राजकले जब उनी आइरहेको देखे तब उनले आफ्नो परिषद्लाई निःशब्द पारे । पञ्चकङ्क थपति त्यहाँ पुगेपछि उग्गाहमान परिव्राजकले आफ्नो शिष्य बनाउने विचार गरी^१ उनलाई चार कारणले युक्त हुने पुरुषलाई सम्पन्न कुशल श्रमण भन्दछु भनी उपदेश गर्नथाले । तर उनले त्यस उपदेशलाई न खण्डन गरे न त प्रशंसा नै^२ । त्यसपछि उनी त्यहाँबाट जेतवनाराममा बसिरहुनु भएका भगवान कहाँ गई उग्गाहमान परिव्राजकले भनेका कुराहरू जम्मै सुनाए । अनि भगवानले परिव्राजकको कुरालाई दुधेवालकको कुरासँग दाँजी सम्पन्न कुशल हुने श्रमणमा दशधर्महरू हुनुपर्छ भन्ने उपदेश गर्नुभयो । जुन कुरालाई पञ्चकङ्क थपतिले अभिनन्दन गरे ।

Dhamma.Digital

तेश्रो सूत्रमा— एकदिन पञ्चकङ्क थपतिले अनुरुद्ध महास्थविर सहित चार जना भिक्षुहरूलाई निम्त्याई भोजन गराए । अनि त्यसवेला उनले महास्थविरसँग 'अप्रमाण' र 'महत्तात' भनेको एउटै हो कि भिन्न हो भन्ने प्रश्न सोधे । जसको उत्तर महास्थविरले विस्तारपूर्वक दिनुभयो । ती दुई भिन्न हुन् भन्ने कुरा पनि बताउनु भयो ।

१. पपं. सू. III. पृ. १८२ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

२. पपं. सू. III. पृ. १८३ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

‘अप्रमाण’ भनी चतुर्ब्रह्मविहारलाई र ‘महत्ता’ भनी प्रथमादि ध्यानिक कसिण ध्यानहरूलाई भनिएको हो । जसको उदाहरणको निमित्त वहाँले ‘परित्ताभा’ र ‘अप्रमाणाभा’ ध्यानद्वारा प्राप्त हुने ब्रह्मलोकको कुरा बताउनु भयो ।

त्यसबखत त्यहाँ सभिय कात्यायन स्थविर पनि उपस्थित हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले सूत्रमा सभिय कात्यायन स्थविरले बीचमा प्रश्न सोध्नु भएको कुरा उल्लेख भएको हो । यसबाट यो कुरा प्रष्ट हुन्छ कि निम्त्याएका चार जना भिक्षुहरू मध्ये सभिय कात्यायन पनि एक हुनुहुन्थ्यो । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित सूत्रहरूमै वर्णित भएका छन् र सम्बन्धित ठाउँहरूमा दिइएका पादटिप्पणीहरूले अन्य अस्पष्ट कारणहरूलाई प्रष्ट पार्न सहयोग गर्ने छन् भन्ने आशा लिएको छु ।

Dhamma.Digital

मूल सूत्र—

१—बहुविध वेदना

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्ती स्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बसिरहनुभएको थियो । अनि पञ्चकङ्क थपति^२ (= पञ्चकङ्क स्थपति) जहाँ आयुष्मान् उदायी (= पण्डित उदायी) हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् उदायीलाई अभिवादन

१. म. नि. II. पृ. ७२ : बहुवेदनियसुत्तं, अ. क. III. पृ. ७८; यही सूत्रलाई सं. नि. III. पृ. १९८ : वेदनासंयुत्तमा 'पञ्चकङ्कसुत्तं' भनी उल्लेख भएको छ ।

२. (१) बसिला, (२) बञ्चरो, (३) खन्ती, (४) मुग्रो र (५) कालो धागो—यी पाँचवटा अङ्गहरूले युक्त भएको हुनाले 'पञ्चकङ्क' भनिएको हो । यो उनको नाम हो । सिकर्मी नाइके भएको हुनाले 'थपति' (=स्थपति) भनिएको हो भनी पपं, सू. III. पृ. ७८ : बहुवेदनियसुत्तवण्णनाले र सं. अ. क. III. पृ. ८६ : पञ्चकङ्कसुत्तवण्णना रहागतवग्गले उल्लेख गरेका छन् ।

गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यस्तो भने—

“भन्ते उदायी ! भगवानले कति वेदनाहरू बताउनु भएको छ ?”

“थपति ! भगवानले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ (१) सुख-वेदना, (२) दुःख-वेदना र (३) अदुःख-असुख-वेदना । थपति ! भगवानले यी तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ ।”

यस्तो भन्नुहुँदा पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यस्तो भने—

“भन्ते उदायी ! भगवानले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवानले दुइ वेदनाहरू बताउनु भएको छ— (१) सुख-वेदना र (२) दुःख-वेदना । भन्ते ! जो त्यो अदुःख-असुख-वेदना हो त्यो त भगवानले शान्त प्रणीत सुख-वेदनाको विषय हो भनी बताउनु भएको छ ।”

दोश्रो पटक पनि आयुष्मान् उदायीले पञ्चकङ्क थपतिलाई यस्तो भन्नुभयो—

“थपति ! भगवानले दुइ वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवानले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ— सुख-वेदना, दुःख वेदना तथा अदुःख-असुख वेदना । थपति ! यिनै तीन वेदनाहरू भगवानले बताउनु भएको छ ।”

दोश्रो पटक पनि पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यस्तो भने—

“भन्ते उदायी ! भगवानले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवानले दुइ वेदनाहरू बताउनु भएको छ— सुख-वेदना र दुःख-वेदना । भन्ते ! जो त्यो अदुःख-असुख-वेदना हो त्यो त भगवानले शान्त प्रणीत सुख-वेदनाको विषय हो भनी बताउनु भएको छ ।”

तेश्रो पटक पनि आयुष्मान् उदायीले पञ्चकङ्क थपतिलाई यस्तो भन्नुभयो—

“थपति ! भगवानले दुइ वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवानले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ— सुख-वेदना, दुःख वेदना तथा अदुःख-असुख वेदना । थपति ! यिनै तीन वेदनाहरू भगवानले बताउनु भएको छ ।”

तेश्रो पटक पनि पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यस्तो भने—

“भन्ते उदायी ! भगवानले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवानले दुइ वेदनाहरू बताउनु भएको छ— सुख-वेदना र दुःख-वेदना । भन्ते ! जो त्यो अदुःख-असुख-वेदना हो त्यो त भगवानले शान्त प्रणीत सुख-वेदनाको विषय हो भनी बताउनु भएको छ ।”

न आयुष्मान् उदायीले पञ्चकङ्क थपतिलाई सम्झाउन सक्नुभयो न पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई नै सम्झाउन सके ।

पर्यायदेशित वेदनाहरू

अनि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् उदायी र पञ्चकङ्क थपतिको बीचमा यस्तो कुरा भइरहेको सुन्नुभयो । अनि आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् आनन्दले पञ्चकङ्क थपति र आयुष्मान् उदायीको बीचमा जे जति कुराकानी भएका थिए ती सबै भगवानलाई सुनाउनु भयो । यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् आनन्दलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो

“आनन्द ! पञ्चकङ्क थपतिले उदायीको कुरालाई अनुमोदन नगर्नाको कारण छ, उदायीले पनि पञ्चकङ्क थपतिको कुरालाई अनुमोदन नगर्नाको कारण छ । आनन्द ! (१) पर्यायद्वारा मैले दुइ वेदनाहरूलाई^१ पनि बताएको छु, (२) पर्यायद्वारा मैले पनि तीन वेदनाहरूलाई^२ पनि बताएको छु, (३) पर्यायद्वारा मैले पाँच वेदनाहरूलाई^३ पनि बताएको छु, (४) पर्यायद्वारा मैले छ वेदनाहरूलाई^४ पनि बताएको छु

१. यहाँ कायिक र चेतसिकको हिसाबले दुइ वेदना भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ भनी पपं. सू. III. पृ. ७८ : बहुवेदनीयसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. सुख, दुःख र असुख-अदुःखको हिसाबले तीन वेदना भनिएको हो । (अभि. ध. सं. ततियपरिच्छेदो; बु. श्रावि. भा-१, पृ. ३००)

३. इन्द्रियको हिसाबले यहाँ, सुखइन्द्रिय, दुःखइन्द्रिय, सौमनस्यइन्द्रिय, दौर्मनस्यइन्द्रिय र उपेक्षाइन्द्रियलाई पाँच वेदना भनिएको हो भनी उपयुक्त अट्टकथाले उल्लेख गरेको छ । (दी. नि. III. पृ. १८५ : सङ्गीतिसुत्तंमा पनि छ ।)

.

छु, (५) पर्यायद्वारा मैले अठार वेदनाहरूलाई^२ पनि बताएको छु, (६) पर्यायद्वारा मैले छत्तीस वेदनाहरू^३ पनि बताएको छु, (७) पर्यायद्वारा मैले एकशय आठ वेदनाहरूलाई^४ पनि बताएको छु । आनन्द ! यसरी मैले पर्यायद्वारा (= विविधाकारले) धर्मदेशना गरेको छु । आनन्द ! यसरी पर्यायरूपले देशना गरिराखेको मेरो धर्ममा जसले एक अर्काको सुभाषित र सु-लपित (कुरा) लाई स्वीकार गर्दैन, मान्दैन तथा अनुमोदन गर्दैन भने- उनीहरूको बीचमा- भगडा हुनसक्छ, कलह हुनसक्छ, विवाद हुनसक्छ र अर्कालाई वचनरूपी तीरले भोस्दै बस्न सक्छ, भन्ने कुराको अपेक्षा गर्न सकिन्छ । आनन्द ! यसरी मैले पर्यायरूपले धर्मदेशना गरेको छु । आनन्द ! यसरी पर्यायरूपले देशना गरेको धर्ममा जसले एक अर्काको सु-भाषित, सु-लपित (कुरा) लाई स्वीकार गर्छ, मान्छ तथा अनुमोदन गर्छ भने उनीहरू मेलमिलाप भई

१. यहाँ द्वारको हिसाबले वेदनाहरू बताइएका छन् । जस्तै- चक्षुसंस्पर्शजन्य-वेदना, श्रोतसंस्पर्शजन्य-वेदना, घ्राणसंस्पर्शजन्य-वेदना, जिह्वासंस्पर्शजन्य-वेदना, कायसंस्पर्शजन्य-वेदना र मनःसंस्पर्शजन्य-वेदनालाई ६ वेदना भनिएको हो । (दी. नि. III. पृ. १८८ : सङ्गीतिसुत्तं)

२. चक्षुले रूप देख्दा सौमनस्य स्थानीय रूपमा चित्त जान्छ (चक्षुना रूपं दिस्वा सोमनस्सट्ठानियं रूपं उपविचरित), श्रोतले शब्द सुन्दा ..., घ्राणले गन्ध सुँघ्दा ..., जिह्वाले रस चाख्दा ..., कायले स्पर्श गर्दा ... तथा मनले धर्म जान्दा सौमनस्यस्थानीय धर्ममा चित्त

जान्छ भने आदि छवटालाई 'छ सौमनस्सुपविचारा' भनी भन्दछन् ।

यस्तै गरी दौर्मनस्यस्थानीय छवैवटा विषयमा जाने चित्तलाई 'छ दोमनस्सुपविचारा' भनी भन्दछन् ।

यस्तै गरी उपेक्षास्थानीय छवैवटा विषयमा जाने चित्तलाई 'छ उपेक्खुपविचारा' भनी भन्दछन् ।

अतः यी 'छ सोमनस्सुपविचारा, छ दोमनस्सुपविचारा तथा छ उपेक्खुपविचारा' लाई 'अठार वेदना' भनिएको हो । (विभं. पा. पृ. ४५८ : खुद्दकवत्थुविभङ्गो) पपं. सू. III. पृ. ७८ : बहुवेदनियसुत्तवण्णना ।

३. 'छत्तीसवेदनाहरू' भनी— छवटा गृहनिश्चित सौमनस्यहरू, छवटा नैष्कर्म्यनिश्चित सौमनस्यहरू; छवटा गृहनिश्चित दौर्मनस्यहरू, छवटा नैष्कर्म्यनिश्चित दौर्मनस्यहरू; छवटा गृहनिश्चित उपेक्षाहरूलाई 'छत्तीस वेदनाहरू' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७८ : बहुवेदनियसुत्तवण्णना । (विभं. पा. पृ. ४५९ : खुद्दकवत्थुविभङ्गो)

४. 'एकशय आठ वेदनाहरू' भनी— उपर्युक्त छत्तीस वेदनाहरूलाई अतीतका छत्तीसवटा अनागतका छत्तीसवटा तथा वर्तमानका छत्तीसवटाको हिसाबले जोड्दा जम्मा एकशय आठ (१०८) हुन्छन् । यसैलाई 'एकशय आठ वेदनाहरू' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७८ : बहुवेदनियसुत्तवण्णना

स्वीकार गर्छ, मान्छ तथा अनुमोदन गर्छ भन्ने उनीहरू मेलमिलाप भइ सम्मोदन गरी, विवाद नगरी, दूधमा पानी जस्तै भई एक अर्कालाई प्रियचक्षुले हेरी बस्ने छन् भन्ने कुराको आशा लिन सकिन्छ ।

सुन्दरतर र प्रणीततर सुखहरू

(१) पञ्चकामसुख- “आनन्द ! यी पञ्चकामगुणहरू हुन् । कुन पाँच भन्ने ?- (१) इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसहित तथा रजनीय चक्षुविज्ञेय रूपहरू छन्, (२) इष्ट, कान्त, मनाप ... तथा रजनीय श्रोतविज्ञेय शब्दहरू छन्, (३) इष्ट, कान्त, मनाप ... तथा रजनीय घ्राणीविज्ञेय गन्धहरू छन्, (४) इष्ट, कान्त, मनाप ... तथा रजनीय जिह्वाविज्ञेय रसहरू छन्, (५) इष्ट, कान्त, मनाप ... तथा रजनीय कायविज्ञेय स्पर्शहरू छन् । आनन्द ! यिनै हुन् पञ्चकामगुणहरू आनन्द ! जो यी पञ्चकामगुणहरूको कारणले उत्पन्न हुने सुखसौमनस्य हो- यसलाई ‘कामसुख’ भन्दछन् ।

(२) प्रथमध्यानसुख- “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भन्ने- यो कुरालाई म स्वीकार्दैन । किनभन्ने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु कामहरूबाट अलग भई, अकुशलहरूबाट अलग भई, सवितर्क सविचार युक्त विवेकजः

(= ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथम ध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।

(३) द्वितीयध्यानसुख- “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने- यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु वितर्क विचार लाई उपशान्त गरी, अभ्यन्तर-सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी, वितर्क-विचार रहित समाधिजः प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।

(४) तृतीयध्यानसुख- “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने- यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई, स्मृतिवान् र प्रज्ञावान् भई- शरीरद्वारा सुखानुभव गर्छ- जसलाई आर्यहरू- ‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ भी भन्दछन् । त्यसप्रकारको तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।

(५) चतुर्थध्यानसुख- “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने- यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सौमनस्य र दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति र उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।”

(६) आकाशानन्त्यायतनसुख- “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने- यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबै प्रकारले रूपसंज्ञालाई समतिक्रम गरी, प्रतिघ (= मानसिक द्वेषभाव, घर्षण) संज्ञालाई अन्त गरी, नानात्व-संज्ञालाई मनन नगरी- ‘आकाश अनन्त हो’ भनी ‘आकाशानन्त्यायतन’ (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।”

(७) विज्ञानन्त्यायतनसुख- “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने- यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर

तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबै प्रकारले आकाशानन्त्यायतनलाई समतिक्रम गरी- 'विज्ञान अनन्त हो' भनी 'विज्ञानन्त्यायतन' (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।”

(८) आकिञ्चन्यायतनसुख- “आनन्द ! यदि कसैले 'सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो' भनी भन्दछ भने- यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबै प्रकारले विज्ञानन्त्यायतनलाई समतिक्रम गरी- 'केही छैन' भनी 'आकिञ्चन्यायतन' (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।”

Dhamma.Digital

(९) नैवसंज्ञानासंज्ञायतनसुख- “आनन्द ! यदि कसैले 'सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो' भनी भन्दछ भने- यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सर्व प्रकारले आकिञ्चन्यायतनलाई समतिक्रम गरी- 'नैवसंज्ञानासंज्ञायतन' (= न संज्ञा छ, न संज्ञा छैन) भन्ने (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।”

(१०) संज्ञावेदयितनिरोधसुख- “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरू-द्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने- यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबै प्रकारले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई समतिक्रम गरी- ‘संज्ञावेदयितनिरोध’ (= संज्ञा र वेदनाको निरोध^१) भन्ने (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।”

“आनन्द ! (यस सम्बन्धमा) अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूले यस्तो भन्न सक्छन् कि- ‘श्रमण गौतम संज्ञावेदयितनिरोध भन्दछन्, अनि त्यो सुखमय पनि भन्दछन् । त्यो कसरी हुनसक्ला, त्यो कसरी हुनसक्ला ?’ आनन्द ! यस्तो भन्ने अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ- ‘आवुसो ! सुख-वेदनालाई मात्र भगवानले ‘सुख’ भन्नुहुन्न । आवुसो ! बल्कि जहाँ जहाँ सुख^२ उपलब्ध हुन्छ त्यस त्यसलाई तथागतले सुख हो भनी भन्नुहुन्छ ।”

भगवानले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई आयुष्मान् आनन्दले भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

X

X

X

१. हेर्नु वु. श्रावि. भा-१, पृ. ३७५ : को पादटिप्पणीमा ।

२. यहाँ ‘सुख’ भन्नाले ‘विदितसुख’ अथवा ‘अविदितसुख’- यी दुव

प्रकारका सुखलाई 'सुख' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७९ : बहुवेदनीयसुत्तवण्णना ।

द्रष्टव्य—

यस सूत्रमा 'विदितसुख' अर्थात् अनुभव हुने सुख र 'अविदितसुख' अर्थात् अनुभव नहुने सुखलाई 'सुख' भनिएको हो ।

चतुर्थध्यानदेखि लिएर 'अःदुख असुख-वेदना' हुन्छ । शान्तको हिसाबले र उत्तमता तथा सूक्ष्मताको हिसाबले यो वेदनालाई प्रणीत 'सुख' भनिएको हो ।

संज्ञावेदयितनिरोधसुखलाई अविदितसुखको हिसाबले प्रणीततर 'सुख' भनिएको हो ।

पञ्चकामगुणको हिसाबले र अष्टसमापत्तिको हिसाबले उत्पन्न हुने 'सुख' 'विदित सुख' हो । निरोधसुख चाहिँ 'अविदित सुख' हो । अतः चाहे 'विदित सुख' होस् चाहे 'अविदित सुख' होस्— दुःख रहित अवस्थालाई सुख सम्झिने भएको हुनाले यस सूत्रमा 'जहाँ जहाँ सुख उपलब्ध हुन्छ त्यस त्यसलाई तथागतले 'सुख हो' भनी भन्नुहुन्छ' भनी भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. ७८-७९ : बहुवेदनीयसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । त्यस्तैगर

मूल सूत्र—

२—उग्गाहमान परिव्राजकको वाद

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्ती स्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो । त्यस समय श्रमणमुण्डिकापुत्र^२ उग्गाहमान^३ परिव्राजक तिन्दुकाचीरको^४ समय-प्रवादक^५ (भन्ने) एकशालक^६ (नामक) मल्लिकाको आराम^७ (= उदयान) मा पाँचशय महान परिव्राजक-परिषद्को साथ बस्दथे ।

१. म. नि. II. पृ. २४७ : समणमुण्डिकसुत्त, अ. क. III. पृ. १८२; सिंहल र रोमनमा : 'समणमुण्डिकासुत्तं' । अट्टकथामा : 'समणमुण्डिकासुत्तं' ।

२. सिंहल र रोमनमा : 'श्रमणमुण्डिकापुत्र' ।

३. 'उग्गाहमान' भनेको परिव्राजकको नाम हो । अलि अलि पढ्नसक्ने भएका हुनाले यिनलाई 'उग्गाहमान' भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १८२ : समणमुण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४. तिम्बरु (= डुम्री) रुखहरूको पंक्तिले घेरिएको हुनाले 'तिन्दुकाचीर' भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १८२ : समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ। स्याममा : 'तिण्डुकाचीर' ।

५. सिद्धान्तहरूलाई 'समय' भन्दछन्। अतः 'समय' अर्थात् सिद्धान्तहरूको प्रवचन गरिने ठाउँ भएको हुनाले 'समय प्रवादक' भनिएको हो। (समय पवदन्ति एत्थाति समयप्पवादकं) यो ठाउँमा चङ्गी, तारुक्ख, पोक्खर-साती प्रभृति ब्राह्मिणहरू र निगण्ठ चेलक परिव्राजक आदि परिव्राजकहरू भेला भई आ-आफ्नो सिद्धान्तका व्याख्यान गर्छन्। यसरी आ-आफ्ना सिद्धान्तका कुराहरूको प्रवचन गर्ने ठाउँ भएकोले त्यस ठाउँलाई 'समय प्रवादक' भनिएको हो। पपं. सू. III. पृ. १८२ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

६. उपरोक्त तिन्दुकाचीरमा अर्थात् तिम्बरु रुखहरूले घेरिएको स्थानमा पहिले एउटा शाला थियो। पछि महापुण्यवान् पोट्टपाद परिव्राजकको कारणमा अनेक शालाहरू बनाइएका थिए। अधि शुरु शुरुमा एउटै शाला मात्र भएको हुँदा एउटै शालाको नामले 'एकशालक' भन्ने नाम रहन गएको थियो। अतः पछि धेरै शालाहरू बने पनि 'एकशालक' भन्ने नाम नै रहन गएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १८२ : समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले र सुमं. वि. I. पृ. २३८ : पोट्टपादसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन्। (पोट्टपाद परिव्राजकको कुरा दी. नि. I. पृ. १५० : पोट्टपादसूत्रमा उल्लेख भएको छ।)

७. यो आराम अथवा उदचान प्रसेनजित् कोशल राजाकी महिषी

अनि पञ्चकङ्क थपति (=पञ्चकङ्क स्थपति) भगवानको दर्शन गर्नको निमित्त मध्यान्ह समयतिर (दिवा दिवस्स) श्रावस्तीबाट निस्के । अनि पञ्चकङ्क थपतिलाई यस्तो लाग्यो- “भगवानको दर्शन गर्ने यो समय होइन । भगवान (अहिले) ध्यानमा बसिरहनु भएको होला । मनोभावनीय^१ (=मन पराउँदा) भिक्षुहरूको दर्शन गर्ने समय पनि होइन । मनोभावनीय भिक्षुहरू पनि (अहिले) ध्यानमा बसिरहनु भएको होला । अतः किन म जहाँ तिन्दुकचीरको समयप्रवादक एकशालक (नामक) भन्ने मल्लिकाको आराम हो जहाँ श्रमणमुण्डिका उग्गाहमान परिव्राजक बसेका छन् त्यहाँ नजाऊँ । अनि पञ्चकङ्क पुत्र थपति जहाँ तिन्दुकचीरका समयप्रवादक एकशालक (नामक) भन्ने मल्लिकाको आराम हो जहाँ श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजक थिए त्यहाँ गए ।

मल्लिका देवीको हो । यस आराममा फल-फूलहरू धेरै थिए । अतः मल्लिकाको आराम भएको हुँदा ‘मल्लिकाको आराममा’ भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो । पपं. सू. III. पृ. १८२ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना र सुमं. वि. I. पृ. २३८ : पोट्टपादसुत्तवण्णना । (मल्लिकाका कुरा बु. रा. भा- १, पृ. १५५ मा हेर्नु ।)

१. जसको स्मरण गर्दा नीवरणहरू हट्छन् र चित्त प्रसन्न हुन्छ अथवा जसलाई भेट गर्दा चित्त प्रफुल्लित हुन्छ त्यस्तालाई ‘मनोभावनीय’ भन्दछन् । पपं. सू. III. पृ. १८२ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

त्यस समय श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजक उन्नाद गरिरहेका र चिच्याइरहेका महत् परिव्राजक-परिषद्को बीचमा बसिरहेका थिए । उनीहरू अनेक प्रकारका तिरश्चीन कुरा गरी बसिरहेका थिए । जस्तै— (१) राजकथा, (२) चोरकथा, (३) महामात्यकथा, (४) सेनाकथा, (५) भयकथा, (६) युद्धकथा, (७) अन्नकथा, (८) पानकथा, (९) वस्त्रकथा, (१०) शयनासनकथा, (११) मालाकथा, (१२) गंधकथा, (१३) ज्ञातिकथा, (१४) यानकथा, (१५) ग्रामकथा, (१६) निगमकथा, (१७) नगरकथा, (१८) जनपदकथा, (१९) स्त्रीकथा, (२०) शूरकथा, (२१) चौवाटोकोकथा, (२२) पँधेराकोकथा, (२३) पूर्वप्रेतकथा, (२४) नानात्वकथा, (२५) लोकाख्यायिकथा, (२६) समुद्राख्यायिकथा, (२७) भवाभवकथा^१ आदि । अनि श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकले पञ्चकङ्क थपतिलाई टाढैबाट आइरहेका देखे । देखेर आफ्नो परिषद्लाई शान्त पारे—

“तपाईंहरू निःशब्द हुनुहोस्, तपाईंहरू हल्ला नगर्नुहोस् । श्रमण गौतमका श्रावक यी पञ्चकङ्क थपति आउँदैछन् । श्रमण गौतमका जति शुद्धजीवि गृही श्रावकहरू श्रावस्तीमा छन् तीमध्ये यी पञ्चकङ्क थपति पनि एक हुन् । ती आयुष्मान्हरू निःशब्दकामी छन्, निःशब्दताद्वारा विनीत छन् र निःशब्दताकै वर्णवादी हुन् । निःशब्द परिषद् देखेर शायद उनी यहाँ आउन सक्छन् ।”

१. भवाभवकथा भनेको कस्तो हो भन्ने सम्बन्धमा बु. प. भा-१, पृ. ४२० को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

अनि ती परिव्राजकहरू चुप लागे ।

अनि पञ्चकङ्क थपति जहाँ श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजक थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिलाई श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकले यस्तो भने^१ —

सम्पन्न कुशल पुरुष

“गृहपति ! चार अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गललाई सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तम प्राप्त र अयोध्य (=जोसँग वादरूपी युद्ध गर्न सकिँदैन) श्रमण भनी म भन्दछु । कुन चारले भने— (१) गृहपति ! यहाँ शरीरद्वारा पापकर्म गर्दैन, (२) पापवाचा बोल्दैन, (३) पाप-संकल्प गर्दैन र (४) पापक आजीविका गर्दैन^२ । गृहपति ! यिनै चार

१. यी पञ्चकङ्क थपति चलाक छैनन् । उपदेशद्वारा यिनको संग्रह गरी यिनलाई आफ्नो शिष्य बनाउन पच्यो भन्ने कुरा सोचेर परिव्राजकले यसो भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १८२ : समणमुण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. यहाँ ‘गर्दैन’ भनी केवल ‘नगर्नुलाई’ मात्र भनिएको हो । तर कुन ढंगले नगर्ने भन्ने कुरा भने यहाँ बताइएको छैन । संयम-प्रहाणबाट नगर्ने अथवा प्रतिसंख्या-प्रहाणबाट नगर्ने सो प्रष्ट छैन । पपं. सू. III. पृ. १८३ : समणमुण्डिकासुत्तवण्णना ।

अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गललाई सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमत प्राप्त र अयोध्या श्रमण भनी म भन्दछु ।”

अनि पञ्चकङ्क थपतिले श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकको भाषणलाई न अभिनन्दन गरे^१ न खण्डन नै^२ । “भगवान कहाँ गई यस कुराको अर्थ बुझ्नेछु” भन्ने सोची अभिनन्दन पनि नगरी खण्डन पनि नगरी आसनबाट उठी उनी फर्केर गए । अनि पञ्चकङ्क थपति जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिले जति कुराहरू श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकसँग भएका थिए ती सबै कुराहरू भगवानलाई सुनाए ।

यस्तो भन्दा पञ्चकङ्क थपतिलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

“थपति ! यस्तो भएमा श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकको कथनानुसार त उत्तानोपरी सुत्ने स्यानो अबोध बालक अर्थात्

१. तीर्थीयहरूले जानेर वा नजानेर जे पायो त्यो भन्दछन् भन्ने सोचेर अभिनन्दन नगरेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १८३ : समणमुण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गर को छ ।

२. शासनमा जस्तै अनुलोम गरी प्रसन्नाकारले भन्दछन् भन्ने सोचेर खण्डन वा प्रतिक्षेप नगरेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १८३ : समणमुण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

दुधेवालक सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तम प्राप्त र अयोध्य श्रमण हुन आउँछ । (१) थपति ! स्यानो अबोध दुधेवालकलाई शरीर^१ भन्ने (ज्ञान) त हुन्न भने कहाँबाट उसले शरीरद्वारा पापकर्म गर्ला ? सिवाय छट्पटिने मात्र^२ । (२) थपति ! स्यानो अबोध दुधेवालकलाई वचन^३ भन्ने (ज्ञान) त हुन्न भने कहाँबाट उसले वचनद्वारा पापवचन बोल्ला ? सिवाय रुने मात्र^४ । (३) थपति ! स्यानो अबोध दुधेवालकलाई संकल्प^५ भन्ने (ज्ञान) त हुन्न भने कहाँबाट उसले पापसंकल्प गर्ला ?

१. आफ्नो शरीर भन्ने र अर्काको शरीर भन्ने विशेष ज्ञान उसमा हुन्न । पपं. सू. III. पृ. १८३ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

२. वृद्धचानको कारणले वा स्पर्शको कारणले अथवा उडुसको टोकाइको कारणले शरीर छट्पटिने हुन्छ । यो बाहेक शरीरद्वारा अरू कुनै प्रकारको कृया हुन्न । त्यो पनि क्लेशसहगत चित्तले नै हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. १८३.

३. मिथ्यावचन र सम्यक्वचन भन्ने नानात्व उसमा हुन्न । पपं. सू. III. पृ. १८३.

४. भोक र प्यासको कारणले गर्दा रुने मात्र हुन्छ । त्यो पनि क्लेश सहगत चित्तले नै हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. १८३ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

५. मिथ्यासंकल्प र सम्यक्संकल्प भन्ने नानात्व ज्ञान उसमा हुन्न । पपं. सू. III. पृ. १८३ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

सिवाय हाँस्ने मात्र^१ । (४) थपति ! स्यानो अबोध दुधेवालकलाई जीविका भन्ने (ज्ञान) त हुन्न भने कहाँबाट उसले पापक आजीविका गर्ला ? सिवाय आमाको दूध^२ (चोर्ने) । थपति ! यस्तो भएमा श्रमणमण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकको कथनानुसार त स्यानो अबोध दुधेवालक सम्पन्न कुशल, परमकुशल, उत्तमकुशल र अयोध्य श्रमण हुन आउँछ ।

“थपति ! म पनि चार अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गललाई प्रज्ञापन गर्छु तर सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तम प्राप्त र अयोध्य श्रमण भने होइन । परन्तु उही स्यानो अबोध दुधेवालकलाई विशेषरूपले ग्रहण गरी बस्छ । कुन चारले भने ?- (१) थपति ! यहाँ कायद्वारा पापकर्म

१. केवल हाँस्ने मात्र हुन्छ । स्यानो दुधेवालकको चित्तरम्मण अतीतको विषयसँग सम्बन्धित हुन्छ । अतः नरकबाट आएको भए नरकको दुःख स्मरण गरी रुन्छ; देवलोकबाट आएको भए स्वर्गीय सुखको स्मरण गरी हाँस्छ । त्यो पनि क्लेश सहगत चित्तले नै हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. १८३.

२. मिथ्याजीविका र सम्यक्जीविका भन्ने नानात्व ज्ञान उसमा हुन्न । पपं. सू. III. पृ. १८३.

३. दुध चोर्ने चाहिँ हुन्छ । जस्तै- आमाले दुध पियाउँदा चाहिँ नपिई, अर्को वखतमा आमाको पछाडि पट्टिबाट आई दुध पिउँछ । यो बाहेक अर्को मिथ्याजीविका भन्ने छैन । यो पनि क्लेश सहगत चित्तले नै हुन्छ भनी पपं. सू. III. पृ. १८३ : समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

.

गर्देन, (२) पापक वाचा बोल्दैन्, (३) पापकसंकल्प गर्देन र (४) पापक आजीविका गर्देन । थपति ! यिनै चार अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गललाई म प्रज्ञापन गर्छु तर सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमत्ता प्राप्त र अयोध्य श्रमण भने होइन । परन्तु उही स्यानो अबोध दुधेवालकलाई भैं विशेषरूपले ग्रहण गरी बस्छ ।”

सम्पन्नकुशल हुनेका दश धर्महरू

(क) थपति ! दश धर्महरूले युक्त हुने पुरुष-पुद्गललाई म सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमत्ता प्राप्त र अयोध्य श्रमण भनी भन्दछु (पञ्चापेमि) ।

कुशलाकुशल जान्नुपर्छ- (१) “a. थपति ! यी अकुशल शीलहरू हुन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । b. थपति ! यहाँबाट अकुशल-शीलहरूको समुत्थान हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । c. थपति ! यहाँ निशेषरूपले अकुशल-शीलहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । d. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ, त्यसलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।”

(२) “a. थपति ! यी कुशल शीलहरू हुन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । b. थपति ! यहाँबाट कुशल-शीलहरूको समुत्थान हुन्छ, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । c. थपति !

यहाँ निश्शेषरूपले कुशल-शीलहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । d. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ, त्यसलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।”

(३) “a. थपति ! यी अकुशल-सङ्कल्पहरू हुन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । b. थपति ! यहाँबाट अकुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान हुन्छ, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । c. थपति ! यहाँ निश्शेषरूपले अकुशल-सङ्कल्पहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । d. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ, त्यसलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।”

(४) “a. थपति ! यी कुशल-सङ्कल्पहरू हुन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । b. थपति ! यहाँबाट कुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान हुन्छ, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । c. थपति ! यहाँ निश्शेषरूपले कुशल-सङ्कल्पहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । d. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ, त्यसलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।”

अकुशल-शीलहरू— (१) “a. थपति ! कुनचाहिं अकुशल-शीलहरू हुन् त ? अकुशल-कायकर्म, अकुशल-वाचाकर्म र पापक आजीविका । थपति ! यिनैलाई अकुशल-शीलहरू भन्दछन् ।

“b. थपति ! यी अकुशल-शीलहरूको समुत्थान कहाँबाट हुन्छ त ? यिनीहरूको समुत्थान पनि बताइएको छ । ‘चित्तसमुत्थान हो’ अर्थात् चित्तबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन चित्त हो त ? चित्त भनेका पनि धेरै छन्, अनेकविध र नाना प्रकारका छन् । जुन चित्त सराग^१, सद्देष^२ तथा स-मोह^३— यिनैबाट अकुशल-शीलहरू समुत्थान हुन्छन् ।”

१. यहाँ ‘स-राग’ भनी आठ प्रकारका लोभ सहगत चित्तलाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १८४ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना । आठ लोभसहगत चित्त भनेका के के हुन् भन्ने वारेको सम्बन्धमा अभि. ध. सं. प्रथम-परिच्छेदमा हेर्नु । अथवा बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९३ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

२. यहाँ ‘स-द्वेष’ भनी प्रतिघसम्प्रयुक्त दुइ चित्तहरूलाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १८४ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना । यस सम्बन्धका कुराहरू पनि अभि. ध. सं. प्रथमपरिच्छेदमा अथवा बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९४ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

३. यहाँ ‘स-मोह’ भनी उद्धच्च र कुक्कुच्च सहगत दुइचित्तलाई भनिएको हो । तर सबै अकुशल चित्तहरूमा मोहचित्त भएकै हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. १८४ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना । यस सम्बन्धका कुराहरू पनि अभि. ध. सं. प्रथमपरिच्छेदमा अथवा बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९४-९५ मा हेर्नु ।

“c. थपति ! यी अकुशल-शीलहरू कहाँ निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? यिनीहरूको निरोध पनि बताइएको छ। थपति ! यहाँ भिक्षु-कायदुश्चरितलाई त्यागी कायसुचरितलाई भाविता गर्छ, (=अभ्यास गर्छ, बढाउँछ), वचनदुश्चरितलाई त्यागी वचनसुचरितलाई भाविता गर्छ, मनःदुश्चरितलाई त्यागी मनःसुचरितलाई भाविता गर्छ, मिथ्याजीविकालाई त्यागी सम्यक्जीविकाले जीविका गर्छ। यहीं^१ ती अकुशल-शीलहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन्।”

“d. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त^२ ? थपति ! यहाँ भिक्षु

१. ‘यहीं’ शब्दको अर्थ बुझाउँदै पपं. सू. III. पृ. १८४ : समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी दिएको छ।

‘यहीं’ भन्नाले स्रोतापत्तिफललाई भनिएको हो। किनभने स्रोतापत्तिफलमा पुगेर नै प्रातिमोक्षसंवर शीलहरू परिपूर्णरूपले पूरा हुन्छन्। यही स्थानमा पुगेपछि मात्र अकुशल-शीलहरू अर्थात् दुश्शीलहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन्।

२. ‘कसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त गरेको हुन्छ त?’ भन्ने बारेको स्पष्टिकरण दिँदै पपं. सू. III. पृ. १८४ : समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी लेखेको छ।

स्रोतापत्ति मार्गसम्मलाई निरोधको निमित्त प्रतिपन्न गरिरहेको भनी भन्दछन् र स्रोतापत्ति फलमा पुग्ने बित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध भइसकेको भनी भन्दछन्।

.

(१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको निमित्त इच्छा गर्छ (छन्दंजनेति), कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । (२) उत्पन्न भएको पापक अकुशल-धर्महरूलाई हटाउनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । (३) उत्पन्न नभएका कुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न गराउनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । (४) उत्पन्न भएको कुशल-धर्महरूलाई स्थिर राख्नाको निमित्त, विलाएर जान नदिनको निमित्त, धेरै बढाउनको निमित्त, विपुलपार्नको निमित्त र भावनाद्वारा परिपूर्ण गर्नको निमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ^१ ।

“थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।”

१. यहाँ उल्लिखित अकुशल र कुशल-धर्महरू भनेका के के हुन् भन्ने बारेमा र उत्पन्न नभएका पापक अकुशल-धर्महरूलाई रोक्नाले र उत्पन्न भएका पापक अकुशल-धर्महरूलाई हटाउनाले के फल पाइन्छ र उत्पन्न नभएका कुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न गराउनाले र उत्पन्न भएका कुशल-धर्महरूलाई बढाउनाले के फल पाइन्छ ? भन्ने आदि विषयमा अनेक विभाजनका कुराहरू पपं. सू. III. पृ. १६६ देखि १७४ सम्म महासकुलुदायिसुत्तवण्णनामा वर्णित भएका छन् । आवश्यक संभन्नेहरूले त्यहाँ हेर्नु ।

कुशल-शीलहरू- (२) “a. थपति ! कुनचाहिं कुशल-शीलहरू हुन् त ? कुशल-कायकर्म र कुशल-वाचाकर्म । थपति ! आजीव पारिशुद्धिलाई पनि म शीलमै समावेश गर्दछु । थपति ! यिनैलाई कुशल-शीलहरू भन्दछन् ।”

“b. थपति ! यी कुशल-शीलहरूको समुत्थान कहाँबाट हुन्छ त ? यिनीहरूको समुत्थान पनि बताइएको छ । ‘चित्तसमुत्थान हो’ अर्थात् चित्तबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन चित्त हो त ? चित्त भनेका पनि धेरै छन्, अनेकविध र नाना प्रकारका छन् । जुन चित्त वीतसराग^१, वीतद्वेष (= द्वेष रहित) तथा वीतमोह छ (= मोह रहित) छ- यिनैबाट कुशल-शीलहरू समुत्थान हुन्छन् ।”

“c. थपति ! यी कुशल-शीलहरू कहाँ निःशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? यिनीहरूको निरोध पनि बताइएको छ । थपति ! यहाँ भिक्षु शीलवान् हुन्छ तर शीलमय होइन, तर त्यो चित्तविमुक्ति र

‘१. वीतराग’ भनी आठ कामावचर कुशलचित्तहरूलाई नै भनिएको हो । यिनैबाट कुशल-शीलहरूको समुत्थान हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. १८५ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना । (आठ कामावचर कुशल चित्तहरू भनेका के के हुन् भन्ने कुरा बु. प. भा-१, पृ. १५८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।)

प्रज्ञाविमुक्तिलाई^१ यथार्थत जान्दछ- जहाँ^२ ती कुशल-शीलहरू निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ।”

“d. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त^३ ? थपति ! यहाँ भिक्षु (१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ ।...”^४

१. यहाँ ‘चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्ति’ भनेको के हो भन्ने कुराको अर्थ बु. प. भा-१, पृ. ३२८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

२. यहाँ ‘जहाँ’ भनी अरहत् फललाई भनिएको हो । अरहत् फलमा पुगेपछि कुशल-शीलहरू निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । भनाइको मतलब अरहत् फलमा पुग्नेको कुशल र अकुशल दुवै हुँदैनन् । पपं. सू. III. पृ. १८४ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

‘३. कसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गर को हुन्छ त ?’ भन्ने वाक्यको स्पष्टिकरण दिदै पपं. सू. III. पृ. १८४ : समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी लेखेको छ ।

अरहत् मार्गसम्मलाई निरोधको निमित्त प्रतिपन्न गरिरहेको भनिएको हो र अरहत् फलमा पुग्ने बित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध भइसकेको हो भनी भनिएको हो ।

४. यहाँका अरू वाँकी २ देखि ४ सम्मका कुराहरू माथि पृ. २९ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

“थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।”

अकुशलसंकल्पहरू- (३) “a. थपति ! कुनचाहिं अकुशल-सङ्कल्पहरू हुन् त ? कामसङ्कल्प, व्यापादसङ्कल्प र विहिंसासङ्कल्प । थपति ! यिनैलाई अकुशल-सङ्कल्पहरू भन्दछन् ।”

“b. थपति ! यी अकुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान कहाँबाट हुन्छ त ? यिनीहरूको समुत्थान पनि बताइएको छ । ‘संज्ञासमुत्थान हो’ अर्थात् संज्ञाबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन संज्ञा हो त ? संज्ञा भनेका पनि धेरै छन्, अनेकविध र नाना प्रकारका छन् । कामसंज्ञा छ, व्यापादसंज्ञा छ र विहिंसासंज्ञा छ- यिनैबाट अकुशल-सङ्कल्पहरू समुत्थान हुन्छन् ।”

“c. थपति ! यी अकुशल-सङ्कल्पहरू कहाँ निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? यिनीहरूको निरोध पनि बताइएको छ । थपति ! यहाँ भिक्षु कामहरूबाट अलग भई, अकुशलहरूबाट अलग भई, सवितर्क

१. यहाँ ‘कामसंज्ञा’ भनी आठवटा लोभ सहगत चित्त सहित संज्ञालाई ‘कामसंज्ञा’ भनिएको हो । अरू ‘व्यापाद र विहिंसासंज्ञा’ भनी दौमर्नस्य सहगत चित्त सहित दुइवटा चित्तलाई ‘व्यापाद र विहिंसासंज्ञा’ भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १८५ : समणमण्डकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । (हेर वु. ब्रा. भा-२, पृ. १९३ र १९४ को पादटिप्पणीमा)

सविचारयुक्त र विवेकजः (= ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान^१ प्राप्त गरी बस्छ । यहीं^२ ती अकुशल-सङ्कल्पहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ।”

“d. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त^३ ? थपति ! यहाँ भिक्षु (१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ ।...”

१. यहाँ ‘प्रथमध्यान’ भनी अनागामी फल प्राप्त प्रथमध्यानलाई ‘प्रथमध्यान’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १८५ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

‘२. यहीं’ भन्नाले अनागामीफललाई भनिएको हो । अनागामी फलमा पुगेपछि अकुशल-सङ्कल्पहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । पपं. सू. III. पृ. १८५ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

‘३. कसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त ?’ भन्नेको स्पष्टिकरण पपं. सू. III. पृ. १८५ : समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी लेखेको छ ।

अनागामी मार्गसम्मलाई प्रतिपन्न गरिरहेको र अनागामी फलमा पुग्ने वित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध भइसकेको भनी भन्दछन् ।

४. यहाँका अरू वाँकी २ देखि ४ सम्मका कुराहरू माथि पृ. २९ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।

कुशल-संकल्पहरू- (४) “a. थपति ! कुनचाहिं कुशल-सङ्कल्पहरू हुन् त ? नैष्कर्म्य-सङ्कल्प, अब्यापाद-सङ्कल्प र अविहिंसा-सङ्कल्प । थपति ! यिनैलाई कुशल-सङ्कल्पहरू भन्दछन् ।”

“b. थपति ! यी कुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान कहाँबाट हुन्छ त ? यिनीहरूको समुत्थान पनि बताइएको छ । ‘संज्ञासमुत्थान हो’ अर्थात् संज्ञाबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन संज्ञा हो त ? संज्ञा भनेका पनि धेरै छन्, अनेकविध र नाना प्रकारका छन् । नैष्कर्म्यसंज्ञा^१,

१. यहाँ ‘नैष्कर्म्यसंज्ञा’ आदि भनेका आठवटा कामावचर कुशल चित्त सहजात संज्ञालाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १८५ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

आठवटा कामावचर कुशलचित्त भनेका यी हुन्—

१. सौमनस्य सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
२. सौमनस्य सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—
३. सौमनस्य सहगत ज्ञानविप्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
४. सौमनस्य सहगत ज्ञानविप्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—
५. उपेक्षा सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
६. उपेक्षा सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—
७. उपेक्षा सहगत ज्ञानविप्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
८. उपेक्षा सहगत ज्ञानविप्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—

(अभि. ध. सं. प्रथमपरिच्छेद)

अव्यापादसंज्ञा र अविहिंसासंज्ञा— यिनैबाट कुशल-सङ्कल्पहरू समुत्थान हुन्छन् ।”

“c. थपति ! यी कुशल-सङ्कल्पहरू कहाँ निशशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? यिनीहरूको निरोध पनि बताइएको छ । थपति ! यहाँ भिक्षु विर्तक-विचारलाई उपशान्त गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी, विर्तक-विचार रहित समाधिजः प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । यहीं^१ ती कुशल-सङ्कल्पहरू निशशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ।”

“d. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त ? थपति ! यहाँ भिक्षु

‘१. यहीं’ भन्नाले अरहत् फल प्राप्त द्वितीयध्यानलाई भनिएको हो । अरहत् फलमा पुगिसकेपछि सबै प्रकारका कुशल-सङ्कल्पहरूको निशशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । पपं. सू. III. पृ. १८५ : समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

‘२. कसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरिएको हुन्छ त ?’ भन्नेको स्पष्टिकरण पपं. सू. III. पृ. १८५ : समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी गरेको छ ।

अरहत् मार्गसम्मलाई निरोधको निमित्त प्रतिपन्न गरिरहेको र अरहत् फलमा पुग्ने बित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध भइसकेको भनी भन्दछन् ।

(१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ ।...^१

“थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।”

(ख) “थपति ! कसरी दशधर्महरूले युक्त हुने पुरुषपुद्गललाई सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र अयोध्य श्रमण भनी भन्दछु भने ?—

“थपति ! यहाँ भिक्षु (१) अशैक्ष^२ सम्यक्दृष्टिले युक्त हुन्छ, (२) अशैक्ष सम्यक्सङ्कल्पले युक्त हुन्छ, (३) अशैक्ष सम्यक्वाचाले युक्त हुन्छ, (४) अशैक्ष सम्यक्कर्मले युक्त हुन्छ, (५) अशैक्ष सम्यक्-आजीवले युक्त हुन्छ, (६) अशैक्ष सम्यक्ब्यायामले (= उदचोगले) युक्त हुन्छ, (७) अशैक्ष सम्यक्स्मृतिले युक्त हुन्छ, (८) अशैक्ष सम्यक्-समाधिले युक्त हुन्छ, (९) अशैक्ष सम्यक्ज्ञानले युक्त हुन्छ र (१०) अशैक्ष सम्यक्विमुक्तिले युक्त हुन्छ । थपति ! यिनै दशधर्महरूले

१. अरू बाँकि कुराहरू माथि पृ. २९ मा उल्लेख भए बमोजिम दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. कुनै पनि कुरा सिक्न बाँकी नरहेको अरहत्लाई “अशैक्ष” भन्दछन् ।

.

युक्त हुने पुरुषपुद्गललाई सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र अयोध्य श्रमण भनी म भन्दछु ।”

यति भगवानले भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई पञ्चकङ्क थपतिले भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

X

X

X

मूल सूत्र—

३—आयुष्मान् अनुरुद्धलाई पञ्चकङ्कको निम्तो

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्ती स्थित अनाथपिण्डिकको जेतवना-
राममा बस्नुभएको थियो । अनि पञ्चकङ्क थपतिले एक पुरुषलाई
आमन्त्रण गरे—

“अम्भो पुरुष ! तिमी यहाँ आऊ । जहाँ आयुष्मान् अनुरुद्ध
हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ पुगेपछि मेरो वचनले आयुष्मान् अनुरुद्धको
चरणकमलमा शीरले वन्दना गरे— ‘भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति आयुष्मान्
अनुरुद्धको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छ ।’ यस्तो पनि भन—
‘भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले आफू समेत चारजनाको भोजनको निमित्त
पञ्चकङ्क थपतिको भोलिको निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् । भन्ते ! बरु
आयुष्मान् अनुरुद्ध चाँडै आउनुहोस् । भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति राजकीय
कामले गर्दा बहुकृत्य र बहुकरणीय छ’ ।”

१. म. नि. III. पृ. २१२ : अनुरुद्धसुत्तं, अ. क. IV. पृ. १३३.

“हवस्, भन्ते !” भनी पञ्चकङ्क थपतिलाई प्रत्युत्तर दिई सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् अनुरुद्ध हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् अनुरुद्धलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको त्यो पुरुषले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई यस्तो भन्यो—

भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति आयुष्मान् अनुरुद्धको चरणकमलमा शीर ले वन्दना गर्छन् र यस्तो पनि भन्छन्— ‘भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले आफू समेत चारजनाको भोजनको निमित्त पञ्चकङ्क थपतिको भोलिको निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् । भन्ते ! वरु आयुष्मान् अनुरुद्ध चाँडै आउनुहोस् । भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति राजकीय कामले गर्दा बहुकृत्य र बहुकरणीय छन् ।”

अनि आयुष्मान् अनुरुद्धले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

Dhamma.Digital

अनि त्यस रात वितिसकेपछि आयुष्मान् अनुरुद्ध पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ पञ्चकङ्क थपतिको निवासस्थान हो । त्यहाँ पुगेपछि विच्छाद्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । अनि पञ्चकङ्क थपतिले प्रणीत खादच-भोज्यहरू आफ्नै हातले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई सन्तर्पित गरी सन्तुष्ट गराए । अनि भोजन सिद्धिएपछि आयुष्मान् अनुरुद्धले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि एक होचो आसन लिई पञ्चकङ्क थपति एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् अनुरुद्धसँग यस्तो भने—

अप्रमाण र महत्गत-चित्तविमुक्ति

“भन्ते ! यहाँ स्थविर भिक्षुहरू आई मलाई यस्तो भन्नुभयो—
‘गृहपति ! अप्रमाण (= प्रमाण रहित) चित्तविमुक्तिलाई भाविता गर ।’
केही स्थविरहरूले यस्तो भन्नुभयो— ‘गृहपति ! महत्गत (= विशाल=ठूलो)
चित्तविमुक्तिलाई भाविता गर ।’ भन्ते ! जो त्यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति हो,
जो त्यो महत्गत चित्तविमुक्ति हो— यी (दुवै) धर्महरू (= विषयहरू)
नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन् कि अथवा एकार्थ र व्यञ्जन मात्र नाना
हुन् ?”

“गृहपति ! त्यसो भए यहाँ तिमिले नै भन । जो तिमिलेलाई
निश्चय (अपण्णकं) लाग्छ ।”

“भन्ते ! मलाई यस्तो लाग्छ— ‘जो यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति हो,
जो यो महत्गत चित्तविमुक्ति हो— यी (दुवै) धर्महरू (= विषयहरू)
एकार्थ हुन् र व्यञ्जन मात्र नाना हुन् ।’”

“गृहपति ! जो यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति हो, जो यो महत्गत
चित्तविमुक्ति हो— यी (दुवै) धर्महरू नानार्थ पनि हुन् र नानाव्यञ्जन पनि
हुन् । गृहपति ! यी धर्महरू (=विषयहरू) नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन्
भन्ने कुरा यी कारणहरूबाट (परियोजन) पनि बुझ्नुपर्छ ।”

ब्रह्मविहार— “गृहपति ! कुन चाहिँ अप्रमाण चित्तविमुक्ति
हो त ? गृहपति ! यहाँ भिक्षु मैत्रीसहगत चित्तलाई एक दिशामा

फैलाई बस्छ, तथा द्वितीय र चतुर्थ दिशामा फैलाई बस्छ । यस्तै गरी माथि, तल, तेर्सो, सबै ठाउँमा, सबैतिर र सबै चक्रवाड लोकमा-मैत्रीसहगत विपुल, महत्गत, अप्रमाण र अवैर अब्यापदच चित्तलाई फैलाई बस्छ । करुणासहगत ... मुदितासहगत ... उपेक्षासहगत चित्तलाई ... फैलाई बस्छ । गृहपति ! यसैलाई अप्रमाण चित्तविमुक्ति भन्दछन् ।

“गृहपति ! कुन चाहिं महत्गत चित्तविमुक्ति हो त ? (१) गृहपति ! (जस्तै) यहाँ भिक्षु एक रुख जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ^१ । गृहपति ! यसैलाई महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (२) गृहपति ! यहाँ भिक्षु दुइ वा तीन रुख जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन

१. एक रुख जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीनभई बस्छ’ भन्ने वाक्यको स्पष्टिकरण दिदै पपं. सू. IV. पृ. १३३ : अनुरुद्धसुत्तवण्णाले यसरी लेखेको छ ।

“एक रुख जत्रो ठाउँलाई कसिणनिमित्तको ढाकी त्यो कसिणनिमित्तमा महत्गत ध्यान फैलाई त्यसैमा लीनभई बस्छ ।”

यहाँ महत्गत ध्यान भनी रूपावचर र अरूपावचर ध्यानहरूलाई भनिएको हो । यी ध्यानहरूलाई ‘महत्गत’ भन्दछन् ।

महत्गत भनी यसको कुनै आभोग चाहिं हुँदैन । केवल महत्गत ध्यानको प्रवृत्ति मात्र भएको हुनाले ‘महत्गत’ अर्थात् महान वा ठूलो भनिएको हो । यस्तै गरी सबै ठाउँहरूमा पनि बुभूनुपर्छ ।

भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्त विमुक्ति भनी भन्दछन् । (३) गृहपति ! यहाँ भिक्षु एउटा गाउँ जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (४) गृहपति ! यहाँ भिक्षु दुइ वा तीनवटा गाउँ जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (५) गृहपति ! यहाँ भिक्षु एउटा राज्य जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (६) गृहपति ! यहाँ भिक्षु दुइ वा तीनवटा राज्य जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (७) गृहपति ! यहाँ भिक्षु समुद्रपर्यन्त पृथ्वी जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । गृहपति ! यी कारणहरूबाट पनि बुभ्नुपर्छ^१ कि यी धर्महरू नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन् ।

१. यी कारणहरूबाट पनि बुभ्नुपर्छ' भन्ने वाक्यको स्पष्टिकरण दिदै पपं. सू. IV. पृ. १३३ : अनुरुद्धसुत्तवण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

यहाँ 'अप्रमाण' भनी ब्रह्मविहारहरूलाई भनिएको हो । ब्रह्मविहारहरूको निमित्त चाहिं वर्धन पनि हुन्न (निमित्तं न वड्ढति)

चार भव उत्पत्तिहरू

“गृहपति ! यी चार भव उत्पत्तिहरू हुन् । कुन चार भने ?—
 (१) गृहपति ! यहाँ कुनै पुरुष ‘परित्ताभा’ (= अल्प आभा) भनी
 (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । उ शरीर छाडी मृत्युपछि
 ‘परित्ताभा’ देवलोकहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । (२) गृहपति !
 यहाँ कुनै पुरुष ‘अप्पमाणाभा’^१ (= अप्रमाण आभा) भनी

उद्घाटन पनि हुन्न (उग्घाटनं न जायति) । यी ध्यानहरू अभिज्ञाको लागि वा
 निरोधको लागि आधार पनि हुन्न । यसबाट विपश्यनाको आधार र प्रवृत्तिगामी
 भवउत्पत्तिको कारण भने हुन्छ ।

‘महत्गत’ भन्ने कसिण ध्यानहरूको चाहिँ निमित्त-वर्धन पनि हुन्छ ।
 (निमित्तं वड्ढति), उद्घाटन पनि हुन्छ (उग्घाटनं जायति), अतिक्रमण पनि
 हुन्छ, अभिज्ञाको लागि र निरोधको लागि आधार पनि हुन्छ तथा प्रवृत्तिको
 आधार पनि ।

यसपछि महत्गत समापत्तिहरूबाट ल्याएर सूत्रमा भवोत्पत्तिका कार
 णहरू बताउनु हुँदै अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो भनी उहाँ उल्लेख
 भएको छ ।

१. यहाँ ‘परित्ताभा’ र ‘अप्पमाणाभा’ मा कसरी संक्लिष्ट र परिशुद्ध हुन सकिन्छ
 भन्ने विषयमा कारणहरू देखाउँदै पपं. सू. IV. पृ. १३३- ३४ : अनुरुद्ध
 सुत्तवण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

‘परित्ताभा’ भनी ध्यानचित्त फैलाएर बस्नेको यो आभोग हुन्छ। अर्थात् ‘परित्ताभा’ ध्यान गर्ने परित्ताभा देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ। यो ‘परित्ताभा’ ध्यान संक्लिष्ट आभा पनि हुन सक्छ, परिशुद्धाभा पनि हुन सक्छ। यस्तैगरी ‘अप्रमाणाभा’ ध्यान पनि संक्लिष्टाभा पनि हुन सक्छ, परिशुद्धाभा पनि हुन सक्छ। कसरी भने ?

नाडलो जत्रो वा चन्द्रमा जत्रो कसिण मण्डलमा परिकर्मद्वारा (परि कर्म भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा बु. म. भा-१, पृ. ३९२ को पादटिप्पणीमा हेर्नु) समापत्ति लाभगरी, पाँच प्रकारले वशीभाव प्राप्त गरी प्रतिपक्ष कारणहरूलाई र ाम्ररी शुद्ध पार्न नसक्नाले गर्दा उसले दुर्बल समापत्ति मात्र सेवन गर्छ। दुर्बल समापत्ति भएको हुनाले थोरै गुण हुन्छ। अतः यसरी थोरै गुण भएको ध्यानमा बसेर उ मृत्युपछि ‘परित्ताभा’ भन्ने देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ। उसको वर्ण पनि थोरै हुन्छ र मलिन (= क्लिष्ट) पनि हुन्छ।

पाँच प्रकारले वशीभाव प्राप्त गरी प्रतिपक्ष कारणहरूलाई र ाम्ररी शुद्ध पार्न सक्नेले सुविशुद्ध समापत्ति सेवन गर्छ। यसरी सुविशुद्धरूपले ध्यान गरी, ध्यानमा बलियो अभ्यास गरी मृत्युपछि उ ‘परित्ताभा’ देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ। उसको वर्ण भने थोरै नै हुन्छ तर परिशुद्ध देखिन्छ। यसरी ‘परि त्ताभा’ संक्लिष्ट पनि हुन्छ परिशुद्ध पनि।

.

‘अप्पमाणाभा’ भनी ध्यान चित्त फैलाएर बस्नेको यो आभोग हुन्छ । अर्थात् ‘अप्पमाणाभा’ ध्यान गर्ने अप्पमाणाभा देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ । यो ‘अप्पमाणाभा’ ध्यान संक्लिष्ट आभा पनि हुन सक्छ, परिशुद्धाभा पनि । कसरी भने ?

विपुल कसिणमण्डलमा परिकर्मद्वारा समापत्ति लाभ गर्छ । तर पाँच प्रकारले वशीभाव प्राप्त गरी प्रतिपक्ष कारणहरूलाई राम्ररी शुद्ध पार्न सक्दैन । यस कारणले गर्दा उसले दुर्बल समापत्ति मात्र सेवन गर्छ । दुर्बल समापत्ति भएको हुनाले थोरै गुण हुन्छ । अतः यसरी थोरै गुण भएको ध्यानमा बसेर उ मृत्युपछि ‘अप्पमाणाभा’ देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ । त्यसको वर्ण भने धेरै हुन्छ, तर मलिन ।

पाँच प्रकारले वशीभाव प्राप्त गरी प्रतिपक्ष कारणहरूलाई र राम्ररी शुद्ध पार्न सक्नेले सुविशुद्ध समापत्ति सेवन गर्छ । यसरी सुविशुद्धरूपले ध्यान गरी, ध्यानमा बलियो अभ्यास गरी मृत्युपछि उ ‘अप्पमाणाभा’ देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ । उसको वर्ण पनि धेरै हुन्छ, र परिशुद्ध पनि देखिन्छ । यसरी ‘अप्पमाणाभा’ संक्लिष्ट पनि हुन्छ, र परिशुद्ध पनि । पपं. सू. IV. पृ. १३३-३४ : अनुरुद्धसुत्तवण्णना ।

(ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ। उ शरीर छाडी मृत्युपछि 'अप्पमाणाभा' देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ। (२) गृहपति ! यहाँ कुनै पुरुष 'सङ्किलिद्धाभा' (= संक्लिष्ट आभा) भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ। उ शरीर छाडी मृत्युपछि 'सङ्किलिद्धाभा' देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ। (४) गृहपति ! यहाँ कुनै पुरुष 'परिशुद्धाभा' (= परिशुद्ध आभा) भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ। उ शरीर छाडी मृत्युपछि 'परिशुद्धाभा' देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ। गृहपति ! यिनै चार भव उत्पत्तिहरू हुन्।

“गृहपति ! त्यस्तो समय हुन्छ जुन समयमा ती देवताहरू एकै ठाउँमा भेला हुन्छन्। एकै ठाउँमा भेला भएका ती देवताहरूको शरीर-वर्णमा भने नानात्व देखिन्छ तर आभामा भने नानात्व देखिन्न। गृहपति ! जस्तै कुनै पुरुषले धेरै तेलका बत्तीहरू एक घरभित्र लैजान्छ; एक घर भित्र लगोका ती बत्तीहरूको अर्चीमा भने नानात्व देखिन्छ तर आभामा भने नानात्व देखिन्न। गृहपति ! यस्तै गरी— त्यस्तो समय हुन्छ जुन समयमा ती देवताहरू एकै ठाउँमा भेला हुन्छन्। एकै ठाउँमा भेला भएका ती देवताहरूको शरीरवर्णमा भने नानात्व देखिन्छ तर आभामा भने नानात्व देखिन्न।”

“गृहपति ! त्यस्तो समय हुन्छ जुन समयमा ती देवताहरू त्यहाँबाट बाहिर जान्छन्। त्यहाँबाट बाहिर जानेहरूको शरीरवर्णमा पनि नानात्व देखिन्छ र आभामा पनि नानात्व देखिन्छ। गृहपति ! जस्तै— कुनै पुरुषले ती धेरै तेलका बत्तीहरू त्यस घरबाट बाहिर

...

ल्याउँछ; त्यहाँबाट बाहिर ल्याइएका ती बत्तीहरूको अर्चीमा पनि नानात्व^१ देखिन्छ, र आभामा पनि नानात्व देखिन्छ। गृहपति ! त्यस्तै गरी— त्यस्तो समय हुन्छ, जुन समयमा ती देवताहरू त्यहाँबाट बाहिर जान्छन् । त्यहाँबाट बाहिर जानेहरूका शरीरवर्णमा पनि नानात्व देखिन्छ, र आभामा पनि नानात्व देखिन्छ ।”

“गृहपति ! ती देवताहरूलाई यस्तो लाग्दैन कि ‘हामीहरूको यो स्थान नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत हो ।’ बरु जहाँ जहाँ^२ ती देवताहरू बस्छन् त्यहाँ त्यहाँ ती देवताहरू अभिमरण गर्छन् । गृहपति ! जस्तै— खरपनबाट^३ वा डालोबाट लागिरहेका भिङ्गाहरूलाई यस्तो लाग्दैन

१. यहाँ नानात्व भनेको— लामो, छोटो, स्यानो र ठूलोका हिसाबले अर्चीमा नानात्व देखिन्छ भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. १३४ : अनुरुद्धसुत्तवण्णना ।

२. जहाँ जहाँ भन्नाले— उद्यान, विमान, कल्पवृक्ष, नदीको तीर र पुष्करिणीको तीर आदि जहाँ जहाँ जुन जुन ठाउँमा बस्छन् त्यहाँ त्यहाँ भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. १३४ : अनुरुद्धसुत्तवण्णना ।

३. खरपनबाट’ भनी— यागु, भात, तेल, फाणित, माछा र मासु आदि भएको खरपनलाई भनिएको हो । त्यसमा बसेर जाने भिङ्गाहरूलाई यहाँ ‘भिङ्गा’ भनिएको हो । उनीहरूले त्यो खानालाई नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत ठान्दैनन् । पपं. सू. IV. पृ. १३४ : अनुरुद्धसुत्तवण्णना ।

कि— ‘यो हामीहरूको (खाना) नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत हो ।’ वरु जहाँ जहाँ ती भिङ्गाहरू बस्छन् त्यहाँ त्यहाँ तिनीहरू अभिमरण गर्छन् । गृहपति ! यस्तै गरी— ती देवताहरूलाई यस्तो लाग्दैन कि— ‘हामीहरूको यो स्थान नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत हो ।’ वरु जहाँ जहाँ ती देवताहरू बस्छन् त्यहाँ त्यहाँ ती देवताहरू अभिमरण गर्छन् ।”

परित्ताभा र अप्पमाणाभा देवता

यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सभिय कात्यायनले आयुष्मान् अनुरुद्धसाग यस्तो भन्नुभयो—

“भन्ते अनुरुद्ध ! यहाँ मलाई अगाडि केही कुरा सोध्नुपर्ने छ । भन्ते ! जुन ती आभादेवताहरू हुन् उनीहरू सबै परित्ताभा (= अल्पआभा हुने) हुन् कि अथवा तिनीहरूमा केही अप्रमाणाभा (= धेरै आभा हुने) देवताहरू पनि छन् ?”

“आवुसो कात्यायन ! त्यस त्यस कारणले यहाँ केही देवताहरू परित्ताभा पनि छन् केही अप्रमाणाभा पनि ।”

“भन्ते अनुरुद्ध ! एउटै देविकायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरू मध्येमा कुनै देवताको परित्ताभा र कुनै देवताको अप्रमाणाभा हुनाको के हेतु र के प्रत्यय हो त ?”

“आवुसो कात्यायन ! त्यसोभए तिमीसँग सोध्नेछु । जस्तो तिमीलाई लाग्छ त्यस्तै बताऊ ।”

(१) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु एक रुख जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन रुखको जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यी दुइ ध्यानचित्तहरू मध्येमा (चित्तभावनानं) कुन चाहिं ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु दुइवटा रुख जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर (= ठूलो) छ ।”

(२) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन रुख जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु एक गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यी दुइ ध्यानचित्तहरू मध्येमा कुन चाहिं ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो एक गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर छ ।”

(३) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु एक गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी

(ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यी दुइ ध्यानचित्तहरू मध्येमा कुन चाहिं ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर छ ।”

(४) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु एक महाराज्य जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यी दुइ ध्यानचित्तहरू मध्येमा कुन चाहिं ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु एक महाराज्य जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर छ ।”

(५) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु एक महाराज्य जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन महाराज्य जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यी दुइ ध्यानचित्तहरू मध्येमा कुन चाहिं ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन राज्यहरू जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर छ ।”

(६) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन महाराज्यहरू जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु समुद्रसम्मको पृथ्वी जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यी दुइ ध्यानचित्तहरू मध्येमा कुन चाहिं ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु समुद्रसम्मको पृथ्वी जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ- यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर छ ।”

“आवुसो कात्यायन ! एउटै देवनिकायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरू मध्येमा कुनै देवताको परिष्ठाभा र कुनै देवताको अप्रमाणाभा हुनाको यही हेतु र यही प्रत्यय हो ।”

संक्लिष्टाभा र परिशुद्धाभा देवता

“भन्ते अनुरुद्ध ! यहाँ मलाई अगाडि केही कुरा सोध्नुपर्ने छ । भन्ते ! जति आभादेवताहरू छन् ती सबै संक्लिष्टाभा छन् कि अथवा त्यहाँ केही परिशुद्धाभा पनि छन् ?”

“आवुसो कात्यायन ! त्यस त्यस कारणले यहाँ केही देवताहरू संक्लिष्टामा पनि छन् र केही परिशुद्धाभा पनि ।”

“भन्ते अनुरुद्ध ! एउटै देवनिर्कायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरू मध्येमा कुनै देवता संक्लिष्टाभा र कुनै देवता परिशुद्धाभा हुनाको के हेतु र के प्रत्यय हो त ?”

“आवुसो कात्यायन ! त्यसो भए तिम्रीलाई उपमा बताउनेछु । उपमाद्वारा पनि यहाँ केही विज्ञपुरुषहरूले कुराको अर्थ बुझ्न सक्छन् । (क) आवुसो कात्यायन ! भनौं कि— बलिरहेको बत्तीको तेल पनि मलिन छ, बत्ती पनि मलिन छ । अनि तेलको मलिनताको कारणले र बत्तीको मलिनताको कारणले गर्दा बत्ती मलिन भई बल्छ । आवुसो कात्यायन ! त्यस्तै गरी— यहाँ कुनै भिक्षु ‘संक्लिष्टाभा’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । उसको काय शिथिलता पनि राम्ररी शान्त भएको हुन्न, थीनमिद्ध (= आलस्यपन) पनि नष्ट भएको हुन्न र उद्धच्चकुक्कुच्च (= चंचलपन) पनि राम्ररी हटेको हुन्न; अनि कायशिथिलता राम्ररी शान्त नभएको हुनाले, थीनमिद्ध पनि नष्ट नभएको हुनाले र उद्धच्चकुक्कुच्च पनि राम्ररी नहटेको हुनाले उसले अपरिष्कृत रूपले ध्यान गर्छ । अनि उ काय छाडी मृत्युपछि संक्लिष्टाभा देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । (ख) आवुसो कात्यायन ! भनौं कि— बलिरहेको बत्तीको तेल पनि परिशुद्ध छ, बत्ती पनि परिशुद्ध छ । अनि तेलको परिशुद्धताको कारणले र बत्तीको परिशुद्धताको कारणले गर्दा मलिन भई बल्दैन । आवुसो कात्यायन ! यस्तै गरी— यहाँ कुनै भिक्षु ‘परिशुद्धाभा’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । उसको कायशिथिलता पनि राम्ररी शान्त भएको हुन्छ, थीनमिद्ध पनि नष्ट भएको हुन्छ र उद्धच्चकुक्कुच्च पनि राम्ररी हटेको हुन्छ; अनि

कायशिथिलता राम्ररी शान्त भएको हुनाले, थीनमिद्ध पनि नष्ट भएको हुनाले र उद्धच्चकुक्कुच्च पनि राम्ररी हटेको हुनाले उसले परिष्कृत रूपले ध्यान गर्छ। अनि उ काय छाडी मृत्युपछि परिशुद्धाभा देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ।”

“आवुसो कात्यायन ! एउटै देवनिकायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरू मध्ये कुनै देवता ‘संक्लिष्टाभा’ र कुनै देवता ‘परिशुद्धाभा’ हुनाको यही हेतु र यही प्रत्यय हो।”

“यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सभिय कात्यायनले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई यस्तो भन्नुभयो—

“साधु भन्ते अनुरुद्ध ! भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले यस्तो भन्नु भएन कि— ‘यस्तो मैले सुनें’ वा ‘यस्तो हुन सक्छ’ । वरु, भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले ‘यस्ता ती देवताहरू हुन्, यस्ता ती देवताहरू हुन्’ भनेर नै भन्नुभयो । भन्ते ! सो मलाई यस्तो लाग्यो कि— ‘अवश्य पनि आयुष्मान् अनुरुद्ध ती देवताहरूसँग अघि बसिसक्नु भएको होला, कुरा गरिसक्नु भएको होला, छलफल गरिसक्नु भएको होला र (त्यस्तो समाधि पनि) प्राप्त गरिसक्नु भएको होला’ ।”

“आवुसो कात्यायन ! अवश्य पनि (तिमीले) यो वाक्य मेरो गुणसँग दाँजेर भन्यौ (आसज्ज उपनीयवाचा भासिता) । अब म तिमीलाई भन्दछु कि— ‘आवुसो कात्यायन ! धेरैदिनसम्म^१ अघि म अघि अघि पारमी पूरा गर्दै आइरहेको बेलामा ऋषिप्रव्रज्यात्वमा प्रव्रजित भई समापत्ति प्राप्त गरी निरन्तर तीनशय आत्मभावसम्म

ती देवताहरूसँग बसिसकेको छु, कुरा गरिसकेको छु, छलफल गरिसकेको छु र (त्यस्तो ध्यान पनि) प्राप्त गरिसकेको छु' ।”

यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सभिय कात्यायनले पञ्चकङ्क थपतिलाई यस्तो भन्नुभयो— “गृहपति ! तिम्रो निमित्त लाभ हो, गृहपति ! तिम्रो निमित्त सुलाभ हो । जो कि तिम्रीले पनि त्यो शंकालाई दूर गर्‍यो र मैले पनि यी धर्मका कुराहरू सुन्न पाएँ ।”

वहाँ स्थविर ब्रह्मलोकमा हुनुहुन्थ्यो । यसै कारणलाई लिएर वहाँले “धेरै दिनसम्म अघि म ती देवताहरूसँग बसिसकेको छु’ भनी भन्नुभएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. १३४ : अनुरुद्धसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. पाटलिय गामणि

प र च य

भगवान बुद्ध एक समय कोलिय जनपद स्थित कोलियहरूको उत्तर वा उत्तरक भन्ने निगममा बसिरहनु भएको थियो । त्यस समय कोलियवासी पाटलिय (पाटलीय) गामणि (= ग्रामणी) भगवान कहाँ केही प्रश्न सोध्नको निमित्त गएका थिए । गाउँको नायक भएकाले यिनलाई 'गामणि' (= ग्रामणी) भनिएको हो ।

उनले 'मानिसहरू भगवान माया जान्दछन् भनी भन्दछन्' के यो कुरा सत्य हो ? भनी भगवानसँग प्रश्न सोधेका थिए । भगवानले 'हो' भनी भन्नुभयो । तर वहाँले 'माया जान्दैनमा उ मायावी हुन्छ' भन्ने कुरालाई भने स्वीकार्नु भएन । पाटलिय गामणि भने 'जो माया जान्दछ उ मायावी पनि हो' भन्ने कुरामा विश्वास गर्दथे । अनि भगवानले उनलाई यस्तो उदाहरण प्रस्तुत गर्नुभयो जसद्वारा पाटलिय गामणि सन्तुष्ट भए । अनि भगवानले 'माया जान्दैनमा उ मायावी हुन्छ' भन्ने कुराबाट आफूलाई मुक्त गराई आफूले माया जानेता पनि

आफू मायावी नभएको कुरा बताउनु भयो र अगाडि भगवानले आफूले माया मात्र जानेको होइन बल्कि मायाको विपाक समेत जान्नु भएको कुरा पनि बताउनु भयो र त्यसपछि, पाटलिय गामणिलाई दश अकुशलका कुराहरू बताउनु भयो । जुन कुरा अगाडिको सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

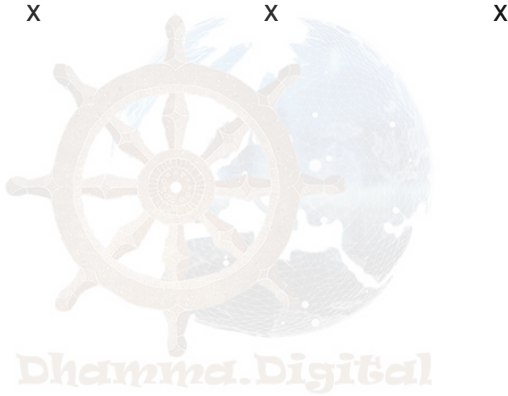
त्यसपछि वहाँले गामणिलाई ज-जसले प्राणातिपात गर्छन् ती सबैले यसै जीवनमै दुःख दौर्मनस्य भोग्छन् भन्ने केही श्रमणहरूको कुराको खण्डन गर्नुहुँदै राजपुरुषको उदाहरण प्रस्तुत गर्नुभयो र यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग्न पनि सक्छन् न भोग्न पनि सक्छन् भन्ने कुरा प्रष्ट पार्नुभयो ।

पाटलिय गामणि एक श्रद्धालु व्यक्ति थिए । उनले आफ्नो घर को एक छेउमा एकजना मात्र आरामसाथ बस्नसक्ने एउटा आवास-घर बनाइ राखेका थिए^१ । त्यहाँ आउने जुनसुकै श्रमणलाई पनि उनी श्रद्धापूर्वक यथाशक्य आगन्तुक सत्कार गर्थे^२ । कुराको सिल-सिलामा उनले भगवानलाई आफ्नो आवास-घरमा आएका चारजना श्रमणहरूले सुनाएका कुराहरू माथि आफूमा शंका र सन्देह भएको कुरा सुनाए । यी चार प्रकारका शास्ताहरूका कुराहरू अगाडिकै सूत्रमा समुल्लेख भएका छन् । यसपछि उनको शंका दूर गराइदिनको

१. सं. नि. अ. क. III. पृ. १०४ : पाटलियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।

२. सं. नि. अ. क. III. पृ. १०४ : पाटलियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।

निमित्त वहाँले दशकुशलका कुराहरू बताउनु भई चतुब्रह्मविहारको कुराद्वारा उपदेशको अन्त्य गर्नुभयो । यो उपदेश सुनेर पाटलिय गामणि प्रसन्न भई भगवानको शरणमा गएर उपासकत्व पनि ग्रहण गरे ।

मूल सूत्र—

१—भगवान मायावी हुनुहुन्छ

एक समय भगवान कोलिय (जनपद) को उत्तर^१ भन्ने कोलियहरूको निगममा बसिरहनु भएको थियो^२ ।

अनि पाटलिय गामणि (= पाटलिय ग्रामणी) जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पाटलिय गामणिले भगवानलाई यस्तो भने—

“भन्ते ! मैले सुनें कि— ‘श्रमण गौतम माया जान्नुहुन्छ ।’ भन्ते ! जसले ‘श्रमण गौतम माया जान्दछन्’ भनी भन्दछन्— भन्ते ! के उनीहरूले भगवानले भन्नुभए जस्तै भन्दछन् ? भगवानलाई भूटो आरोप त लगाएको होइन ? के उनीहरूले धर्मानुकूल भन्दछन् ? कारण

१. सिंहलमा : ‘उत्तरक’ ।

२. सं. नि. III. पृ. २९९ : पाटलियसुत्तं, गामणिसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. १०४.

सहित बताइएका कुराको वादारोपण अथवा निन्दा त हुन गएन ? भन्ते ! हामी भगवानमाथि भूटो आरोप लगाउन चाहन्थौं ।”

“गामणि ! जसले- ‘श्रमण गौतम माया जान्दछन्’ भनी भन्दछन्, उनीहरू मैले भनेको जस्तै भन्दछन्, उनीहरू मलाई भूटो आरोप लगाउँदैनन्, धर्मानुकूल भन्दछन्, कारण सहित बताइएको कुराको वादारोपण अथवा निन्दा पनि हुन्न । भो ! परन्तु यो कुरा भने सत्य हो कि हामी ती श्रमण ब्राह्मणहरूको कुरालाई विश्वास गर्दैनौं कि जसले यस्तो भन्दछन्- ‘श्रमण गौतम माया जान्दछन् अतएव श्रमण गौतम मायावी पनि हुन् ।’ गामणि ! के त कसैले ‘म माया जान्दछु अतएव म मायावी हुँ’ भनी भन्दछन् । (भने के यो कुरा सत्य हुन सक्छ ?)”

“भगवान ! त्यो त्यस्तै हुन्छ, सुगत ! त्यो त्यस्तै हुन्छ ।”

“गामणि ! त्यसो भए यहाँ तिमीसँग सोध्नेछु, जस्तो तिमीलाई लाग्नेछ, त्यस्तै बनाऊ ।”

“गामणि ! के तिमीलाई थाहा छ के कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू भएका कुरा ? यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! मलाई थाहा छ कि कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू भएका कुरा ।”

“गामणि ! कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू भएका के कारणले हो त ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! कोलियहरूका जो चोरहरू छन् तिनीहरूलाई हटाउनको निमित्त हो, कोलियहरूको जो दूतको काम हो त्यो गर्नको निमित्त हो । भन्ते ! यसैको निमित्त कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू भएका हुन् ।”

“गामणि ! तिमीलाई थाहा छ के कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू शीलवान् छन् वा दुश्शील ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! मलाई थाहा छ कि— कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू दुश्शील तथा पापधर्मी छन् । यो लोकमा जति दुश्शील तथा पापधर्मीहरू छन्— तिनीहरू मध्ये कोलियका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू एक हुन् ।”

“गामणि ! यदि कसैले— ‘कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू दुश्शील तथा पापधर्मी छन् भन्ने कुरा पाटलिय गामणिलाई थाहा छ अतएव पाटलिय गामणि पनि दुश्शील तथा पापधर्मी हुन्’ भनी भन्दछ भने के उसले यो कुरा ठीक बताएको हुन्छ त ?”

“भन्ते ! हुँदैन । भन्ते ! कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू अर्कै हुन्, म अर्कै हुँ । कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू स्वभाव अर्कै छ, मेरो स्वभाव अर्कै छ ।”

“गामणि ! जब कि तिमी— ‘कोलियहरूका लामालामा केश

भएका सिपाहीहरू दुःशील तथा पापधर्मी छन् भन्ने कुरा पाटलिय गामणिलाई थाहा छ अतएव पाटलिय गामणि पनि दुःशील तथा पापधर्मी हुन् भन्ने कुराबाट मुक्त हुन सक्छौं भने किन तथागत 'तथागत माया जान्दछन् तर तथागत मायावी होइनन्' भन्ने कुराबाट मुक्त नहुनु ?' गामणि ! म माया पनि जान्दछु, मायाको विपाक पनि । जसरी आचरण गर्दा मायावी शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा पुग्ने हो त्यो कुरो पनि म जान्दछु ।"

दशअकुशल- (१) "गामणि ! प्राणातिपात पनि म जान्दछु^१ र प्राणातिपातको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा प्राणातिपाती पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (२) गामणि ! अदिन्नादान (= चौरकार्य) पनि म जान्दछु र अदिन्नादानको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा अदिन्नादायी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (३) गामणि ! काममिथ्याचार पनि म जान्दछु र काममिथ्याचारको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा काममिथ्याचारी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (४) गामणि ! मृषावाद पनि म जान्दछु र

१. किन यो कुरा तथागतले भन्नु भएको होला ? भन्ने बारेमा अट्टकथाले 'सर्वज्ञ ज्ञानलाई दर्शाउनकोनिमित्त बताउनु भएको हो' भनी उल्लेख गरेको छ । सं. अ. क. III. पृ. १०४ : पाटलियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।

मृषावादको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा मृषावादी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (५) **गामणि !** पैशुन्यवाचा पनि म जान्दछु र पैशुन्वादी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (६) **गामणि !** परुषवाचा पनि म जान्दछु र परुषवाचाको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा परुषवादी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (७) **गामणि !** सम्प्रलाप पनि म जान्दछु र सम्प्रलापको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा सम्प्रलापी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (८) **गामणि !** अभिध्या (= महालोभ) पनि म जान्दछु र अभिध्याको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा अभिध्यालु पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (९) **गामणि !** ब्यापाद (= द्वेषभाव) पनि म जान्दछु र ब्यापादको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा ब्यापादी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (१०) **गामणि !** मिथ्यादृष्टि पनि म जान्दछु र मिथ्यादृष्टिको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा मिथ्यादृष्टिक पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु ।

प्राणतिपातीले यसै जीवनमा दुःखभोग गर्छ

“गामणि ! यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी पनि छन्—
 (१) जो कोही प्राणतिपाती हुन्छन् ती सबैले यसै जीवनमा (दिट्ठेवधम्मो)
 दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन् । (२) जो कोही अदिन्नादायी हुन्छन् ती सबैले
 यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन् । (३) जो कोही काममिथ्या-
 चारी हुन्छन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन् । (४) जो
 कोही मृषावादी हुन्छन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग
 गर्छन् ।”

(१) “गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ जो माला लगाई, कुण्डल
 लगाई, नुहाई, राम्रो लेप लगाई, केश दाढी खौरी स्त्री कामी राजा जस्तै
 ऐश आराममा बसिरहेको हुन्छ । अनि मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे !
 यो पुरुषले के गर्‍यो र जो माला लगाई, कुण्डल लगाई, नुहाई, राम्रो लृप
 लगाई, केश दाढी खौरी, स्त्री कामी राजा जस्तै ऐश आराममा
 बसिरहेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे ! यो पुरुषले
 राजाको वैरीलाई जबरजस्ती मारिदियो । त्यसैले खुशी भएर राजाले
 यसलाई उपहार दिए । त्यसैले यो पुरुष माला लगाई, कुण्डल लगाई,
 नुहाई, राम्रो लेप लगाई, केश दाढी खौरी, स्त्री कामी राजा जस्तै ऐश
 आराममा बसिरहेको हो ।’

“गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ, जसलाई बलियो डोरीले बाँधी
 पाताफर्काइ, शीर मुण्डन गरी, बेसकरी ढोलक (पणव) बजाई

सडकबाट सडक र दोबाटोबाट दोबाटोमा लगी दक्षिण ढोकाबाट निकाली नगरको दक्षिणतिर लगी शीर काटेको । अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— 'हे ! पुरुषले के गर्‍यो र जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई, शीर मुण्डन गरी, बेसकरी ढोलक बजाई, सडकबाट सडक, दोबाटोबाट दोबाटोमा लगी दक्षिण ढोकाबाट निकाली नगरको दक्षिणतिर लगी शीर काटेको ?' अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— 'हे ! यो पुरुष राज-वैरी हो । यसले स्त्री वा पुरुषलाई माऱ्यो । त्यसैले उसलाई समाती राजाले यस्तो गर्न लगाएका हुन् ।'

“गामणि ! के त तिमीले यस्तो (घटना) देखेका वा सुनेका छौं कि ? यसमा तिमी के भन्दछौं त ?”

“भन्ते ! देखेको पनि सुनेको पनि छु र अभ्र सुनिने पनि छ ।”

“गामणि ! यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी हुन्— ‘जे जतिले प्राणातिपात गर्छन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन्’— उनीहरूले भनेका यो कुरो सत्य हो कि असत्य हो त ?”

“भन्ते ! असत्य हो ।”

जसले तुच्छ असत्य कुरा गर्छन् उनीहरू शीलवान् हुन् कि दुश्शीली हुन् त ?”

“भन्ते ! दुश्शीली हुन् ।”

“जो दुश्शीली र पापधर्मी हुन् उनीहरू मिथ्याप्रतिपन्न हुन् कि सम्यक् प्रतिपन्न हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्याप्रतिपन्न हुन् ।”

“जो मिथ्याप्रतिपन्न हुन् उनीहरू मिथ्यादृष्टिक हुन् कि सम्यक्दृष्टिक हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्यादृष्टिक हुन् ।”

“जो मिथ्यादृष्टिक हुन् उनीहरूमाथि प्रसन्न हुनु योग्य छ के ?”

“भन्ते ! छैन ।”

(२) “गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ, जो माला लगाई, ...^१ ऐश आराममा बसिरहेको हुन्छ । अनि मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे ! यो पुरुषले के गर्‍यो र जो माला लगाई, ... ऐश आराममा बसिरहेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे ! यो पुरुषले राजाको वैरीबाट जबरजस्ती रत्नहरू लियो । त्यसैले खुशी भएर राजाले यसलाई उपहार दिए । त्यसैले यो पुरुष माला लगाई, ... ऐश आराममा बसिरहेको हो ।’

“गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ, जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई, ... दक्षिणतिर लगी शीर काटेको । अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे ! यो पुरुषले के गर्‍यो र जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई, ... दक्षिणतिर लगी शीर काटेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे ! यो पुरुषले गाउँबाट वा

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ६३ को (१) मा उल्लेख भए बमोजिं दोहर्‍याई पढन ।

अरण्यबाट चोरेर लियो । त्यसैले उसलाई समाती राजाले यस्तो गर्न लगाएका हुन् ।’

“गामणि ! के त तिमीले यस्तो (घटना) देखेका वा सुनेका छौं के ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! देखेको पनि सुनेको पनि छु र अब सुनिने पनि छ ।”

“गामणि ! यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी हुन्— ‘जे जतिले नदिएका वस्तु चोरेर लिन्छन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन्’— उनीहरूले भनेका यो कुरो सत्य हो कि असत्य हो त ?”

“भन्ते ! असत्य हो ।”

जसले तुच्छ असत्य कुरा गर्छन् उनीहरू शीलवान् हुन् कि दुःशीली हुन् त ?”

“भन्ते ! दुःशीली हुन् ।”

“जो दुःशीली र पापधर्मी हुन् उनीहरू मिथ्याप्रतिपन्न हुन् कि सम्यक् प्रतिपन्न हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्याप्रतिपन्न हुन् ।”

“जो मिथ्याप्रतिपन्न हुन् उनीहरू मिथ्यादृष्टिक हुन् कि सम्यक्दृष्टिक हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्यादृष्टिक हुन् ।”

“जो मिथ्यादृष्टिक हुन् उनीहरूमाथि प्रसन्न हुनु योग्य छ के ?”

“भन्ते ! छैन ।”

(३) “गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ जो माला लगाई,...ऐश आराममा बसिरहेको हुन्छ । अनि मानिसहरू यस्तो भन्दछन्- ‘हे ! यो पुरुषले के गर्‍यो र जो माला लगाई,...ऐश आराममा बसिरहेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्- ‘हे ! यो पुरुषले राजाको वैरीको स्त्रीलाई विगारिदियो । त्यसैले खुशी भएर राजाले यसलाई उपहार दिए । त्यसैले यो पुरुष माला लगाई,...ऐश आराममा बसिरहेको हो ।’

“गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई,...दक्षिणतिर लगी शीर काटेको । अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्- ‘हे ! यो पुरुषले के गर्‍यो र जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई,...दक्षिणतिर लगी शीर काटेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्- ‘हे ! यो पुरुषले कुलस्त्रीहरूलाई र कुलकुमारीहरूलाई विगाऱ्यो । त्यसैले उसलाई समाती राजाले यस्तो गर्न लगाएका हुन् ।’

“गामणि ! के त तिमीले यस्तो (घटना) देखेका वा सुनेका छौं के ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! देखेको पनि सुनेको पनि छु र अझ सुनिने पनि छ ।”

“गामणि ! यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी हुन्- ‘जे जतिले काममिथ्याचार गर्छन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन्’- उनीहरूले भनेका यो कुरो सत्य हो कि असत्य हो त ?”

“भन्ते ! असत्य हो ।”

जसले तुच्छ असत्य कुरा गर्छन् उनीहरू शीलवान् हुन् कि दुश्शीली हुन् त ?”

“भन्ते ! दुश्शीली हुन् ।”

“जो दुश्शीली र पापधर्मी हुन् उनीहरू मिथ्याप्रतिपन्न हुन् कि सम्यक् प्रतिपन्न हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्याप्रतिपन्न हुन् ।”

“जो मिथ्याप्रतिपन्न हुन् उनीहरू मिथ्यादृष्टिक हुन् कि सम्यक्दृष्टिक हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्यादृष्टिक हुन् ।”

“जो मिथ्यादृष्टिक हुन् उनीहरूमाथि प्रसन्न हुनु योग्य छ के ?”

“भन्ते ! छैन ।”

(४) “**गामणि !** यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ जो माला लगाई, ...ऐश आराममा बसिरहेको हुन्छ । अनि मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे ! यो पुरुषले के गर्‍यो र जो माला लगाई, ...ऐश आराममा बसिरहेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे ! यो पुरुषले राजालाई भूटो कुरा द्वारा हँसायो । त्यसैले खुशी भएर राजाले यसलाई उपहार दिए । त्यसैले यो पुरुष माला लगाई, ...ऐश आराममा बसिरहेको हो ।’

“गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ, जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काइ,...दक्षिणतिर लगी शीर काटेको । अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्- ‘हे ! यो पुरुषले के गर्‍यो र जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काइ,...दक्षिणतिर लगी शीर काटेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्- ‘हे ! यो पुरुषले गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई भूटो कुराद्वारा अर्थलाई बिगारिदियो । त्यसैले उसलाई समाती राजाले यस्तो गर्न लगाएका हुन् ।’

“गामणि ! के त तिमीले यस्तो (घटना) देखेका वा सुनेका छौं के ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! देखेको पनि सुनेको पनि छु र अभि सुनिने पनि छ ।”

“गामणि ! यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी हुन्- ‘जे जतिले भूटो बोल्दछन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन्’- उनीहरूले भनेका कुरो सत्य हो कि असत्य हो त ?”

“भन्ते ! असत्य हो ।”

जसले तुच्छ असत्य कुरा गर्छन् उनीहरू शीलवान् हुन् कि दुःशीली हुन् त ?”

“भन्ते ! दुःशीली हुन् ।”

“जो दुःशीली र पापधर्मी हुन् उनीहरू मिथ्याप्रतिपन्न हुन् कि सम्यक् प्रतिपन्न हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्याप्रतिपन्न हुन् ।”

“जो मिथ्याप्रतिपन्न हुन् उनीहरू मिथ्यादृष्टिक हुन् कि सम्यक्दृष्टिक हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्यादृष्टिक हुन् ।”

“जो मिथ्यादृष्टिक हुन् उनीहरूमाथि प्रसन्न हुनु योग्य छ के ?”

“भन्ते ! छैन ।”

चार शास्ताहरू

“आश्चर्य हो भन्ते ! अद्भूत हो भन्ते ! भन्ते ! मेरो आवासथागार छ^१ । त्यसमा खाटहरू, आसनहरू, पानी पिउने भाँडाहरू र तेलका बत्तीहरू छन् । जुन श्रमण वा ब्राह्मणहरू त्यहाँ बास बस्न आउँछन्— उनीहरूलाई म यथाशक्ति, यथावल भोजन दिन्छु । अघि एक दिनको कुरा हो । भन्ते ! नाना दृष्टिका, नाना विचारका तथा नाना रुचिका चारजना शास्ताहरू त्यो आवासथागारमा बास बस्न आए । (ती मध्ये) (१) एक शास्ता यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका थिए— ‘१— दानको फल छैन, ...^२ १०— यो लोकमा त्यस्ता कुनै श्रमण ब्राह्मणहरू

१. पाटलीय ग्रामणीको घरको आसपासमा एउटा बस्ने घर बनाइ राखेको थियो । त्यसैले उनले ‘मेरो आवासथागरा छ’ भनी भनेका हुन् । सं. नि. अ. क. III. पृ. १०४ : पाटलियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।

२. यहाँका बाँकी २ देखि ९ सम्मका कुराहरू बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३८१ मा उल्लेख भए जस्तै हुन्

...

छैनन् जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सक्नु ।’ (२) अर्का एक शास्ता यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका थिए— ‘१— दानको फल छ, ...’^१ १०— यो लोकमा त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरू पनि छन्— जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सक्छन् ।’ (३) अर्का एक शास्ता यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका थिए— ‘१— गरेर गराएर, ...’^२ १८— दानद्वारा, (इन्द्रिय) दमनद्वारा, (शील) संयमद्वारा र सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँदैन पुण्य आउँदैन ।’ (४) अर्का एक शास्ता यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका थिए— ‘१— गरेर गराएर, ...’^३ १८— दानद्वारा, (इन्द्रिय) दमनद्वारा, (शील) संयमद्वारा र सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँछ पुण्य आउँछ ।’

“भन्ते ! अनि मलाई शंका र सन्देह हुन थाल्यो— ‘यी आदरणीय श्रमण ब्राह्मणहरू मध्येमा कसको कुरा सत्य हो र कसको कुरा असत्य हो’ ।”

१. यहाँका बाँकी २ देखि ९ सम्मका कुराहरू बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३८४ मा उल्लेख भए जस्तै हुन् ।

२. यहाँका बाँकी २ देखि १७ सम्मका कुराहरू बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३९६-९७ मा उल्लेख भए जस्तै हुन् ।

३. यहाँका बाँकी २ देखि १७ सम्मका कुराहरू बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३९७-९८ मा उल्लेख भए जस्तै हुन् ।

“गामणि ! तिमीमा जुन शंका उपशंका उठ्यो ठिकै हो । शंका र उपशंका हुनुपर्ने ठाउँमै तिमीमा शंका उत्पन्न भयो ।”

“भन्ते ! म भगवान प्रति बडो प्रसन्न छु । भगवानले मलाई त्यसरी धर्मोपदेश गर्न सक्नु हुन्छ, जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा मैले यो शंकालाई दूर गर्न सक्नेछु ।”

धर्मसमाधि

“गामणि ! धर्मसमाधि भन्ने छ, यदि तिमीले त्यसमा चित्तसमाधि प्राप्त गर्न सक्यौ भने^१— तिमीले यो शंकालाई दूर गर्न सक्नेछौ ।

“गामणि ! त्यो धर्मसमाधि भनेको के हो भने ?—

(१) “गामणि ! यहाँ आर्यश्रावक प्राणीघातलाई त्यागी प्राणी-घातबाट विरत रहन्छ, (२) अदिन्नादानलाई त्यागी अदिन्नादानबाट विरत रहन्छ, (३) काममिथ्याचारलाई त्यागी काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ, (४) मृषावादलाई त्यागी मृषावादबाट विरत रहन्छ, (५) प्रशुन्यवाचालाई त्यागी पैशुन्यवाचाबाट विरत रहन्छ, (६) परुषवाचालाई त्यागी परुषवाचाबाट विरत रहन्छ, (७) सम्प्रलापलाई त्यागी सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ, (८) अभिध्या (= महालोभ) लाई

१. भनाइको तात्पर्य— जुन धर्ममा बसेर तिमीले विषयनाद्वारा चारै मार्गरूपी ‘चित्तसमाधि’ प्राप्त गर्न सक्यौ भने— तिमीले या

शंका दूर गर्न सक्नेछौ भनी भनिएको हो । सार. प. III. पृ. १०४ :
पाटलियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।

यस सूत्रमा उल्लेख भएका 'धर्मसमाधि' र 'चित्तसमाधि' को
अर्थ उक्त अट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

यहाँ 'धर्मसमाधि' भनी दशकुशल-धर्मपथलाई भनिएको हो ।
'चित्तसमाधि' भनी विपश्यना ध्यानद्वारा प्राप्त हुने चार मार्गहरू हुन् ।

अथवा- 'प्रामोदचबाट प्रीति उत्पन्न हुन्छ' भन्ने ठाउँमा जुन
प्रामोदच, प्रीति, प्रशब्धी, सुख र समाधि आदि पाँच कारणहरूलाई
'धर्मसमाधि' भनिएको हो । 'चित्तसमाधि' चाहिं विपश्यनाका साथ चार
मार्ग नै हुन् ।

अथवा- दशकुशल धर्मपथ र चतुब्रह्मविहार 'धर्मसमाधि' हो र
त्यसलाई पूरा गर्दा उत्पन्न हुने चित्त एकाग्रता 'चित्तसमाधि' हो ।

अतः यी भनिएका धर्मसमाधि र चित्तसमाधि प्राप्त गर्न सकेमा
तिमीले शंकालाई दूर गर्न सक्नेछौ भनी भनिएको हो भनी सार. प. III.
पृ. १०४ : पाटलियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तले उल्लेख गरेको छ ।

त्यागी अनभिध्यालु हुन्छ, (९) व्यापाद (= द्वेषभाव) प्रदोषलाई त्यागी अव्यापन्न चित्त भएर बस्छ, (१०) मिथ्यादृष्टिलाई त्यागी सम्यक्दृष्टिक भएर बस्छ ।

(१) “**गामणि !** यसरी अभिध्यालाई दूर गरी, व्यापादलाई दूर गरी, मोह रहित सम्प्रज्ञानी तथा स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले मैत्रीसहगत चित्तलाई एक दिशामा फैलाई बस्छ । त्यस्तैगरी...^१ सबै चक्रवाड लोकमा,...^१ अव्यापदच चित्तलाई फैलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘यहाँ जुन शास्ताको— ‘दानको फल छैन...’, भन्ने वाद र दृष्टि हो— यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ (अपण्णकाय मय्हं)— किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन । मेरा दुवै अर्थहरू सिद्ध नै हुने छन् (उभयेत्थ कटग्गाहो)— जो कि मैले कायद्वारा, वचनद्वारा तथा मनःद्वारा संयम गरेको छु । जसबाट म काय छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनेछु ।’ (यस्तो मनमा विचार गर्दा) उसलाई प्रामोद उत्पन्न हुन्छ । प्रमुदित भएकालाई प्रीति उत्पन्न हुन्छ । प्रीति चित्त हुनेको काय शान्त हुन्छ । शान्त काय हुनेले सुखानुभव गर्छ । सुखित चित्त समाधिष्ठ हुन्छ । **गामणि !** यही हो धर्मसमाधि । यदि

१. यहाँका ठाउँ ठाउँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ४०—४१ “आयुष्मान् अनुरुद्धलाई पञ्चकङ्क थपतिको निम्तो” मा उल्लेख भए जस्तै मिलाएर पढ्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ७० मा भैं हुन् ।

तिमीले त्यसमा चित्तसमाधि^१ प्राप्त गर्न सक्यौ भने- यसरी तिमीले त्यो शंकालाई दूर गर्न सक्नेछौ ।”

(२) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी,... स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले मैत्रीसहगत चित्तलाई... फैलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ- ‘यहाँ जुन शास्ताको- ‘दानको फल छ..’, भन्ने वाद र दृष्टि हो- यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ- किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन ।...”^३

(३) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी,... स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले मैत्रीसहगत चित्तलाई... फैलाई बस्छ । अनि

१. यस ठाउँमा ‘धर्मसमाधि’ भनी दशकुशल धर्मपथलाई र ‘चित्तसमाधि’ भनी विपश्यना ध्यान सहित चार मार्गहरूलाई भनिएको हो । अर्को किसिमले भन्ने हो भने- दशकुशल धर्मपथ र चतुब्रह्मविहारलाई ‘धर्मसमाधि’ र त्यसलाई पूर्ण गर्दा हुने चित्त एकाग्रतालाई ‘चित्तसमाधि’ भनिएको हो भनी सार. प. III. पृ. १०४ : पाटलियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ७१ मा उल्लेख भए भैं दोहऱ्याई पढ्नु ।

३. यहाँ बाँकी कुराहरू माथि पृ. ७४ मा उल्लेख भए भैं दोहऱ्याई पढ्नु ।

उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘यहाँ जुन शास्ताको— ‘गरेर गराएर ...^१, पुण्य आउँदैन’ भन्ने वाद र दृष्टि हो— यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ— किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन । ...”

(४) “**गामणि !** यसरी अभिध्यालाई दूर गरी,... स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले मैत्रीसहगत चित्तलाई... फैलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘यहाँ जुन शास्ताको— ‘गरेर गराएर ...^२, पुण्य आउँछ’ भन्ने वाद र दृष्टि हो— यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ— किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन । ...”

(५) “**गामणि !** यसरी अभिध्यालाई दूर गरी,... स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले करुणासहगत चित्तलाई ... मुदितासहगत चित्तलाई ... उपेक्षासहगत चित्तलाई ... फैलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘यहाँ जुन शास्ताको’— ‘दानको फल छैन ...’ भन्ने वाद र दृष्टि हो— यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ— किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन । ...”

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ७१ मा उल्लेख भए भैं दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ७१ मा उल्लेख भए भैं दोहऱ्याई पढ्नु ।

(६) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी,...स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले करुणासहगत चित्तलाई...मुदितासहगत चित्तलाई ... उपेक्षासहगत चित्तलाई ... फैलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘यहाँ जुन शास्ताको’— ‘दानको फल छ ...’ भन्ने वाद र दृष्टि हो— यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ— किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन । ...”

(७) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी,...स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले करुणासहगत चित्तलाई...मुदितासहगत चित्तलाई ... उपेक्षासहगत चित्तलाई ... फैलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘यहाँ जुन शास्ताको’— ‘गरेर गराएर ... पुण्य आउँदैन’ भन्ने वाद र दृष्टि हो— यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ— किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन । ...”

(८) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी,...स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले करुणासहगत चित्तलाई...मुदितासहगत चित्तलाई ... उपेक्षासहगत चित्तलाई ... फैलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘यहाँ जुन शास्ताको’— ‘गरेर गराएर ... पुण्य आउँछ’ भन्ने वाद र दृष्टि हो— यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ— किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन । मेरा दुवै अर्थहरू सिद्ध नै हुनेछन्— जो कि मैले कायद्वारा, वचनद्वारा तथा मनः द्वारा संयम गरेको

छु । जसबाट म काय छाडी मृत्युपछि, सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनेछु ।' (यस्तो मनमा विचार गर्दा) उसलाई प्रामोद उत्पन्न हुन्छ । प्रमुदित भएकालाई प्रीति उत्पन्न हुन्छ । प्रीति चित्त हुनेको काय शान्त हुन्छ । शान्त काय हुनेले सुखानुभव गर्छ । सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ । **गामणि !** यही हो धर्मसमाधि । यदि तिमिले त्यसमा चित्तसमाधि प्राप्त गर्न सक्यौ भने- यसरी तिमिले त्यो शंकालाई दूर गर्न सक्नेछौ ।”

यस्तो भन्नुहुँदा **पाटलिय गामणिले** भगवानलाई यस्तो भने-
 “धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते !! भन्ते ! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा ... अथवा अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिंदा आँखा हुनेले रूप देख्दछ- त्यस्तै गरी तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाईं गौतमको शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी तपाईं गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

Dhamma.Digital

३. पाटलि गाउँका उपासकहरू

प रि च य

‘पाटलि’ भन्ने गाउँ मगध देशको एक गाउँ हो । यो गाउँ बनाउँदा जमिनबाट पाटली-फूल (= गुलाबी रंगको फूल) निस्केको कारणले गर्दा यसको नाम ‘पाटलि’ भन्ने रहन गएको हो भनी उदानद्वकथाले^१ उल्लेख गरेको छ ।

महावग्गपालि^२ अनुसार अजातशत्रु राजाको पालापा वज्जीहरूलाई (=लिच्छवीहरूलाई) रोक्नकोनिमित्त त्यस गाउँमा सुनीध र वस्सकार मगधमहामात्याहरूलाई नगर बनाउने काम अजात शत्रुले सुम्पेका थिए । जुन नगर पछि गएर पाटलिपुत्रले प्रख्यात भयो ।

१. पृ. २८४ : पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलिगामियवग्गो ।

२. पृ. २४३ : सुनीधवस्सकारवत्थु, भेसज्जक्खच्छकं; दी. ति. II.

पृ. ७० : पाटलिपुत्तनगरमापन, महापरिनिब्बानसुत्तं; उदा. पा. प. १७० : पाटलिगामियसुत्तं, पाटलिगामियवग्गो ।

यस नगरको बारे भगवान बुद्धले यस्तो भविष्यवाणी गर्नुभएको छ—

“आनन्द ! जति आर्यहरू बस्ने ठाउँहरू छन् र जति व्यापारका केन्द्रहरू छन्— तिनीहरू मध्ये यो नगर (पाटलिपुत्र) प्रमुख हुनेछ र यहाँ भारीका भारी मालसामानहरू खोल्ने ठाउँ हुनेछ । आनन्द ! पाटलिपुत्रलाई यी तीन प्रकारका भयहरू हुने छन्— (१) आगोको भय, (२) पानीको भय र (३) आपसमा फूटको भय^१ ।”

भगवान बुद्ध त्यस गाउँमा आइपुग्नु भएको खबर सुनेर सुनीध र वस्सकार मगधमहामात्यहरूले वहाँलाई निम्त्याएका थिए । अनि भगवान जुनद्वारबाट निस्केर जानुभयो त्यसद्वारलाई ‘गौतमद्वार’ र जुन स्थानबाट गङ्गापारी जानुभयो त्यस स्थानलाई ‘गौतमतीर्थ’ भन्ने नाम उनीहरूले राखे^२ । यो घटना बुद्धपरिनिर्वाण हुने वर्षमा घटेको हो । कुन समयमा पाटलिपुत्र नगर मगधराज्यको राजधानी हुन गयो भन्ने कुरा चाहिँ निश्चितरूपले भन्न सकिन्न ।

१. महा. व. पा. पृ. २४४ : सुनीधवस्सकारवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं; दी. नि. II. पृ. ७०-७१ : पाटलिपुत्तनगरमापने, ‘महापरिनिब्बानसुत्तं’, उदा. पा. पृ. १७१ : पाटलिगामियसुत्तं, पाटलिगामियवग्गो ।

२. महा. व. पा. पृ. २४५ : सुनीधवस्सकारवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं; दी. नि. II. पृ. ७२ : पाटलिपुत्तनगरमापने, ‘महापरिनिब्बानसुत्तं’, उदा. पा. पृ. १७२ : पाटलिगामियसुत्तं, पाटलिगामियवग्गो ।

जैन सम्प्रदाय अनुसार अजातशत्रुको छोरा उदयभद्रको पालापा भएको हो भन्ने कुरा बुझिन्छ। यही ठीक हुनसक्छ भनी डा. मल्लसेकरले उल्लेख गरेका छन्^१ ।

अडगुत्तरनिकाय पञ्चकनिपातको नारदसुत्तमा^२ चाहिँ उदयभद्रका छोरा मुण्ड पाटलिपुत्रमा वस्दथे र नारद स्थविर पाटलिपुत्रको कुक्कु-टाराममा वस्दथे भन्ने कुराको आधारमा अध्ययन गर्दा भने यसबखत पाटलिपुत्र मगध राज्यको राजधानी भइसकेको कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

अगाडि अनुदित सूत्रमा 'भगवान राजगृहमा इच्छानुसार विहार गरी जहाँ पाटलि (पाटली) गाउँ हो त्यहाँ साँढे बाह्रशय^३ महान भिक्षु सङ्घका साथ चारिकार्थ जानुभयो' भन्ने र त्यसपछि वहाँ 'चारिका गर्दै क्रमशः जहाँ पाटलि गाउँ हो त्यहाँ पुग्नुभयो' भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

यस विषयमा भगवान कुन समयमा त्यहाँ पुग्नुभयो भन्ने सम्बन्धलाई लिएर केही कुरा तल उल्लेख गरेको छ ।

१. D. P. P. II. पृ. १७८.

२. अं. नि-५, पृ. ३२२ : नारदसुत्तं, मुण्डराजवग्गो ।

३. दीघनिकायको महापरिनिब्बान सूत्र र उदानपालिको पाटलिगामिय सूत्रहरूमा 'साँढे बाह्रशय महान भिक्षुसङ्घका साथ' भनी उल्लेख नभई केवल महान भिक्षुसङ्घका साथ भन्ने मात्र उल्लेख भएको छ। दी. नि. II. पृ. ६८; उदा. पा. पृ. १६८.

भगवान चाहिं बेलुव गाउँमा^१ वर्षावास गरी^२ त्यहाँबाट निस्की क्रमशः श्रावस्तीमा गई जेतवनमा वस्नुभयो । त्यस समय

१. दी. निदी. नि. II. पृ. ७९ : वेलुवगामवस्सूपगमनं, महापरिनिब्बानसुत्तं । 'बेलुव' वा 'वेलुव' दुवै शब्दहरू प्रयोग भएका पाइन्छन् । दीघनिकायमा 'वेलुव' उदानट्टकथा संयुत्तनिकायट्टकथामा 'बेलुव' भनी उल्लेख भएको छ ।

२. यो वर्षावास भगवान बुद्धको ४५ सौं तथा अन्तिम वर्षावास हो ।

अतः धम्म. प. अ. क. पृ. २ : चक्खुपालत्थेरवत्थुमा— अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा १९ पटक र विशाखाको पूर्वाराममा ६ पटक गरी २५ वर्षावास भगवानले श्रावस्तीमा बिताउनु भयो भनी लेखेको कुरा मिल्दैन । यसमा बेलुव गाउँमा वस्नु भएको अन्तिम १ वर्षावास कटाउँदा २४ वर्षावास मात्र श्रावस्तीमा वस्नु भएको कुरा निर्विवाद हुन आउँछ । अतः पपं. सू. II. पृ. १३७ पासर िसिसुत्तवण्णनामा जुन आखिरको २५ वर्षावासहरू भगवानले श्रावस्तीमा बिताउनु भयो भनी उल्लेख भएको छ तथा अं. नि. अ. क. पृ. ३१४ : समचित्तवग्गो, दुकनिपातवण्णनामा पनि उल्लेख भएको छ यो कुरा मिल्दैन यसमा १ वर्षावास कटाउनु पर्छ । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी मैले बु. म. भा-१, पृ. ८२ मा “...त्यसपछि, जेतवन महाविहार र पूर्वाराम महाविहार तयार भइसकेपछि, यिनै दुवै विहारहरूमा आलोपालो गरी चौबीस (२४) वर्षावासहरू बिताउनु भयो...” भनी उल्लेख गरेको हुँ । III. पृ. ७९ : वेलुवगामवस्सूपगमनं, महापरिनिब्बानसुत्तं । 'बेलुव' वा 'वेलुव' दुवै शब्दहरू प्रयोग भएका पाइन्छन् । दीघनिकायमा 'बेलुव' उदानट्टकथा संयुत्तनिकायट्टकथामा 'बेलुव' भनी उल्लेख भएको छ ।

धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविरले आफ्नो आयुको सम्बन्धमा विचार गरी हेर्नु हुँदा एकहप्ता मात्र आयु बाँकी भएको कुरा बुझी भगवानको वचन लिई नालक गाउँमा गई आफ्नी आमालाई स्रोतापन्ना गराई वहाँ परिनिर्वाण हुनु भयो । अनि चुन्द (= सारिपुत्रका भाइ) स्थविरले ल्याउनु भएका धातुहरू (= अस्थिहरू) ग्रहण गरी धातुचैत्य बनाउन लगाई महा भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्त भई भगवान राजगृहमा जानुभयो^१ । अनि राजगृहमा बसिरहनु भएको बेलामा त्यहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको पनि चैत्य बनाउन लगाई^२ त्यहाँबाट अम्बलट्टिकायमा बसी त्यहाँबाट अतुरित चारिकाको^३ रूपमा जनपद

१. उदा. अ. क. पृ. २२६ : आयुसङ्घारोस्सज्जनसुत्तवण्णना, जच्चन्धवग्गो ।

२. सं. नि. अ. क. III. पृ. १८१ : उक्कचेलसुत्तवण्णना, नालन्दावग्गोदुतियो, सतिपट्टानसयुत्तंमा- धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविर कार्तिक महीनाको पूर्णिमाको दिनमा र महामौद्गल्यायन महास्थविर त्यसको आधा महीनापछि कालपक्षको उपोसथ दिनमा परिनिर्वाण हुनु भएको कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको छ ।

“तेसंहि धम्मसेनापति कत्तिकमासपुण्णमायं परिनिब्बुतो महामोग्गल्लानो ततो अड्ढमासातिककमेन कालपक्खे उपोसथे ।”

‘३. अतुरितचारिका’ भनेको कस्तो चारिका हो भन्ने कुरा बुझ्नको निमित्त बु. ब्रा. भा-३, पृ. ४३४ को ‘तुरित र अतुरित चारिका’ शीर्षकमा हेर्नु ।

चारिका गर्दै सम्बन्धित ठाउँमा एक एक रात बसी, लोकसंग्रह गर्दै क्रमशः भगवान पाटलि गाउँमा पुग्नुभयो^१ ।

त्यसैले तल अनुदित सूत्रमा “अनि भगवान चारिका गर्दै क्रमशः जहाँ पाटलि गाउँ हो त्यहाँ पुग्नुभयो” भनी उल्लेख भएको हो^२ ।

पाटलि गाउँका मानिसहरूले किन आवासथागार बनाएका हुन् ? किन भगवानलाई त्यस आवासथागारमा निम्त्याएका हुन् ? भन्ने विषयमा अर्थकथाहरूले उल्लेख गर्दै यसरी कारणहरू दिएका छन् ।

अजातशत्रु राजाका र लिच्छवी राजाहरूका मानिसहरू पाटलि गाउँमा समय समयमा आउँदथे । उनीहरू आउँदा उनीहरूले घरका मानिसहरूलाई घरबाट निकाली आधा महिना अथवा एक महिना पनि घरमा बसिदिन्थे । यस कारणले गर्दा पाटलि गाउँका मानिसहरू सधैं पीडित हुन्थे । अतः उनीहरू आउँदा बास बसाल्नको निमित्त हुनेछ,

१. उदा. अ. पृ. २८४ : पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलियगामियवग्गो ।

२. यहाँ माथि उल्लेख भएका कारणहरू माथि विचार गर्दा दीघनिकाय महापरि निब्बानसुत्तमा जुन क्रमले यस पाटलि गाउँमा आउनु भएको कुरा र बेलुव गाउँमा वर्षावास बस्नु भएको कुरा उल्लेख भएका छन् ती अगाडि पछाडि भएका महसुस हुन्छन् । यदि त्यहाँ पाटलि गाउँमा आउनु भएको कुरा बेलुव गाउँमा वर्षावास बस्नु भएको कुरा पछि राखिदिएको भए सजिलैसँग क्रम छुट्याउन सजिलो हुन्थ्यो ।

.

भन्ने सोचेर उनीहरूले नगरको बीचमा एक ठूलो शाला बनाएका हुन् । त्यस शालामा मानिसहरू बस्नको लागि, सरसामानहरू राख्नको लागि, बटुवाहरू बस्नको लागि, गरीब गुरुवाहरू बस्नको लागि र रोगीहरू बस्नको लागि छुट्टा छुट्टै ठाउँहरूमा कोठाहरू बनाएका थिए । यसै शालाको नाम 'आवासथागार' हो ।

जब यो शालाको काम सिद्धियो तब उनीहरू त्यहाँ हेर्न गए । त्यस शालाको काठको काम, भित्रको काम तथा रंगरोगनको काम जम्मै राम्ररी तयार भइसकेको थियो र त्यो शाला दिव्यविमान जस्तै देखिन्थ्यो । अनि शालाको द्वारदेखि लिएर हेर्दै गइरहेको बेलामा उनीहरूको मनमा यस्तो लाग्यो— “यस्तो विघ्न मनोरम्य तथा श्रीसम्पन्न भएको यो शालाको परिभोग कसद्वारा पहिले गराउन पाए हामीहरूको दीर्घकालिक हित सुख हुनेछ होला ?” यसै बखत उनीहरूले भगवान त्यस गाउँमा आइपुग्नु भएको खबर सुने । “भगवान कहाँ गई हामीले वहाँलाई निम्तो गरी ल्याउन पर्ने ठाउँमा वहाँ स्वयं यस गाउँमा आइपुग्नु भएको छ” भन्ने खबरबाट उनीहरू अत्यन्त खुशी भए । अनि उनीहरूले सोचे—

“आजै भगवानलाई निम्तो गरी यहाँ बास गराउन पर्थ्यो । भगवानद्वारा यस शालाको सर्वप्रथम परिभोग गराउन पर्थ्यो र भिक्षुसङ्घद्वारा पनि । भिक्षुसङ्घहरू आउँदा सारा त्रिपिटक बुद्धवचन पनि आएको हुने छ । भगवानद्वारा मङ्गल धर्मोपदेश पनि गराउन पर्थ्यो । यसरी सर्वप्रथम त्रिरत्नद्वारा परिभोग गर्न लगाई त्यसपछि हाम्रो र

अरूहरूको परिभोग हुने छ । यसरी हामीहरूको दीर्घकालिक हित सुख हुने छ भन्ने निश्चय गरे ।”

त्यसपछि यसै उद्देश्यलाई लिएर उनीहरू भगवान कहाँ गई भगवानसँग “भन्ते ! भिक्षुसङ्घका साथ भगवानले हामीहरूको आवासथागार स्वीकार गर्नुहोस्” भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो ।

यी कारणहरू पनि अट्टकथाले उल्लेख गरेको छ

भगवान स्वभावतः अरण्यमा बस्न चाहनु हुन्छ । अतः वहाँ नगर भित्रको आवासथागारमा बस्न चाहनु हुन्छ कि हुन्न भन्ने कुरा पनि बुझ्नु पर्छ । जब उनीहरूको निम्तो भगवानले स्वीकार गर्नुभयो तब उनीहरू फर्केर आई तुरन्तातुरन्तै त्यो भरखरै सिद्धिएको आवासथागार सफा सुगन्ध पारी बुद्धलाई अनुकूल हुने गरी अनेक प्रकारले आसनहरू सजाए । त्यसैले अगाडिको सूत्रमा “भन्ते ! आवासथागारका सबै ठाउँहरूमा बछ्चानहरू लगाई सकिएका छन्...” भन्ने आदि कुरा उल्लेख भएका हुन् ।

कसरी सजाए भन्ने विषयमा यसरी वर्णन गरेको छु ।

सबभन्दा पहिले सबै काममा मङ्गल ठानिने गोबर चाहिन्छ भन्ने विचार गरी लिउत आदि लगाइरहेको भुइँमा पनि गोबरले लिप्न

१. दी. नि. अ. क. II. पृ. २४०-४१ : महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना (ना); उदा. अ. क. पृ. २८४-८५ : पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलिगामियवग्गो ।

लगाई परिशुद्ध पारी जस्तो गर्दा भुइँमा टेक्दा पैतालाको चिन्ह भुइँमा नदेखिने हो त्यस्तै गरी चार प्रकारका सुगन्धहरूले लिपन लगाई त्यसमाथि अनेक रंगका कपडाहरू विछ्याउन लगाई त्यसमाथि अतिसुन्दर तथा नरम कवचहरू बनाई सबै ठाउँहरूमा अनेक प्रकारका वछ्यानहरू वछ्याउन लगाए । आसनहरूको बीचमा मङ्गल स्तम्भको आडमा भव्य बुद्धासन तयार पारी त्यसमा जे जे नरम तथा मनोरम्य कपडाहरू हुन् ती ती वछ्याई आसनको दुबैतिर रातो रंगका राम्रा देखिने तक्रियाहरू राखी माथि सुन चाँदीका ताराहरू जस्तै टल्कने चँदुवा टाँगी सुगन्धित फूलका मालाहरूद्वारा अलंकृत पारी बाह्रहातसम्मको ठाउँमा फूलका जालीहरू टाँगी तीस हातसम्मको ठाउँमा रेशमको पर्दाले घेरी पश्चिमको भित्तातिर भिक्षुसङ्घको लागि खाट, मेच तथा कवचहरू राखी त्यसमाथि सेतो कपडा वछ्याई शालाको पूर्वतिर आफूहरू बस्नकोनिमित्त आसनहरू तयार पार्न लगाए । त्यसैले अगाडिको सूत्रमा “आसनहरू राखिसकिएका छन्” भनी उल्लेख भएको हो^१ ।

Dhamma.Digital

त्यसपछि हातखुट्टा धुनको लागि र मुख कुल्ला गर्नको लागि ठाउँ ठाउँमा निर्मल तथा सुगन्धित पानीका भाँडाहरू राखेर केराको पातले छोपे । अनि सुन चाँदी युक्त लट्टीहरूमा तेलको चिराक बाली हातमा लिइराखेका सुन चाँदी युक्त भाँडाहरूमा पनि तेलको बत्ती बाले । यिनीहरूले केवल आवासथागारमा मात्र यसरी बत्ती बालेका होइनन्

१. उदा. अ. क. पृ. २८५-८६ : पाटलिगामियसुत्तवण्णना ।

परन्तु गाउँका सबै भागमा तथा सडकहरूमा समेत श्रृंगार गर्न लगाई ध्वजा पताकाहरू फहराउन लगाई घरका दैला दैलामा पूर्णघटहरू र केराका बोटहरू राख्न लगाई सबै नगरमा प्रदीपमालाद्वारा ताराहरू चम्किए जस्तै गरी सजाएका थिए । “दूध खाने बालकहरूलाई दूध खुवाऊ, स्याना बालकहरूलाई अलि अलि खाना खुवाई सुताऊ, होहल्ला नगर । आज एक रात भगवान गाउँभित्र बस्नु हुनेछ । बुद्धहरू निःशब्द चाहनु हुन्छ” भन्ने फेरी लगाई आफूहरू चिराक हातमा लिई भगवान कहाँ गए^१ ।

त्यसपछि दुपट्टे चीवर पारुपन गर्नु भई महाकाश्यप महास्थविर आदि महा भिक्षुसङ्घका साथ^२ महत् बुद्धलीलाले पाटलि गाडामा गई क्रमशः त्यस आवासथागारभित्र भगवान पस्नुभयो । अरू कुराहरू अगाडिको मूल सूत्रमै उल्लेख भए छन् ।

Dhamma.Digital

X

X

X

१. उदा. अ. क. पृ. २८६ : पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलिगामियवग्गो ।

२. उदा. अ. क. पृ. २८७ : पाटलिगामियसुत्तवण्णना ।

मूल सूत्र—

१—पञ्चदशशीलका दुष्परिणामहरू

अनि भगवान राजगृहमा इच्छानुसार विहार गरी जहाँ पाटलि (= पाटली) गाउँ हो (पाटलिगामो) त्यहाँ साँढे बाइशय महान भिक्षुसङ्घका साथ चारिकार्थ जानुभयो^१ । अनि भगवान चारिका गर्दै क्रमशः जहाँ पाटलि गाउँ हो त्यहाँ पुग्नुभयो । अनि पाटलि गाउँका (पाटलिगामिका) उपासकहरूले^२ “भगवान पाटलि गाउँमा आइपुग्नु भयो” भन्ने खबर सुने । अनि पाटलि गाउँका उपासकहरू जहाँ

Dhamma.Digital

१. महा. व. पा. पृ. २४२ : पाटलिगामवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं; उदा. पा. पृ. १६८ : पाटलिगामियसुत्तं, अ. क. २८४; दी. नि. II. पृ. ६८ : महापरिनिब्बानसुत्तं ।

२. यिनीहरूको सर्वप्रथम बुद्धसँग भेट हुँदा यिनीहरूमध्ये केही शरणमा गए, केहीले शील ग्रहण गरे र केही शरणमा पनि शीलमा पनि प्रतिष्ठित भएका थिए । त्यसैले यिनीहरूलाई ‘उपासक’ भनी भनिएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २८४ : पाटलिगामियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पाटलि गाउँका उपासकहरूलाई भगवानले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित भएका पाटलि गाउँका उपासकहरूले भगवानलाई यस्तो बिन्ती गरे

“भन्ते ! भिक्षुसङ्घका साथ भगवानले हामीहरूको आवासथागार स्वीकार गर्नुहोस् ।”

तूष्णीभावद्वारा भगवानले स्वीकार गर्नुभयो ।

त्यसपछि पाटलि गाउँका उपासकहरूले भगवानको स्वीकृतलाई जानी आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी जहाँ अआवासथागार हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आवासथागारको सबै ठाउँमा वछ्चानहरू लगाई आसनहरू राखी पानीको भाँडा राखी तथा तेलको दियो बाली जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पाटलि गाउँका उपासकहरूले भगवानलाई यस्तो बिन्ती गरे— “भन्ते ! आवासथागारको सबै ठाउँहरूमा वछ्चानहरू लगाइसकिएका छन्, आसनहरू राखिसकिएका छन्, पानीका भाँडाहरू पनि राखिसकिएका छन् र तेलको दियो पनि बालिसकिएको छ । अब भगवानले जस्तो समय हो जान्नुहोस् ।”

अनि चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी भगवान साँढे बाह्रशय महान भिक्षुसङ्घका साथ जहाँ आवासथागार हो त्यहा जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि खुट्टा पखाली आवासथागार भित्र पसी वीचको स्तम्भको अडेस लिई पूर्वाभिमुख गरी भगवान बस्नुभयो । भिक्षुसङ्घ पनि खुट्टा पखाली आवासथागार भित्र पसी पश्चिमतिरको भित्ताको अडेस लिई भगवानलाई नै अगाडितिर पारी पूर्वाभिमुख गरी बसे । पाटलि गाउँका उपासकहरू पनि खुट्टा पखाली आवासथागार भित्र पसी पूर्वतिरको भित्ताको अडेस लिई भगवानलाई नै अगाडितिर पारी पश्चिमाभिमुख गरी बसे । अनि भगवानले पाटलि गाउँका उपासकहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो^१ —

(क) “गृहपति हो ! शीलवाट विमुख भई दुश्शील^२ स्वभाव हुनेका यी पाँच दुष्परिणामहरू (आदिनवा) हुन्छन् । कुन पाँच भने ?—
(१) गृहपति हो ! यहाँ शीलवाट विमुख भई दुश्शील स्वभाव हुनेको

१. ती उपासकहरूमध्ये धेरै जना शीलमा प्रतिष्ठित थिए । अतः सर्वप्रथम शील विपत्तिका दोषहरू देखाई त्यसपछि, शीलसम्पत्तिका गुणहरू देखाउने उद्देश्य लिएर भगवानले उनीहरूलाई सम्बोधन गर्नुभएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २९० : पाटलिगामियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. यहाँ ‘दुश्शील’ भनी नहुनेलाई र समादान गरेको शील भङ्ग गर्नेलाई भनिएको हो । उदा. अ. क. पृ. २९० : पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलिगामियवग्गो ।

प्रमादको कारणले गर्दा महति भोगसम्पत्तिको हानी हुन्छ । शीलवाट विमुख भई दुश्शील स्वभाव हुनेको यो पहिलो दुष्परिणाम (आदिनवो) हो । (२) फेरि गृहपति हो ! शीलवाट विमुख भई दुश्शील स्वभाव हुनेको कु-कीर्ति शब्द फैलिन्छ । शीलवाट विमुख भई दुश्शील स्वभाव हुनेको यो दोश्रो दुष्परिणाम हो । (३) फेरि गृहपति हो ! शीलवाट विमुख भई दुश्शील स्वभाव हुने पुरुष क्षत्रीपरिषद्मा, ब्राह्मणपरिषद्मा, गृहपति परिषद्मा अथवा श्रमणपरिषद्मा— जुनसुकै परिषद्मा गए पनि अविशारद भई चूप लागी बस्छ । शीलवाट विमुख भई दुश्शील स्वभाव हुनेको यो तेश्रो दुष्परिणाम हो । (४) फेरि गृहपति हो ! शीलवाट विमुख भई दुश्शील स्वभाव हुनेको मृत्यु मोह सहित हुन्छ । शीलवाट विमुख भई दुश्शील स्वभाव हुनेको यो चौथो दुष्परिणाम हो । (५) फेरि गृहपति हो ! शीलवाट विमुख भई दुश्शील स्वभाव हुने पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय^१, दुर्गति^२, विनिपात^३ र नरकमा^४ उत्पन्न हुन्छ । शीलवाट विमुख भई दुश्शील स्वभाव हुनेका यी नै पाँच दुष्परिणामहरू हुन्छन् ।

१. अपाय भन्नाले तिरश्चीन योनिलाई देखाइएको हो ।

२. दुर्गति भन्नाले प्रेतगतिलाई देखाइएको हो ।

३. विनिपात भन्नाले असुर कायलाई देखाइएको हो ।

४. नरक भन्नाले अवीचि आदि अनेक प्रकारका नरकहरूलाई देखाइएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २९१ : पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलिगामियवग्गोले उल्लेख गरेको छ ।

(ख) “गृहपति हो ! शीलवान्^१ हुनेका शीलसम्पदाद्वारा हुने यी पाँच गुणहरू हुन्छन् । कुन पाँच भने ?- (१) गृहपति हो ! यहाँ शीलवान् हुनेको शीलसम्पन्न र अप्रमादीको कारणले गर्दा उसलाई ठूलो भोगसम्पत्ति लाभ हुन्छ । शीलवान् हुनेको शीलसम्पदाद्वारा हुने यो पहिलो गुण हो । (२) फेरि गृहपति हो ! शीलसम्पन्न शीलवान् हुनेको कल्याणकीर्ति शब्द फैलिन्छ । शीलवान् हुनेको शीलसम्पदाद्वारा हुने यो दोश्रो गुण हो । (३) फेरि गृहपति हो ! शीलसम्पन्न शीलवान् हुने पुरुष-क्षत्रीपरिषद्मा, ब्राह्मणपरिषद्मा, गृहपतिपरिषद्मा अथवा श्रमण-परिषद्मा- जुनसुकै परिषद्मा गए पनि विशारद भई चूप न लागी बस्छ । शीलवान् हुनेको शीलसम्पदाद्वारा हुने यो तेश्रो गुण हो । (४) फेरि गृहपति हो ! शीलसम्पन्न शीलवान् हुनेको मृत्यु मोह रहित हुन्छ । शीलवान् हुनेको शीलसम्पदाद्वारा हुने यो चौथो गुण हो । (५) फेरि गृहपति हो ! शीलसम्पन्न शीलवान् हुने पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । शीलवान् हुनेको शीलसम्पदाद्वारा हुने यो पाँचौ गुण हो । गृहपति हो ! शीलवान् हुनेका शीलसम्पदाद्वारा यी नै पाँच गुणहरू हुन्छन् ।”

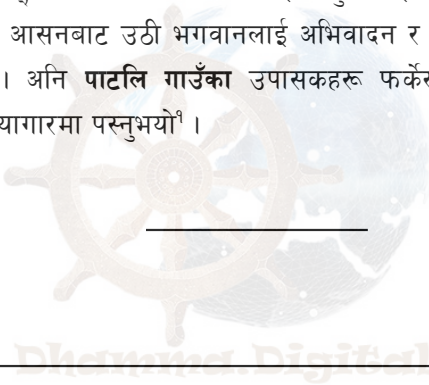
त्यसपछि पाटलि गाउँका उपासकहरूलाई रातको धेरै बेरसम्म^२

-
१. यहाँ शील समादान गरी बसिरहेकालाई शीलवान् भनिएको हो । उदा. अ. क. पृ. २९१.
२. रातको धेरैबेरसम्म भनेको आधारात भन्दा पनि धेरै भनिएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २९२ : पाटलिगामियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित पार्नुभई भगवानले उनीहरूलाई यस्तो भन्नुभयो

“गृहपति ! रात बितिसक्यो । अब तिमीहरू जस्तो उचित समय ठान्दछौ (गर) ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तरदिई पाटलि गाउँका उपासकहरू आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । अनि पाटलि गाउँका उपासकहरू फर्केर गइसकेपछि, भगवान शून्यागारमा पस्नुभयो^१ ।

‘१. शून्यागार’ भन्नाले कुनै एकान्त बस्ने कोठामा पस्नुभयो भनी भनिएको होइन । सो ठूलो शालामा भगवानलाई उपयुक्त हुने गरी पर्दा लगाई चाँद लगाई एक ठाउँमा खाट राखी बारिराखेको थियो । ता कि भगवानले त्यहाँ आराम गर्नु हुनेछ, भनी । सोही ठाउँमा गई भगवानले आफ्नो सङ्घाटि वच्छचाई सिंहशय्यामा लेट्नु भयो भनी भनिएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २९३ : पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलिगामियवग्गले उल्लेख गरेको छ; सुमं., वि. II. पृ. २४२. (ना) ।

.

४. पुण्ण कोलियपुत्र

प रि च य

पुण्ण (= पूर्ण) कोलियपुत्र कोलिय जनपदवासी हुन् । यिनी कसका छोरा हुन् भन्ने कुरा चाहिं कहीं उल्लेख भएको पाइँदैन ।

एक समय जब भगवान बुद्ध कोलिय जनपदको हलिद्दवसन भन्ने निगममा बसिरहनु भएको थियो तब यी पुण्ण कोलियपुत्र आफ्ना साथी गोब्रतिक अचेल (= नाङ्गो) सेनियसँग भगवान कहाँ गएका थिए । जुन कुरालाई अगाडि अनुदित मूल सूत्रको आधारमा थाहा पाउन सकिन्छ । भगवान हलिद्दवसन भन्ने निगममा कुनै विहारमा बस्नु भएको कुरा सूत्रमा उल्लेख भएको छैन । त्यसैले अट्टकथाले^१ भन्दछ कि भगवान त्यस निगमको कुनै एक अनुरूप स्थानमा बस्नु भएको थियो भन्ने कुरा बुझ्नु पर्छ ।

हलिद्दवसन भन्ने निगम बनाउँदाखेरि पहुँला लुगा लगाएका मानिसहरूले उत्सव मनाएका थिए । त्यसैले यस निगमको नाम

१. पपं. सू. III. पृ. ६९ : कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

‘हलिद्दसन’ भन्ने रहन गएको हो भनी पपञ्चसूदनीले^१ उल्लेख गरेको छ । हलिद्द भनेको हलेदो हो ।

सेनिय भन्ने पुरुष पुण्ण कोलियपुत्रका बालकदेखिका साथी थिए^२ । जसले पछि गएर कुकुर-व्रत पालन गर्न थाले र पुण्णले (पूर्णले) गो-व्रत पालन गर्न थाले । अर्थात् गाई जस्तै गरी जीवन बिताउन थाले । यस्तो व्रत पालन गर्दै आफ्नो टाउकोमा सिङहरू बाँधी पछाडितिर पुच्छर पनि बाँधी गाईका बथानसँग चर्न गई घाँस खाई हिड्दथे । यिनका साथी सेनिय नाङ्गो भई कुकुर जस्तै गरी बस्ने व्रत पालन गर्दथे^३ । त्यसैले अगाडिको सूत्रमा ‘कुकुर-व्रत’ गर्ने अचेल (= नाङ्गो) सेनिय’ भनी उल्लेख भएको हो ।

भगवान कहाँ पुगेपछि पुण्ण कोलियपुत्रले आफ्ना साथी सेनियले बसेको कुकुर-व्रतको फलद्वारा उनको के गति हुनेछ भन्ने र सेनियले आफ्ना साथी पुण्णको गो-व्रतको फलद्वारा उनको के गति हुनेछ भन्ने प्रश्न वहाँसँग सोधे । भगवानले यो कुरा मसँग नसोध भनी भन्दा पनि उनीहरू नमानेपछि वहाँले— जसले यी व्रतहरूद्वारा स्वर्ग वा मोक्ष पाइनेछ भनी विश्वास गर्छन् उनीहरूको यो विश्वास मिथ्या हुनेछ र मिथ्या विश्वास हुनेहरू नरक वा तीर्थक गति मध्ये कुनै एक गतिमा उत्पन्न हुनेछन् भनी भन्नुभयो । यो सुनेर उनीहरू रोएका थिए ।

१. III. पृ. ६९ : कुकुरव्रतियसुत्तवण्णना ।

२. पपं. सू. III. पृ. कुकुरव्रतियसुत्तवण्णना ।

३. पपं. सू. III. पृ. कुकुरव्रतियसुत्तवण्णना ।

पछि, 'एकजना प्रव्रजित भई अरहत् हुनेछन् र अर्का एक जना बुद्धको शरणमा पर्ने छन्' भन्ने हेतु देख्नुभई उनीहरूलाई भगवानले चार प्रकारका कर्महरूको बारेमा उपदेश सुनाउनु भयो। यस सूत्रमा भगवानले चेतनालाई प्रधानता दिई उपदेश गर्नु भएको छ जहाँ कि **उपालिसुत्तमा**^१ कर्मलाई प्रधानता दिई उपदेश गर्नु भएको छ भनी **पपञ्चसूदनी**^२ ले उल्लेख गरेको छ। जुन उपदेश सुनेर **सेनियले** बुद्धशासनमा प्रव्रजित भई अरहत् प्राप्त गरे र **पुण्य कोलियपुत्र** त्रिशरणमा गई उपासक भए। अरू विशेष कुराहरू अगाडि अनुदित सूत्र मै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन् र सम्बन्धित ठाउँहरूमा पादटिप्पणीहरू पनि उल्लेख गरिदिएको छ।

X X X

पुण्य (= पूर्ण) नामका विभिन्न पात्रहरू

(१) **पुण्य वा पुण्यक (थेर)**— यी आयुष्मान् पुण्य सुनारपन्त^३ देशको **सुप्पारकपट्टन** भन्ने नगरवासी हुनुहुन्छ^४ ।

१. हेर बु. गृ. भा-२, पृ. ७०.

२. III.पृ. ७१ : कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

३. सुनारपन्त भन्ने देश हाल भारतको सूरत जिल्ला रत्यसको आसपासका केहीभागहरू हुन् भनी राहुलसांकृत्यायनले आफ्नो बुद्धचर्या पृ. ४०२ को पादटिप्पणीमा लेखेका छन् ।

४ थेर. गा. अ. क. I. पृ. १५७ : पुण्यथेरगाथावण्णना, एकनिपात ।

वहाँ सुनारपन्तको एक व्यापारी कुलमा जन्मनु भएको थियो । एकदिन व्यापार गर्नकोनिमित्त श्रावस्तीमा जाँदा बुद्धकहाँ गइरहेका मानिसहरू देखेर उनीहरूबाट 'बुद्ध' भन्ने वचन सुनेर सारै प्रभावित भई वहाँ उहीं प्रव्रजित हुनुभयो । पछि बुद्धको आज्ञा लिई वहाँ आफ्नो देश सुनारपन्तमा फर्केर गई उही वर्षमै परिनिर्वाण हुनुभयो । आयुष्मान् पुण्णले भगवानलाई सुनारपन्तमा निम्त्याउनु भएको थियो र वहाँ पनि श्रावस्तीबाट ३०० योजन^१ टाढा रहेको सुनारपन्तमा जानुभएको थियो ।

सुनारपन्तवासी पुण्ण (= पूर्ण) थेरलाई म. नि. III. पृ. ३५७ मा उल्लिखित पुण्णोवादसुत्तको उपदेश गर्नु भएको थियो । यो सूत्र सं. नि. III. पृ. ५६ मा पनि छ । पुण्णथेरको बारेमा विस्तृत विवरणहरू पपं. सू. IV. पृ. २०८; पुण्णोवादसुत्तवण्णाना र सं. नि. अ. क. III. पृ. १४ : पुण्णसुत्तवण्णाना, सलायतनसंयुत्त तथा थेर. गा. अ. क. I. पृ. १५६ : पुण्णथेरगाथावण्णानामा पाइन्छ । अपदा. पा. II. पृ. ४२७ : पुण्णक्तथेर अपदान; थेर. गा. पा. पृ. २५० : पुण्णथेरगाथा तथा बु. ब्र. भाग-१, पृ. २०३ मा पनि हेर्नु ।

(२) पुण्ण- यी पुण्ण (= पूर्ण) वा पुण्णसीह (= पूर्णसिंह) राजगृहवासी सुमन भन्ने साहुकहाँ बस्ने एक गरीब पुरुष हुन् । यिनकी एक उत्तरा भन्ने पुत्री थिइन् । यिनका कुराहरू बु. म. भा-१, पृ. २६७ देखि २८९ सम्ममा हेर्नु ।

१. सं. नि. अ. क. III. पृ. १७ : पुण्णसुत्तवण्णाना, सलायतनसंयुत्तं ।

(३) पुण्ण- यिनी भद्विय नगरवासी मेण्डक सेठका नोकर हुन् । यिनले एक हलो जोताइ जोत्दा सात जोताइ बराबर हुन्थ्यो । यिनको विषयमा अरू कुराहरू यसै पुस्तकमा अगाडि 'मेण्डक गृहपति' शीर्षकमा उल्लेख भएका छन् । त्यस्तै गरी धम्म. प. अ. क. पृ. ५०९ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु; अं. नि. अ. क. I. पृ. २१९ : विसाखा, एककनिपनतवण्णना; धम्म. प. अ. क. पृ. १९० : बिसाखायवत्थु, पुप्फवग्गो; विसु. म. पृ. २८५ : इट्ठिविधनिट्ठेसोमा पनि छ ।

(४) पुण्ण मुख- यो एक कोकिल चराको नाम हो । जा. अ. क. ख पृ. २५५ : कुणालजातकं, नं. ५३६.

(५) पुण्ण- यी ती पुण्ण (= पूर्ण) हुन् जो अस्सलायन सूत्रमा उल्लिखित सातजना ऋषिहरूका भान्से थिए । हेर्नु बु. ब्रा, भा-२, पृ. ३६ : अस्सलायन माणव ।

(६) पुण्ण-मन्तानिपुत्त (स्थविर)- वहाँ स्थविरकपिलवस्तु नगरको दोणवत्थु (= द्रोणवस्तु) गाउँको एक ठूलो धनाढ्य कुलमा जन्मनु भएको थियो । वहाँकी आमाको नाम 'मनताणि'^१ हो र यिनी कोण्डञ्ज^२ (= कौडिन्य) महास्थविरकी बहिनी हुन् । पुण्ण-मन्ताणिपुत्र (= पूर्ण मन्त्राणीपुत्र) कोण्डञ्ज महास्थविर-

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. ११४ : पुण्णोमन्तानिपुत्तो, एककनिपातवण्णना ।

२. बु. श्रा. च. भा-१, पृ. ५९ : कौडिन्यचरित ।

कहाँ कपिलवस्तुमा प्रव्रजित हुनु भएको थियो^१ । पछि वहाँलाई भगवानले धर्मकथिकहरूमध्ये अग्रस्थान राख्नुभयो^२ ।

सारिपुत्र महास्थविरले वहाँको बयान गर्नुहुन्थ्यो र वहाँ **श्रावस्तीमा** आउनु भएको बेलामा महास्थविरले भेट्न जानु भई वहाँसँग— “आवुसो ! के तपाईं शीलविशुद्धिकोनिमित्त भगवानको धर्ममा बस्नुभएको हो ?” भन्ने आदि प्रश्नहरू सोध्नु भएको थियो^३ । वहाँकै उपदेश सुनेर **आनन्द महास्थविरले** स्रोतापत्तिफल पाउनु भएको थियो^४ । भगवानसँग भेट्नुभन्दा अगाडि **कपिलवस्तुमा** बसिरहुनु भएको बेलामै वहाँले अरहन्त्व साक्षात्कार गर्नु भएको थियो^५ ।

यी पुण्य मन्ताणिपुत्त अधि अधिको जन्ममा बोधिसत्व (= बुद्ध) का सात भाइहरूमध्ये एक भाइ भएका थिए भन्ने कुरा जा. अ. क. IV.

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. ११४-१५ : पुण्योमन्ताणिपुत्तो, एककनिपातवण्णना; थेर . गा. अ. क. I. पृ. ३७ : पुण्यथेरगाथावण्णना, एकनिपात ।

२. अं. नि.-१, पृ. २४ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. ११३.

३. म. नि. I. पृ. १९४ : रथविनीतसुत्तं, अ. क. क्ष्म पृ. १२९.

४. थेर. गा. अ. क. II. पृ. १२४ : आनन्दत्थेरगाथावण्णना, तिसतिनिपातो ।

५. अं. नि. अ. क. I. पृ. ११५ : पुण्योमन्ताणिपुत्तो, एककनिपातवण्णना; थेर. गा. अ. क. I. पृ. ३७-३८ : पुण्यत्थेरगाथावण्णना ।

पृ. २९ : भिसजातक, नं ४८८ मा उल्लेख भएको छ। त्यस्तै गरी जा.
अ. क. I-II. पृ. ६३१ : कुरुधम्मजातकमा यिनी द्वारपाल भएका थिए।
जा. नं. २७०.

वहाँको बारेमा अरू कुराहरू जान्नकोनिमित्त निम्न ग्रन्थहरू हेर्नु
योग्य हुनेछ।

म. नि. I. पृ. १९२ : रथविनीतसुत्तं, अ. क. II. पृ. १११; सं. नि.
II. पृ. १३२ : चक्कमसुत्तं, धातुसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. १०५; सं. नि. II.
पृ. ३२७ : आनन्दसुत्तं, खन्धसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. २२५; थेर. गा. पा. पृ.

(७) पुण्ण कोलियपुत्र— यिनकै कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख
गरिदिएको छु।

X

X

X

Dhamma.Digital

मूल सूत्र—

१—गाई र कुकुर-व्रत गर्नेहरूका गतिहरू

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान कोलिय (जनपद) को हलिद्वसन^२ भन्ने कोलियहरूको निगममा बसिरहनु भएको थियो । अनि गो-व्रत गर्ने^३ पुण्ण (= पूर्ण) कोलियपुत्र र कुकुर-व्रत गर्ने अचेल

१. म. नि. II. पृ. ६१ : कुक्कुरवतिकसुत्तं, अ. क. III. पृ. ६९; स्याममा: 'कुक्कुर वादसुत्तं'; अट्टकथामा: 'कुक्कुरवतियसुत्तं' ।

२. यो निगम बनाउँदा मानिसहरूले पहेंलो लुगा लगाएर उत्सव मनाएका थिए । त्यसैले यस निगमको नाम 'हलिद्वसन' भन्ने रहन गएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. ६९ : कुक्कुरवतियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. यहाँ गो-व्रत गर्नेछु भन्ने चित्तोत्पाद गरी टाउकोमा सिङ्हरू बाँधी पुच्छर हाली तथा गाईहरूका साथ घाँस खाई बस्नलाई 'गो-व्रत गर्ने' भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. ६९ : कुक्कुरवतियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

(= नाङ्गो) सेनिय जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि गो-व्रत गर्ने पुण्ण कोलियपुत्रले भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । कुकुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियले भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि कुकुर जस्तै कराई कुकुर बस्ने जस्तै गरी एक छेउमा बसे^१ । अनि एक छेउमा बसेका गो-व्रत गर्ने पुण्ण कोलियपुत्रले भगवानसँग यस्तो भने—

“भन्ते ! कुकुर-व्रत गर्ने यी अचेल सेनियले दुष्करचर्या गरी भुइँमा राखेको खाना खान्छन् । उनले पूर्णरूपले त्यो कुकुर-व्रत पालन गरेको धेरै समय बितिसक्यो । उनको के गति र के अभिसम्पराय हुनेछ होला ?”

“पूर्ण ! यो कुरा छाडिदेऊ भइहाल्यो । यो कुरा मसँग नसोध ।”

दोश्रो पटक पनि ... तेस्रो पटक पनि गो-व्रत गर्ने पुण्ण कोलिय पुत्रले भगवानसँग यस्तो भने—

१. जस्तै कुकुर आफ्नो मालिकको अगाडि बस्दा दुइ खुट्टाले जमिन कोतरी टाउको हल्लाई भूकेर बस्छ- त्यस्तै गरी यी अचेल सेनिय पनि कुकुरले जस्तो गर्नुपथ्यो भन्ने सोचेर भगवानसँग सम्मोदन गरी दुइ हातले भुइँ कोतरेर टाउको हल्लाएर कुकुरले जस्तै ‘भुक् भुक्’ गरी कराई हात खुट्टा खुम्च्याई कुकुर बसे जस्तै गरी बसे । पपं. सू. III. पृ. ६९ : कुकुर वतियसुत्तवण्णना ।

“भन्ते ! कुकुर-व्रत गर्ने यी अचेल सेनियले दुष्करचर्या गरी भुइँमा राखेको खाना खान्छन् । उनले पूर्णरूपले त्यो कुकुर-व्रत पालन गरेको धेरै समय बितिसक्यो । उनको के गति र के अभिसम्पराय हुनेछ, होला ?”

“पुण्ण ! यो कुरा छाडिदेऊ भइहाल्यो । पुण्ण ! यो कुरा मसँग नसोध भनी भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन । अब म तिमीलाई बताउने छु । पुण्ण ! यहाँ कसैले निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-व्रतलाई^१ अभ्यास गर्छ, निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-शीललाई^२ अभ्यास गर्छ, निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-चित्तलाई^३ अभ्यास गर्छ तथा निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-आकल्प^४ (कुकुराकल्पं=कुकुरको स्वभाव) लाई अभ्यास गर्छ । अनि निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-व्रतलाई अभ्यास गरी निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-शीललाई अभ्यास गरी, निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-चित्तलाई अभ्यास गरी तथा निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-आकल्पलाई (= कुकुर स्वभाव) लाई अभ्यास गरी शरीर छाडी मृत्युपछि उ कुकुरहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । यदि ‘यो शीलद्वारा वा व्रतद्वारा वा तपद्वारा वा ब्रह्मचर्यद्वारा^५ देवता वा देवताहरूमध्ये कुनै एक देवता हुनेछु’ भन्ने उसको दृष्टि हुन्छ भने— यो उसको मिथ्यादृष्टि^६ (= गलत धारणा) हुनेछ । पुण्ण !

१. यहाँ ‘कुकुर-व्रत’ भनी ‘आजदेखि कुकुरले गर्ने जस्तै गर्नेछु’ भन्ने चित्त उत्पन्न गरी निश्चय गर्नुलाई ‘कुकुर-व्रत’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९ : कुकुरव्रतियसुत्तवण्णना ।

२. यहाँ ‘कुकुर-शील’ भनी कुकुरको स्वभावलाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९ : कुकुरव्रतियसुत्तवण्णना ।

१. यहाँ 'कुकुर-चित्त' भनी आजदेखि कुकुरले गर्नुपर्ने काम गर्नेछु भनी चित्त उत्पन्न गर्नेलाई 'कुकुर-चित्त' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९ : कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।
२. यहाँ 'कुकुर-आकल्प' भनेको कुकुरको आकार प्रकारलाई भनिएको हो । जस्तै- कुकुर हिड्ने आकार, बस्ने आकार, उभिने आकार, सुत्ने आकार, दिसा-पिसाव गर्ने आकार, अर्का कुकुरलाई देख्दा दाहा डिच्याई जाने आदि आकार (स्वभाव) छन्- यी सबैलाई 'कुकुर-आकल्प' भनिएको हो । यस्तै गरी अभ्यास गर्नेलाई 'कुकुर-आकल्पलाई अभ्यास गर्छ' भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९-७० : कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।
३. यस कुकुर-शील, व्रत, तप, दुष्करचर्याद्वारा अथवा मैथुनविरति, ब्रह्मचर्यद्वारा भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७० : कुकुर-वतियसुत्तवण्णना ।
४. यहाँ 'देवता' भनी शक्र सुयामा आदि देवतालाई भनिएको हो । 'देवताहरूमध्ये कुनै एक' भनी शक्र वा सुयामा देवताहरूको मनि बस्ने दोश्रो वा तेश्रो देवतालाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७० : कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।
५. देवलोक नपुग्ने मार्गलाई देवलोक पुगिने मार्ग भनी विश्वास गर्नुलाई नै यहाँ 'मिथ्यादृष्टि' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७० : कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।

मिथ्यादृष्टिक हुनेको दुइ गति मध्ये कुनै एक गति हुनेछ भनी म भन्दछु-
नरक वा तिर्यक्योनि । पुण्ण ! यसप्रकार कुकुर-व्रत पालनद्वारा कुकुर-
हरूको सहवासमा पुगिन्छ नभए नरकमा ।”

यस्तो भन्नुहुँदा कुकुर-व्रत गर्ने अचेल सेनिय रुनथाले र आँसु
बघाउन थाले । अनि भगवानले गो-व्रत गर्ने पूर्ण कोलियपुत्रलाई यस्तो
भन्नुभयो- “पूर्ण ! यो कुरा छाडिदेऊ भइहाल्यो । पूर्ण ! यो कुरा मसँग
नसोध भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन ।”

“भन्ते ! म यस कुराबाट रोएका होइन जो कि भगवानले यस्तो
भन्नुभयो । परन्तु भन्ते ! यो कुकुर-व्रतलाई मैले धेरै समयदेखि पालन
गरिसकेको छु । भन्ते ! पुण्ण कोलियपुत्र गो-व्रत गर्ने हुन् । उनले यो गो-
व्रत धेरै समयदेखि पालन गरिसकेका छन् । उनको के गति र के
अभिसम्पराय हुनेछ होला ?”

“सेनिय ! भइहाल्यो यो कुरा छाडिदेऊ । यो कुरा मसँग नसोध ।”

१. यहाँ उल्लेख भएको वाक्यको अभिप्राय यस्तो हो- भन्ते ! मैले यो कुकुर-
व्रतलाई चिरकालदेखि पालन गर्दै आएको छु । यो व्रत परिपूर्ण भएता पनि
वृद्धि हुने छैन परिपूर्ण नभएता पनि वृद्धि हुने छैन । यतिका दिनसम्म पालन
गरेको मेरो फल तुच्छ भयो । यसै कुरालाई सम्झेर म रोएको हुँ भनी
भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७० : कुकुर-व्रतियसुत्तवण्णना ।

दोश्रो पटक पनि ... तेश्रो पटक पनि कुकर-व्रत गर्ने अचेल सेनियले भगवानसँग यस्तो भने—

भन्ते ! यी पुण्ण कोलियपुत्र गो-व्रत गर्ने हुन् । उनले यो गो-व्रत धेरै समयदेखि पालन गरिसकेका छन् । उनको के गति र के अभि-सम्पराय हुनेछ होला ?”

“सेनिय ! भइहाल्यो यो कुरा छाडिदेऊ । सेनिय ! यो कुरो मसँग नसोध भनी भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन । अब म तिमीलाई बताउने छु । सेनिय ! यहाँ कसैले निरन्तर परिपूर्णरूपले गो-व्रतलाई अभ्यास गर्छ, निरन्तर पूर्णरूपले गो-शीललाई अभ्यास गर्छ, निरन्तर पूर्णरूपले गो-चित्तलाई अभ्यास गर्छ तथा निरन्तर पूर्णरूपले गो-आकल्पलाई अभ्यास गर्छ । अनि निरन्तर पूर्णरूपले गो-व्रतलाई अभ्यास गरी निरन्तर पूर्णरूपले गो-शीललाई अभ्यास गरी निरन्तर पूर्णरूपले गो-चित्तलाई अभ्यास गरी तथा निरन्तर पूर्णरूपले गो-आकल्पलाई अभ्यास गरी शरीर छाडी मृत्युपछि उ गाईहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । यदि— ‘यो शीलद्वारा वा व्रतद्वारा वा तपद्वारा वा ब्रह्मचर्यद्वारा देवता वा देवताहरूमध्ये कुनै एक देवता हुनेछु’ भन्ने उसको दृष्टि हुन्छ भने— यो उसको मिथ्यादृष्टि (= गलत धारणा) हुनेछ । सेनिय ! मिथ्यादृष्टिक हुनेको दुइ गतिमध्ये कुनै एक गति हुनेछ भनी म भन्दछु— नरक वा तिर्यक्योनि । सेनिय ! यसप्रकार गो-व्रत पालनद्वारा गाईहरूको सहवासमा पुगिन्छ नभए नरकमा ।”

यस्तो भन्नुहुँदा गो-व्रत गर्ने पुण्ण कोलियपुत्र रुनथाले र आँसु

बघाउन थाले । अनि भगवानले कुकुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियलाई यस्तो भन्नुभयो— “सेनिय ! भइहाल्यो यो कुरो छाडिदेऊ । सेनिय ! यो कुरा मसँग नसोध्नु भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन ।”

“भन्ते ! म यस कुराबाट रोएको होइन— ‘जो कि भगवानले यस्तो भन्नुभयो । परन्तु भन्ते ! यो गो-व्रतलाई मैले धेरै समयदेखि पालन गरिसकेको छु । भन्ते ! म भगवान प्रति सारै प्रसन्न छु । भगवान त्यसरि धर्मोपदेश गर्न समर्थ हुनुहुन्छ, जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा मैले पनि यो गो-व्रतलाई छाड्न सकूँ र यी कुकुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियले पनि कुकुर-व्रतलाई छाड्न सकुन् ।”

“पुण्ण ! त्यसोभए सुन राम्ररी मनमा राख भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी गो-व्रत गर्ने पुण्ण कोलियपुत्रले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

चार कर्महरू

“पुण्ण ! स्वयं मैले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी प्रकाश गरेका चार कर्महरू छन्^१ । कुन चार भने ?— (१) पूर्ण ! कृष्णकर्म छ र कृष्णविपाकी^२ पनि, (२) पुण्ण ! शुक्लकर्म छ र शुक्लविपाकी^३ पनि, (३) पुण्ण ! कृष्णशुक्लकर्म छ र कृष्णशुक्लविपाकी^४ पनि, (४) पुण्ण ! अकृष्णअशुक्लकर्म छ र अकृष्णशुक्लविपाकी^५ पनि— जुन कर्मक्षयको निमित्त (हेतु) हुन्छ ।

१. भगवानले यो कुरा किन भन्नुभएको होला भन्ने सम्बन्धमा पपं. सू. III. पृ. ७० : कुक्कुरवतियसुत्तवण्णनाले यसरी स्पष्टिकरण दिएको छ ।

यी चार प्रकारका कर्मका कुराहरू प्रकाश पार्दा यिनीहरूको क्रिया प्रकट हुनेछ, भन्ने विचारले यो उपदेश गर्नु भएको हो । अझ यी चार कर्मका कुराहरू बताउँदा यिनीहरूले कारण बुझेछन् र ती मध्ये एकजना शरणमा पर्ने छन् र अर्का एक प्रब्रजित भई अरहत् हुने छन् । यही उपदेश उनीहरूको निमित्त अनुकूल हुने छ, भन्ने विचारले पनि वहाँले यो उपदेश दिन थाल्नु भएको हो ।

२. यहाँ 'कृष्ण कर्म' भनी दश-अकुशलपथलाई भनिएको हो । यसद्वारा अपायादिमा उत्पन्न हुने भएकोले 'कृष्ण विपाकी' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७० : कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।
३. यहाँ 'शुक्लकर्म' भनी दश-कुशलपथ कर्मलाई भनिएको हो । यसद्वारा स्वर्गादिमा उत्पन्न हुने भएकोले 'शुक्लविपाकी' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७०-७१ : कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।
४. यहाँ 'कृष्णशुक्लकर्म' भनी दुवै मिसिएको कर्मलाई भनिएको हो । त्यस्तै गरी सुख दुःख दुवै विपाक हुने भएकोले 'कृष्णशुक्ल- विपाकी' भनिएको हो । जस्तै- संमिश्रित कर्म गरी अकुशलको प्रभावद्वारा तिर्यक्योनिमा मङ्गलहस्ती आदि स्थानमा उत्पन्न भई कुशलताको प्रभावद्वारा । यहाँ सुखानुभव गर्छ; कुशल कर्मको प्रभावद्वारा

कृष्णकर्म- (१) “पूर्ण ! कृष्णकर्म र कृष्णविपाकी कर्म भनेको कुनचाहिं हो त ? पुण्ण ! यहाँ कोही (पुरुषले) व्यापादयुक्त (= दुःख युक्त) कायसंस्कार (= कायिक अकुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ (= संचित गर्छ), व्यापादयुक्त वचीसंस्कार (= वाचिक अकुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ तथा व्यापादयुक्त मनःसंस्कार (= मानसिक अकुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ। अनि व्यापादयुक्त कायसंस्कार लाई अभिसंस्करण गरी, व्यापादयुक्त वचीसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी तथा व्यापादयुक्त मनःसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी उ व्यापादयुक्त (= दुःखयुक्त) लोकमा उत्पन्न हुन्छ। व्यापादयुक्त लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई व्यापादयुक्त स्पर्श (= दुःखयुक्त स्पर्शविपाक) अनुभव हुन्छ। व्यापादयुक्त स्पर्श अनुभव हुने उसले नारकीय प्राणीहरूले जस्तै एकान्त दुःखमय व्यापादयुक्त वेदना (= दुःखमय विपाक वेदना) को अनुभव गर्छ। पूर्ण ! यसरी भूतवाट भूतको उत्पन्न हुन्छ अर्थात्

राजकुलमा उत्पन्न भएता पनि अकुशलताको प्रभावद्वारा त्यहाँ दुःखानुभव गर्छ। पपं. सू. III. पृ. ७१ : कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

५. ‘अकृष्ण अशुक्लकर्म’ भनी कर्मक्षय गर्ने चतुर्माग चेतना कर्मलाई भनिएको हो। किनभने ?- यस कर्मले अकुशल तथा कुशलको फल पनि दिदैन। त्यसैले यस्तो कर्मलाई ‘अकृष्ण अशुक्लकर्म’ भनिएको हो। यसै कुरालाई ध्यानमा राखी सूत्रको अगाडि- ‘जुन कर्मक्षयको निमित्त (हेतु) हुन्छ’ भनी भनिएको हो। पपं. सू. III. पृ. ७१ : कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

जस्तो गर्छ त्यसै अनुरूप उत्पन्न हुन्छ; जुन गर्छ त्यस अनुसार उत्पन्न हुन्छ। अनि उत्पन्न हुने उसलाई स्पर्श अनुभव हुन्छ। **पुण्ण !** त्यसैले पनि मैले 'सत्वहरू कर्मदायाद हुन्' भनी भनेको हुँ। **पुण्ण !** यही हो कृष्णकर्म र कृष्णविपाकी कर्म ।”

शुक्लकर्म- (२) “**पुण्ण !** शुक्लकर्म र शुक्लविपाकी कर्म भनेको कुनचाहिँ हो त ? **पुण्ण !** यहाँ कोही (पुरुषले) व्यापादरहित कायसंस्कार (= कायिक कुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ, व्यापादरहित वचीसंस्कार (= वाचिक कुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ तथा व्यापादरहित मनःसंस्कार (= मानसिक कुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ। अनि व्यापादरहित कायसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी, व्यापादरहित वचीसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी तथा व्यापादरहित मनःसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी उ व्यापादरहित लोकमा उत्पन्न हुन्छ। व्यापादरहित लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई व्यापादरहित स्पर्श अनुभव हुन्छ। व्यापादरहित स्पर्श अनुभव हुने उसले **सुभकिण्हा** (= शुभकृत्स्ना) देवताहरूले जस्तै एकान्त सुखमय व्यापादरहित वेदनाको अनुभव गर्छ। **पूर्ण !** यसरी भूतबाट भूतको उत्पन्न हुन्छ, अर्थात् जस्तो हो त्यस्तो उत्पन्न हुन्छ; जुन गर्छ त्यस अनुसार उत्पन्न हुन्छ। अनि उत्पन्न हुने उसलाई स्पर्श अनुभव हुन्छ। **पूर्ण !** त्यसैले पनि मैले 'सत्वहरू कर्मदायाद हुन्' भनी भनेको हुँ। **पूर्ण !** यही हो शुक्लकर्म र शुक्लविपाकी कर्म ।”

कृष्णशुक्लकर्म- (३) “**पुण्ण !** कृष्णशुक्लकर्म र कृष्णशुक्ल-

विपाकी कर्म भनेको कुनचाहिं हो त ? पुण्य ! यहाँ कोही (पुरुषले) व्यापादयुक्त र व्यापादरहित कायसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गर्छ, व्यापादयुक्त व्यापादरहित वचीसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गर्छ तथा व्यापादयुक्त र व्यापादरहित मनःसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गर्छ । अनि व्यापादयुक्त र व्यापादरहित कायसंस्कारलाई अभिसंस्करण पनि अभिसंस्करण गरी, व्यापादयुक्त र व्यापादरहित वचीसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गरी व्यापादयुक्त र व्यापादरहित वचीसंस्कार-लाई पनि अभिसंस्करण गरी, व्यापादयुक्त र व्यापादरहित मनःसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गरी उ व्यापाद पनि भएको र व्यापाद पनि नभएको लोकमा उत्पन्न हुन्छ । व्यापाद पनि भएको र व्यापाद पनि नभएको लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई व्यापादयुक्त र व्यापादरहित भएको स्पर्श अनुभव हुन्छ । व्यापादयुक्त र व्यापादरहित भएको स्पर्श अनुभव हुने उसले मनुष्यहरूले जस्तै^१, कुनै कुनै देवताले जस्तै तथा कुनै कुनै विनिपातिकाले जस्तै सुख दुःख मिसिएको व्यापादयुक्त र व्यापादरहित

१. यहाँ 'मनुष्यहरूले जस्तै' भन्ने आदि कुराको अर्थ यसरी बुझ्नुपर्छ—

मनुष्यहरूलाई भूमिगत देवताहरूलाई पनि कहीले सुख र कहीले दुःखको अनुभव हुन्छ । विनिपातिक लोकमा चाहिं वैमानिक प्रेतहरूलाई पनि कहीले सुख र कहीले दुःख अनुभव हुन्छ । हाती आदि तीर्थक जातिहरूमा पनि यस्तो अनुभव हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. ७२ : कुक्कुर वतियसुत्तवण्णना । (वैमानिक प्रेत र विनिपातिकाको सम्बन्धमा बु. प्रे. प्राक्कथनको पृ. ११ र बु. ब्र. भा-१, पृ. ४०५ : मा हेन

.

वेदनाको अनुभव गर्छ। पूर्ण ! यसरी भूतबाट भूतको उत्पन्न हुन्छ अर्थात् जस्तो हो त्यस्तो उत्पन्न हुन्छ; जुन गर्छ त्यस अनुसार उत्पन्न हुन्छ। अनि उत्पन्न हुने उसलाई स्पर्श अनुभव हुन्छ। पूण्ण ! यसैले पनि मैले 'सत्वहरू कर्मदायाद हुन्' भनी भनेको हुँ। पूण्ण ! यही हो कृष्णशुक्लकर्म र कृष्णशुक्लविपाकी कर्म ।”

अकृष्णअशुक्लकर्म— (४) “पुण्ण ! अकृष्णशुक्लकर्म र अकृष्णअशुक्लविपाकी कर्म भनेको कुनचाहिं हो त ? पूर्ण ! यहाँ जुन त्यो कृष्णकर्म र कृष्णविपाकी कर्म हो— त्यसलाई हटाउने जुन चेतना हो; जुन त्यो शुक्लकर्म र शुक्लविपाकी कर्म हो— त्यसलाई हटाउने जुन चेतना हो तथा जुन त्यो कृष्णशुक्ल कर्म र कृष्णशुक्लविपाकी कर्म हो— त्यसलाई हटाउने जुन चेतना (= मार्ग चेतना) हो— पुण्ण ! यसैलाई अकृष्णअशुक्ल कर्म र अकृष्णअशुक्लविपाकी कर्म” भन्दछन्— जुन कर्मक्षयकोनिमित्त (हेतु) हुन्छ। पूण्ण ! यिनीहरू नै चार कर्महरू हुन्— जुन स्वयं मैले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी प्रकाश गरेको छु ।”

१. यस सूत्रमा जुन कृष्ण, शुक्ल र अकृष्ण अशुक्ल भनी उल्लेख भएको छ— त्यसको अर्थ यसरी लेखिएको छ—

कृष्णको अर्थ कालो र अशुद्ध हो। शुक्लको अर्थ सेतो र शुद्ध हो

।

यहाँ उल्लिखित चतुस्क कर्म विभाजनमा बाह्र अकशुल चेतनाहरूलाई 'कृष्ण', त्रैभूमिक कुशल चेतनाहरूलाई 'कुशल' र

गो-व्रतकीको शरणागमन

यस्तो भन्नु हुँदा गो-व्रत गर्ने पुष्प केलियपुत्रले भगवानलाई यस्तो भने—

“धन्य हो भन्ते ! धन्य हो भन्ते ! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानोपारि दिंदा वा ... अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिंदा आँखा हुनेले रूप देख्दछ त्यस्तै गरी— तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाईं गौतमको शरणमा पर्दछु,

मार्ग चेतनालाई 'कृष्ण अशुक्ल' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७२ : कुक्कुर वतियसुत्तवण्णना ।

त्रैभूमिक कुशल भनी— कामावचर, रूपावचर र अरू पावचर कुशल चित्तलाई भनिएको हो ।

स्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी र अरहत् मार्गलाई 'मार्ग चेतना' भनिएको हो ।

यी मध्ये कामावचर कुशलचित्तको बारेमा बु. प. भा-१, पृ. १५८ को पादटिप्पणीमा र रूपावचर र अरूपावचर चित्तको बारेमा बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९६ को पादटिप्पणीमा अथवा बु. प. भा-१, पृ. १९५ को पादटिप्पणीमा हेर्नु । अनि बाह्रवटा अकुशल चित्तहरूको सम्बन्धमा बु. प. भा-१, पृ. १५८ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

.

धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी तपाईं गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

कुकुर-व्रतीको उपसम्पदा

कुकुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियले चाहिं भगवानलाई यस्तो भने—

“धन्य हो भन्ते ! धन्य हो भन्ते ! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारि दिंदा वा ... अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिंदा आँखा हुनेले रूप देख्दछ, त्यस्तै गरी— तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाईं गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । भन्ते ! भगवान समक्ष मैले प्रव्रज्या पाऊँ^१ उपसम्पदा पनि ।”

१. “प्रव्रज्या पाऊँ” को स्पष्टिकरण दिदै अट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ

“धेरै समयदेखि आफूलाई अनैर्याणिकपक्षमा लगाई नुहाउने इच्छा गरी सुक्खानदीमा नुहाए जस्तै मैले आफूलाई पीडा र कष्ट दिएँ । भूसलाई कुटे जस्तै गरी कुनै अर्थ पाउन सकिन । अब मैले आफूलाई योगमा लगाउनुपयो भन्ने सोचेर प्रव्रज्या पाऊँ” भनी भनेको हो । पपं. सू III. पृ. ७२ : कुक्कुर वतियसुत्तवण्णना ।

“सेनिय ! अधि अन्यतीर्थीय भएका मध्ये जसले यो धर्मविनयमा प्रव्रज्या र उपसम्पदा चाहन्छ उसले चार महीनासम्म परिवास (= परीक्षणार्थ) बस्नुपर्छ^१ । चार महीना सिद्धिएपछि आराधित भएका भिक्षुहरूले प्रव्रजित गर्छन् र भिक्षुत्वको लागि उपसम्पदा पनि गर्छन् । किन्तु यहाँ मलाई पुद्गल विशेषता बारे पनि थाहा छ ।”

“भन्ते ! यदि अधि अन्यतीर्थीय भएका यस धर्मविनयमा प्रव्रज्या र उपसम्पदा चाहनेले चार महीनासम्म परीक्षणार्थ बस्नुपर्छ र चार महीना सिद्धिएपछि आराधित भएका भिक्षुहरूले प्रव्रज्या र भिक्षुत्वको लागि उपसम्पदा गराउँछन् भने- भन्ते ! म चारवर्ष परिवास बस्नेछु । चारवर्ष सिद्धिएपछि आराधित हुने भिक्षुहरूले (मलाई) प्रव्रज्या र भिक्षुत्वको लागि उपसम्पदा गरून् ।”

अनि कुकुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियले भगवानको समक्ष प्रव्रज्या र उपसम्पदा पनि पाए^२ । प्रव्रजित भएको केही समय नबित्दै आयुष्मान्

१. यस्तो नियम महा. व. पा. पृ. ७३ : अञ्जतित्थियपुब्बकथा, महाखन्धकं, अ. क. III. पृ. १०४१ मा उल्लेख भएको छ । यस्तो परिवास दिनुपर्ने केवल नाङ्गा साधुहरूलाई मात्र हो भनी सम. पा. III. पृ. १०४१ मा उल्लेख भएको छ । यस्ता नाङ्गा साधुहरूलाई कसरी प्रव्रजित गर्ने भन्ने आदि विषयका कुराहरू महा. व. पा. पृ. ७४ मा समुल्लेख भएका छन् ।

२. जब कुकुर-व्रत गर्ने सेनिय अचेलले आफ्नो दृढता प्रकट गरे तब भगवानले एक भिक्षुलाई बोलाई उनलाई नुहाई धुहाई प्रव्रज्या

सेनिय एकान्तमा वसी अप्रमत्त भई आतप्तयुक्त मेहनत गरी विहार गरिरहेको बेलामा— जसको निमित्त कुलपुत्रहरू सर्वप्रकारले घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छन्— त्यो अनुत्तर फल प्राप्त गरी ब्रह्मचर्यवास पूरा गरी यसै जीवनमा अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई वस्तुभयो । ‘जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ र अब उप्रान्त केही गर्नुपर्ने छैन’ भन्ने ज्ञान पनि भयो । आयुष्मान् सेनिय अरहन्तहरूमध्येमा एक हुनु भयो ।

(= श्रामणे) गरेर ल्याऊ भनी भन्नुभयो । उनले त्यसै गरी ल्याएपछि नियमानुसार गण पूरा गरी भगवान पनि त्यहाँ वस्तुभई उपसम्पदा गरे भनी पपं. सू. III. पृ. ७३ : कुक्कुरवतियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । त्यसैले सूत्रमा ‘उपसम्पदा पनि पाए’ भनी उल्लेख भएको हो ।

५. पेस्स माहुतेपुत्र

प रि च य

एक समय भगवान बुद्ध चम्पा नगरको गगगरा भन्ने पुष्करिणीको तीरमा बसिरहनु भएको थियो । चम्पा नगरको बगैँचा तथा पोखरीहरूका वरिपरि प्रशस्त चाँपका रुखहरू थिए । त्यसैले यस नगरको नाम 'चम्पा' रहन गएको हो । त्यसैवेला पेस्स भन्ने माहुतेपुत्र कन्दरक परिव्राजकका साथ बुद्ध कहाँ गएका थिए ।

भगवान कहाँ पुगिसकेपछि शान्त स्वरूप भिक्षुसङ्घलाई देखेर प्रभावित भई कन्दरक परिव्राजकले बुद्धको प्रशंसा गरेका थिए । त्यसबखत भगवानले भिक्षुसङ्घ शान्त हुनाको कारण बताउनु हुँदै उनलाई उपदेश गर्नुभयो । जुन कुरा अगाडि अनुदित सूत्रमा उल्लेख

भएको छ। भगवानको उपदेश सुनेर माहुतेपुत्र पेस्सले भगवानको प्रशंसा गर्दै “भिक्षुहरूले मात्र सतिपट्टान भावना गरेका होइनन् हामीहरूले पनि समय समयमा सतिपट्टान भावना गर्ने गरेका छौं” भनी उद्गार प्रकट गरेका थिए। यसै बखत उनले मानिसहरू गहन छन् अर्थात् टेढा छन् र पशुहरू सोजा हुन्छन् भन्ने कुरा पनि सुनाएका थिए। जुन कुरा अगाडिको मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ। जब उनले मानिसहरू टेढा तथा छली हुन्छन् भन्ने आदि कुरा भने तब बुद्धले उनलाई लोकमा चार प्रकारका मानिसहरू छन् भन्ने कुराको उपदेश सुनाउन थाल्नुभयो। किन्तु उपदेश पूरा हुनुभन्दा अगाडि नै उनी फर्केर गए। अनि उनी गइसकेपछि भगवानले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो ! पेस्स माहुतेपुत्र पण्डित थिए। यदि उनी उपदेशको अन्तसम्म बसेका भए उनले महानफल प्राप्त गर्ने थिए होलान्” भनी भन्नुभयो।

माहुतेपुत्र भएको हुनाले ‘माहुतेपुत्र’ र उनको नाप ‘पेस्स’ भएको हुनाले सूत्रमा ‘पेस्स माहुतेपुत्र’ भनी उल्लेख भएको हो। अरू विशेष कुराहरू अगाडिको सूत्र मै प्रष्टसंग उल्लेख भएका छन्।

X

X

X

मूल सूत्र—

१—पेस्स र कन्दरक परिव्राजक

कन्दरक परिव्राजकको उद्धार

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान चम्पाको गगगरा भन्ने पुष्करिणीको तीरमा^२ महत् भिक्षुसङ्घका साथ बसिरहनु भएको थियो ।

अनि पेस्स माहुतेपुत्र र कन्दरक परिव्राजक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि पेस्स माहुतेपुत्रले भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । कन्दरक परिव्राजकले भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा उभिए ।

१. म. नि. II. पृ. ३ : कन्दरकसुत्तं, अ. क. III. पृ. १.

२. चम्पक नगरको आसपासमा गगगरा भन्ने महिषीले खनेर बनाइएको पुष्करिणी भएको हुँदा 'गगगरा' भन्ने नाम रहन गएको हो । सोही 'गगगरा पुष्करिणीको तीरमा अनेक रंगीविरंगी फूलहरूले सजिएको एक ठूलो चम्पक वन थियो र भगवान त्यस रमणीय वनमा बस्नु भएको थियो ।

एक छेउमा उभिएका कन्दरक परिव्राजकले शान्तपूर्वक चूपलागी बसिरहेका^१ भिक्षुसङ्घलाई देखेर भगवानलाई यस्तो भने—

“आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भूत हो, भो गौतम !! कति राम्ररी तपाईं गौतमले भिक्षुसङ्घलाई प्रतिपादन गर्नु भएको हो । भो गौतम ! अतीत समयमा जो ती अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू थिए वहाँ भगवानहरूले पनि यस्तै गरी भिक्षुसङ्घलाई प्रतिपादन गर्नुभयो होला । जस्तै अहिले तपाईं गौतमले भिक्षुसङ्घलाई राम्ररी प्रतिपादन गर्नु भएको छ । भो गौतम ! जो ती अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू भविष्यमा हुने छन् । वहाँ भगवानहरूले पनि यस्तै गरी भिक्षुसङ्घलाई राम्ररी प्रतिपादन

-
१. जहाँ जसलाई हेरे पनि भिक्षुहरू शान्तपूर्वक चूप लागेर बसिरहेका देखे । त्यहाँ कुनै पनि भिक्षुको हात खुट्टाको चञ्चलपन देखिन्नथ्यो । त्यहाँ भेला भइरहेका सबै भिक्षुहरू भगवानप्रति गौरवको कारणले गर्दा वा आफै शिक्षित भएका हुनाले उनीहरू परस्परमा कुराकानी पनि नगरी खोक्दा पनि नरोखी मानो राम्ररी गाडेको स्तम्भ जस्तै वा बतास नभएको ठाउँमा निश्चलरूपले रहेको समुद्रको पानी भैं काय पनि निश्चल र चित्त पनि निश्चल गरी सुमेरुको टुप्पो समान हुनु भएका भगवानलाई घेरा लगाई बसिरहेका थिए । यसरी शान्तपूर्वक बसिरहेका भिक्षुसङ्घलाई देखेर परिव्राजकको मनमा

महत् प्रीति सौमनस्य उत्पन्न भयो । मनमा उत्पन्न भएको प्रीति सौमनस्यलाई मनैमा राखिराख्न नसकी उनले प्रीति समुद्गार प्रकट गरे । त्यसैले 'आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भूत हो, भो गौतम ! !' भनी भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १-२ : कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. आश्चर्य गर्न योग्यलाई 'आश्चर्य' तथा चुट्की बजाउने योग्यलाई पनि 'आश्चर्य' भन्दछन् ।

अघि नभएको जस्तो भएकोलाई 'अद्भूत' भन्दछन् । यी दुवै शब्दहरू आश्चर्य सूचक हुन् । यो आश्चर्य शब्द- निन्दायुक्त आश्चर्य र प्रशंसायुक्त-आश्चर्य गरी दुइ किसिमबाट प्रयोग भएका कुरा पालिसाहित्यमा पाइन्छ । जस्तै- "आश्चर्य हो, मौद्गल्यायन ! अद्भूत हो, मौद्गल्यायन ! हात नसमातुञ्जेलसम्म पनि सो तुच्छ भिक्षु पखिरहूचो" भन्ने जस्ता ठाउँमा निन्दायुक्त आश्चर्य हो । (चुल्ल. व. पा. पृ. ३५३-५४ : पातिमोक्खट्टपनक्खन्धकं अथवा उदा. पा. पृ. १२४ : उपोसथसुत्तं) "आश्चर्य हो, नन्दमाते ! अद्भूत हो, नन्दमाते ! जहाँ कि चित्तोत्पादलाई पनि शुद्धि गर्छ" भन्ने जस्ता ठाउँमा प्रशंसायुक्त आश्चर्य हो । (अं. नि.-७, पृ. २०२ : नन्दमातासुत्तं) यहाँ पनि प्रशंसायुक्त आश्चर्यलाई 'आश्चर्य र अद्भूत' भनिएको हो ।

गर्नु हुनेछ होला । जस्तै अहिले तपाईं गौतमले भिक्षुसङ्घलाई राम्ररी प्रतिपादन गर्नु भएको छैँ ।”

“कन्दरक ! यस्तै हो, कन्दरक ! यस्तै हो^३ । कन्दरक ! जो ती अतीत समयमा अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू हुनुभयो वहाँ भगवानहरूले पनि यस्तै गरी भिक्षुसङ्घलाई राम्ररी प्रतिपादन गर्नु भएको थियो— जस्तो अहिले मैले भिक्षुसङ्घलाई राम्ररी प्रतिपादन गरेको छु । कन्दरक ! जो ती अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू भविष्यमा हुनुहुने छन् वहाँ भगवानहरूले पनि यस्तै गरी भिक्षुसङ्घलाई राम्ररी प्रतिपादन गर्नुहुने छ— जस्तो अहिले मैले भिक्षुसङ्घलाई राम्ररी प्रतिपादन गरेको छु ।

-
१. यस्तो भन्नलाई के उनले अतीतका वा अनागतका कुरा जानेका थिए ? होइन, यो त केवल उनको अनुमानिक बुद्धिले मात्रै भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. २ : कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
 २. कन्दरक परिव्राजकको कुरा सुनी भगवानले— “कन्दरक ! भिक्षुसङ्घ शान्त छ भनी तिमी भन्दछौ । तर भिक्षुसङ्घ शान्त हुनाको कारण भने तिमीलाई थाहा छैन । न त तिमीले कुशलको हेतुलाई परिपक्व गरी समत्रिंश पारमीहरू पूर । गरी बोधि आसनमा सर्वज्ञ ज्ञान प्राप्त गरेका छौ । मैले चाहिँ पारमीहरू पूरा गरी ज्ञात्यार्थचर्या, लोकार्थचर्या र बुद्धार्थचर्याको चुचुरोमा पुगी बोधिआसनबाटै सर्वज्ञ ज्ञान प्राप्त गर्ने । अतः यिनीहरूको शान्तिको कारण मलाई थाहा छ” भनी भन्नुहुँदै यो देशना गर्न थाल्नु भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २-३ : कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

(क) “कन्दरक ! यस भिक्षुसङ्घमा (ब्रह्मचर्यवास) वास वसिसकेका^१, गर्नुपर्ने गरिसकेका^२, (स्कन्ध) भार विसाइ सकेका^३, स्व-अर्थ अनुप्राप्त गरेका^४, भवसंयोजनहरू^५ परिक्षीण भएका तथा सम्यक् रूपले जानी^६ विमुक्त^७ भएका अरहन्त^८ क्षीणास्रवी^९ भिक्षुहरू पनि छन् ।”

(ख) “कन्दरक ! यस भिक्षुसङ्घमा

१. यहाँ ‘वास वसिसकेका’ भनी गौरवनीय व्यक्तिहरूसँग बसेका, आर्यमार्गमा बसेका, दश आर्यवासमा बसेका, पूरा गरेका, तथा अभ्यास गरेकालाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ३९ : मूलपरियाय- सुत्तवण्णना ।

यहाँ ‘दशआर्यवास’ भनेका यी हुन्- (१) पञ्चाङ्ग विप्रहीन, (२) षडाङ्ग सम्पन्न, (३) एकारक्षा, (४) चारै तरफ हेर्ने (चतुरापस्सेनो), (५) प्रत्येक सत्यवाट उन्मुक्त, (६) गवेषणा नभएको, (७) अमलिनसंकल्प, (८) शान्तकाय संस्कार, (९) सुविमुक्तचित्त र (१०) सुविमुक्त प्रज्ञा ।

Dhamma.Digital

यी दश प्रकारका वास पूरा गरिसकेको हुनाले सूत्रमा ‘वास वसिसकेका’ भनी भनिएको हो । यी दशआर्यवासहरूको अर्थ अं. नि-१०, पृ. १२२ : दुतिय अरियवाससुत्तमा लेखिएका छन् ।

२. 'गर्नुपर्ने गरिसकेका' को स्पष्टिकरण यसप्रकार दिइएको छ ।

कल्याण पृथग्जन लगायत सातजना शैक्षहरूले चार मार्ग-द्वार । गर्नुपर्ने काम गरिरहेका भनी भनिन्छ । क्षीणास्रव हुनेले चाहिं सबै गर्नुपर्ने काम गरिसकेको हुन्छ र अवशान पुगिसकेको हुन्छ । अतः दुःख क्षय गर्नको निमित्त उसले उत्तरोत्तर गर्नुपर्ने कुनै काम बाँकी राखेको हुन्न । त्यसैले यस्तालाई 'गर्नुपर्ने गरिसकेका' भनी भनिएको हो । त्यसैले यस्तो भनिएको हो—

“तस्स सम्माविमुत्तस्स सन्तचित्तस्स भिक्खुनो ।
कतस्स पतिचयोनत्थि करणीयं न विज्जतीति ॥”

पपं. सू. I. पृ. ३९ : मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

३. 'भार विसाइसकेका' भनेर तीन प्रकारका भारहरू विसाइसकेकालाई भनिएको हो । जस्तै— (१) स्कन्धभार, (२) क्लेशभार र (३) अभिसंस्कार भार । पपं. सू. I. पृ. ३९ : मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

४. 'स्व-अर्थ अनुप्राप्त गरेका' भनी आफूले पाउनु पर्ने परमार्थलाई प्राप्त गरिसकेकालाई भनिएको हो । यहाँ 'स्व-अर्थ' भनी अरहत्वलाई भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । आफ्नो अनुगमन गर्ने भन्ने अर्थले, आफूलाई नछाड्ने भन्ने अर्थले, आफ्नो परमार्थ भन्ने

अर्थले तथा आफ्नो हित गर्ने भन्ने अर्थले पनि 'स्व-अर्थ' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ३९-४० : मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

५. यहाँ 'भवसंयोजनहरू' भनी-दशसंयोजनहरूलाई भनिएको हो । (हेर बु. प. भा-१, पृ. २५१ को पादटिप्पणीमा) यी संयोजनहरूले सत्वहरूलाई संसारमा सम्बन्ध गराउँछन्, बन्धन गराउँछन् तथा संसारबाट संसारमा बाँधिदिन्छन् त्यसैले 'संयोजन' भनिएको हो । अरहत्मा यस्ता संयोजनहरू परिक्षीण भएका हुन्छन् र ज्ञानाग्निद्वारा भस्म भइसकेका हुन्छन् । त्यसैले 'भवसंयोजनहरू परिक्षीण' भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ४० : मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

६. 'सम्यक् रूपले जानी' भनी यथार्थरूपले जानेकोलाई भनिएको हो । अर्थात् के भनेको हो भने- स्कन्धलाई स्कन्ध भनी, आयतनलाई आयतन भनी, धातुलाई धातु भनी, दुःखलाई पीडा दिने भनी, समुदयलाई प्रभव भनी, निरोधलाई शान्त भनी, मार्गलाई दर्शन भनी, तथा सबै संस्कारहरू अनित्य हुन् भन्ने आदि प्रकारका प्रभेदहरूलाई यथार्थत जानी, निश्चिन्त गरी, नाप तौल गरी तथा स्पष्टरूपले जानेकोलाई 'सम्यक् रूपले जानी' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ४० : मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

७. यहाँ 'विमुक्त' भनी दुइ प्रकारका विमुक्तिलाई भनिएको हो । जस्तै- चित्तविमुक्ति र निर्वाण । अरहत्हरूको चित्त सबै क्लेश-

हरूबाट मुक्त हुने भएको हुनाले 'चित्तविमुक्ति' भनिएको हो । चित्तविमुक्तिबाट पनि मुक्त भएको 'निर्वाण' हो । पपं. सू. I. पृ. ४० : मूलपरियायसुत्त-वण्णना ।

८. क्लेशहरूबाट दूर भएको र क्लेशहरू प्रहीण भएको भन्ने अर्थले 'अरहं' भनिएको हो । त्यसैले भनिएको हो—

“कथं च, भिक्खवे, भिक्खु अरहं होति ? आरकास्स होन्ति पापका अकुसला धम्मा, सङ्किलेसिका पोनोभविका, सदरा दुक्खविपाका, आयतिं जातिजरामरणिया । एवं खो, भिक्खवे, भिक्खु अरहं होती'ति ।” अर्थात्— “भिक्षुहो ! कसरी भिक्षु अरहं हुन्छ ? पापक अकुशल धर्महरूबाट, संक्लेशिक पुनर्भविकबाट, दुःखदायी दुःखविपाकबाट तथा फेरि जन्म-मरण हुनुबाट दूर हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु अरहं हुन्छ ।” (म. नि. I. पृ. ३४३ : महाअस्सपुरसुत्तं) पपं. सू. I. पृ. ३९ : मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

९. चार आस्रवहरू छन् । जस्तै— (१) कामास्रव, (२) भवास्रव, (३) दृष्टि आस्रव र (४) अविदचास्रव (विभं. पा. पृ. ४४८-४९ : खुद्दकवत्थुविभङ्गो) । यी चारवटा आस्रवहरू अरहत्मा क्षीण भएका हुन्छन्, समुच्छन्न भएका हुन्छन् र ज्ञानाग्निद्वारा भस्म भइसकेका हुन्छन् । त्यसैले यस्तालाई 'क्षीणास्रवी' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ३९ : मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

(ख) “कन्दरक ! यस भिक्षुसङ्घमा निरन्तर शील हुने, निरन्तर सु-वृत्ति हुने, प्रज्ञावान् तथा प्रज्ञावृत्ति हुने^१ शैक्ष भिक्षुहरू

१. ‘प्रज्ञावृत्ति हुने’ भनेको अधार्मिकरूपले जीवनवृत्ति नगरी धार्मिकरूपले जीवनवृत्ति गर्ने भनिएको हो ।

यस शासनमा प्रव्रजित भएर पनि कुनै कुनै भिक्षु जीवनकोनिमित्त ६ अगोचर स्थानहरूमा पनि जान्छ। जस्तै— (१) वेश्या-गोचर, (२) विधवी स्थूलकुमारी-गोचर, (३) नपुंसकपानागार-गोचर, (४) भिक्षुणी-गोचर, (५) राज राजमहामात्य तथा तीर्थीय श्रावकहरूसँग संसर्ग गरी बस्छ र (६) अप्रतिकूलरूपले गृहीसंसर्ग गरी बस्छ ।

यसको अलावा २१ प्रकारका मिथ्यामार्गद्वारा जीविका गर्न थाल्छ— (१) वैदच काम गर्छ, (२) दूतको काम गर्छ, (३) पठाउने काम गर्छ, (४) घाउ खटिरा फुटाल्ने वा चिर्ने काम गर्छ, (५) घाउको लेप दिन्छ, (६) उर्ध्व विरेचन दिन्छ, (७) अधोविरेचन दिन्छ, (८) नसको तेल दिन्छ, (९) पिउने तेल दिन्छ, (१०) बाँस दिन्छ, (११) पात दिन्छ, (१२) फूल दिन्छ, (१३) फल दिन्छ, (१४) नुहाउने साधन दिन्छ, (१५) दतितवन दिन्छ, (१६) मुखधुने पानी दिन्छ, (१७) चूर्ण दिन्छ, (१८) माटो दिन्छ, (१९) चिप्लो बोल्छ वा छलकपट गर्छ, (२०) दाल साटफेर गर्छ र (२१) मानिस पठाउने काम गर्छ । यसरी एक्काइस प्रकारका कामबाट जीवनोपार्जन गर्छ । यस प्रकारले जीविका उपार्जन गर्नेलाई ‘अनेसना’ भन्दछन् । यसरी जीविका

गर्नेलाई धार्मिक जीवनवृत्ति भनिदैन । प्रज्ञावृत्तिद्वारा जीविका गर्ने पनि भनिदैन । यसरी जीवनवृत्ति गर्ने भिक्षु मृत्युपछि 'श्रमणायक्ष' भएर उत्पन्न हुन्छ र उसको सङ्घाटी पनि बलेको हुन्छ तथा महादुःख भोग गर्छ ।

यस्तो जीवनवृत्ति नगरी जीवनको कारणले शिक्षापदलाई ब्यतिक्रम नगरी चतुपारिशुद्धशीलमा प्रतिष्ठित भई यथावल बुद्धवचनहरू अध्ययन गरी रथविनीत-प्रतिपदा (म. नि. I. पृ. १९२ : रथविनीतसुत्तं), महागोसिङ्ग-प्रतिपदा (दी. नि. II. पृ. १६५ : महागोसिङ्गसुत्तं), महासुञ्जता-प्रतिपदा (म. नि. III. पृ. १७४ : महासुञ्जतासुत्तं), अनङ्गण-प्रतिपदा (म. नि. I. पृ. ३३ : अनङ्गणसुत्तं), धम्मदायाद-प्रतिपदा (म. नि. I. पृ. १८ : धम्मदायादसुत्तं), नालक-प्रतिपदा (सुत्त. नि. पा. पृ. ३७४ : नालकसुत्तं), तुवटक-प्रतिपदा (सुत्त. नि. पा. पृ. ४१० : तुवटकसुत्तं) र चन्दोपम-प्रतिपदा (सं. नि. II. पृ. १६५ : चन्दोपमसुत्तं, कस्सपसंयुत्तं)– यी आर्य-प्रतिपदाहरू पूरा गर्दै चतुप्रत्ययमा संतोष भई ध्यानरत भई आर्यवंश-प्रतिपत्ति (अं. नि-४, पृ. ३० : अरियवंससुत्तं) लाई साक्षात्कार गरी हात्तीको समूहबाट निस्केको हात्ती जस्तै, सिंहको समूहबाट निस्केको सिंह जस्तै र कुनै बन्धन नभएको महान जहाज भैं गामनादि कार्यमा एकलै बस्ने भई विपश्यनालाई स्थापना गरी आज वा भोलि नै अरहत् प्राप्त गर्नेछु भन्ने पूर्ण उत्साहले विहार गर्छ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ३-४ : कन्दरकसुत्तवण्णना ।

पनि छन् । उनीहरू चार सतिपट्टानमा सु-प्रतिष्ठित भई विहार गर्छन् । कुन चार भने ?- (१) यसै लोकबाट (= यसै पञ्चस्कन्धयुक्त शरीरबाट) अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त आतप्तयुक्त भई (= वीर्ययुक्त भई) ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई कायमा कायानुपश्यना भई विहार गर्छ । (२) यसै लोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई वेदनामा वेदानुपश्यी भई विहार गर्छ । (३) यसै लोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गर्छ । (४) यसै लोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई धर्ममा (= संज्ञा र संस्कार धर्म) धर्मानुपश्यी भई विहार गर्छ ।

मानिसहरू गहन छन्

यस्तो भन्नुहुँदा माहुतेपुत्र पेस्सले भगवानलाई यस्तो भने—

“आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भूत हो, भन्ते !! भन्ते ! सत्वहरूलाई विशुद्ध पार्नको निमित्त, शोकपरिदेवलाई हटाउनको निमित्त, दुःख दौर्मनस्यलाई मिटाउनको निमित्त तथा न्याय अधिगमनार्थ र निर्वाण साक्षात्

१. यी कुराहरूद्वारा भिक्षुहरू उपशान्त हुने कारण बताइएका हुन् ।

पपं. सू. III. पृ. ४ : कन्दरकसुत्तवण्णना ।

गर्नको निमित्त भगवानले यी चार सतिपट्टानहरू कति राम्ररी बताउनु भएको हो । भन्ते ! हामी शुद्धजीवी गृहस्थीहरूले पनि यी चार सतिपट्टानहरूमा समय समयमा सुप्रतिष्ठित चित्त गरी विहार गर्दछौ । भन्ते ! यहाँ हामीहरू आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई यसै लोकबाट (= यसै पञ्चस्कन्धयुक्त शरीरबाट) अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त कायमा कायानुशयी भई विहार गछौँ, वेदनामा वेदनानुपशयी भई विहार गछौँ, ... चित्तमा चित्तानुपशयी भई विहार गछौँ, ... धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गछौँ । आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भूत हो, भन्ते ! ! भन्ते ! मानिसहरू यस्तो बिघ्न गहन (= गहिरो = दुर्बोध = चिन्न गाढो) छन्, यस्तो बिघ्न मलिन छन् तथा यस्तो बिघ्न शठ छन्- तैपनि भगवान ती सत्वहरूको हिताहितको कुरा जान्नु हुन्छ । भन्ते ! मानिसहरू गहन छन् । भन्ते ! पशुहरू उत्तान (= प्रकट = स्पष्ट = अकुटिल) छन् । भन्ते ! म हात्तीलाई तह लगाउन अथवा वशमा राख्न समर्थ छु । जति समय भित्र (हात्ती) चम्पामा गमनागमन गर्नेछ, त्यति समयभित्र (हात्तिले आफूमा भएका) सबै सठता, कुटिलता, वक्रता र जिह्विता (टेढोपन) लाई प्रकट गर्नेछ । तर भन्ते ! हाम्रा जो ती दाश वा प्रेष्य वा कामदारहरू छन् उनीहरूको शारीरिक काम अर्कै ढँगको हुन्छ, वचन अर्कै ढँगको हुन्छ र मन पनि अर्कै ढँगको हुन्छ । आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भूत हो, भन्ते ! ! भन्ते ! मानिसहरू यस्तो बिघ्न गहन छन्, यस्तो बिघ्न मलिन छन् तथा यस्तो बिघ्न शठ छन्- तैपनि भगवान ती सत्वहरूको हिताहितको कुरा जान्नु हुन्छ । भन्ते ! मानिसहरू गहन छन् । भन्ते ! पशुहरू उत्तान छन् ।”

(क) “यस्तै हो, पेस्स ! यस्तै हो, पेस्स ! पेस्स ! मानिसहरू गहन छन् । पेस्स ! पशुहरू उत्तान छन् । पेस्स ! यो लोकमा चार प्रकारका पुद्गलहरू छन् । कुन चार भने ?— (१) पेस्स ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई ताप दिने हुन्छ, र आफूलाई ताप दिने काममा लागेका हुन्छ । (२) पेस्स ! यहाँ कुनै पुद्गल अर्कालाई ताप दिने हुन्छ, र अर्कालाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ । (३) पेस्स ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने हुन्छ, र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि ताप दिने हुन्छ, र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ । (४) पेस्स ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने हुन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि ताप दिने हुन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ । अनि सो (पुरुष) आफूलाई पनि ताप नदिई अर्कालाई पनि ताप नदिई— यसै जीवनमा तृष्णा रहित भई निवृत्त भई शीतल भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई (ब्रह्मभूतेन) विहार गर्छ । पेस्स ! यी चार प्रकारका पुद्गलहरूमध्ये कुन पुद्गलले तिम्रो चित्तलाई आराधना गर्छ ?”

(ख) “(१) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ— यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (२) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल अर्कालाई ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ— यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (३) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई पनि

ताप दिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ तथा अर्कालाईपनि ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ- यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (४) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने तथा अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने हुन्छ; जो त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने अर्कालाई पनि ताप नदिने- यसै जीवनमा तृष्णा रहित भई निवृत्त भई शीतल भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्छ- यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गर्छ ।”

(ग) “पेस्स ! किन ती अर्का तीन पुद्गलहरूले तिम्रो चित्तलाई आराधना नगरेका छ ?”

“(१) भन्ते ! जो पुद्गल आफूलाई ताप दिन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ- सुख चाहने र दुःख नचाहने उसले आफूलाई आतप्त पार्छ र परितप्त पार्छ- त्यसैले यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (२) भन्ते ! जो पुद्गल अर्कालाई ताप दिन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ- सुख चाहने र दुःख नचाहने उसले अर्कालाई आतप्त पार्छ र परितप्त पार्छ- त्यसैले यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (३) भन्ते ! जो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि ताप दिन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ- सुख चाहने र दुःख नचाहने उसले आफूलाई पनि

अर्कालाई पनि आतप्त पाछ्छ र परितप्त पाछ्छ— त्यसैले यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (४) भन्ते ! जो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिन्न र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्न; अर्कालाई पनि ताप दिन्न र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्न— त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने अर्कालाई पनि ताप नदिने यसै जीवनमा तृष्णा रहित भई, निवृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई (ब्रह्मभूतेन) विहार गर्छ— सुख चाहने र दुःख नचाहने उसले आफूलाई पनि अर्कालाई पनि आतप्त गर्दैन, परितप्त गर्दैन— त्यसैले यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गर्छ । भन्ते ! अब हामीहरू जान्छौं; हाम्रा धेरै काम छन् र धेरै गर्नुपर्ने छन् ।”

“पेस्स ! जस्तो तिमी ठान्दछौ (उस्तै गर) ।”

अनि भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी माहुतेपुत्र पेस्स आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

चार पुद्गलहरू सम्बन्धी व्याख्यान

अनि माहुतेपुत्र पेस्स गइसकेपछि भगवानले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो—

“भिक्षु हो ! माहुतेपुत्र पेस्स पण्डित छन्, भिक्षु हो ! माहुतेपुत्र

...

पेस्स महाप्रज्ञावान् छन् । भिक्षु हो ! यदि माहुतेपुत्र पेस्स यी चार पुद्गलहरू सम्बन्धी व्याख्यान नसिद्धिउञ्जेलसम्म बसेका भएका भए उनी महान फलले युक्त भएर जाने थिए होलान्^१ । भिक्षु हो ! किन्तु यतिले पनि माहुतेपुत्र पेस्स महान् फलले युक्त भएका छन्^२ ।”

“भगवान ! यी चार पुद्गलहरूको विषय सम्बन्धित व्याख्या गर्ने समय यही हो । सुगत ! यी चार पुद्गलहरूको विषय सम्बन्धी व्याख्या गर्ने समय यही हो । भगवानसँग सुनेर भिक्षुहरूले धारण गर्ने छन् (= पढ्ने छन्) ।”

“भिक्षु हो ! त्यसो भए सुन, राम्ररी मनमा राख भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

१. ‘महान् फलले युक्त भएर होलान्’ भनेको स्रोतापत्तिफल पाउँने थिए होलान् भनी भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. ७ : कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

त्यसो भए जसको मार्गफलको उपनिश्चय-सम्पत्ति हुन्छ, बुद्धको सन्मुखमा आएर पनि उनीहरूको हानी हुन्छ त ? हो, हुन्छ । तर बुद्धको कारणले भने होइन । बल्की (१) क्रिया परिहानीको कारणले अथवा (२) पापमित्रताको कारणले हानी हुन सक्छ ।

जस्तै- यदि धर्म सेनापतिले धानञ्जानी वा धनञ्जानी ब्राह्मणको आशयलाई बुझी धर्मोपदेश गर्नुभएको भए ती ब्राह्मण स्रोतापन्न हुने थिए होलान । यस्तोलाई ‘क्रिया परिहानी’ भनिन्छ ।

(धनञ्जानी ब्राह्मिणको कुरा बु. ब्रा. भा-२, पृ. ३९६ मा उल्लेख भएको छ ।)

पापमित्रताको कारणले भनेको— यदि अजातशत्रु राजाले देवदत्तको वचनलाई मानेर पितृघात नगरेका भए सामञ्जसफलसुत्तको उपदेश सुनेर उनी स्रोतापन्न हुने थिए होलान् । परन्तु देवदत्तको वचन ग्रहण गरी पितृघात गरेको हुनाले अजातशत्रु राजाले स्रोतापत्तिफल प्राप्त गर्न नसकेका हुन् । यस्तोलाई 'पापमित्रताको कारण' भनिन्छ । (सामञ्जसफलसुत्त दी. नि. I. पृ. ४९ मा उल्लेख भएको छ ।)

यी उपासकको विषयमा पनि क्रिया परिहानीको कारण हुन गएको थियो । किन कि उपदेशको टुंगो लाग्नुभन्दा अगाडि नै उनी फर्केर गए । पपं. सू. III. पृ. ७ : कन्दरकसुत्तवण्णना ।

२ कुन प्रकारको महान् फलले युक्त भएका थिए त भन्ने सम्बन्धमा अट्टकथाले दुइ गुणले युक्त भएका थिए भनी उल्लेख गरेको छ ।

ती उपासकले सङ्घप्रति प्रसन्नता लाभ गरेका थिए र सतिपट्टान भावना गर्ने विषयमा अभिनव उपाय लाभ गरेका थिए । त्यसैले सूत्रमा “भिक्षु हो ! किन्तु यत्तिले पनि माहुतेपुत्र पेस्स महान्फलले युक्त भएका छन्” भनी भनिएको हो भनी पपं. सू III. पृ. ७ : कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

कन्दरकले चाहिँ सङ्घ प्रति प्रसन्नता प्राप्त गरेका थिए ।

.

१- “भिक्षु हो ! कुनचाहिं हो त आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ? ... ^१

“भिक्षु हो ! यसैलाई भन्दछन्- आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ।”

२- “भिक्षु हो ! कुनचाहिं हो त अर्कालाई ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ? ... ^२

“भिक्षु हो ! यसैलाई भन्दछन्- अर्कालाई ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ।”

३- “भिक्षु हो ! कुनचाहिं हो त आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने; अर्कालाई पनि ताप दिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ? ... ^३

“भिक्षु हो ! यसैलाई भन्दछन्- आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने; अर्कालाई पनि ताप दिने र

१. यहाँ बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१६ देखि २१८ सम्ममा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।
२. यहाँ बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१९ मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।
३. यहाँ बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१९-२० मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

अर्कालाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ।”

४- “भिक्षु हो ! कुनचाहिं हो त आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने; अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने- जो आफूलाई पनि ताप नदिई अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा तृष्णा रहित भई निर्वृत्त भई शीतल भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई (ब्रह्मिभूतेन) विहार गर्ने पुद्गल ? ... ^१

“भिक्षु हो ! यसैलाई भन्दछन्- आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने; अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने- जो आफूलाई पनि ताप नदिई अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा तृष्णा रहित भई निर्वृत्त भई शीतल भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्ने पुद्गल ।”

भगवानले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २२९ देखि २४३ सम्ममा उल्लेख भए अनुसार दोहर्त्याई पढ्नु ।

६. पोतलिय गृहपति

प रि च य

अङ्गुत्तराप भन्ने नगर अङ्ग जनपदमै पछि भन्ने कुरा बु. ब्रा. भा-३, पृ. ४३८ को पादटिप्पणीमा लेखिसकेको छु। अतः यी पोतलिय गृहपति अङ्गुत्तराप स्थित आपण भन्ने निगमवासी हुन सक्छन्। किनभने एक समय भगवान आपणको आसपासको एक वन खण्डमा बसिरहनु भएको बेलामा यिनले बुद्धसँग भेट गरेको कुरो अगाडि अनुदित सूत्रबाट थाहा पाइन्छ।

त्यसबखत जब भगवानले यिनलाई गृहस्थीवादले सम्बोधन गर्नुभयो तब यिनी बेखुस भएका थिए। किन कि यिनले गृहस्थीका सबै कामकाजहरूलाई छाडिसकेकाले यिनी आफूलाई 'गृहस्थी' भनाउन चाहन्थे। यिनको भेष-भूषा गृहस्थीहरूको जस्तै देख्नु भई वहाँले यिनलाई 'गृहपति' भनी सम्बोधन गर्नु भएको हो। आफूले गृहस्थीका जम्मै कामकाजहरूलाई छाडिसकेको र केवल खोले मात्र खाएर तथा शरीर मात्र छोप्ने एकजोर कपडा लगाई बस्ने हुनाले यिनी आफूलाई गृहस्थी ठान्दैनथे र गृहस्थी भनाउन पनि चाहन्थे। त्यसैले सो कुरो प्रष्ट पार्दै यिनले अगाडि सूत्रमा यसरी उल्लेख गरेका हुन्

“भो गौतम ! यहाँ जो मेरा धनधान्य चाँदी तथा सुन हुन्— ती सबै मैले पुत्रहरूलाई अंशको रूपमा जिम्मा लगाई दिइसकेको छु । ... खोले मात्र खाएर तथा शरीर मात्र ढाकेर बस्छु ... यसरी मैले सबै व्यवहार समुच्छन्न गरिसकेको छु ।”

यसबाट उनी आफू गृहस्थी नभएको कुरा प्रमाणित गर्न चाहन्थे ।

अनि यसै प्रसंगमा भगवानले उनलाई सम्झाउनु हुँदै आर्यको विनयमा प्राणीघात आदि आठ कारणहरू छाड्नेलाई ‘व्यवहार समुच्छन्न’ भन्दछन् भनी उपदेश गर्नुभयो । त्यसपछि ‘अट्टिकङ्कलूप’ (= कङ्काल जस्तै), ‘मंसपेसूपमा’ (= मासुको टुक्रा जस्तै) भन्ने आदि साताओटा उपमाका कुराहरू पनि बताउनु भयो । त्यसपछि, **पोतलिय गृहपति** प्रसन्न भई त्रिरत्नको शरणमा गई उपासक भए ।

X X X

पोतलिय नामहरू

(१) **पोतलिय गृहपति** यिनकै कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरि दिएको छु ।

...

(२) पोतलिय परिव्राजक— यी ती परिव्राजक हुन् जसको वारेमा अङ्गुत्तरनिकाय, चतुक्कनिपातमा एक सूत्र पाइन्छ। यस सूत्रको नाम 'पोतलियसुत्तं' हो। यस सूत्रमा (१) अवर्णन कुरा गर्ने तर वर्णन कुरा नगर्ने, (२) वर्णन कुरा गर्ने तर अवर्णन कुरा नगर्ने, (३) अवर्णन पनि वर्णन पनि कुरा गर्ने र (४) अवर्णन पनि वर्णन पनि कुरा नगर्ने भन्ने चार प्रकारका पुरुषहरू भएका कुराहरू बताइएका छन्।

यी परिव्राजक कहाँको हुन् र बुद्धलाई यिनले कहाँ भेटेका थिए भन्ने कुराको उल्लेख न मूल सूत्रमा छ न त अट्टकथामा नै। डा. मललसेकरको भनाइ छ कि सायद यिनी उही पोतलिय गृहपति नै हुन सक्छन्^१।

(३) पोतलियसुत्तं— यो सूत्र मज्झिमनिकाय II. पृ. २७ मा उल्लेख भएको छ। यस सूत्रमा पोतलिय गृहपति र बुद्धका बीच छलफल भएका कुराहरू छन्। जसको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ।

(४) पोतलियसुत्तं— यो सूत्र अङ्गुत्तरनिकाय, चतुक्कनिपातको असुरवग्गमा छ। यसमा पोतलिय परिव्राजकलाई भगवानले चारप्रकारका पुरुषहरू हुन्छन् भन्ने कुरा बताउनु भएको छ।

X

X

X

१. D. P. P. II. पृ. २४९.

मूल सूत्र—

१—गृहपति व्यवहारबाट समुच्छिन्न छ

यस्तो मैले सुनें ।

एक समय भगवान अङ्गुत्तराप^२ स्थित आपण भन्ने अङ्गुत्तर
 ापको निगममा बसिरहनु भएको थियो । अनि भगवान पूर्वाण्ह
 समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी भिक्षाटनकोनिमित्त
 आपणमा पस्नुभयो । आपणमा भिक्षाटन गरी भिक्षाटनबाट फर्केर

१. म. नि. II. पृ. २७ : पोतलियसुत्तं, अ. क. III. पृ. २३.

२. अङ्गजनपदको महामही नदीको उत्तरतिरको स्थान भएकोले यसलाई
 'अङ्गुत्तराप' भनिएको हो । अङ्ग + उत्तर + आप = अङ्गुत्तराप ।
 अतः पानीको उत्तरतिर रहेको अङ्ग-अङ्गुत्तराप हो । पपं. सू. III.
 पृ. २३ : पोतलियसुत्त-वण्णना । (बु. ब्रा. भा-३, पृ. ४३८ को
 पादटिप्पणीमा पनि हेर्नु ।)

महामही नदी भनेको कुन नदी हो ? भन्ने कुरा

बुभाउनकोनिमित्त अट्टकथाले शुरुदेखिका कुराहरू यसरी उल्लेख गरेका छन् । जस्तै

यो जम्बुद्वीप दशहजार योजन प्रमाणको छ र यसमध्ये चारहजार योजन प्रमाणसम्म पानीले भरिएको छ । यसलाई समुद्र भन्दछन् । तीन हजार योजन प्रमाण भएको ठाउँमा मानिसहरू बस्तछन् । तीनहजार योजन प्रमाण भएका ठाउँहरूमा हिम-श्रृंखलाहरू छन् । यी हित-श्रृंखलाहरू ८४ हजार हिमचुलीहरूले प्रतिमण्डित छन् ।

यी हिमलहरूका चारैतिरबाट ५०० नदीहरू बघिरहेका छन् । लम्बाइ र चौडाइ अनि गहिराइमा ५०।५० योजन भएका तथा १५० योजनको घेरा भएका (१) अनोतप्त दह, (२) कर्णमण्ड दह, (३) रथकार दह, (४) छद्दन्त दह, (५) कुशाल दह, (६) मन्दाकिनी दह, (७) सिंहप्रताप दह गरी- जम्मा सातवटा दहहरू पनि छन् ।

यसमध्ये अनोतप्त दहलाई- (१) सुदर्शनकूट, (२) चित्रकूट, (३) कालकूट, (४) गन्धमादानकूट र (५) कैलाशकूटहरूले घेरेका छन् ।

यिनीहरूमध्ये सुदर्शनकूट वर्णनमय छ, र यसको २०० योजन

उचाइ छ । यसको भित्रीभाग वक्र र काकको मुख जस्तै छ । उही दहलाई ढोकेर बसेको छ । चित्रकूट चाहिं सबै रत्नमय छ । कालकूट चाहिं अञ्जनमय छ । गन्धमादानकूट चाहिं सानमय (= सम्म) छ । यस भित्र मुगीवर्ण छ । यसमा- (१) मूल (= जरा) गन्ध, (२) सार (=काठ) गन्ध, (३) फल्गुगन्ध, (४) त्वचगन्ध, (५) पपटिकगन्ध, (६) रसगन्ध, (७) पत्रगन्ध, (८) पुष्पगन्ध, (९) फलगन्ध र (१०) गन्ध-गन्ध गरी दश गन्धहरू छन् । यी गन्धहरूद्वारा उत्पन्न नानाप्रकारका औषधीहरू छन् र कृष्णपक्षको उपोसथको दिनमा यो गन्धमादानकूट गोलको आगो जस्तै बलिरहन्छ । कैलाशकूट चाहिं रजन (= चाँदी) मय छ । यी सबैका उचाइहरू सुदर्शनकूट जस्तै छन् र उही दहलाई ढाकेर बसेका छन् । तिनीहरू सबैमा देवताको प्रभावद्वारा पानी पर्छ र नदीहरू पनि बग्छन् र ती सबै पानीहरू अनोतप्त दह मै प्रवेश हुन्छन् । चन्द्र सूर्यहरू दक्षिणतिरबाट वा उत्तरतिरबाट जाँदा पर्वतको बीच बीचबाट प्रकाश फैलाउँछन् र सोभै जाँदा फैलाउँदैनन् । त्यसैले 'अनोतप्त' भन्ने नाम र हन गएको हो । त्यसमा माछा र कछुवाहरू छैनन् । स्फटिक जस्तै निर्मल पानी भएको त्यसमा नुहाउनेकोनिमित्त मनोहर ढुंगाहरूका तीर्थस्थान (= नुहाउने स्थान) हरू बनाइएका छन् । जुन ठाउँमा बुद्ध, प्रत्येक बुद्ध, क्षीणास्रवीहरू तथा ऋद्धिवान् ऋषिहरू स्नान गर्छन् । देव यक्षादिहरू कृडा गर्छन् ।

.

त्यसको चार दिशाहरूमा- (१) सिंहमुख, (२) हस्तीमुख, (३) अश्वमुख र (४) वृषभमुख गरी चारवटा मुहानहरू छन् । जसबाट चारवटा नदीहरू बग्छन् । सिंहमुखबाट निस्केको नदीको तीरमा सिंहहरू धेरै हुन्छन् र हस्तीमुखादिबाट निस्केका नदीहरूको तीरमा हस्ती अश्व र वृषभादिहरू हुन्छन् ।

पूर्वदिशाबाट निस्कने नदी अनोतप्त दहलाई तीन पटक घुमी अरू नदीहरूको अनुगमन गरी पूर्वतिरको हिमालतिरबाटै अमनुष्यपथतिर लागी महासमुद्रमा प्रवेश गर्छ । पश्चिम र उत्तरदिशाबाट निस्केका नदीहरू पनि त्यस्तै गरी घुमेर पश्चिम र उत्तर हिमालतिरबाटै अमनुष्यपथतिर लागी महासमुद्रमा प्रवेश गर्छन् । दक्षिणदिशाबाट निस्केको नदी ताहिं तीनपटकसम्म घुमी उत्तरदिशाबाट सोभै ढुङ्गाको माथि माथिबाटै ६० योजन जति गई पछि पहाडमा ठक्कर खाई त्यसबाट उठेको तीन गाउत प्रमाणको मोटाइ भएको पानीको धार ६० योजनसम्म आकाशबाट गई तियगगल भन्ने ढुंगा माथि पर्न जान्छ । अनि पानीको धारको बेगले सो ढुंगा फुटी त्यसमा ५० योजनको प्रमाणले 'तियगगल' भन्ने पोखरी बन्थो । त्यो पोखरीका डिल फोरी ढुंगाभित्र पानी पसी ६० योजनसम्म गयो । त्यसपछि घन पृथ्वीलाई फोरी कुमार्गमा लागी ६० योजन जति 'विज्झं' भन्ने तीरश्वीन पर्वतलाई प्रहार गरी त्यसबाट हातको पञ्जाका पाँच औंलाहरू जस्तै पाँचवटा पानीका धारहरू निस्के । त्यो पानी तीनपटक अनोतप्तलाई घुमेर गएको ठाउँलाई (१) 'आवर्तगङ्गा', सोभै ढुंगाको माथि माथिबाटै ६०

योजन गएको ठाउँलाई (२) 'कृष्णगङ्गा', आकाशवाट ६० योजन गएको ठाउँलाई (३) 'आकाशगङ्गा', तियग्गल ढुंगाको ५० योजन प्रमाणको ठाउँलाई (४) 'तियग्गलपोखरी', डिल फुटाली ढुंगाभित्र गएको ६० योजन गएको ठाउँलाई (५) 'बहलगङ्गा' र कुमार्गवाट ६० योजन गएको ठाउँलाई (६) 'उम्मग्गगाङ्गा' भनी भन्दछन्। विज्झ भन्ने तीरश्वीन पर्वतलाई प्रहार गरी त्यसवाट निस्केका पाँच धाराहरूलाई क्रमशः— (१) गङ्गा, (२) यमुना, (३) अचिरवती, (४) सरभू र (५) मही नामले पुकारिन्छ।

यसरी यी पाँच महानदीहरू हिमालवाट प्रवाहित भएक हुन्। ती मध्ये पाँचौ नदीको नाम 'मही' हो। यसै मही नदीलाई यहाँ 'महामही' भनिएको हो। त्यसको उत्तरतिरको जुन 'आप' (= पानी) हो— त्यसको नजिकमा रहेको जनपद 'अङ्गुत्तराप' हो भनी बुझ्नु पर्छ।

त्यस अङ्गुत्तराप जनपदमा 'आपण' भन्ने निगम थियो। त्यस निगममा २० हजार आपणहरू (= पसलहरू) थिए। यसरी अधिकतर पसलहरू भएकाले 'आपण' भन्ने नामले चिनिन गएको हो। त्यस निगम नजिकको एक नदीको तीरमा घनाछाया भएको एक रमणीय वनखण्ड पनि थियो। यसै वनमा भगवान बसिरहनु भएको थियो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ। पपं. सू. III. पृ. २३-२५ : पोतलियसुत्तवण्णना। यी कुराहरू मनो. र. पू. II. पृ. ७५९-६० : पहारादसुत्तवण्णना, महावग्गो, अट्टकनिपात; उदा. नि. अ. क. II. पृ. २६९ : सेलसुत्तवण्णना, महावग्गोमा पनि पाइन्छन्।

भोजन पछि दिवाविहारकोनिमित्त एक वनखण्डमा जानुभयो । त्यो वनखण्डभित्र पसी एक रुखमुनि दिवाविहारकोनिमित्त बस्नुभयो । त्यसवेला पोतलिय गृहपति पनि लुगा लगाई पछ्यौरा ओढी, छाता र जुता लगाई पैदल घुम्दै यताउता डुल्दै जहाँ त्यो वनखण्ड हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि त्यो वनखण्डभित्र पसी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा उभिइरहे । एक छेउमा उभिइरहेका पोतलिय गृहपतिलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

“गृहपति ! आसनहरू छन्, यदि चाहन्छौ भने बस ।”

यस्तो भन्नुहुँदा पोतलिय गृहपति— “श्रमण गौतमले मलाई ‘गृहपति’ भनी बोलाउनु हुन्छ” भनी कुपित भई असन्तुष्ट भई चूप रहे ।

दोश्रो पटक पनि ... तेश्रो पटक पनि भगवानले पोतलिय गृहपतिलाई यस्तो भन्नुभयो—

“गृहपति ! आसनहरू छन्, यदि चाहन्छौ भने बस ।”

यस्तो भन्नुहुँदा पोतलिय गृहपति— “श्रमण गौतमले मलाई

-
१. भिक्षुसङ्घलाई बस्ने ठाउँमा पठाई एकलै पोतलिय गृहपतिको कारणमा वहाँ जानुभयो । पपं. सू. III. पृ. २५ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

‘गृहपति’ भनी बोलाउनु हुन्छ” भनी कुपित भई असन्तुष्ट भई उनले भगवानलाई यस्तो भने^१—

“भो गौतम ! यो तपाईंलाई सुहाउँदैन, यो तपाईंलाई योग्य छैन जो कि तपाईंले मलाई ‘गृहपति’ भनी भन्नुहुन्छ ।”

“गृहपति ! तिम्रा ती आकार-प्रकारहरू ती लिङ्गहरू तथा ती चिन्हहरू पनि गृहस्थीहरूका जस्तै छन् ।”

“भो गौतम ! मैले सबै कामकाजहरू छाडिसकेको छु सबै व्यवहारहरू (= व्यापारहरू) समुच्छिन्न गरिसकेको छु^२ ।”

“गृहपति ! कसरी तिमिले सबै कामकाजहरू छाडेका छौ ? कसरि तिमिले सबै व्यवहारहरू समुच्छिन्न गरेका छौ त ?”

“भो गौतम ! यहाँ जो मेरो धन-धान्य चाँदी तथा सुन हुन्— ती सबै मैले पुत्रहरूलाई अंशको रूपमा (दायज्जं) जिम्मा लगाई

१. भगवानले आफूलाई तीन तीन पटकसम्म ‘गृहपति’ भन्ने वचनले बोलाएको सहन नसकी उनले यस्तो भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. २५ : पोतलियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. जब भगवानले उनको आकार-प्रकार र भेष-भूषादि देखेर उनलाई ‘गृहपति’ भनी पुकार्नुभयो तब उनले जुन कारणले आफूलाई ‘गृहपति’ भनाउन रुचाउन्थे ती कारणहरू प्रकाश पाउँदा यी कुराहरू भनेका हुन् । पपं. सू. III. पृ. २६ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

दिइसकेको छु । अब म त्यहाँ अनोवादी (= अर्ति नगर्ने) र अनुपवादी^१ (= निन्दा नगर्ने) छु । खोले मात्र खाएर तथा शरीर मात्र ढाकेर म बस्छु (यसभन्दा बढता अरू कुनै मलाई चाहिन्न) । भो गौतम ! यसरी मैले सबै कामकाजहरू छाडिसकेको छु । यसरी मैले सबै व्यवहार समुच्छिन्न गरिसकेको छु ।”

“गृहपति ! अर्कै ढँगले तिमी व्यवहार समुच्छिन्न भन्दछौ र अर्कै ढँगले आर्य-विनयमा (= धर्ममा) व्यवहार समुच्छिन्न हुन्छ ।”

“भन्ते ! कसरी आर्य-विनयमा व्यवहार समुच्छिन्न हुन्छ त ? भन्ते ! मलाई भगवानले त्यसरी धर्मोपदेश गर्नुहोस् जसरी आर्य-विनयमा व्यवहार समुच्छिन्न हुन्छ ।”

-
१. ‘हे तात ! जोत, रोप तथा व्यापार गर’ भनी अर्ति दिनेलाई ‘ओवादी’ भन्दछन् । त्यस्तो न भन्नेलाई ‘अनोवादी’ भन्दछन् । ‘तिमीहरूले जोत पनि जोत्दैनौं, रोप पनि रोप्दैनौं तथा व्यापार पनि गर्दैनौं । अनि कसरि तिमीहरूले आफ्ना पुत्र-दारहरूको भरणपोषण गरौला ?’ भनी निन्दाको रूपमा अर्ति दिनेलाई ‘उपवादी’ भन्दछन् । त्यस्तो न भन्नेलाई ‘अनुपवादी’ भन्दछन् । यी दुवै कारणहरूबाट अलग रहेको हुनाले उनले आफूलाई ‘अनोवादी’ र ‘अनुपवादी’ भनेका हुन् । भनाइको तात्पर्य— ‘म घरको कुनै पनि विषयमा चिन्ता गर्दिन र सबै कुराहरूलाई मैले त्यागीसकेको छु’ भनी भनिएको हो । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी पोतलियले ‘गृहपति’ भनाउन न चाहेका हुन् । पपं. सू. III. पृ. २६ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

“गृहपति ! त्यसोभए सुन राम्ररी मनमा राख भन्ते छु ।”

“हवस् भन्ते !” भनी पोतलिय गृहपतिले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । त्यसपछि भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

आर्यविनयको व्यवहार समुच्छिन्न

“गृहपति ! आर्य-विनयमा यी आठ धर्महरू व्यवहार समुच्छेदको निमित्त^१ पर्याप्त छन् । कुन आठ भने ?— (१) अ-प्राणातिपातको निमित्त प्राणातिपातलाई छाड्नु पर्छ, (२) दिन्नादानको निमित्त अदिन्नादानलाई छाड्नु पर्छ, (३) सत्यवाचाको निमित्त असत्यवाचालाई छाड्नु पर्छ, (४) अ-पैशुन्यवाचाको निमित्त पैशुन्यवाचालाई छाड्नु पर्छ, (५) अ-गिद्ध र अ-लोभ (= अलालच र अलोभ) को निमित्त गिद्ध र लोभ (= लालच र लोभ) लाई छाड्नु पर्छ, (६) अनिन्दा र अदोषको निमित्त निन्दा र दोषलाई छाड्नु पर्छ, (७) अ-क्रोध र अ-पीडाको निमित्त क्रोध र पीडालाई छाड्नु पर्छ, (८) अनतिमानको निमित्त अतिमानलाई छाड्नु पर्छ । गृहपति ! विस्तारपूर्वक विभक्त नगरिएका र संक्षेपमा बताइएका यी आठ धर्महरू आर्य-विनयमा व्यवहार समुच्छेदको निमित्त पर्याप्त छन् ।”

(१) ‘व्यवहार समुच्छेदको निमित्त पर्याप्त छन्’ भनिएकोमा— यहाँ व्यवहार चार प्रकारका छन्— (१) व्यवहार-व्यवहार, (२) प्रज्ञप्ति-व्यवहार, (३) वचन-व्यवहार र (४) चेतना-व्यवहार ।

.

(५) चतुर्थध्यानसुख- “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने- यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सौमनस्य र दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति र उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।”

(६) आकाशानन्त्यायतनसुख- “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने- यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबै प्रकारले रूपसंज्ञालाई समतिक्रम गरी, प्रतिघ (= मानसिक द्वेषभाव, घर्षण) संज्ञालाई अन्त गरी, नानात्व-संज्ञालाई मनन नगरी- ‘आकाश अनन्त हो’ भनी ‘आकाशानन्त्यायतन’ (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।”

(७) विज्ञानन्त्यायतनसुख- “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने- यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर

“भन्ते ! संक्षेपमा बताइएका र विस्तापूर्वक विभक्त नगरिएका यी आठ धर्महरू आर्य-विनयमा जुन व्यवहार समुच्छेदकोनिमित्त पर्याप्त छन्— भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक भगवानले यी आठ धर्महरूलाई विस्तार पूर्वक विभक्त गरी बताउनु भए बेश हुने थियो ।”

“गृहपति ! त्यसो भए सुन र राम्ररी मनमा राख भन्ने छु ।”

“हवस्, भन्ते ! भनी पोतलिय गृहपतिले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवानले यस्तो भन्नुभयो

(१) प्राणीघात छाड्नु पर्छ— “अ-प्राणातिपातकोनिमित्त प्राणातिपातलाई छाड्नु पर्छ” भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोचदछ— ‘जुन संयोजनहरूको’ हेतुले गर्दा म प्राणातिपाती हुने हुँ— ती संयोजनहरूलाई छाड्नकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म लागेको छु । यदि म प्राणातिपाती भएँ भने— आफैले आफैलाई प्राणीघातको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ^१ । अनि यसलाई जानेर प्राणातिपातको कारणले

-
१. प्राणातिपात कर्मलाई नै यहाँ ‘संयोजन’ भनिएको हो । प्राणातिपातको हेतुको हेतुले नै प्राणातिपाती भन्दछन् । पपं. सू. III. पृ. २६-२७ : पोतलियसुत्तवण्णना ।
 २. भनाइको तात्पर्य हो कि— ‘कीटपतङ्गादिलाई पनि नमाने शासनमा प्रव्रजित भएर पनि म प्राणीघातबाट विरत रहन सकिन । यो मेरो कस्तो प्रव्रज्या होला !’ भन्दै आफूले आफैलाई धिक्कार्नु पर्ने छ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २७ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्ने छन्^१। (यति मात्र होइन) प्राणातिपातको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ। यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो^२— जुन प्राणातिपात हो। प्राणातिपातको हेतुद्वारा जुन आस्रव^३ र विघातपरिदाहहरू^४ उत्पन्न

१. 'प्राणिघात मात्रलाई पनि बचाउन नसक्नेको के प्रब्रज्या र !' भन्दै अरूले पनि उपहास गर्ने छन् र धिक्कार्ने छन् भनी भनिएको हो। पपं. सू. III. पृ. २७ : पोतलियसुत्तवण्णना ।
२. यहाँ 'यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो' भनी जुन कुरा उल्लेख भएका छन् तिनीहरू सिधै दश संयोजन र पञ्चनीवरणको अन्तर्गत नपरे तापनि— संसारमा बाँधिने अर्थले र हितलाई छोपिने भन्ने अर्थलाई ध्यानमा राखी प्राणातिपात आदि आठ कारणहरूलाई 'संयोजन' र 'नीवरण' पनि भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २७ : पोतलियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
३. प्राणातिपातको कारणमा आस्रवहरूमध्ये एउटा अविद्द्य-आस्रव उत्पन्न हुन्छ भनी पपं. सू. III. पृ. २७ : पोतलियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको पाइन्छ ।
४. यहाँ 'विघात परिदाह' भन्नाले दुःख र जलनलाई भनिएको हो। 'विघात' भन्नाले क्लेश दुःख र विपाक दुःखलाई लिइएको छ तथा 'परिदाह' भन्नाले क्लेश परिदाह र विपाक परिदाहलाई लिइएको छ। यस्तै गरी अगाडि सबै ठाउँहरूमा पनि अर्थ बुझ्न सक्नुपर्छ। पपं. सू. III. पृ. २७ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

हुने हुन्— प्राणातिपातबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरि दाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘अ-प्राणातिपातकोनिमित्त प्राणातिपातलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(२) अदिन्नादान छाड्नु पर्छ— “दिन्नादानकोनिमित्त अदिन्नादानलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोचदछ— ‘जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म अदिन्नादायी हुने हुँ— ती संयोजनहरूलाई छाड्नुकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म लागेको छु । यदि म अदिन्नादायी भएँ भने— आफैले आफैलाई^१ अदिन्नादायनको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ । अनि यसलाई जानेर अदिन्नादानको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्ने छन् । (यति मात्र होइन) अदिन्नादानको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो— ‘जुन अदिन्नादान हो । अदिन्नादानको हेतुद्वारा जुन आस्रव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन्— अदिन्नादानबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘दिन्नादानकोनिमित्त अदिन्नादानलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

१. ‘नदिइकन तृणशलाक समेत नलिने शासनमा प्रव्रजित भएर पनि म अदिन्नादानबाट अलग रहन सकिन । धिक्कार हो मेरो प्रव्रज्या !’ भनी आफैले आफैलाई धिक्काउँछ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २७ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

(३) मृषावाद छाड्नु पर्छ- “ ‘सत्यवाचाकोनिमित्त असत्यवाचालाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ- ‘जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म असत्यवाचा हुने हुँ- ती संयोजनहरूलाई छाड्नुकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म लागेको छु । यदि म असत्यवाचा भएँ भने- आफैले आफैलाई^१ अदिन्नादायनको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ । अनि यसलाई जानेर असत्यवाचाको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्ने छन् । (यति मात्र होइन) असत्यवाचाको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो- ‘जुन असत्यवाचा हो । असत्यवाचाको हेतुद्वारा जुन आस्रव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन्- असत्यवाचाबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘सत्यवाचाकोनिमित्त असत्यवाचालाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

Dhamma.Digital

(४) पैशुन्यवाचा छाड्नु पर्छ- “ ‘अ-पैशुन्यवाचाकोनिमित्त पैशुन्यवाचालाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ- ‘जुन

-
१. ‘हाँसने र खेलने कारणमा पनि भूटो कुरो नबोल्ने शासनमा प्रव्रजित भएर पनि म मृषावादबाट अलग रहन सकिन । धिक्कार हो मेरो प्रव्रज्या !’ भनी आफैले आफैलाई धिक्काउँछ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २८ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म पैशुन्यवादी हुने हुँ— ती संयोजनहरूलाई छाड्नकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म लागेको छु । यदि म पैशुन्यवादी भएँ भने— आफैले आफैलाई पैशुन्यवादको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ । अनि यसलाई जानेर पैशुन्यवाचाको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्ने छन् । (यति मात्र होइन) पैशुन्यवाचाको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो— ‘जुन पैशुन्यवाचा हो । पैशुन्यवाचाको हेतुद्वारा जुन आस्रव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन्— पैशुन्यवाचाबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘अपैशुन्यवाचाको निमित्त पैशुन्यवाचालाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(५) गिद्ध-लोभ छाड्नु पर्छ— “ ‘अगिद्ध-अलोभ (=अलालच र अलोभ) को निमित्त गिद्ध-लोभ (= लालच र लोभ) लाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोच्दछ— ‘जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म गिद्ध-लोभी हुने हुँ— ती संयोजनहरूलाई छाड्नकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु । यदि म गिद्ध-लोभी भएँ भने— आफैले आफैलाई गिद्ध-लोभको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ । अनि यसलाई जानेर गिद्ध-लोभको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्ने छन् । (यति मात्र होइन) गिद्ध-लोभको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो— ‘जुन गिद्ध-लोभ हो । गिद्ध-लोभको हेतुद्वारा जुन आस्रव र विघात-

.

परिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन्- गिद्ध-लोभबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘अगिद्ध-अलोभको निमित्त गिद्ध-लोभलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(६) निन्दा र दोष छाड्नु पर्छ- “ ‘अनिन्दा-अदोषको निमित्त निन्दा-दोषलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ- ‘जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म निन्दा-दोषी हुने हुँ- ती संयोजनहरूलाई छाड्नुको निमित्त र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु । यदि म निन्दा-दोषी भएँ भने- आफैले आफैलाई निन्दा-दोषको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ । अनि यसलाई जानेर निन्दा-दोषको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्ने छन् । (यति मात्र होइन) निन्दा-दोषको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो- ‘जुन निन्दा-दोष हो । निन्दा-दोषको हेतुद्वारा जुन आस्रव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन्- निन्दा-दोषबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘अनिन्दा-अदोषको निमित्त निन्दा-दोषलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(७) क्रोध पीडा छाड्नु पर्छ- “ ‘अक्रोध-अपीडाको निमित्त क्रोध-पीडालाई (कोधूपायास) छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो

सोचदछ- 'जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म क्रोधी-पीडादायी हुने हुँ- ती संयोजनहरूलाई छाड्नको निमित्त र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु। यदि म क्रोधी-पीडादायी भएँ भने- आफैले आफैलाई क्रोध-पीडाको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ। अनि यसलाई जानेर क्रोध-पीडाको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्ने छन्। (यति मात्र होइन) क्रोध-पीडाको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ। यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो- 'जुन क्रोध-पीडा हो। क्रोध-पीडाको हेतुद्वारा जुन आस्रव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन्- क्रोध-पीडा विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन्।' 'अक्रोध-अपीडाको निमित्त क्रोध-पीडालाई छाड्नु पर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो।

(८) अतिमान छाड्नु पर्छ- " 'अनतिमानको निमित्त अतिमानलाई (कोधूपायास) छाड्नु पर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोचदछ- 'जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म अतिमानी हुने हुँ- ती संयोजनहरूलाई छाड्नको निमित्त^१ र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु। यदि म अतिमानी भएँ भने- आफैले आफैलाई अतिमानको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ। अनि यसलाई जानेर अतिमानको कारणले विज्ञहरूले पनि

१. यहाँ 'संयोजनहरूलाई छाड्नको निमित्त ...' को अर्थ यसप्रकार बुझ्नु पर्छ।

मलाई धिक्कार्ने छन् । (यति मात्र होइन) अतिमानको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो— जुन अतिमान हो । अतिमानको हेतुद्वारा जुन आस्रव^१ र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन्— अतिमानबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘अनतिमानको निमित्त अतिमानलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

यस सूत्रमा जुन आठ प्रकारका संयोजनहरू बताइएका छन् तिनीहरूलाई कसरी छाड्नु पर्छ भन्ने विषयमा अट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

प्राणातिपात नगर्नाले र अदिन्नादान नलिनाको कायिक शीलसंवर हुन्छ, असत्यवाचा र पैशुन्यवाचा न बोल्नाले वाचिक शीलसंवर हुन्छ, गिद्ध-लोभी नहुनाले मानसिक शीलसंवर हुन्छ, निन्दा-दोष नगर्नाले कायिक र वाचिक शीलसंवर हुन्छ, अक्रोधी र अपीडादायी हुनाले मानसिक शीलसंवर हुन्छ, र अतिमानी नहुनाले मानसिक शीलसंवर हुन्छ । अतः यी शीलसंवरद्वारा छाड्नको निमित्त, समुच्छेद गर्नको निमित्त लागेका हुन्छन् । पपं. सू. III. पृ. २७ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

१. यहाँ लेखिएको ‘आस्रव’ को सम्बन्धमा यसरी बुझ्नु सक्नु पर्छ—

अदिन्नादानको कारणमाकासास्रव, दृष्टि आस्रव र अविदचास्रव गरी तीन आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

“गृहपति ! संक्षेपमा बताइएका र विस्तारपूर्वक विभक्तन गरिएका यी आठ धर्महरू आर्य-विनयमा जुन व्यवहार समुच्छेदको निमित्त पर्याप्त छन् तर यत्तिकैमा आर्यको विनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद भएका हुन्नन् ।”

मृषावाद र पैशुन्यवादको कारणमा पनि यसरी नै तीन आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

गिद्ध-लोभको कारणमा— दृष्टि आस्रव र अविदचास्रव उत्पन्न हुन्छन् ।

निन्दा-दोषको कारणमा— अविदचास्रव उत्पन्न हुन्छ र क्रोध पीडाको कारणमा पनि ।

अतिमानको कारणमा चाहिँ— भवास्रव र अविदचास्रव उत्पन्न हुन्छन् ।

Dhamma.Digital

प्राणीघातको कारणमा— अविदचास्रव उत्पन्न हुन्छ ।

यसरी आस्रवहरू उत्पन्न हुने कुरा बुझ्नु सक्नु पर्छ ।

यी आठ कारणहरूको सम्बन्धमा भ्रम निवारणार्थ पुनः यसरी संक्षेपमा निर्णय गरिएको छ ।

प्राणातिपात, निन्दा-दोष र क्रोध पीडाको कारणमा एउटै अविदचास्रव उत्पन्न हुन्छ ।

.

अदिन्नादान, मृषावाद र पैशुन्यवादको कारणमा- कामास्रव, दृष्टि आस्रव र अविदचास्रव- यी तीन आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

गिद्ध-लोभमा- दृष्टि आस्रव र अविदचास्रव- यी दुइ आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

अतिमानमा- भवास्रव र अविदचास्रव- यी दुइ आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

शीलको हिसाबले- अप्राणातिपात र अदिन्नादान-कायिक-शील हो । अमृषावाद र अपैशुन्यवाद- वाचिक शील हो । अनिन्दा अदोष बाहेक बाँकी तीनवटा (= अक्रोध, अपीडा, अगिद्ध-अलोभ र अनतिमान) मानसिक शील हो ।

निन्दादोष चाहिं कायद्वारबाट पनि वचनद्वारबाट पनि हुनसक्ने हुनाले- अनिन्दा अदोष दुवै द्वारमा हुन सक्छ । भनाइको मतलब कायिकशील पनि वाचिकशील पनि हुन्छ ।

यतिसम्म कुराहरूले प्रातिमोक्ष शीललाई बताइएको हो भन बुझ्नुपर्छ । प्रातिमोक्षशीलमा बसेको भिक्षुको प्रतिसंख्यान प्रहाणको रूपले गृहीव्यवहार समुच्छेद हुन्छ भनी बताइएको हो भन्ने कुरा पनि बुझ्नुपर्छ । पपं. सू. III. पृ. २८-२९ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

सबै व्यवहार समुच्छेद

“भन्ते ! कसरी आर्यको विनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद हुन्छ त ? भन्ते ! मलाई भगवानले त्यसरी धर्मोपदेश गर्नु भए बेश हुने थियो जसरी धर्मोपदेश गर्नु हुँदा आर्यको विनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद हुने हो ।”

“गृहपति ! त्यसोभए सुन राम्ररी मनमा राख भन्ने छु ”

“हवस् भन्ते !” भनी पोतलिय गृहपतिले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवानले यस्तो भन्नुभयो

(१) कङ्काल जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ— भोकले अति कमजोर भएको कुकुर गाई मार्ने ठाउँमा गई बस्छ । अनि त्यसलाई दक्ष गोघातक वा गोघातक अन्तेवासीले सबैका सबै मासु काटिसकेको र मासु नभएको रगत मात्र लागेको कङ्काल^१ (= हाड) फ्याकिदिन्छ । गृहपति ! सबैका सबै मासु

१. यहाँ ‘कङ्काल’ भनी तिग्राको हाड वा करङ्को हाड अथवा टाउकोको हाडलाई भनिएको हो । मासु नभएकोले त्यसलाई ‘कङ्काल’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

काटिसकेको मासु नभएको रगत मात्र लागेको त्यो कङ्काल चाटेर त्यो कुकुरको भोक मेटिन्छ के ? यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! मेटिदैन ।”

“त्यो किन नि ?”

“भन्ते ! किनभने- त्यो कङ्कालमा सबैका सबै मासु काटिसकेको र मासु नभएको तथा रगत मात्र लागेको छ । त्यो कुकुर केवल थाक्ने र पीडाको भागी मात्र हुनेछ ।”

“गृहपति ! यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ- ‘यो कामविषय कङ्काल जस्तै (अट्टिकङ्कालूपमा) हो- यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास^१ (= पीडा) छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवानले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर- जुन नानाविध र नानानिश्रित उपेक्षाहरू छन्- तिनीहरूलाई छाडी जो त्यो एकत्व र एकत्वमा निश्चित उपेक्षा हो^२ जहाँ सबै लोकाभिष उपादानहरू

-
१. दृष्ट धार्मिक र सम्परायिक दुःखको रूपले ‘धेरै दुःख’ र उपायास-क्लेशको रूपले ‘धेरै उपायास’ भनिएको । पपं. सू. III. पृ. २९ : पोतलियसुत्तवण्णना ।
 २. पञ्चकामगुणिक उपेक्षाहरू नानाप्रकारका र नानास्वभावका हुन्छन् । अतः त्यस्ता उपेक्षाहरूलाई त्यागी एकत्व र एकत्वमा निश्चित भएको चतुर्थध्यानिक उपेक्षालाई भाविता गर भनिएको हो । यो चतुर्थध्यानिक उपेक्षा दिनभरि एकै विषयमा एकै रूप हुने भएकोले एकै स्वरूप र एकै आरम्भमा निश्चित भएकोले ‘एकत्वमा निश्चित’ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन्— सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

(२) मासुको टुक्रा जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ— गिद्ध वा चील वा बाजले मासुको टुक्रा लिई उड्छ । त्यसलाई गिद्धले पनि चीलले पनि बाजले पनि लखेटी लखेटी चुच्चोले ठुड्छन् र खोस्छन् । गृहपति ! यदि ती गिद्ध वा चील वा बाजदे त्यो मासुको टुक्रालाई चाँडै नछोडेमा— त्यस कारणबाट त्यो मरण वा मरण समान दुःखमा पुग्न सक्छ कि सक्दैन त ? यसमा तिम्री के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“गृहपति ! यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्दछ— ‘यी कामविषयहरू मासुको टुक्रा जस्तै (मंसपेसूपमा) हुन्— यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवानले भन्नुभएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर— जुन नानाविध र नानानिश्रित उपेक्षाहरू छन्— तिनीहरूलाई छाडी जो त्यो एकत्व र एकत्वमा निश्रित उपेक्षा हो जहाँ सबै लोकमिष उपादानहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन्— सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

-
१. जुन चतुर्थध्यानिक उपेक्षामा आइपुग्दा अथवा जसको कारणबाट सबैका सबै लौकिक पञ्चकामगुणिक आमिषहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ।
पपं. सू III. पृ. २९ : पोतलियसुत्तवण्णना ।

(३) तृण-चीराक जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ— कुनै पुरुषले बलेको तृणचीराक समातेर बतास आइरहेको तिर जान्छ । गृहपति ! यदि सो पुरुषले त्यो बलेको तृणचीराकलाई चाँडै फालेन भने त्यो बलेको तृणचीराकले उसको हात वा पाखुरा अथवा अङ्गप्रत्यङ्गका अरू भागहरूलाई पोल्नेछ र त्यसको कारणबाट उ मरण वा मरण समान दुःखमा पुग्न सक्छ कि सक्दैन त ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“गृहपति ! यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्दछ— ‘यी कामविषयहरू बलेका तृणचीराक जस्तै (तिणक्कूपमा) हुन्— यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवानले भन्नुभएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर...^१ सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

(४) अङ्गारको आगो जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ— धुँवा नभएको र अर्चि नभएको थुप्रै गोलको आगो बलिरहेको खाडल छ । अनि बाँच्न चाहने, मर्न नचाहने,

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १६३ मा उल्लेख भए अनुसार दोहर्त्याई पढ्नु ।

सुखकामी तथा दुःख नचाहने कुनै पुरुष आउँछ । अनि उसलाई बलिया दुइ पुरुषहरूले नानाबाहुमा समाती आगो बलिरहेको खाडलतिर तानेर लैजान्छन् भने— गृहपति ! के उसले बाँच्नको लागि आफूलाई यताउता तान्दैन त ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“सो किन नि ?”

“भन्ते ! त्यो पुरुषलाई थाहा छ कि— यदि म आगोको खाडलमा खसें भने त्यसकारणबाट मरण वा मरण समान दुःखमा पुग्नेछु ।”

“गृहपति ! यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्दछ— ‘यी कामविषयहरू गोलको आगोको खाडल जस्तै (अङ्गारकासूपमा) हुन्— यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवानले भन्नुभएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर—... सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

(५) स्वप्न जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ— पुरुषले स्वप्न देख्छ—रमणीय उदयान, रमणीय वन, रमणीय भूमि र रमणीय पोखरी । विउँभेपछि उसले केही देख्दैन । गृहपति ! त्यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्दछ— ‘यी कामविषयहरू स्वप्न जस्तै (सुपिनकूपमा) हुन्— यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवानले भन्नु भएको छ ।’

यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर— ... सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

(६) मागेको वस्तु जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ— (कुनै) पुरुषका मागेको भोग (= वस्तु) वा यान वा उत्तम मणिकण्डलहरू हुन्छन् । सो पुरुष ती मागेका भोगहरू लिई बजारमा जान्छ । अनि उसलाई देखेर मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘भो ! यो पुरुष भोगी हो, यस्तै गरी भोगीले भोगवस्तुहरूको भोग गर्छ ।’ अनि जहाँ उसलाई देख्छ, त्यहाँबाटै आफ्ना वस्तुहरू लिएर मालिक जान्छ । गृहपति ! यसबाट उसको मनमा अन्यथा (= खिन्न) हुन सक्दैन त ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! मालिकले आफ्ना वस्तुहरू लिन्छ, नै ।”

“गृहपति ! यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोचदछ— ‘यी कामविषयहरू मागेका वस्तु जस्तै (याचितकूपमा) हुन्— यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवानले भन्नुभएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर—... सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

(७) रुखको फल जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ- गाउँ वा निगम नगिच ठूलो वनखण्ड हुन्छ । त्यहाँ सम्पन्न फल (= मधुर फल) भएको र उत्पन्न फल (= धेरै फल) भएको रुख हुन्छ । उसका कुनै पनि फलहरू जमिनमा खसेका हुन्नन् । अनि फल चाहने, फल खोज्ने र फल खोज्दै हिंडिरहने एक पुरुष आउँछ । अनि उ त्यो वनखण्डभित्र पस्दा उसले त्यो सम्पन्न फल र उत्पन्न फल भएको रुख देख्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ- ‘यो रुख सम्पन्न फल र उत्पन्न फल छ । यसका कुनै पनि फलहरू जमिनमा खसेका छैनन् । म रुख चढ्न जान्दछु । अतः चढी पेटभरी (फलहरू) खाऊँ र पोल्टोभरी पनि हालौं ।’ अनि सो पुरुष रुखचढी पेटभरी (फलहरू) खाई पोल्टोमा पनि राख्छ । त्यसपछि फल चाहने, फल खोज्ने र फल खोज्दै हिंडिरहने (एक अर्को) पुरुष बञ्चरो लिई आउँछ । उ त्यो वनखण्डभित्र पस्दा उसले सम्पन्न फल र उत्पन्न फल भएको (सो) रुख देख्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ- ‘यो रुख सम्पन्न फल र उत्पन्न फल छ । यसका कुनै पनि फलहरू जमिनमा खसेका छैनन् । म रुख चढ्न जान्दिन । अतः यो रुखको फेद काटेर पेटभरी (फलहरू) खाएर पोल्टो-भरी (फल) हालौं पनि ।’ अनि उसले त्यो रुखको फेद काट्छ । गृहपति ! जो त्यो अमुक पुरुष पहिले रुखमा चढेको थियो यदि सो चाँडै (रुखबाट) ओर्लेन भने- त्यो रुख ढल्दा उसको हात वा खुट्टा भाँचिने छ, अथवा कुनै न कुनै अङ्गप्रत्यङ्ग भाँचिन सक्ने छ । त्यसकारणबाट उ मरण वा मरण समान दुःखमा पुग्न सक्छ, कि सक्दैन त ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

.

“भन्ते ! सक्ख ।”

“गृहपति ! यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्छद्व- ‘यी कामविषयहरू रुखका फल जस्तै (रुखफलूपमा) हुन्- यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवानले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर-... सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

“गृहपति ! सो आर्यश्रावकले यही अनुत्तर उपेक्षापारिशुद्धिमा आएर अनेकविध पूर्वनिवास ज्ञानको अनुस्मरण गर्छ । जस्तै- एक जन्म ...^१ आदि ।”

“गृहपति ! सो आर्यश्रावकले यही अनुत्तर उपेक्षापारिशुद्धिमा आएर विशुद्ध अनानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका र उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देख्दछ ...^२ मरणोपान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।”

“गृहपति ! सो आर्यश्रावकले यही अनुत्तर उपेक्षापारिशुद्धिमा आएर आस्रवक्षयद्वारा अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ । गृहपति ! यसरी आर्यको सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद हुन्छन् ।”

१. यहाँ बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९८ अथवा बु. गृ. भा-१, पृ. २५८ मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. यहाँ बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २७८ अथवा बु. गृ. भा-१, पृ. २५८ मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

पोतलिय गृहपतिको उपासकत्व

“गृहपति ! जस्तै आर्यविनय सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद हुन्छन् त्यस्तै रूपको व्यवहार-समुच्छेद तिमीले आफूमा देखेका छौ त ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! कहाँ मा कहाँ आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद ! भन्ते ! आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेदबाट म टाढा छु । भन्ते ! अघि हामीले नजान्ने^१ अन्यतीर्थी परिव्राजकहरूलाई नै जान्ने भनी सम्भेका थियौं । नजान्नेलाई नै जान्नेलाई खुवाउने भोजन गराएका थियौं । नजान्नेलाई नै जान्ने स्थानमा राखेका थियौं । भन्ते ! जान्ने भिक्षुहरूलाई हामीले नजान्ने सम्भेका थियौं । जान्नेलाई नै नजान्नेलाई खुवाउने भोजन गराएका थियौं । जान्नेलाई नै नजान्ने स्थानमा राखेका थियौं । भन्ते ! अबदेखि हामीले नजान्ने अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूलाई नै नजान्ने भनी थाहा पाउने छौं । नजान्नेलाई नै नजान्नेलाई खुवाउने भोजन गराउनेछौं । नजान्नेलाई नै नजान्नेलाई खुवाउने भोजन गराउनेछौं । नजान्नेलाई नै नजान्ने स्थानमा राख्नेछौं । भन्ते ! अब हामीले जान्ने भिक्षुहरूलाई नै जान्ने भनी थाहा पाउने छौं । जान्नेलाई नै जान्नेलाई खुवाउने भोजन गराउने छौं । जान्नेलाई नै जान्ने स्थानमा राख्नेछौं । भन्ते ! भगवानले ममा श्रमणप्रति श्रमणप्रेम, श्रमणप्रति श्रमणप्रसाद र श्रमणप्रति श्रमण गौरव उत्पन्न गराइदिनु भयो ।

१. गृही व्यवहार समुच्छेदको कारण नजान्ने । पपं. सू. III. पृ. ३० : पोतलियसुत्तवण्णना । . . .

धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते ! जस्तै भन्ते ! घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा... । भन्ते ! अब म भगवानको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवानले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

७. बेलट्ट कच्चान

प रि च य

यी बेलट्ट कच्चान (= कात्यायन) राजगृहवासी हुन् र यिनी गुँदको व्यापार गर्दथे । 'बेलट्ट' उनको नाम हो र 'कच्चान' (= कात्यायन) भनेको गोत्रको नाम हो ।

एकदिन भगवान अन्धकविन्दबाट राजगृहतिर गइरहनु भएको बेलामा बेलट्ट कच्चान पनि राजगृहबाट अन्धकविन्दतिर गइरहेका थिए । यिनी आइरहेको देख्नु भई भगवान बाटोको एकातिर एक रुखमुनि बस्नुभयो । भगवानलाई देखेर त्यहाँ गई बेलट्ट कच्चानले भिक्षुरूलाई गुँद प्रदान गरे । त्यसपछि भगवानले उनलाई आनुपूर्वीकथा सुनाउनु भयो र पछि वहाँले उनलाई चतुरार्यसत्यको उपदेश दिनु-भयो । यो उपदेश सुनेर बेलट्ट कच्चानले मार्गफल प्राप्त गरे भन्ने कुरा अगाडिको सूत्रमा— “दृष्टधर्मी, प्राप्तधर्मी,...शास्ताको धर्मलाई अवबोध गर्नको निमित्त कसैको भरमा पर्न नपर्ने भएपछि...” भन्ने

.

वाक्यद्वारा प्रष्ट बुझिन्छ। त्यसपछि, उनी आजीवन बुद्धको शरणमा गई उपासक भए।

X

X

X

केही बेलटठ नामहरू

- (१) बेलटठ—यिनी सञ्जयका पिता हुन्। हेर. बु. प. भा-१, पृ. १२०; सुत्त. नि. अ. क. II. पृ. २५३ : सभियसुत्तवण्णना । “सञ्जयोति नामं, बेलटठो पनस्स पिता, तस्मा बेलटठपुत्तोति वुच्चति ।”
- (२) बेलटठपुत्त—हेर सञ्जय बेलटठपुत्र भनी उल्लेख भएको ठाउँमा। बु. प. भा-१, पृ. ३, १२०.
- (३) बेलटठसीस^१ (थेर)—यी स्थविर आनन्द महास्थविरका उपाध्याय हुनुहुन्छ। हेर महा. व. पा. पृ. २२० : मूलादिभेसज्जकथा, भेसज्जक्खन्धकं; महा. व. पा. पृ. ३११ : निसीदनादिअनुजानना, चीवरक्खन्धकं; थेर. गा. अ. क. I. पृ. ६८ : बेलटठसीसथेर गाथट्टकथा; थेर. गा. पा. पृ. २३७ :

१. सिंहलमा : 'बेलट्टिसीस'; स्याममा : 'बेलट्टसीस' ।

बेलट्टसीसत्थेरगाथा; धम्म. प. अ. क. पृ. ३०१ : बेलट्टसी-सत्थेरवत्थु, अर हन्तवग्गो ।

वहाँ स्थविर श्रावस्तीमा एक ब्राह्मण कुलमा जन्मिनु भई भगवान बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि नै उरुवेल कश्यप कहाँ तपस्वी भई अग्निचर्या गरी बस्नु भएको थियो । पछि उरुवेल कश्यपलाई दमन गरी भगवानले आदित्तपरियायको^१ उपदेश सुनाउनु हुँदा उरुवेल सहित सबै एकहजार जटिलहरूले अरहत्व साक्षात्कार गरेका थिए । यसै बखत वहाँले पनि अरहत्व साक्षात्कार गर्नु भएको हो भनी थेरगाथद्वकथाले^२ उल्लेख गरेको छ ।

(४) बेलट्ट कच्चान—यिनै बेलट्ट कच्चान (= कात्यायन) को कुरा यहाँ अगाडि अनुदित गरिदिएको छ ।

X X X
Dhamma.Digital

१. महा. व. पा. पृ. ३४ : आदित्तपरियायो ।

२. I. पृ. ६७ : बेलट्टसीसत्थेरगाथद्वकथा ।

.

मूल सूत्र—

१—बेलट्ट कच्चानको गुँद दान

अनि भगवान अन्धकविन्दमा^१ इच्छानुसार विहार गर्नु भई जहाँ राजगृह हो त्यहाँ साँढे बाह्रशय महान भिक्षुसङ्घका साथ चारिकार्थ जानु भयो^२ । त्यस समय बेलट्ट कच्चान (= बेलट्ट कात्यायन) सबै गुँदको घैँटोले भरिएका पाँचशय गाडाहरू लिई राजगृहबाट अन्धकविन्दमा जानको निमित्त बाटो लागि रहेका थिए ।

अनि भगवानले टाढैदेखि बेलट्ट कच्चान आइरहेको देख्नुभयो । देख्नु भएपछि बाटो छाडेर एक रुखमुनि बस्नुभयो । अनि बेलट्ट कच्चान जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई

-
१. अन्धविन्द भन्ने ठाउँ राजगृहबाट ३ गाउत यता पर्छ । सम. पा. III. पृ. ११०६ : अविष्पवास सीमानुजाननकथा, उपोसथक्खन्धकं । राजगृहलाई १८ वटा महाविहारहरूले घेरेका छन् । सम. पा. III. पृ. ११०६ ; हेर्नु बु. म. भा-१, पृ. १०६ को पादटिप्पणीमा पनि ।
 २. महा. व. पा. पृ. २४० : बेलट्टकच्चानवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं; अ. क. III. पृ. ११५९.

अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका बेलट्ट कच्चानले भगवानलाई यस्तो भन्नुभयो

“भन्ते ! म एक भिक्षुलाई एउटा गुँदको घैंटो दिन चाहन्छु ।”

“कच्चान ! त्यसो भए तिमिले एउटा मात्र गुँदको घैंटो ल्याऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई बेलट्ट कच्चानले एउटा मात्र गुँदको घैंटो लिएर जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग यस्तो भने— “भन्ते ! गुँदको घैंटो ल्याएँ । अब म के गरूँ ?”

“कच्चान ! त्यसो भए तिमिले भिक्षुहरूलाई गुँद देऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई बेलट्ट कच्चानले भिक्षुहरूलाई गुँद दिएपछि भगवानलाई यस्तो भने— “भन्ते ! भिक्षुहरूलाई गुँद दिइसकेँ । अब धेरै गुँद बाँकी छ । भन्ते ! अब म के गरूँ ?”

“कच्चान ! त्यसो भए तिमिले भिक्षुहरूलाई जति चाहिन्छ, (यावदत्थं) त्यति गुँद देऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई भिक्षुहरूलाई जति चाहिन्छ, त्यति गुँद दिई भगवानसँग यस्तो भने— “भन्ते ! भिक्षुहरूलाई जति चाहिन्छ, त्यति गुँद दिएँ; अब पनि गुँद बाँकी छ । अब म के गरूँ ?”

“कच्चान ! त्यसो भए भिक्षुहरूलाई गुँदद्वारा सन्तर्पित गर ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई बेलट्ट कच्चानले भिक्षुहरूलाई गुँदद्वारा सन्तर्पित गरे । त्यहाँ केही भिक्षुले पात्रहरू भरे (केहीले) पानी छात्रीमा भरे (केहीले) थैलो भरे । अनि भिक्षुहरूलाई गुँदद्वारा सन्तर्पित गरी बेलट्ट कच्चानले भगवानसँग यस्तो भने— “भन्ते ! भिक्षुहरूलाई गुँद दिइसकें । अब धेरै गुँद बाँकी छ । भन्ते ! अब म के गरूँ ?”

“कच्चान ! त्यसो भए तिमीले बचेकाहरूलाई (विधासादानं) गुँद देऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई बेलट्ट कच्चानले भगवानसँग यस्तो भने— “भन्ते ! बचेको खानेहरूलाई गुँद दिएँ, अब धेरै गुँद बाँकी छ । भन्ते ! अब म के गरूँ ?”

“कच्चान ! त्यसो भए बचेको खानेहरूलाई जति चाहिन्छ, (यावदत्थं) त्यति देऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई बेलट्ट कच्चानले बचेको खानेहरूलाई जति चाहिन्छ, गुँद दिई भगवानसँग यस्तो भने— “भन्ते ! बचेको खानेहरूलाई गुँद दिएँ, अब धेरै गुँद बाँकी छ । भन्ते ! अब म के गरूँ ?”

“कच्चान ! त्यसो भए बचेको खानेहरूलाई गुँदद्वारा सन्तर्पित गर ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई बेलट्ट कच्चानले वचेको खानेहरूलाई गुँदद्वारा सन्तर्पित गरे । त्यहाँ वचेको खाने केहीले भाँडा (कोलम्बो) र घैँटो भरे, (केहीले) डालामा र पोल्टामा (उच्छङ्गे) पनि भरे । अनि वचेको खानेहरूलाई गुँदद्वारा सन्तर्पित गरेर बेलट्ट कच्चानले भगवानसँग यस्तो भने— “भन्ते ! वचेको खानेहरूलाई गुँदद्वारा सन्तर्पित गरें । अब धेरै गुँद बाँकी छ । भन्ते ! अब म के गरूँ ?”

“कच्चान ! देवलोक मारलोक सहित ब्रह्मलोक^१, श्रमण सहित ब्राह्मण प्रजा तथा देवसहित मनुष्यहरूमा कसैले यो गुँद खाएर पचाउन सक्ला भन्ने म ठान्दिन । सिवाय तथागत वा तथागत श्रावकले । कच्चान ! त्यसैले त्यो गुँद हरियो (घाँस) नभएको ठाउँमा अथवा प्राणी नभएको पानीमा बगाइदेऊ^२ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई बेलट्ट कच्चानले त्यो गुँदलाई प्राणी नभएको पानीमा बगाइदिए । अनि त्यो

-
१. यहाँ ‘देवलोक मारलोक सहित ब्रह्मलोक’ आदि भनेको अर्थ बु. ब्रा. भा-२, पृ. ७८ को पादटिप्पणीमा, पृ. २२१ को पादटिप्पणीमा र पृ. ३३६ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।
 २. त्यसबखत त्यो बाँकी गुँदमा देवताहरूले सूक्ष्म ओजरसहरू राखिदिएका थिए । त्यसैले भगवानले यस्तो भन्नु भएको हो भनी सम. पा. III. पृ. ११५९ ले उल्लेख गरेको छ ।

गुँद पानीमा राख्दा 'चिच्चिट चिटचिट' गरी त्यसबाट आवाज आई धुँवा निस्कने जस्तै बाफ पनि निस्क्यो । जस्तै दिनभरी घाममा तातेको फाली पानीमा राख्दा 'चिच्चिट चिटचिट' गरी आवाज निस्कने हो त्यस्तै गरी त्यो गुँद पानीमा राख्दा 'चिच्चिट चिटचिट' गर्न थालेको थियो ।

अनि **बेलटठ कच्चान** संविग्न र लोमहर्षित भई जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि, भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका **बेलटठ कच्चानलाई** भगवानले आनुपूर्विक्कथा भन्नुभयो । जस्तै— दानकथा, ... ^१ प्रकाश पार्नुभयो । जब भगवानले **बेलटठ कच्चानको चित्त** कल्य, मृदु, नीवरण रहित, हर्षित तथा प्रसन्न भयो भनी जान्नुभयो तब जुन आफैले प्राप्त गर्नु भएको बुद्धहरूको धर्म हो (सामुक्कंसिका धम्मदेसना) त्यो धर्म प्रकाश पार्नुभयो— 'दुःख समुदय, निरोध तथा मार्ग ।' अनि जस्तै न मैलेको शुद्ध-वस्त्रमा राम्ररी रङ्गले समात्छ त्यस्तै गरी **बेलटठ कच्चानलाई** उसै आसनमा विरज, वीतमल, धर्मचक्षु उत्पन्न भयो— 'जे जति समुदय धर्महरू हुन् ती सबै निरोध धर्म हुन् ।' अनि दृष्टधर्मी, प्राप्तधर्मी, विदित धर्मी भई धर्मको गहिराइलाई बुझी, शंकारहित, निश्चिन्त तथा वैशारदचमा पुगी शास्ताको धर्मलाई अवबोध गर्नकोनिमित्त कसैको भरमा पर्न नपर्ने भएपछि, उनले भगवानलाई यस्तो भने—

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. गृ. भा-२, पृ. १०० मा उल्लेख भए अनुसार पढ्नु ।

“धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते !! जस्तै भन्ते ! घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा वा ढाकेकोलाई उघारिदिंदा वा बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिंदा वा अँध्यारोमा तेलको दियो राखिदिंदा— चक्षु हुनेले रूप देख्दछ— त्यस्तै गरी भगवानले मलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पार्नु भयो । भन्ते ! अब म भगवानको शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षसङ्घको पनि । आजदेखि भगवानले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

द. भद्रक गामणि

प रि च य

यी भद्रक गामणि (= ग्रामणी) मल्ल जनपदको उरुवेलकप्प भन्ने निगमवासी हुन् । यिनका चिरवासी भन्ने एक पुत्र थिए भन्ने कुरा अगाडिको मूल सूत्रवाट प्रष्ट हुन्छ ।

एक समय भगवान बुद्ध त्यस निगममा बसिरहनु भएको बेलामा 'दुःखको समुदय र त्यसको निरोध सम्बन्धी उपदेश गर्नुहोस्' भनी यी भद्रक गामणिले अनुरोध गर्दा भगवानले उनलाई यसै जीवनसँग तुलना गरी उदाहरण सहित प्रत्यक्षरूपले त्यस विषयमा कुरा बताउनु भयो । यो उपदेश सुनेर भद्रक गामणिलाई दुःखको मूल जरो 'छन्द' अर्थात् 'इच्छा' नै रहेछ भन्ने कुरा प्रतीत भएपछि उनले भगवानको प्रशंसा गरे । अरू विशेष कुराहरू यहाँ अगाडि अनुदित मूल सूत्रवाटै हुने छन् ।

X

X

X

मूल सूत्र—

१—दुःख र समुदयको निरोध बताउनुहोस्

एक समय भगवान मल्ल (जनपद) को उरुवेलकप्प भन्ने मल्लहरूको निगममा वस्नु भएको थियो^१ । अनि भद्रक गामणि जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका भद्रक गामणिले भगवानलाई यस्तो भने—

“भन्ते ! भगवानले मलाई दुःखको समुदय र त्यसको निरोध सम्बन्धी उपदेश गर्नु भए बेश हुने थियो ।”

“गामणि ! यदि मैले तिमीलाई अतीतलाई लिएर दुःखको समुदय र निरोध सम्बन्धी कुरा बताऊँ भने— त्यहाँ तिमीमा ‘अतीत समयमा रहेको रहेछु’ भन्ने शंका र विमति हुनेछ । गामणि ! यदि मैले तिमीलाई अनागतलाई लिएर दुःखको समुदय र निरोध सम्बन्धी कुरा बताऊँ भने— त्यहाँ तिमीमा ‘अनागत समयमा रहनेछु’ भन्ने शंका र

१ सं. नि. III. पृ. २८९ : भद्रकसुत्तं, गामणिसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. १०३; र
ोमनमा: ‘भद्रगक’; स्याममा: ‘गन्धभक’ ।

विमति हुनेछ। गामणि ! अतः यहाँ बसेका तिमीलाई यहीं नै दुःख समुदय र निरोध सम्बन्धी उपदेश गर्नेछु। त्यो सुन राम्ररी मनमा राख भन्नेछु।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भद्रक गामणिले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए। अनि भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

“गामणि ! उरुवेलकप्पमा तिम्रा त्यस्ता मानिसहरू छन् के जसलाई वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा तिमीलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास होस् ? यसमा तिमी के भन्दछौं ?”

“भन्ते ! उरुवेलकप्पमा मेरा त्यस्ता मानिसहरू छन् जसलाई वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा मलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास हुन्छ ?”

“गामणि ! उरुवेलकप्पमा तिम्रा त्यस्ता मानिसहरू पनि छन् के जसलाई वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा तिमीलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास हुन्न ?”

“भन्ते ! उरुवेलकप्पमा मेरा त्यस्ता मानिसहरू छन् जसलाई वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा मलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास हुन्न ।”

“गामणि ! के हेतु र के प्रत्यय हो त जसले गर्दा उरुवेलकप्पमा बस्ने केही मानिसहरूको वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा तिमीलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास हुन्छ ?”

“भन्ते ! उरुवेलकप्पमा बस्ने जुन मेरा मानिसहरूको वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा मलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास हुन्छ— तिनीहरू प्रति मेरो छन्दराग छ । भन्ते ! उरुवेलकप्पमा बस्ने जुन मानिसहरूको वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा मलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास हुन्न— उनीहरू प्रति मेरो छन्दराग छैन ।”

“गामणि ! जुन कारणहरू तिमीले यहींका यहीं गम्भीररूपमा देख्यौं, विदित गर्थौं— त्यही कारणहरूद्वारा अतीतानागतको बारेमा पनि तरिका अपनाऊ— ‘जुनसुकै अतीतसमयमा दुःख उत्पन्न भयो— सबै ती छन्दमूलक हुन् र छन्द निदान हुन् । छन्द नै दुःखको मूल (= जरो) हो । जुनसुकै अनागत समयमा (दुःख) उत्पन्न हुनेछ सबै ती छन्द मूलक हुन् र छन्द निदान हुन् । छन्द नै दुःखको मूल (= जरो) हो ।”

“आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भूत हो, भन्ते ! ! ‘जुनसुकै दुःख उत्पन्न हुन्छ, सबै ती छन्दमूलक हुन् र छन्द निदान हुन्, छन्द नै दुःखको मूल (= जरो) हो ।’ भनी जुन कुरा भगवानले भन्नुभयो अहा ! यो कति सुभाषित हो । भन्ते ! चिरवासी भन्ने मेरो कुमार छ । उ बाहिर घरमा बस्छ^१ । भन्ते ! अनि सो म बिहान सबेरै उठेर (एक) पुरुषलाई पठाउँछु— ‘भणे ! जाऊ । चिरवासी कुमारलाई हेर ।’

१. नगर बाहिर शीत्य अध्ययनको निमित्त बस्छ भनिएको हो । सार. प. III.

पृ. १०३ : भद्रकसुत्तवण्णना, गामणिसंयुतं

भन्ते ! जबसम्म सो पुरुष फर्केर आउँदैन तबसम्म मलाई चिन्ता नै भइरहन्छ- ‘चिरवासी कुमारलाई कुनै बाधा नहोस्’ ।”

“गामणि ! चिरवासी कुमारको वधद्वारा, बन्धनद्वारा, नाशद्वारा अथवा निन्दाद्वारा तिमीलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास उत्पन्न हुन्छ के ? यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! मेरो चिरवासी कुमारको वधद्वारा, बन्धनद्वारा, नाशद्वारा । अथवा निन्दाद्वारा मेरो जीवन नै बरबाद हुन्छ भने मलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य र उपायास उत्पन्न नहोला भन्ने त सवालै उठ्दैन ।”

“गामणि ! यस कारणले पनि तिमीले बुझ्नुपर्छ कि- ‘जुनसुकै दुःखहरू उत्पन्न हुन्छन् ती सबै छन्द मूलक हुन् र छन्द निदान हुन् । छन्द नै दुःखको मूल (= जरो) हो ।’ गामणि ! जब तिमीले चिरवासी मातालाई देखेका थिएनौ र सुनेका थिएनौ त्यसबखत चिरवासी माता प्रति तिम्रो छन्द वा राग वा प्रेम थियो त ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! थिएन ।”

“गामणि ! देखिसकेपछि वा सुनिसकेपछि चिरवासी माता प्रति तिम्रो छन्द वा राग वा प्रेम भएको त ?”

“हो, भन्ते !”

“गामणि ! चिरवासी माताको वधद्वारा, बन्धनद्वारा, (हन)

नाशद्वारा अथवा निन्दाद्वारा तिमीलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास उत्पन्न हुन्छ त ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भन्ते ! मेरो चिरवासी माताको वधद्वारा, बन्धनद्वारा, (हन) नाश-द्वारा अथवा निन्दाद्वारा मेरो जीवन नै बरबाद हुन्छ भने मलाई शोक- परिदेव दुःख दौर्मनस्य र उपायास उत्पन्न नहोला भन्ने त सवालै उठ्दैन ।”

“गामणि ! यस कारणले पनि तिमीले बुभनुपर्छ कि- ‘जुनसुकै दुःखहरू उत्पन्न हुन्छन् ती सबै छन्द मूलक हुन् र छन्द निदान हुन् । छन्द नै दुःखको मूल (= जरो) हो’ ।”

Dhamma.Digital

९. मणिचूल गामणि

प रि च य

भगवान बुद्ध राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बसिर हनु भएको बेलामा एकदिन राजान्तपुरमा भेला भइरहेका राजपरिषद्का बीचमा 'श्रमण शाक्यपुत्रहरूले अर्थात् भिक्षुहरूले सुन चाँदी स्वीकार्छन् भन्ने विषयमा चर्चा उठ्यो। त्यसबखत यी मणिचूल गामणि (= ग्रामणी) पनि त्यस सभामा उपस्थित थिए। अनि यिनले 'श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी ग्रहण गर्नुहुन्न र ग्रहण गर्नु पनि हुन्न' भन्ने कुरा बताई परिषद्लाई सम्झाए।

पछि यस विषयमा भगवानको राय बुझ्नको निमित्त भगवान कहाँ गई भगवानसँग यिनले सोध्दा भगवानले पनि 'हुन्न' भन्ने कुरामा जोड दिनुभयो। जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ।

X

X

X

मूल सूत्र—

१—सुन चाँदी अनुरूप छैन

एक समय भगवान राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बसिरहनु भएको थियो^१ ।

त्यस समय राजान्तपुरमा बसेको र भेला भएको राजपरिषद्को बीचमा यस्तो कुरा उठ्यो— “श्रमण शाक्यपुत्रहरूको निमित्त सुन चाँदी अनुरूप छ (कप्पति), श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी (जातरूपरजतं) स्वीकार्छन् (सादियन्ति) र श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी प्रतिग्रहण गर्छन्^२ ।”

त्यस समय मणिचूल गामणि त्यस परिषद्मा बसेका थिए । अनि मणिचूल गामणिले त्यो परिषद्लाई यस्तो भने— “आर्यहो !

१. सं. नि. III. पृ. २८७ : मणिचूलकसुत्तं, गामणिसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. १०२ र चुल्ल. व. पा. पृ. ४१८ : मणिचूलगामणीकथा, सत्तसतिककखन्धकं ।

२. यहाँ ‘...स्वीकार्छन्...प्रतिग्रहण गर्छन्’ भन्नेको अर्थ ‘स्वीकार्नु हुन्छ... ग्रहण गर्नु हुन्छ’ भनी भन्नेको हो भनी बुझ्नु पर्छ

यस्तो नभन्नु होस्^१ । श्रमण शाक्यपुत्रहरूको निमित्त सुन चाँदी अनुरूप छैन, श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी स्वीकार्दैनन् र श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी प्रतिग्रहण गर्दैनन्^२ । श्रमण शाक्यपुत्रहरूले मणिसुवर्णहरू निक्षेप गरेका छन् र उनीहरू सुन चाँदीबाट दूर छन् ।” यसरी त्यो परिषद्लाई **मणिचूल गामणिले** सम्भाए ।

अनि **मणिचूल गामणि** जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका **मणिचूल गामणिले** भगवानलाई यस्तो भने— “भन्ते ! यहाँ राजान्तपुरमा बसेको र भेला भएको राजपरिषद्को बीचमा यस्तो कुरा उठ्यो— ‘श्रमण शाक्यपुत्रहरूको निमित्त सुन चाँदी अनुरूप छ, श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी स्वीकार्छन् र श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी प्रतिग्रहण गर्छन् ।’ यस्तो भन्दा— भन्ते ! मैले त्यो परिषद्लाई यस्तो भने— ‘आर्यहो ! यस्तो नभन्नुहोस् । श्रमण शाक्यपुत्रहरूको निमित्त सुन चाँदी अनुरूप छैन, श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी

१. उनलाई यस्तो लाग्यो कि— कुलपुत्रहरू प्रव्रजित हुँदा पुत्रदारहरू र सुन चाँदीहरू छाडेर प्रव्रजित हुन्छन् । अतः जुन वस्तुहरू त्यागेर प्रव्रजित हुन्छन् ती वस्तुहरू यिनीहरूले ग्रहण गर्न योग्य छैनन् । यसै नीतिमा बसेर उनले ‘आर्यहो ! यस्तो नभन्नु होस्’ भनी भनेका हुन् भनी सार. प. III. पृ. १०२ : मणिचूलकसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तले उल्लेख गरेको छ ।

२. यहाँ ‘स्वीकार्दैनन्...प्रतिग्रहण गर्दैनन्’ भन्नेको मतलव स्वीकार्नु हुन्न...ग्रहण गर्नु हुन्न भनिएको हो ।

स्वीकार्देनन् र श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी प्रतिग्रहण गर्देनन् । श्रमण शाक्यपुत्रहरूले मणि सुवर्णहरू निक्षेप गरेका छन् र उनीहरू सुन चाँदीबाट दूर छन् ।' भन्ते ! यसरी मैले त्यो परिषद्लाई सम्झाएँ । भन्ते ! यस्तो भन्ने म के भगवानको वादानुरूप भन्ने हुनेछु ? भगवानलाई मैले भूटो आरोप त लगाइन ? के मैले धर्मानुरूप भनेको छु ? धर्मानुसार भनिराखेको कुराको कुनै निन्दा त हुन गएन ?”

“ठीक छ **गामणि** ! यस्तो भन्ने तिमी (भगवानले) भनेका कुरा जस्तै भन्ने भएका छौ मलाई भूटो आरोप लगाएका छैनौ, धर्मानुरूप भनेका छौ र धर्मानुसार भनिराखेको कुनै कुराको निन्दा पनि भएको छैन । **गामणि** ! श्रमण शाक्यपुत्रहरूको निमित्त सुन चाँदी अनुरूप छैन (नकप्पति), श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी स्वीकार्देनन् (नसादियति), श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी प्रतिग्रहण गर्देनन् (नप्पटिग्गहन्ति), श्रमण शाक्यपुत्रहरूले मणि सुवर्णहरू निक्षेप गरेका छन् र उनीहरू सुन चाँदीबाट दूर छन् । **गामणि** ! जसको निमित्त सुन चाँदी अनुरूप हुन्छ उसको निमित्त पञ्चकामविषयहरू पनि अनुरूप हुन्छन् । **गामणि** ! जसलाई पञ्चकामविषयहरू अनुरूप हुन्छन्— **गामणि** ! अवश्य पनि त्यसलाई अ-श्रमण धर्म हो र अ-शाक्यपुत्रीय धर्म हो भनी विश्वास गर (धारेय्यासि^१) । **गामणि** ! बरु म यस्तो भन्दछु— तृण (= छाना

१ “यस्स खो, गामणि, जातरूपरजतं कप्पति, पञ्च पि तस्स कामगुणा कप्पन्ति । यस्स पञ्च कामगुणा कप्पन्ति, एकंसेन, गामणि, धारेय्यासि अस्समणधम्मो असक्यपुत्तिधम्मो”ति ।” सं. नि. III. पृ. २८९ : मणिचूलकसुत्तं, गामणिसंयुत्तं

हाल्ने खर) चाहनेले तृण खोज्नु पर्छ, काठ चाहनेले काठ खोज्नु पर्छ, गाडा चाहनेले गाडा खोज्नु पर्छ र पुरुष चाहनेले पुरुष खोज्नु पर्छ^१ ।
गामणि ! तर कुनै प्रकारले पनि म 'सुन चाँदी स्वीकार्नु पर्छ र खोजि गर्नुपर्छ' भनी भन्दिन^२ ।”

१. तृणादि खोज्नुपर्छ भनी- आफ्नो कुटीमा छाना हाल्नको निमित्त भिक्षुले तृणादि खोज्नुपर्छ भनिएको हो । काममा लगाउनको निमित्त मानिस खोज्ने भनिएको हो । सार. प. III. पृ. १०३ : मणिचूलकसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।
- २ “नत्वेवाहं, गामणि, केनचि परियायेन जातरूपंरजतं सादितब्बं परि येसितब्बंति वदामि ।” सं. नि. III. पृ. २८९ : मणिचूलकसुत्तं, गामणिसंयुत्तं ।

१०. मानदिन्न गृहपति

प रि च य

यी मानदिन्न गृहपति राजगृहवासी हुन् र यिनी अनागामी थिए भन्ने कुरा अगाडि अनुदित सूत्रको आधारमा भन्न सकिन्छ ।

एकदिन यिनी अस्वस्थ भई विरामी भइरहेका बेलामा यिनले राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा वसिरहनु भएका आनन्द महास्थविरलाई आफ्नो घरमा निम्तो गरे । अनि आनन्द महास्थविर आउनु भई वहाँले क्षमनीय छ छैन भनी यिनीसँग सोध्नुभयो । प्रत्युत्तर मा यिनले आफू अस्वस्थ भई विरामी भएको कुरा बताए र यो पनि भने कि “भन्ते ! विरामी भएता पनि मैले चारसतिपट्टान (भावना) लाई छाडेको छैन ।” यति मात्र होइन उनले आफूमा पाँच अधोभागीय संयोजनहरू नभएका कुरा पनि ज्ञापन गरे । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी मैले यिनलाई अनागामी हुन् भनी भनेको हुँ ।

X

X

X

...

मूल सूत्र—

१—बिरामी मानदिन्न गृहपति

एक समय आयुष्मान् आनन्द राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यस समय मानदिन्न गृहपति अस्वस्थ भई सारै बिरामी भई दुखित थिए । अनि मानदिन्न गृहपतिले (एक) पुरुषलाई बोलाए— “अम्भो पुरुष ! तिमी आऊ र जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा मेरो वचनले शीरले ढोग— ‘भन्ते ! मानदिन्न गृहपति अस्वस्थ भई सारै बिरामी भई दुखित छ । उ आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले ढोग्छ ।’ यस्तो पनि भन— ‘भन्ते ! आयुष्मान् आनन्दले अनुकम्पा राखी मानदिन्न गृहपतिको घरमा पाल्नु भए बेश हुने थियो’ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी मानदिन्न गृहपतिलाई प्रत्युत्तरदिई सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि

१. सं. नि. IV. पृ. १५२ : मानदिन्नसुत्तं, सतिपट्टानसंयुत्तं ।

आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको सो पुरुषले आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो भन्यो— ‘भन्ते ! मानदिन्न गृहपति अस्वस्थ भई सारै विरामी भई दुखित छन् । उनी आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले ढोग्दछन् ।’ यस्तो पनि भन्दछन्— ‘भन्ते ! आयुष्मान् आनन्दले अनुकम्पा राखी मानदिन्न गृहपतिको घरमा जानु भए वेश हुने थियो’ ।”

तूष्णीभावद्वारा आयुष्मान् आनन्दले स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ मानदिन्न गृहपतिको घर हो त्यहाँ आयुष्मान् आनन्द जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि विच्छाडराखेको आसनमा बस्नुभयो । बस्नुभएपछि आयुष्मान् आनन्दले मानदिन्न गृहपतिसँग यस्तो भन्नुभयो—

“गृहपति ! तिमीलाई क्षमनीय र यापनीय छ ? दुःख वेदना घटेर जान्छ कि बढेर आउँछ ? घटेर गएको देखिन्छ कि बढेर आएको देखिन्छ ?”

“भन्ते ! मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । मेरो दुःख वेदना बढेकै छ र घटेको छैन । बढेकै देखिन्छ र घटेको देखिँदैन । भन्ते ! यसरी दुःख वेदनाले पीडित भएर पनि यो लोकबाट (= यो शरीरबाट) अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त आतप्तयुक्त भई, ज्ञानवान् तथा स्मृतिमान् भई कायमा कायानुपश्यी भई म विहार गर्छु ।...वेदनामा वेदनानुपश्यी भई...चित्तमा चित्तानुपश्यी भई...तथा धर्ममा धर्मानुपश्यी भई म विहार गर्छु । भन्ते ! भगवानले जुन पाँच अधोभागीय संयोजन-

हरू^१ बताउनु भएको छ, भन्ते ! ती मध्ये कुनै पनि संयोजन ममा प्रहीण नभएको म देख्दिन ।”

“गृहपति ! तिम्रो निमित्त लाभ हो, गृहपति ! तिम्रो निमित्त सुलाभ हो !! गृहपति ! तिमीले अनागामी फलको व्याकरण गर्छौ ।”

-
१. पाँच अधोभागीय संयोजनहरू भनेका यी हुन्- (१) सत्कायदृष्टिसंयोजन, (२) विचिकित्सासंयोजन, (३) शीलव्रतपरामर्शसंयोजन, (४) कामच्छन्दसंयोजन र (५) व्यापादसंयोजन । विभं. पा. पृ. ४५२ : पञ्चकमातिकानिद्देशो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो, सं. नि. IV. पृ. ५९ : ओर म्भागियसुत्तं, मग्गसंयुत्तं ।

११. मेण्डक गृहपति

प रि च य

अङ्गुतरापमा चारिका गर्दा—मेण्डक श्रेष्ठी र उनकी भार्या चन्द्रपद्मा (= चन्द्रपद्मा) उनको पुत्र धनञ्जय श्रेष्ठी र बुहारी सुमना देवी, नातिनी विशाखा तथा नोकर पुण्ण (= पूर्ण) सहित ६ जनाको स्रोतापत्तिफल प्राप्त हुने उपनिश्रय सम्पत्ति देख्नुभई भगवान बुद्ध भद्रिय^१ (= भद्रिय) नगरमा जानुभयो र त्यहाँ जातियवनमा बस्नुभयो । अनि मेण्डक श्रेष्ठीले भगवान बुद्ध आउनु भएको खबर सुने^२ ।

किन यिनलाई मेण्डक श्रेष्ठी भनिएको हो ?

-
१. यो भद्रिय नगर अङ्गदेशमा पर्छ । धम्म. प. अ. क. पृ. १९० : विसाखायवत्थु, पुप्फवग्गो; अं. नि. अ. क. I. पृ. २१९ : विसाखा अथवा हेर्नू बु. म. भा-१, पृ. २० मा ।
 २. धम्म. प. अ. क. पृ. ५०८ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

.

यिनको घर पछाडि करीब आठ करीस^१ प्रमाण ठाउँमा हात्ती, घोडा तथा गोरु जत्रा सुवर्ण भेडाहरू एक अर्कालाई घँचेइदै पृथ्वीबाट निस्केका थिए । उनीहरूको मुखमा पञ्चरङ्गी धागाका डल्लाहरू थिए । घिउ, तेल, मधु तथा गुँद चाहिँदा अथवा वस्त्र र हिरण्यहरू चाहिँदा उनीहरूको मुखबाट धागोका डल्ला भिकिदिन्थे । अनि एउटा भेडाको मुखबाट निस्कने घिउ, तेल, मधु, गुँद तथा वस्त्र हिरण्यहरूबाट नै सार । जम्बुद्वीपका मानिसहरूलाई पुग्दथ्यो । त्यहाँदेखि यिनलाई 'मेण्डक श्रेष्ठी' भनिएको हो भनी धम्मपदइकथाले^२ उल्लेख गरेको छ ।

अतीत कथा

यिनको पूर्वकर्म के हो त ?

विपश्वी^३ बुद्धको पालामा यी मेण्डक श्रेष्ठी अवरोज भन्ने कुटुम्बिकको भाञ्जा थिए । यिनको नाम पनि मामाको नाम जस्तै अवरोज नै थियो । एकदिन यिनका मामाले शास्ताको निमित्त गन्धकुटी

-
१. ४ अम्मणको १ करीस हुन्छ । अभि. धा. प. गा. नं. १९७, यो एक जमीन नान्ने एक नापो विशेष हो । अथवा करीस प्रमाण जतिको धानको विउ रोप्न सक्ने ठाउँको प्रमाण हो ।
 २. पृ. ५०८ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।
 ३. विपश्वी बुद्ध भनेको दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर उन्नइसौं बुद्ध हुन् । बु. वं. पा. पृ. ३६३.

बनाउन थाले । त्यसबेला यिनी उनकहाँ गई “मामा ! हामी दुवैजना मिली गन्धकुटी बनाऔं” भनी निवेदन गरे । मामा चाहिले “म एकलैले असाधारण रूपले बनाउने छु” भनी भने । यो सुनेर भाञ्जा चाहिले “यदि यहाँ गन्धकुटी बनाइन्छ भने यहाँनिर ‘कुञ्जर शाला’ नामक एक भव्य शाला बनाउनु उचित हुनेछ” भन्ने सोची जङ्गलमा गई काठका सामानहरू ल्याए र एउटा स्तम्भमा सुन, एउटा स्तम्भमा चाँदी र एउटा स्तम्भमा मणि जडी शालाका जम्मै स्तम्भहरू, छानाका काठहरू तथा दैला र भ्यालहरूमा समेत अनेक प्रकारका सुन चाँदी रत्नहरू जडी गन्धकुटीको अगाडितिर तथागतको निमित्त सप्तरत्नहरू जडित ‘कुञ्जर शाला’ नामक एक भव्य शाला तयार पारे । शालाको छानामाथि गोलाकार स्तूप जस्तै बनाई त्यसमाथि मूगाको गजुर हाले ।

अनि त्यस शालाको मध्यभागमा रत्नमय मण्डप बनाई त्यसमाथि धर्मासन (= सिंहासन) राखे । त्यसका खुट्टाहरू रत्नमय थिए । त्यस्तै गरी चारैतिरको अडेस पनि । चारओटा सुवर्णमय भेडाका रूपहरू बनाई त्यसमाथि धर्मासनका खुट्टाहरूले टेकाएका थिए । दुइओटा सुवर्णमय भेडाका रूपहरू बनाई त्यसमाथि खुट्टा राख्ने पीरा राखे । ६ ओटा सुवर्णमय भेडाहरू बनाई मण्डप वरिपरि राखे । धर्मासनमा चाहिं पहिले धागोको डोरीले बुन्न लगाई त्यसपछि माभ्रमा सुवर्णको डोरीले बुन्न लगाई त्यसमाथि रेशमको पट्टिले बुन्न लगाएका थिए । अनि त्यसमाथि चन्दनको आसन राखे । यसरी ‘कुञ्जर शाला’ को काम सिध्याइसकेपछि शालाको उद्घाटन महोत्सव गर्दा अठसठ्ठी अजार (६८,०००) भिक्षुसङ्घका साथ शास्तालाई निम्त्याई चार महिनासम्म दान दिई अन्तिम

.

दिनमा त्रिचीवरहरू प्रदान गरे । त्यसमध्ये सबभन्दा नवक भिक्षुलाई एक हजार जाने चीवर प्राप्त भएको थियो ।

यसरी विपश्ची बुद्धको पालामा पुण्यकर्महरू गरी त्यहाँबाट च्युत भई देवमनुष्य लोकहरू विचरण गर्दै यस कल्पमा वाराणशीको एक महाधनी कुलमा जन्मलिई वाराणशी श्रेष्ठीको नामले प्रसिद्ध भए^१ ।

एकदिन उनी राजाको उपस्थानमा गइरहेको बेलामा बाटामा उनले एक जोतीषलाई भेटे । अनि उनले उनीसँग “आचार्य ! एकछिन बसी नक्षत्र हेर्नुहोस्” भनी भने । उनले पनि विचार गरे । अनि उनले “एक भय आउनेछ” भनी भने ।

“आचार्य ! कस्तो भय आउने छ ?”

श्रेष्ठी ! दुर्भिक्ष भय ।”

“कहिले आउंछ त ?”

“आजको तीनवर्ष पछि ।”

यति कुरा सुनेपछि श्रेष्ठीले तीब्ररूपले खेती गरे । घरमा भएको धनद्वारा अन्न खरीद गरे । साँढे बाह्रशय भकारीहरू बनाउन लगाई त्यसमा धान भरे । भकारीमा न अटेका धानहरू भाँडाहरूमा राखेर बाँकी रहेका धानहरू जमिनमाथि खाडल खनी राखे । त्यसबाट पनि बचेका धानहरू माटामा मिलाई लिउनु बनाई भित्तामा प्लाष्टर गरे ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५०८ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

पछि दुर्भिक्ष भएको बेलामा त्यस त्यस ठाउँहरूमा राखेका धानहरू भिक्दै खाँदै गर्दा भाँडाहरूमा राखेका धानहरू पनि क्रमशः सिद्धिदै गए । अनि उनले परिजनलाई बोलाई यस्तो भने—

“तात हो ! तिमीहरू पहाडतिर गई जीविका गर । सुभिक्ष हुने बेलामा फर्केर आउन चाहनेहरू फर्केर आओ र नचाहनेहरू उहीं बसी जीविका गर ।”

उनीहरूले त्यस्तै गरी । उनको साथमा सेवाटहल गर्ने पूर्ण भन्ने एक नोकर सहित पाँचजना मात्र बाँकी रहे । आफू आफ्नी भार्या, पुत्र, बुहारी र नोकर । जमिनमुनि गाडिराखेको धानहरू पनि सिद्धिए पछि भित्ताबाट लिउन् खुर्केर लिई त्यसलाई पानीमा भिजाउँदा पाएका धानहरूद्वारा जीविका गर्न थाले । भित्ताका धानहरू पनि सिद्धिएपछि एकदिन उनकी भार्याले भित्ताको तल तलको माटो खुर्की त्यसलाई पानीमा भिजाउँदा आधा आल्हक मात्र जति धान पाई त्यसलाई कुट्टा प्राप्त भएको एक कुरुवा जति चामललाई ‘चोरहरूले चोरेर लैजालान्’ भनी एउटा भाँडोमा राखी जमिनमुनि लुकाइराखिन् ।

एकदिन राजोपस्थानबाट फर्केका श्रेष्ठीले भने— “हे भद्रे ! सारै भोक लागेको छ, खानेकुरा केही छ के ?” भनी सोधे । अनि उनकी भार्याले “छैन नभनी” एक कुरुवा जति चामल छ” भनी भनिन् । “कहाँ छ त ?” भनी सोध्दा “चोरको डरले भुइँमा गाडि राखेकी छु”

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५०९ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

भनी भनिन् । “त्यसो भए त्यसलाई भिकी पकाऊ” भनी भने । “स्वामि ! यदि यागु पकाएको खण्डमा दुइपटकलाई पुग्ने छ र भात पकाएमा एकपटकलाई मात्र पुग्नेछ । अतः के गरूँ ?” भनी सोधिन् । “हामीहरूको अरू कुनै उपाय छैन । अब भात खाएर नै मर्नेछौं । अतः भात नै पकाऊ ।” यति कुरा सुनेर उनले भात पकाई पाँच भाग लगाई श्रेष्ठीको भाग अगाडि राखिदिइन् ।

त्यसबखत गन्धमादान पर्वतवासी एक प्रत्येक बुद्ध समापत्तिबाट उठ्नुभयो । समापत्तिमा बसिरहुँदा समापत्तिले बल गर्दा भोकले बाधा गर्दैन । समापत्तिबाट उठ्नेहरूलाई चाहिँ भोकको कारणद्वारा पेट पोलेको जस्तो हुन्छ र वहाँहरू भोजन लाभ हुने ठाउँ हेरेर भिक्षाटन् जानुहुन्छ । त्यसदिन दान दिनेलाई यदि प्रार्थना गरेमा सेनापति आदि स्थानहरूमध्ये कुनै सम्पत्ति पनि प्राप्त हुन सक्छ । अतः वहाँले पनि त्यस दिन कसले दान दिन सक्ला भन्ने विषयमा विचार गरी हेर्नु हुँदा सारा जम्बुद्वीपमा दुर्भिक्ष भइरहेको र ती श्रेष्ठीको घरमा पाँच जनाको निमित्त एक कुरुवा जति भात पकाइरहेको पनि देख्नुभयो । अनि वहाँले उनी श्रद्धालु भएको र आफूलाई भोजनद्वारा संग्रह गर्न सक्ने कुरा पनि थाहा पाउनु भई पात्र चीवर ग्रहण गरी महाश्रेष्ठीको घरमा दैलो अगाडि उभइरहेको दृश्यलाई देखाउनु भयो^१ ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५०९-१० : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

अनि आफ्नो घरको दैलो अगाडि प्रत्येक बुद्धलाई देखेवित्तिकै श्रेष्ठी सारै प्रसन्न भई “अघि दान नदिएको कारणले गर्दा आज यस्तो दुर्भिक्ष हेर्नुपर्थ्यो । यो भातले मलाई एकदिन रक्षा गर्न सक्ला । आर्यलाई दिएको दानले चाहिं अनेक कल्पकोटीसम्म मलाई हितसुख ल्याइदिन सक्ने छ ।” यति सोचेर आफ्नो भातको थाली पर सारी प्रत्येक बुद्धकहाँ गई पञ्चाङ्ग प्रतिष्ठितद्वारा वन्दना गरी वहाँलाई घरमा भियाई आसनमा बसाली वहाँको खुट्टा धोई सुवर्णमय पीरामा खुट्टा राख्न लगाए । अनि आफ्नो थालीको भात वहाँको पात्रमा राखिदिए । थालीको भात आधा र ाख्दा प्रत्येक बुद्धले हातले पात्र ढाक्नु भयो । अनि श्रेष्ठीले “भन्ते ! पाँचजनाको निमित्त पकाएको एक कुरुवा जतिको भातको पाँच भागको यो एक भाग हो । यसलाई दुई भाग गर्न सकिन्न । भन्ते ! मलाई यस लोकको संग्रह नगर्नुहोस् । यो भात सबै प्रदान गर्न चाहन्छु” भनी सबै भात वहाँको पात्रमा खन्याइदिए । यसरी भोजन प्रदान गरी उनले यस्तो प्रार्थना गरे

Dhamma.Digital

प्रार्थना

“भन्ते ! भविष्यमा जहाँ जहाँ जन्मिने छु त्यस त्यस ठाउँमा यसरी दुर्भिक्ष देख्न नपरोस् । अब उप्रान्त समस्त जम्बुद्वीपवासीहरूलाई पुग्ने गरी अन्न दिन सकूँ । आफ्नै हातले काम गरी जीवन बिताउन नपरोस् । साँढे बाह्रशय भकारीहरू सफा गरी शिर नुहाई त्यसको दैलोमा बसी माथितिर हेर्ने वित्तिकै रातो धान भरेर भकारी भरियोस् ।

जहाँ जहाँ जन्मिन्छ, त्यस त्यस ठाउँमा यिनै भार्या, यिनै पुत्र, यिनै बुहार
ी तथा यिनै नोकर (साथमा) होउन् ।”

उनकी भार्याले पनि— “मेरो स्वामी भोकले पीडित भई बसेको
बेलामा मैले खानामा खान सकिदैन” भन्ने सोचेर आफ्नो भात **प्रत्येक
बुद्धलाई** प्रदान गरी यसरी प्रार्थना गरिन्—

भन्ते ! अब उप्रान्त जहाँ जहाँ जन्म लिनेछु त्यस त्यस ठाउँमा
यसरी दुर्भिक्ष हेर्न नपरोस् । भातको भाँडोलाई अगाडि राखी सारा
जम्बुद्वीपका मानिसहरूलाई भात दिंदा पनि बसेको ठाउँबाट नउठुञ्जेलसम्म
मैले लिएको भाँडोमा भात नसकियोस् । यिनै स्वामी, यिनै पुत्र, यिनै
बुहारी र यिनै नोकर (साथमा) होउन् ।”

उनको पुत्रले पनि आफ्नो भाग भात **प्रत्येक बुद्धलाई** प्रदान गर
ी यसरी प्रार्थना गरे—

“अबदेखि यस्तो दुर्भिक्ष हेर्न नपरोस् । हजार रूपैयाँको एउटा
थैली लिएर समस्त जम्बुद्वीपवासी मानिसहरूलाई रूपैया दिएर पनि त्यो
मेरो थैली भरिइ नै रहोस् । यी मेरा माता पिता नै माता पिता होउन्, यिनै
मेरी भार्या होउन् र यिनै मेरा नोकर होउन् ।”

बुहारीले पनि आफ्नो भाग भात **प्रत्येक बुद्धलाई** प्रदान गरी
यसरी प्रार्थना गरिन्—

“अबदेखि यस्तो दुर्भिक्ष हेर्न नपरो । अन्न भरिएको एउटा डालो
अगाडि राखी समस्त जम्बुद्वीपका मानिसहरूलाई दिंदा पनि डालोमा अन्न
नसिद्धियोस् ।”

नोकरले पनि आफ्नो भाग भात प्रत्येक बुद्धलाई चढाई यस्तो प्रार्थना गर्‍यो—

“अबदेखि यस्तो दुर्भिक्ष हेर्न नपरोस् । खेत जोत्दा एकै जोताइबाट दायाँबाट तीनवटा र बायाँबाट तीनवटा तथा माझबाट एकवटा गरी जम्मा सातवटा जोताइ बराबर होस् ।”

यदि उसले त्यस दिन सेनापति वा अरू कुनै सम्पत्ति प्रार्थना गरेको भए सो सिद्ध हुने थियो । तर मालिक प्रतिको स्नहेको कारणले गर्दा “यिनीहरू नै मेरा मालिकहरू होउन्” भनी प्रार्थना गर्‍यो ।

सबैको प्रार्थना सिद्धिएपछि प्रत्येक बुद्धले “त्यस्तै होस्” भनी आशिर्वाद दिनु भई प्रत्येक बुद्ध गाथाद्वारा अनुमोदन गरी “यिनीहरूलाई मैले पनि चित्त प्रसन्न पार्नुपर्छ” भन्ने सोची “गन्धमादान पर्वतसम्म यिनीहरूले मलाई देख्नसक्नु” भनी अधिष्ठान गरी फर्केर जानुभयो । उनीहरू पनि प्रत्येक बुद्ध जानु भएको बाटो हेरेरै बसिरहे । अनि गन्धमादान पर्वतमा पुगेपछि प्रत्येक बुद्धले त्यो भोजन अरू पाँचशय प्रत्येक बुद्धहरूलाई बाँडिदिनुभयो । वहाँको प्रभावद्वारा त्यो भोजनले सबैलाई पुगेको थियो । उनीहरू पनि यसै हेरेरै बसिरहे^१ ।

अनि मध्यान्ह समय बितिसकेपछि श्रेष्ठीकी भार्याले भाँडो माझी छोपेर राखिन् । श्रेष्ठ पनि भोकले चूर भई लेटेर निदाए । अनि संध्या समयमा बिउँभेपछि उनले भार्यासँग भने— “सारै भोक लाग्यो भाँडोमा

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५१०-११ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

डढेर वचेको केही भात छ कि ?” भनी सोधे । आफूले भाँडो माभेर राखेको भए तापनि “छैन” नभनी “भाँडोमा हेरेर भन्नेछु” भनी उनी भान्सा खण्डमा गई भाँडो उघारेर हेरिन् । त्यसबखत अति सुगन्धित भातले भरिएको भाँडोको बिको उघारिन् । यो देखेर हर्षले गद्गद् भई उनले स्वामीलाई भनिन्— “भो स्वामी ! उठ्नु होस् । मैले भाँडो माभेर राखेको थिएँ । तर त्यो भाँडो अति सुगन्धित भातले भरिएको छ । पुण्य भनेको गर्नु नै पर्दो रहेछ । दान भनेको दिनु नै पर्दो रहेछ । स्वामी ! उठ्नु होस्, भात खानु होस् ।” यति भनी उनले बाबु छोरा दुवैलाई भात पस्किन् । उनीहरूले खाइसकेपछि सुतेर उठेको बुहारीसँग बसी भात खाई नोकर पूर्णलाई पनि भात दिइन् । भाँडोबाट पस्केको ठाउँबाट भात घट्टिनथ्यो । पन्यौले पस्केको ठाउँमा भात भरिएर नै आउँथ्यो । सोही दिनमै भकारी आदि ठाउँहरूमा पनि अधि राखे जस्तै जम्मैमा अन्न भरि एर आयो । अनि “श्रेष्ठीको घरमा अन्न उत्पन्न भयो, अन्न चाहनेहरू आएर अन्न लिएर जाऊन्” भनी घोषणा गराइदिए । मानिसहरूले उनको घर बाट अन्नहरू लिएर गए । जम्बुद्वीपवासी सबैले त्यस घरबाट पाएको अन्नबाट नयाँ जीवन पाए । अनि त्यहाँबाट च्युत भई उनी देवलोकमा उत्पन्न भए^१ ।

वर्तमान कथा

त्यसपछि देवलोक र मनुष्यलोकमा विचरण गर्दा गर्दै हाल बुद्ध

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५११ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

उत्पन्न भएको बेलामा उनी अङ्गदेशको भद्रिय (= भद्रीय) नगरको एक श्रेष्ठी कुलमा उत्पन्न भए । उनकी भार्या पनि महाभोगसम्पत्ति भएको कुलमा उत्पन्न भई वैश पुगोपछि श्रेष्ठिसँग विवाह भयो । पहिलेका पुत्र पनि उनकै पुत्र भए । बुहारी पनि उनकै बुहारी भइन् । नोकर पनि उनकै नोकर भयो । उनको पूर्व कर्मको प्रभावद्वारा उनको घरपछाडि माथि उल्लेख गरे जस्तै भेडाहरू जस्तै निस्केर आए ।

अनि एकदिन आफ्नो पुण्यः प्रभावको परीक्षा गर्ने विचार गरी यिनल साँढे बाह्रशय (१२५०) भकारीहरू सफापारी शिर निहाई दैलोमा बसी माथितिर हेरे । त्यतिखेरै तल सूत्रमा उल्लेख भए अनुसार राता धानहरू ओइरिई भकारीहरू सबै भरिए । त्यसपछि अरू बाँकी परिवारहरूको पुण्य-प्रभाव पनि परीक्षा गर्ने इच्छा गरी उनले भार्या पुत्रादिहरूलाई पनि “तिमीहरूको पुण्य-प्रभावको परीक्षा गर” भनी भने । अनि उनकी भार्या सर्वाभरणले अलंकृत भई सबैले हेर्दाहेर्दै चामल भरी भात पकाउन लगाई कोठाको दैलोमा लगाएको आसनमा बसी सुनको पन्यौ हातमा लिई “भात चाहनेहरू आऊन्” भनी घोषणा गराउन लगाई आए-आएका मानिसहरूको भाँडामा भरी भरी भात राखिदिन्थिन् । यसरी दिनभरी भात दिँदा पनि भाँडाको भात सिद्धिदैनथ्यो र बरु पन्यौले पस्केको ठाउँमा भात भरिएर नै आउँथ्यो । यसभन्दा अधिका बुद्धहरूलाई र भिक्षुसङ्घलाई देब्रे हातले भातको भाँडो लिई दाहिने हातले पन्यौ लिई पात्र भरी भरी भात दिएकी हुनाले उनको देब्रे हातमा पद्मको चिन्न र दाहिने हातमा चन्द्रमाको चिन्न देखिन्थ्यो । उनले अघि देब्रे हातले पानीको भाँडा लिई पानी छानी यताउता हिडी

भिक्षुहरूलाई पानी दिएकी थिइन् । त्यसैले उनको दाहिने पैतालामा चन्द्रमाको र देब्रे पैतालामा पद्मचिन्न देखिएको थियो । यसै कारणले गर्दा उनको नाम 'चन्द्रपद्म' (चन्द्रपद्मा) भन्ने रहन गएको हो । उनको पुत्रले पनि शिर नुहाई एकहजार रूपैयाँको थैली लिई 'रूपैयाँ चाहनेहरू आऊन्' भनी आए-आएमा मानिसहरूको भाँडाहरूमा भरी भरी रूपैयाँ हालिदिन्थे । त्यो थैलीमा हजारको हजारै रूपैयाँ रहेको थियो । उनकी बुहारी पनि सबै आभरणहरूले अलंकृत भई धानको डालो लिई खुला आँगनमा बसी 'अन्न चाहनेहरू आऊन्' भनी आए-आएकाका मानिसहरूका भाँडाहरूमा भरी भरी धान राखिदिन्थिन् । तर डालोमा जस्ताको तस्तै धान रहन्थ्यो । नोकर पनि सबै अलंकारले अलंकृत भई सुवर्णको जुवामा सुवर्णको डोरीले गोरुहरू बाँधी सुवर्णको छडी लिई दुबै गारुहरूलाई पाँच सुगन्धको पाँच औंलाको टीका लगाई (गन्धपञ्चङ्गुलिकानि दत्वा) सिडहरूमा सुवर्णको खोल हाली खेतमा गई हलो जोत्थ्यो । अनि एक हलोको जोताइबाट दायाँ र बायाँ तीन तीनवटा र माझमा एक गरी जम्मा सातवटा हलोको जोताइ भएर जान्थ्यो^१ । यसो हुन सक्नाको खास कारण यी सबैका पुण्यमय त्रिद्विको प्रभावले हो भनी पटिसम्भिदामगले^२, विसुद्धिमगले^३ तथा बुद्ध वंसद्वकथाले^४ उल्लेख गरेका छन् ।

जम्बुद्वीपका मानिसहरूले यी श्रेष्ठीकहाँबाट धान्य वा हिरण्यादिमध्येबाट जे चाहन्थे ती सबै लैजान्थे । यसरी यी श्रेष्ठी महानुभाव सम्पन्न थिए भनी धम्मपदद्वकथाले^१ उल्लेख गरेको छ ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५११-१२ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

२. पृ. ४७६ : दसइद्धिनिद्देशो, अ. क. पृ. ५०४.

३. पृ. २८५ : इद्धिविधानिद्देशो-१२.

४. पृ. २४ : निदानवण्णना ।

मेण्डकको मार्गफल लाभ

बिम्बिसारको राज्यमा यी मेण्डक श्रेष्ठी जस्ता अमृतभोगी कुबेर पतिहरू अरू पनि थिए भन्ने कुरा धम्मपदद्वकथा^२ र अङ्गुत्तरद्वकथामा^३ समुल्लेख भएका छन्। यिनीहरूमध्ये यी मेण्डक श्रेष्ठी सर्वश्रेष्ठ थिए^४।

यी मेण्डक गृहपतिका धनञ्जय भन्ने एक पुत्र र विशाखा भन्ने एक नातिनी थिए भन्ने कुरा माथि नै उल्लेख गरिसकेको छु।

१. पृ. ५१२ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो।

२. पृ. १९१ : विसाखायवत्थु, पुप्फवग्गो अथवा बु. रा. भा-१, पृ. ११ मा हेर्नु।

३. I. पृ. २२० : विसाखा मिगारमाता, एककनिपातवण्णना अथवा बु. रा. भा-१, पृ. मा हेर्नु।

४. धम्म. प. अ. क. पृ. १९० : विसाखायवत्थु, पुप्फवग्गो; अं. नि. अ. क. I. पृ. २१९ : विसाखामिगारमाता, एककनिपातवण्णना अथवा बु. म. भा-१, पृ. २० मा हेर्नु।

...

भगवान बुद्ध भद्रिय नगरमा आइपुग्नु भएको खबर सुनेर मेण्डक गृहपतिले ७ वर्षीया नातिनी विशाखालाई उनका ५०० दासीहरूका साथ बुद्धकहाँ पठाएका थिए । बुद्धसंगको प्रथम दर्शनभेटमै विशाखाले स्रोतापत्तिफल प्राप्त गरेकी थिइन्^१ ।

त्यसपछि मेण्डक गृहपति पनि भगवान बसिरहनु भएको भद्रिय नगरको जातियवनमा गएका थिए । त्यसैले अगाडि अनुदित मूल पालिमा “अनि मेण्डक गृहपति असल असल यानमा बसी असल असल यानहरूबाट भगवानको दर्शनार्थ भद्रियबाट निस्के” भनी उल्लेख भएको हो ।

यसरी गइरहेको बेलामा बाटामा आइरहेका केही तीर्थीइहरूले देखेर उनलाई “कहाँ जाँदै छौ ?” भनी सोध्दा उनले “बुद्धकहाँ” भनी भन्दा उनीहरूले बुद्धलाई ‘अक्रियवादी’ भन्ने लाञ्छना लगाई गृहपति त्यहाँ गइरहेकोमा ईर्ष्या गरेका थिए । यो कुरा सुनेर गृहपतिको मनमा बुद्ध प्रति भन् बढी श्रद्धा उत्पन्न भएको कुरा अगाडिको अनुदित मूल पालिबाट बुझिन्छ ।

धम्मपदट्ठकथा^२ त उनलाई त्यहाँ जानेबाबट रोकेका थिए भन्ने कुरा पनि उल्लेख गरेको छ । तैपनि उनी बुद्धकहाँ गइ नै हाले । गएर भगवानलाई वन्दना गरी एक छेउमा बसेका मेण्डक गृहपतिलाई

१. बु. म. भा-१, पृ. २०-२१.

२. पृ. ५१२ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

भगवानले आनुपूर्विकथा सुनाउनु भयो । जुन कुरा सुनेर उनले स्रोतापत्तिफल प्राप्त गरे^१ । त्यसैले अगाडिको मूल पालिमा “ ... दृष्टधर्मी, प्राप्ताधर्मी ...” भन्ने आदि लेखिएको हो । त्यसपछि उनले भगवानलाई आफू बाटामा आइरहेको बेलामा केही अन्यतीर्थीयहरूले भनेका कुरा सुनाएपछि भगवानले उनलाई यस प्रसंगमा धम्मपदको “सुदस्सं वज्जं अञ्जेसं, अत्तनोपन दुइसं” ...” अर्थात् अर्काको दोष देख्न सजिलो छ तर आफ्नो दोष देख्न भने गाह्रो छ भन्ने गाथा सुनाउनु भयो । यो उपदेश सुनेर धेरै मानिसहरूले स्रोतापत्तिफल प्राप्त गरे^२ ।

यसपछि मेण्डक गृहपतिले आजीवन बुद्धको शरण लिई उपासकत्व ग्रहण गरी भोलिको निमित्त भगवानलाई निस्तो गरी फर्केर गए । भोलिपल्ट उनको घरमा गई भोजन सिद्धिएपछि भगवानले उनका सबै परिवारहरूलाई उपदेश गर्नुभयो । उपदेशको अन्त्यमा मेण्डककी भार्या, पुत्र, बुहारी तथा नोकर सहित चारै जनाले स्रोतापत्तिफल साक्षात्कार गरे भन्ने कुरा अगाडि अनुदित मूल पालिमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

त्यसपछि मेण्डक गृहपतिले भगवानसँग भद्रिय नगरमा वसुञ्जेलसम्म नित्य भोजन स्वीकार गर्न प्रार्थना गरे । यस विषयमा

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५१२ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

२. धम्म. प. पा. मलवग्गो, गा. नं. २५२.

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ५१२ : मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

मनोरथपूरणीले^१ २ हप्तासम्म उनले भगवानलाई नित्य भोजन गराए भनी उल्लेख गरेको छ। तर धम्मपदट्ठकथाले^२ चाहिं ८ महिनासम्म नित्य भोजन गराए भनी उल्लेख गरेको छ।

त्यसपछि भद्रिय नगरमा इच्छानुसार वस्नु भई भगवान बुद्ध अङ्गुत्तरापको निमित्त चारिकार्थ जानुभयो। जब मेण्डक गृहपतिले भगवान अङ्गुत्तरापको निमित्त भद्रिय नगरबाट चारिकार्थ जानुभयो भन्ने कुरा सुने तब उनी साँढे बाह्रशय गाईहरू सहित अनेक खाद्य पदार्थ गाडामा लिई जहाँ भगवान भेटिनु हुनेछ त्यहाँ भगवानलाई तातो दूधले स्वागत गर्नेछु भनी गए। जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल पालिमा पनि समुल्लेख भएको छ। अनि उनले भगवानलाई बाटाको एक कान्तारमा भेटे। त्यसपछि उनले भगवान सहित भिक्षुसङ्घलाई भोजन सहित एक एक भिक्षुलाई एक एक गाईको दूध दुहाउन लगाई सम्मान गरे। यसै बखत उनले भगवानसँग कान्तारको बाटो लागेर जाने भिक्षुहरूले बाटो खर्च (पाथेय्यं) लिएर जानहुने अनुमति दिनुभए बेश हुने थियो भनी प्रार्थना गरे। यसै प्रसंगमा भगवानले भिक्षुहरूलाई पञ्चगोरस स्वीकार गर्ने र बाटो खर्च लिएर जाने कुराको अनुमति प्रदान गर्नुभयो। जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल पालिमा समुल्लेख भएको छ। यो शिक्षापद अर्थात् नियमलाई समन्तपासादिकाले^३

१. I. पृ. २२० : विसाखा मिगारमाता, एककनिपातवण्णना ।

२. पृ. १९१ : विसाखायवत्थु, पुप्फवग्गो ।

३. II. पृ. ६८३ : दसमनिस्सगिगयं ।

‘मेण्डक शिक्षापद’ भनी संज्ञा दिएको छ । अरू कुराहरू अगाडिको मूल पालिमै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन् ।

मेण्डक भन्ने नामहरू मध्ये जातक पालिमा^१ ‘मेण्डकपव्हजातक’ पाइन्छ । त्यसको अर्थकथामा चाहिं यस सम्बन्धमा कुराहरू जम्मै उम्मगजातक^२ को ‘मेण्डकपव्हो’ मा उल्लेख भएको छ भनी उल्लेख भएको छ ।

१. जा. पा. I. पृ. २४४, नं. ४७१.

२. जा. अ. क. VII. पृ. ३१५, नं. ५४६.

मूल पालि—

१—मेण्डक गृहपतिको ऋद्धि-प्रभाव

त्यस समय भद्रिय^१ (= भद्रीय) नगरमा मेण्डक गृहपति बस्दथे^२ । उनको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव^३ छ— उनी शिर नुहाई धान्यागार (= धान राख्ने कोठा) बढार्न लगाई दैलो बाहिर बस्दा आकाशबाट धानको धारा वैरी धान्यागार भरिन्छ । उनकी भार्यासँग यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ— एक आल्हकको^४ भात र एकै सूपव्यञ्जन लिएर बसी दाश-कामदार पुरुषहरूलाई पस्कन्छिन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म त्यो सिद्धिन्न उनको पुत्रको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ । एक हजारको थैलो

-
१. यो भद्रिय नगर अङ्गदेशको एक नगर हो । मनो. र. पू. I. पृ. २१९ :
विसाखा, एककनिपात ।
 २. महा. व. पा. पृ. २५४ : मेण्डकगृहपतिवत्थु, चम्पेय्यस्वन्धकं ।
 ३. ऋद्धि भनेको कुनै कार्य सिद्ध गर्ने साधन हो । अलौकिक सिद्धि पनि हो ।
यी दशप्रकारका छन् । हेतू बु. गृ. भा-२, पृ. २६१ मा ।
 ४. 'आल्हक' को अर्थ दिदै सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३१५ : कोकालिकसुत्तवण्णनाले
यसरी उल्लेख गरेको छ ।

लिएर बसी दाश-कामदार पुरुषहरूलाई ६ महिनाको तलब दिन्छन् । उनको हातमा थैलो छउञ्जेलसम्म रूपैयाँ सकिन्न । उनकी बुहारीको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- चार द्रोणी जति अट्ने एउटा डालो लिई बसी दाश-कामदार पुरुषहरूलाई ६ महिनाको भात (= चामल वा धान) दिन्छन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म डालोको (चामल वा धान) सिद्धिन्न । उनको दाशको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- एकै हलोको जोताइ जोत्दा सात जोताइ बराबर हुन्छ ।

अधि मगध राजा सेनिय बिम्बिसारले सुने- “हाम्रा राज्यको भद्रिय नगरमा मेण्डक गृहपति वस्दछन् । उनकी यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- उनी शिर नुहाई धान्यागार बढार्न लगाई दैलो बाहिर बस्दा आकाशबाट धानको धारा वैरी धान्यागार भरिन्छ । उनकी भार्यासँग यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- एक आल्हकको भात र एकै सूप व्यञ्जन लिएर बसी दाश-कामदार पुरुषहरूलाई पस्कन्छिन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म त्यो सिद्धिन्न । उनको पुत्रको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- एक हजारको थैलो लिएर बसी दाश-कामदार पुरुषहरूलाई ६ महिनाको तलब दिन्छन् । उनको हातमा थैलो छउञ्जेलसम्म रूपैयाँ सकिन्न । उनकी बुहारीको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- चारद्रोणी जति अट्ने एउटा

“मगध देशको चार पसर कोशल देशको एक पसर हुन्छ । कोशल देशको चार पसरलाई ‘आल्हक’ भन्दछन् ।”

अभि. धा. प. गा. नं. ४८२ मा पनि “आल्हको चतुरो पत्यं” भनी उल्लेख भएको पाइन्छ ।

डालो लिई बसी दाश-कामदार पुरुषहरूलाई ६ महिनाको भात (= चामल वा धान) दिन्छन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म डालोको (चामल वा धान) सिदिन्न । उनको दाशको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- एकै हलोको जोताइ जोत्दा सात जोताइ बराबर हुन्छ ।”

अनि मगध राजा सेनिय बिम्बिसारले एक सर्वार्थक महामात्यलाई बोलाई- “हे भणे ! हाम्रा राज्यको भद्रिय नगरमा मेण्डक गृहपति बस्दछन् । उनको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- ... उनकी भार्याको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- उनको छोराको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- ... उनकी बहारीको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- र उनको दाशको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ- एकै हलोको जोताइ जोत्दा सात जोताइ बराबर हुन्छ । भणे ! जाऊ यो कुरा बुझ । तिमीले देखेको मैले नै देखे जस्तै हुनेछ ।”

“हवस्, देव !” भनी ती महामात्य मगध राजा सेनिय बिम्बिसार लाई प्रत्युत्तर दिई चतुरङ्गिणी१ सेनाका साथ जहाँ भद्रिय नगर हो त्यहाँ गए । क्रमशः जहाँ भद्रिय नगर हो जहाँ मेण्डक गृहपति हुन् त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि मेण्डक गृहपतिसँग यस्तो भने

“हे गृहपति ! राजाले मलाई- “हे भणे ! हाम्रा राज्यको भद्रिय नगरमा मेण्डक गृहपति बस्दछन् । उनको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव

१. हात्ती, घोडा, रथ र सिपाही- यी चार अङ्गहरूलाई ‘चतुरङ्गिणी’ भनिएको हो । अभि. धा. प. गा. नं. ३५९.

छ— ...^१ । अतएव तिमी गएर यो कुरा बुझ । तिमीले देखेको मैले नै देखे जस्तै हुनेछ' भनी मलाई आज्ञा दिनु भएको छ । अतएव हे गृहपति ! तिम्रो ऋद्धि-प्रभाव हेर्न चाहन्छु ।”

अनि शिर नुहाई धान्यागार बढार्न लगाई **मेण्डक** गृहपति दैलो बाहिर बसे । त्यसबखत आकाशबाट धानको धारा वैरी धान्यागार भरियो । तिम्रो ऋद्धि-प्रभाव देखे । अब तिम्री भार्याको ऋद्धि-प्रभाव हेर्न चाहन्छु । अनि **मेण्डक** गृहपतिले आफ्नी भार्यालाई अद्वाए— “त्यसो भए तिमीले चतुरङ्गिणी सेनालाई भात पस्क ।” अनि मेण्डक गृहपतिकी भार्याले एक आल्हकको भात र एकै सूपव्यञ्जन लिई बसी चतुरङ्गिणी सेनालाई भात पस्कन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म भात सिद्धिएन । गृहपति ! तिम्री भार्याको ऋद्धि-प्रभाव पनि देखे । अब तिम्रो छोराको ऋद्धि-प्रभाव हेर्न चाहन्छु । अनि मेण्डक गृहपतिले आफ्नो छोरालाई बोलाई भने— “त्यसोभए तिमीले चतुरङ्गिणी सेनालाई ६ महिनाको वेतन देऊ ।” अनि **मेण्डक** गृहपतिले छोराको एकहजारको थैलो लिएर बसी चतुरङ्गिणी सेनालाई ६ महिनाको वेतन दिए । उनको हातमा थैलो छुञ्जेलसम्म रूपैयाँ सिद्धिएन । हे गृहपति ! तिम्रो छोराको ऋद्धि-प्रभाव पनि देखे । अब तिम्री बुहारीको ऋद्धि-प्रभाव हेर्न चाहन्छु । अनि **मेण्डक** गृहपतिले आफ्नी बुहारीलाई बोलाई भने— “त्यसोभए तिमीले यी चतुरङ्गिणी सेनालाई ६ महिनाको निमित्त भात

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. २१४ : मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

(= अन्न) देऊ ।” अनि मेण्डक गृहपतिकी बुहारीले चारद्वोणी जति अट्ने एउटा डाली लिई बसी चतुरङ्गिणी सेनालाई ६ महिनाको लागि भात (= अन्न) दिइन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म डालाको (अन्न) सिद्धिएन । हे गृहपति ! तिम्री बुहारीको ऋद्धि-प्रभाव पनि देखें । अब तिम्रो दाशको ऋद्धि-प्रभाव हेर्न चाहन्छु । स्वामी ! मेरो दाशको ऋद्धि-प्रभाव खेतमा गई हेर्नुपर्छ । गृहपति ! भइहाल्यो तिम्रो दाशको ऋद्धि-प्रभाव पनि देखें । अनि सो महामात्य चतुरङ्गिणी सेनाका साथ पुनः राजगृहमा फर्केर गए । अनि जहाँ मगध राजा सेनिय बिम्बिसार थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि मगध राजा सेनिय बिम्बिसारलाई जम्मै कुरा सुनाए ।

मेण्डक गृहपतिको उपासकत्व ग्रहण

अनि भगवान वैशाली इच्छानुसार विहार गर्नुभई साँढे बाह्रशय महान् भिक्षुसङ्घका साथ जहाँ भद्विय (नगर) हो त्यहाँ चारिकार्थ जानु भयो । अनि भगवान क्रमशः चारिका गर्दै जहाँ भद्विय नगर हो त्यहाँ पुग्नुभयो । भगवान त्यहाँ भद्विय नगरको जातिय वनमा बस्नुभयो । अनि मेण्डक गृहपतिले सुने कि—

“श्रमण गौतम शाक्यपुत्र कुलवाट प्रव्रजित भई भद्विय (नगर) मा आइपुग्नु भयो र भद्विय नगरको जातियवनमा बसिरहनु भएको छ । वहाँ भगवान गौतमको यस्तो कल्याण कीर्ति शब्द गुञ्जायमान

भएको छ— 'वहाँ भगवान अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न सुगत लोकविद् अनुत्तर पुरुषदम्यसारथी, देवमनुष्यहरूका शास्ता तथा बुद्ध भगवान हुनुहुन्छ। वहाँले यो लोकलाई— देवसहित मारसहित ब्रह्म सहित लोकलाई, श्रमण ब्राह्मण सहित प्रजालाई र देवसहित मनुष्यलाई^१— विशिष्ट प्रज्ञाद्वारा (अभिञ्जा) स्वयं साक्षात्कार गर्नुभएको धर्मको उपदेश गर्नुहुन्छ। वहाँले आदिकल्याण^२, मध्यकल्याण, पर्यवशानकल्याण तथा अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त, सबै परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ। वहाँहरू जस्ता अरहत्को दर्शन गर्नु कल्याणकर हुन्छे'।”

अनि मेण्डक गृहपति असल असल यानहरू तयार पार्न लगाई असल असल यानमा बसी असल असल यानहरूद्वारा भगवानको दर्शनार्थ **भद्रियबाट** निस्के। अनि केही तीर्थीयहरूले **मेण्डक गृहपतिलाई** टाढैदेखि आइरहेका देखे। देखेर मेण्डक गृहपतिलाई यस्तो भने—

“गृहपति ! तिमी कहाँ जाँदैछौ ?”

“भन्ते ! म श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जाँदैछु।”

“गृहपति ! के तिमी क्रियावादी भएर पनि अक्रियावादी श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जाँदैछौ ? गृहपति ! श्रमण गौतम अक्रियावादी हुनु,

१. यहाँ देवसहित आदि भन्नेको अर्थ बुभनको निमित्त बु. ब्रा. भा-२, पृ. ७८, २२१ र ३३६ को पादटिप्पणीमा हेर्नु।

२. यहाँ लेखिएका आदिकल्याण आदि शब्दहरूको अर्थ जान्नको निमित्त बु. ब्रा. भा-२, पृ. ८८ देखि ९५ सम्मको पादटिप्पणीमा हेर्नु।

अक्रियावादीको निमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र त्यसैद्वारा श्रावकहरूलाई शिक्षित पार्छन् ।”

अनि मेण्डक गृहपतिलाई— “यी तीर्थीयहरूले ईर्ष्या गरेको देखा त अवश्य पनि वहाँ भगवान अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ होला” भन्ने लाग्यो । अनि जति यान भूमि थियो त्यती यानबाट गई (त्यसपछि) यानबाट ओर्ली पैदल नै जहाँ भगवान हुनुहुन्छ, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि, भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मेण्डक गृहपतिलाई भगवानले आनुपूर्वीकथा भन्नुभयो । जस्तै— दानकथा ...^१ । अनि मेण्डक गृहपति दृष्टधर्मी, प्राप्तधर्मी, विदितधर्मी भई धर्मको गहिराईलाई बुझी, शंका रहित, निश्चिन्त तथा वैशारदचतामा पुगी शास्ताको धर्मलाई अवबोध गर्नको निमित्त कसैको भरमा पर्न नपर्ने भएपछि उनले भगवानसँग यस्तो भने—

“धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते ! ! ... आजदेखि मलाई भगवानले आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् । भन्ते ! भोलिको निमित्त भिक्षुसङ्घका साथ भगवानले मेरो भोजन पनि स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १७९ बेलट्ट कच्चानको कुरामा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

भगवानले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो । अनि भगवानले स्वीकार्नु भएको कुरा बुझी **मेण्डक गृहपति** आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

अनि त्यसरात बितेपछि **मेण्डक गृहपतिले** प्रणीत खादचभोज्यहरू तयार पार्न लगाई भगवानलाई समयको सूचना दिन पठाए— “भन्ते ! समय भयो भोजन तयार छ ।” अनि भगवान पूर्वाह्नसमयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ **मेण्डक गृहपतिको घर हो** त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छ्याइराखेको आसनमा भिक्षुसङ्घको साथ बस्नुभयो । अनि मेण्डक गृहपतिकी भार्या, पुत्र, बुहारी र दाश पनि जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । उनीहरूलाई भगवानले **आनुपूर्वीकथा** भन्नुभयो । जस्तै— दानकथा ... । अनि उनीहरू सबै दृष्टधर्मी, विदितधर्मी भई ... शास्ताको धर्मलाई अवबोध गर्नको निमित्त कसैको भरमा पर्न नपर्ने भएपछि उनीहरूले भगवानसँग यस्तो भने— “धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते !! ... आजदेखि हामीलाई भगवानले आजीवन शरणमा आएका उपासकहरू हुन् भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।” त्यसपछि बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई प्रणीत खादच-भोज्यहरू आफ्नै हातले सन्तर्पित तथा सम्प्रवारित गरी भोजन सिध्याई भगवानले पात्र एक छेउमा राख्नु भएपछि **मेण्डक गृहपति** एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका **मेण्डक गृहपतिले** भगवानसँग यस्तो भने—

“भन्ते ! जतिसम्म भगवान **भद्वियमा** बस्नु हुनेछ त्यतिसम्म बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई म नित्य भोजन चढाउनेछु ।”

अनि मेण्डक गृहपतिलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पारी भगवान आसनबाट उठी फर्कनु भयो ।

पञ्चगोरसको अनुमति

अनि भद्रिय (नगर) मा इच्छानुसार वस्तुभई मेण्डक गृहपतिसँग नसोधी साँढे बाह्रशय महान् भिक्षुसङ्घका साथ भगवान जहाँ अङ्गुत्तराप हो त्यहाँ चारिकार्थ जानुभयो । अनि मेण्डक गृहपतिले सुने कि—

“भगवान साँढे बाह्रशय महान् भिक्षुसङ्घका साथ चारिका गर्दै जहाँ अङ्गुत्तराप हो त्यहाँ जानुभयो ।”

अनि मेण्डक गृहपतिले दाश र कामदारहरूलाई आज्ञा दिए—
 “भणे ! त्यसोभए धेरै नून, तेल, चामल तथा खादचहरू गाडामा राखी आऊ । साँढे बाह्रशय गोपालकहरू साँढे बाह्रशय गाईहरू लिएर आऊ । जहाँ भगवानलाई देख्नेछु त्यहाँ (भगवानलाई) तातो दूधको धाराले भोजन गराउनेछु । अनि मेण्डक गृहपतिले भगवानलाई बाटोको बीच एक कान्तारमा भेट्टाए । अनि मेण्डक गृहपति जहाँ भगवान हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ गएर भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएको मेण्डक गृहपतिले भगवानसँग यस्तो भने— “भन्ते ! भिक्षुसङ्घ सहित भोलिको निमित्त मेरो भोजन भगवानले

स्वीकार्नु होस् ।” भगवानले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार्नु भयो । अनि भगवानले स्वीकार्नु भएको कुरो बुझी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी मेण्डक गृहपति फर्के ।

अनि त्यसरात बितेपछि, **मेण्डक गृहपतिले** प्रणीत खादच-भोज्यहरू तयार पार्न लगाई भगवानलाई समयको सूचना दिन पठाए— “भन्ते ! समय भयो भोजन तयार छ ।” अनि भगवान पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ मेण्डक गृहपतिको खुवाउने ठाउँ हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि विच्छ्रचाइराखेको आसनमा भिक्षुसङ्घका साथ भगवान बस्नुभयो । अनि **मेण्डक गृहपतिले** साँढे बाह्रशय गोपालकहरूलाई आज्ञा दिए— “भणे ! त्यसोभए एक एकवटा गाई लिएर एक एकजना भिक्षुकहाँ उभिइरहू । तातो दूधको धाराले भोजन गराउने छु ।” अनि **मेण्डक गृहपतिले** बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले प्रणीत खादच-भोज्यहरू सन्तर्पित तथा सम्प्रवारित गराए तथा तातो दूधको धाराले पनि । भिक्षुहरू संकोचमानी दूध ग्रहण गर्दैनन् । “भिक्षुहो ! दूध ग्रहण गर र भोजन गर ।” अनि बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई **मेण्डक गृहपतिले** प्रणीत खादच-भोज्यहरू र तातो दूधको धाराद्वारा आफ्नै हातले सन्तर्पित र सम्प्रवारित गराए । अनि भोजन सिध्याई भगवानले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि **मेण्डक गृहपति** एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मेण्डक गृहपतिले भगवानलाई यस्तो भने— “भन्ते ! बाटामा पानी नभएका र खादच वस्तुहरू नभएका कान्तारहरू पनि छन् । बाटो खर्च (पाथेय्य) विना जानु गाह्रो छ । भन्ते ! भगवानले भिक्षुहरूलाई बाटो खर्चको अनुमति दिनु भए बेश हुने

थियो ।” अनि मेण्डक गृहपतिलाई भगवाने धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजिन र सम्प्रहर्षित पार्नु भई आसनबाट उठी भगवान जानुभयो । अनि यसै प्रसंगमा र यसै कारणमा धार्मिक कथा सुनाई भगवाले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो

“भिक्षुहो ! पञ्चगोरस— दूध, दही, मही, मक्खन र घ्यूको अनुमति दिन्छु । भिक्षुहो ! वाटामा पानी नभएका र खादच वस्तुहरू नभएका कान्तारहरू पनि छन् । बाटो खर्च विना जानु गाह्रो छ । भिक्षुहो ! बाटो खर्च खोज्ने अनुमति दिन्छु— चामल चाहनेलेचामल, मुगी चाहनेले मुगी, मास चाहनेले मास, नूत चाहनेले नून, गुँद चाहनेले गुँद, तेल चाहनेले तेल र घ्यू चाहनेले घ्यू । भिक्षुहो ! श्रद्धा सम्पन्न मानिसहरू छन् । उनीहरूले कप्पियकारक^१ को हातमा हिरण्य दिइराखेका हुन्छन्— ‘यसबाट आर्यहरूलाई अनुरूप (कप्पियं) चाहिएको देऊ ।’ भिक्षुहो ! त्यसबाट जो कप्पिय (= अनुरूप) छ, त्यो स्वीकार्ने (सादितुं) अनुमति दिन्छु । भिक्षुहो ! तर कुनै प्रकारले पनि सुन चाँदी (जातरूपरजतं) स्वीकार्नु पर्छ र खोजी गर्नु पर्छ भनी म भन्दैन ।”

१. ‘कप्पियकारक’ भनी त्यो पुरुषलाई भनिन्छ, जसले भिक्षुको आवश्यक कामकाज पूरा गरिदिन्छ ।

१२. योधाजीव गामणि

प रि च य

योधाजीव भनेर युद्धद्वारा जीविका गर्ने पुरुषलाई भनिएको हो । यी योधाजीव गामणि (= ग्रामणी) एकदिन बुद्धकहाँ गएर उनले अधि अधिका आचार्य र प्राचार्यहरूसँग सुनेको 'युद्धमा मारिने पुरुष 'परिजात' भन्ने स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ' भन्ने कुराको सम्बन्धमा प्रश्न सोधेका थिए । भगवानले चाहिं त्यसको उत्तर दिन चाहनु भएको थिएन । तर बार बार जोर गरेपछि भगवानले 'स्वर्गमा उत्पन्न हुनुहो सट्टा नरकमा उत्पन्न हुन्छन्' भन्ने कुरा उनलाई बताउनु भयो । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित सूत्रमा प्रष्टसँग उल्लेख भएकै छन् ।

X

X

X

...

योधाजीव भन्ने केही नामहरू

- (१) योधाजीव (गामणि)– यिनै गामणिको कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरिदिएको छु ।
- (२) योधाजीव (गामणि)– यो वर्ग अङ्गुत्तरनिकायको तिक-निपातको चौधौँ वर्ग हो । अं. नि-३, पृ. २६४.
- ३) योधाजीव (वग्गो)– यो वर्ग अङ्गुत्तरनिकायको पञ्चक-निपातको आठौँ वर्ग हो । अं. नि-५, पृ. ३४५.
- (४) योधाजीव (सुत्त)– यो सूत्र अङ्गुत्तरनिकायको तिक-निपातको योधाजीव वग्गमा उल्लेख भएको पाइन्छ । अं. नि-३, पृ. २६४.

यस सूत्रमा भगवानले तीन अङ्गले युक्त हुने पुरुष राजाको योद्धा हुन योग्य हुन्छ, भन्ने कुराको दृष्टान्त दिदै तीन अङ्गले युक्त हुने भिक्षु सम्मान योग्य हुन्छ, भनी भन्नुभएको छ ।

- (५) योधाजीव (सुत्त)– यो सूत्र पनि अङ्गुत्तरनिकायको चतुक्कनिपातको ब्राह्मण वग्गमा उल्लेख भएको पाइन्छ । अं. नि- ४, पृ. १८१.

यस सूत्रमा भगवानले चार अङ्गले युक्त हुने पुरुष राजाको योद्धा हुन योग्य हुने जस्तै चार अङ्गले युक्त हुने भिक्षु सम्मान योग्य हुन्छ, भनी भन्नुभएको छ ।

- (६) (पठम) योधाजीव (सुत्तं)— यो सूत्र पनि यिनै अङ्गुत्तर-निकायको पञ्चकनिपातको योधाजीव वग्गमा उल्लेख भएको छ। अं. नि-५, पृ. ३४५.

यस सूत्रमा भगवानले पाँच प्रकारका योधाजीव भए जस्तै भिक्षुहरू पनि पाँच प्रकारका छन् भन्ने कुरा बताउनु भएको छ।

- ७) (दुतिय) योधाजीव (सुत्तं)— यो सूत्र पनि अङ्गुत्तरनिकायको पञ्चकनिपातको योधाजीव वग्गमा उल्लेख भएको छ। अं. नि-५, पृ. ३५४.

यस सूत्रमा भगवानले पाँच प्रकारका योधाजीवहरू भए जस्तै पाँच प्रकारका भिक्षुहरू पनि छन् भन्ने कुरा बताउनु भएको छ।

- ८) योधाजीव (सुत्तं)— यसै सूत्रको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ। सं. नि. III. पृ. २७४ : गामणिसंयुत्तं।

X

X

X

मूल सूत्र—

१—युद्धमा मरे स्वर्ग पुगिन्छ

अनि योधाजीव (= युद्धद्वारा जीविका गर्ने) गामणि जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका योधाजीव गामणिले भगवानसँग यस्तो भने—

“भन्ते ! मैले अघि अधिका योधाजीव आचार्य प्राचार्यहरूले भनेका कुरा सुनेको छु कि— ‘जो योधाजीव संग्राममा उत्साहित हुन्छ र बल देखाउँछ— त्यस्तो उत्साहित हुने र बल देखाउनेलाई अरूले मारि दिन्छन् र ज्यान लिन्छन् । मरण भएपछि उ ‘परिजात’ भन्ने देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ ।’ यस सम्बन्धमा भगवान के भन्नुहुन्छ ?”

“गामणि ! भइहाल्यो यो कुरा छाडिदेऊ; मसँग यो कुरा नसोध ।”

१. सं. नि. III. पृ. २७४ : योधाजीवसुत्तं, गामणिसंयुत्तं ।

२. स्याममा : ‘सरजितानं; रोमनमा : ‘सरञ्जितानं’ र अट्टकथामा : ‘सरजित’ ।

दोश्रो पटक पनि...तेश्रो पटक पनि योधाजीव गामणिले भगवानसँग यस्तो भने—

“भन्ते ! मैले अधि अधिका योधाजीव आचार्य प्राचार्यहरूले भनेका कुरा सुनेको छु कि— ‘जो योधाजीव संग्राममा उत्साहित हुन्छ र बल देखाउँछ— त्यस्तो उत्साहित हुने र बल देखाउनेलाई अरूले मारि दिन्छन् र ज्यान लिन्छन् । मरण भएपछि उ ‘परिजात’ भन्ने देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ ।’ यस सम्बन्धमा भगवान के भन्नुहुन्छ ?”

“गामणि ! ‘भइहाल्यो यो कुरा छाडिदेऊ; मसँग यो कुरा नसोध’ भनी भन्दा पनि म मुक्त हुन सकिन भने— गामणि ! त्यसोभए तिमीलाई म बताउने छु । गामणि ! जो त्यो योधाजीव संग्राममा उत्साहित हुन्छ र बल देखाउँछ— उसको चित्त पहिले नै— ‘यी सत्वहरू मारियुन् वा बन्धित होउन् वा उच्छिन्न होउन् वा विनाश होउन् वा बाँकी नरहुन्’ भनी दूषित भएको हुन्छ, खराब दिशातिर लागेको हुन्छ । अनि उत्साहित हुने र बल देखाउने उसलाई अरूले मारिदिन्छन् र ज्यान लिन्छन् । अनि शरीर छाडी मृत्युपछि— जहाँ ‘परिजात’ भन्ने नरकलोक हो— उ त्यहाँ उत्पन्न हुन्छ । यदि उसले— ‘जो योधाजीव संग्राममा उत्साहित हुन्छ र बल देखाउँछ— त्यस्तो उत्साहित हुने र बल देखाउनेलाई अरूले मारिदिन्छन् र ज्यान लिन्छन् अनि मरण पछि उ ‘परिजात’ भन्ने देवलोकहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ’ भन्ने विश्वास गर्छ भने— यो उसको गलत विश्वास हुनेछ । गामणि ! गलत विश्वास

हुनेको (मिच्छादिद्विकस्स) दुइ गतिहरू मध्येमा कुनै एक गति हुन्छ-
नरकयोनी वा तीर्यक्योनी- भनी म भन्दछु।”

यस्तो भन्नु हुँदा आँखाबाट आँसु बघाई योधाजीव गामणि रुन-
थाले।

“गामणि ! भइहाल्यो यो कुरा छाडिदेऊ यो कुरा मसँग नसोध
भनी भन्दा पनि म तिमीबाट मुक्त हुन सकिन।”

“भन्ते ! जुन कुरा भगवानले मलाई सुनाउनु भयो म त्यस
कुराबाट रोएको होइन। भन्ते ! बल्कि अघि अधिका योधाजीव आचार्य
प्राचार्यहरूको- ‘जो त्यो योधाजीव संग्राममा उत्साहित हुन्छ र बल
देखाउँछ- त्यस्तो उत्साहित हुने र बल देखाउनेलाई अर्काले मारिदिन्छन्
र ज्यान लिन्छन्। अनि मरणपछि उ ‘परिजात’ भन्ने देवताहरूको
सहवासमा उत्पन्न हुन्छ’ भन्ने कुराबाट म धेरै समयसम्म छकिँएँ, ठगिँएँ
तथा मोहित भएँ।”

“भन्ते ! धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते ! जस्तै घोप्टेकोलाई
उत्तानो पारिदिँदा वा...आँखा हुनेले रूप देख्ने हो- त्यस्तै गरी भगवानले
मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो। अब म भगवानको शर-
णमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि। आजदेखि भगवानले मलाई आजीवन
शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस्।”

१३. राजगृहसेठ

प रि च य

आजसम्म प्रकाशनमा आइसकेका बुद्धकालीन ग्रन्थहरूमा 'राजगृहवासी श्रेष्ठी' वा 'राजगृह श्रेष्ठी' अथवा 'राजगृहका एक सेठ' भन्ने नामहरू ठाउँ ठाउँमा उल्लेख भइसकेका छन् । जस्तै—

बु. म. भा-१, पृ. २७७ : उत्तरानन्दमाता उपासिकामा 'राजगृहको सेठ' भन्ने बु. प. भा-१, पृ. २० : पूरण काश्यपमा 'राजगृहका एक सेठ' भन्ने र उही पृ. १६६ मा 'राजगृह सेठले' भन्ने तथा बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ४८८ : भद्राकुण्डलकेशा स्थविरामा 'राजगृहवासी एक सेठकी छोरी' भन्ने आदि । यी ठाउँहरूमा उल्लेख भएका राजगृहवासी सेठहरूका कुरामाथि विचार गर्दा यिनीहरू भिन्नाभिन्नै पात्रहरू हुन् भन्ने कुरा प्रष्टसँग देखिन्छ ।

यसको अलावा बु. गृ. भा-१, पृ. ३० : अनाथपिण्डकमा 'राजगृहवासी सेठकी बहिनी...' भन्ने उही पृ. ३७३ : जीवक वैदयमा 'राजगृहवासी सेठलाई' भन्ने; धम्मपदट्टकथा पृ. ४९० : पुण्णाय-

वत्थुमा 'पूर्णा भन्ने राजगृह सेठकी दाशीको कारणमा' (पुण्णं नाम राजगहसेट्टिनो दासिं आरब्भ) भन्ने र यहाँ अगाडि अनुदित मूल पालिमा उल्लिखित 'राजगृहको सेठ' (राजगृहको सेट्ठी) भन्ने आदि कुराहरूमा विचार गर्दा यी सबै एकै पात्र हुन् भन्न सकिन्छ ।

किनभने- यी सबैका कुराहरूमा 'राजगहको सेट्टि' र 'राजगहकस्स' भन्ने पालि शब्द पाइन्छ । जसको अर्थ क्रमशः 'राजगृहको श्रेष्ठी' वा 'राजगृहको श्रेष्ठी' र 'राजगृहवासीको' वा 'राजगृहवासी श्रेष्ठीको' भन्ने अर्थ हुन्छ । यसैको आधारमा उक्त सबै ठाउँहरूमा लेखिएका कुराहरू एकै पात्रका हुन् भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ । यिनै कुरालाई आधार मानेर प्रस्तुत 'राजगृहको सेठ' को केही परिचय दिने प्रयास गरेको छु ।

'राजगृहको सेठ' वा 'राजगृहवासी सेठ' अथवा 'राजगृह सेठ' भन्नाले पदको नाम व्यक्त हुन्छ, व्यक्तिको नाम होइन । जस्तै राजगृहवासी सुमन सेठलाई पछि गएर 'राजगृहको सेठ' भनेर पनि उल्लेख भएको पाइन्छ^१ ।

अतः अगाडि अनुदित मूल पालिमा उल्लिखित 'राजगृहको सेठ' भन्ने जुन नाम हो त्यो पनि पदकै नाम हो र व्यक्तिको नाम होइन । यिनको व्यक्तिगत नाम के हो भन्ने कुरा पालि साहित्यमा कतै उल्लेख भएको भेटिएको छैन ।

१. हेर्नु वु. म. भा-१, पृ. २६७ र २७७ : उत्तरानन्दमाता उपासिकामा ।

प्रस्तुत राजगृहको सेठ उनै सेठ हुन् जसकी बहिनी अनाथपिण्डिक सेठले विवाह गरेका थिए^१। यिनी महाधनी मात्र होइनन् श्रद्धासम्पन्न पनि थिए ।

जातकट्टकथाको 'सिरि जातक'^२ अनुसार अनाथपिण्डिक सेठकी भार्याको नाम 'पुण्यलक्षणदेवी' (पुञ्जलक्खणदेवि) हो ।

बुद्ध भगवान बुद्ध भई धर्मचक्र प्रवर्तन गरिसक्नु भएपछि सर्वप्रथम राजगृहमा आउनु भएको बेलामा यिनले बुद्धलाई आफ्नो घरमा निम्त्याई भोजन गराएका थिए । यसै समयमा यिनका ज्वाँई अनाथपिण्डिक सेठ पनि राजगृहमा आइपुगेका थिए र यिनकै मुखबाट 'बुद्ध' भन्ने शब्द सुनी प्रफुल्लित भई अनाथपिण्डिकले सर्वप्रथम बुद्धको दर्शन राजगृहमै गरेका थिए^३ ।

राजगृहसेठलाई सातौँ वर्षदेखि टाउको दुख्ने रोग लागेको थियो । पछि जीवक वैद्यले टाउकोको अपरेशन गरी रोग निको पारिदियो^४ ।

१. हेर्नु बु. गृ. भा-१, पृ. ३० मा ।

२. जा. अ. क. I-II पृ. ६४९ : सिरिजातकं, D. P. P. II. नं. २८४; पृ. २९८.

३. यस सम्बन्धका कुराहरू बु. गृ. भा-१, पृ. ३० मा हेर्नु ।

४. हेर्नु बु. गृ. भा-१, पृ. ३७३ : शल्यचिकित्सा ।

यी सेठकी पूर्णा (पुण्णा) भन्ने एक दाशी थिइन् । यिनले एकदिन बुद्धसँग बाटामा भेट हुँदा त्यसबखत आफूमा भएको रुक्खासुक्खा एउटा रोटी बुद्धलाई प्रदान गरेकी थिइन् । अनि उहीँ उभिइएरै बुद्धको उपदेश सुनी यिनी स्रोतापन्ना भएकी थिइन्^१ । बुद्धले उनलाई धम्मपदको 'सदा जागरमानानं...' ^२ भन्ने गाथाद्वारा उपदेश गर्नुभएको थियो ।

भगवान बुद्धले भिक्षुहरूको निमित्त शयनासन सम्बन्धी अर्थात् विहार सम्बन्धी कुनै नियम बनाउनु भन्दा अगाडि भिक्षुहरू जङ्गलमा, गुफामा, रुखमुनि तथा पर्वत आदि स्थानमा बस्दथे । एकदिन यी श्रेष्ठी वेणुवनको उदचानमा घुम्न जाँदा त्यस त्यस ठाउँमा बसिरहेका भिक्षुहरू आ-आफ्ना ठाउँबाट निस्की संयत इन्द्रिय लिई आइरहेका देखेर उनको मन प्रसन्न भई उनीहरूको निमित्त बस्ने ठाउँ 'विहार' बनाइदिने इच्छागरी भिक्षुहरू कहाँ गई यो कुरा भने । अनि भिक्षुहरूले यस विषयमा भगवानसँग सोधेर बताउनेछौं भनी जवाफ दिए । त्यसपछि भिक्षुहरूले यो कुरा बुद्धसँग निवेदन गर्दा बुद्ध भगवानले पाँच प्रकारका घरहरू अर्थात् विहारहरू स्वीकार्ने अनुमति दिनुभयो । अनि त्यसपछि भिक्षुहरूले यो कुरा राजगृहसेठलाई सूचित गरे । उनले एकै दिनमा साठी (६०) वटा बस्ने घरहरू (विहारहरू) बनाई बुद्ध सहित भिक्षुसङ्गलाई निम्तो गरी भगवानको आज्ञामुताविक 'आएका र नआएका

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ४९१ : पुण्णायवत्थु, कोधवगो ।

२. धम्म. प. पा. गा. नं. २२६ : कोधवगो ।

चतुर्दिशाका भिक्षुहरूको निमित्त' भन्ने उद्देश्य गरी उनले ती सबै घरहरू भगवानलाई समर्पित गरे । जुन कुराहरू अगाडि अनुदित मूल पालिमै उल्लेख भएका छन् ।

मूल सूत्र—

१—विहारहरू दान

त्यस समय बुद्ध भगवान राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो^१ । त्यस समय (सम्म) भगवानले भिक्षुहरूको निमित्त शयनासन सम्बन्धी (कुनै) विधान बनाउनु भएको थिएन (अपञ्चत्तं होति) । ती भिक्षुहरू जहाँ पायो त्यहीं बस्दथे— जङ्गलमा, रुखमुनि, पर्वतमा, कन्दरामा, पहाडी गुफामा, श्मशानमा, जङ्गलको बाटोमा, खुला ठाउँमा र परालपुञ्जमा (= परालको कुन्युमा) । उनीहरू समयमै (= विहान सवेरै) त्यस त्यस ठाउँबाट अर्थात्— जङ्गलबाट, रुखमुनिबाट, पर्वतबाट, कन्दराबाट, पहाडी गुफाबाट, श्मशानबाट, जङ्गलको बाटोबाट, खुला ठाउँबाट र परालपुञ्ज (= परालको कुन्यु) बाट सुन्दर गमनागमनले, सुन्दर अवलोकन विलोकनले, सुन्दर (हात खुट्टा) खुम्च्याउने पसानेले अधोचक्षुले तथा ईर्यापथ सम्पन्न भई बाहिर निस्कन्थे । त्यस समय **राजगृहसेठ**

१. चुल्ल. व. पा. पृ. २३९ : विहारानुजानना, सेनासनक्खच्चकं, अ. क. III. पृ. १२९८.

(राजगृहको सेट्टी) समयमै उदचानमा गए । अनि राजगृहवासी सेठले ती भिक्षुहरू समयमै त्यस त्यस ठाउँबाट अर्थात्— जङ्गलबाट, रुखमुनिबाट, पर्वतबाट, कन्दराबाट, पहाडी गुफाबाट, श्मशानबाट, जङ्गलको बाटोबाट, खुला ठाउँबाट र परालपुञ्जबाट सुन्दर गमनागमनले, सुन्दर अवलोकन विलोकनले, सुन्दर खुम्च्याउने पसानेले अधोचक्षुले तथा ईर्यापथ सम्पन्न भई बाहिर निस्केका देखे । देखेर (उनको) चित्त प्रसन्न भयो । अनि **राजगृहको सेठ** ती भिक्षुहरू कहाँ गए । गएर ती भिक्षुहरूसँग यस्तो भने— “भन्ते ! यदि मैले विहार बनाएँ भने मेरो विहारमा (तपाईंहरू) बस्नु हुने छ के ?”

“गृहपति ! भगवानले विहार सम्बन्धी (कुनै) विधान बनाउनु भएको छैन (न अनुञ्जाता) अर्थात् विहार सम्बन्धी (कुनै) अनुमति दिनु भएको छैन ।”

“भन्ते ! त्यसोभए भगवानसँग सोधेर मलाई भन्नुहोस् ।”

“हुन्छ, गृहपति !” भनी **राजगृहको सेठलाई** प्रत्युत्तर दिई ती भिक्षुहरू जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवानसँग यस्तो भने—

“भन्ते ! **राजगृहका सेठ** विहार बनाउन चाहन्छन् । भन्ते ! यस विषयमा हामीले कस्तो गर्नुपर्ला ?” अनि यसै प्रसंगमा, यस विषयमा भगवानले भिक्षुहरूलाई धार्मिक कथा सुनाउनु भई सम्बोधन गर्नुभयो—

“भिक्षुहो ! पाँच प्रकारका शयनासनहरूको अनुमति दिन्छु (अनुजानामि) । जस्तै- (१) विहार, (२) अड्ढयोग (= गरुड जस्तै टेढो घर), (३) प्रासाद^१, (४) हम्मिय (= आकाशमाथि उठेको प्रासाद) र (५) गुफा^२ ।”

त्यसपछि ती भिक्षुहरू जहाँ राजगृहसेठ थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि राजगृहका सेठलाई तिनीहरूले यस्तो भने—

“गृहपति ! भगवानले विहारहरूको अनुमति दिनुभयो । अब जस्तो समय ठान्छौ (गर) ।”

अनि राजगृहसेठले एकै दिनमा साठीवटा विहारहरू तयार पारे । अनि ती साठीवटा विहारहरू तयारपारी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका राजगृहसेठले भगवानसँग यस्तो भने—

“भन्ते ! भोलिको निमित्त भिक्षुसङ्घका साथ भगवानले मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।”

भगवानले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो । अनि भगवानको

१. लामो खालको घर । सम. पा. III. पृ. १२९८.

२. गुफा चार प्रकारका छन्- (१) ईटको गुफा, (२) ढुंगाको गुफा, (३) काठको गुफा र (४) माटोको गुफा । सम. पा. III. पृ. १२९८ : विहार अनुजाननकथा, सेनासनक्खन्धकं ।

स्वीकृति बुझेर राजगृहसेठ आसनबाट उठी अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

अनि त्यस रात बितेपछि राजगृहसेठले प्रणीत खादचभोज्यहरू तयार पार्न लगाई भगवानलाई समयको सूचना दिन पठाए— “भन्ते ! समय भयो भोजन तयार छ ।” अनि भगवान पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ राजगृहसेठको निवासस्थान हो त्यहाँ पुग्नु भएपछि बिच्छुचाइराखेको आसनमा भिक्षुसङ्घका साथ भगवान बस्नु भयो । त्यसपछि आफ्नै हातले प्रणीत खादच-भोज्यहरू सन्तर्पित र सम्प्रवारित गरी भोजन सिद्धिएपछि भगवानले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि राजगृहसेठ एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका राजगृहसेठले भगवानसँग यस्तो भने—

“भन्ते ! यी साठीवटा विहारहरू पुण्य चाहने र स्वर्ग चाहनेले तया पारेका हुन् । भन्ते ! ती विहारहरूको सम्बन्धमा मैले के गरुं ?”

“गृहपति ! त्यसोभए ती साठीवटा विहारहरू आएका र नआएका चतुर्दिशाका भिक्षुहरूको निमित्त प्रतिष्ठित गर ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानलाई प्रत्युत्तर दिई राजगृहवासी सेठले ती साठीवटा विहारहरू आएका र नआएका (आगतानागत) चतुर्दिशाका भिक्षुसङ्घको निमित्त प्रतिष्ठित गरे । अर्थात् प्रदान गरे—

अनि राजगृहसेठलाई भगवानले यी गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गर्नुभयो—

.

१. “सीतं उण्हं पटिहन्ति ततो बालमिगानि^१ च ।
सरीसपे^२ च मकसे सिसिरे चा पि वट्टियो ॥”
२. “ततो वातातपो^३ घोरो^४ सञ्जातो^५ परिहञ्जति ।
लेणत्थं च सुखत्थं च भायितुं च विपस्सितुं ॥”
३. “विहारदानं सङ्गस्स अगं बुद्धेन^६ वण्णितं ।
तेसं अन्नं च पानं च वत्थसेनासनानि च ।
ददेइय अजुभूतेसु विप्पसन्नेन चेतसा ॥”
४. “विहारे कारये रम्मे वासयेत्थ बहुस्सुते ।
तेसं अन्नं च पानं च वत्थसेनासनानि च ।
ददेय्य उजुभूतेसु विप्पसन्नेन चेतसा ॥”
५. “ते तस्स धम्मं देसेन्ति सब्बदुक्खपनूदनं ।
यं सो धम्मं इधञ्जाय परिनिब्बन्ति अनासवा^{ति} ॥”

-
१. स्याममा : ‘बालमिगानि’ ।
 २. सिंहल, स्याम र रोमनमा : ‘सिरिसपो’ ।
 ३. सिंहलमा : ‘वातातपे’ ।
 ४. सिंहलमा : ‘घोरे’ ।
 ५. सिंहलमा : ‘सञ्जाते’ ।
 ६. सिंहलमा : ‘बुद्धेहि’ ।

अर्थ—

१— “जाडो र गर्मीलाई हटाउँछ, क्रूर जानवरहरूबाट पनि बचाउँछ; सर्प, लामखुट्टे र शिशिर ऋतुको हावा र वर्षाद्बाट पनि बचाउँछ।”

२— “डरलाग्दो हुरी र गर्मीबाट बचाउँछ, बस्नको निमित्त, ध्यान गर्नको निमित्त र विपश्यना भावना गर्नको निमित्त पनि सुखप्रद हुन्छ।”

३, ४, ५— “सङ्गलाई विहार दान दिनु ‘अग्र’ हो भनी बुद्धद्वारा पनि वर्णित छ^१। आफ्नो हितलाई ध्यानमा राख्ने पण्डित पुरुषले रमणीय विहारहरू बनाई त्यसमा बहुश्रुतहरू राखी उनीहरूको निमित्त अन्न, पान, वस्त्र तथा शयनासनको प्रबन्ध गरी ऋजु भएका (सङ्ग) लाई प्रसन्न चित्तले दान दिनु। उनीहरूले (= सङ्गले) उनलाई (= दातालाई) सबै दुःखबाट मुक्त हुने उपदेश दिन्छन् र जुन धर्मोप-

१. त्यसैले सं. नि. I. पृ. ३० : किंददसुत्तं, देवतासंयुत्तंमा यस्तो भनिएको हो—

“सो च सब्बददो होति, यो ददाति उपस्सयं ।
अमत्तंददो च सो होति, यो धम्ममनुसासति ॥”

.

देशलाई अवबोध गरी उनी यसै जन्ममा अनास्रवी भई परिनिर्वाण पनि हुन सक्छन् ।”

त्यसपछि राजगृहको सेठलाई यी गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गर्नुभई भगवान आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो ।

१४. रासिय गामणि

प रि च य

एक राश प्रश्न सोध्ने भन्ने अर्थले संगायनकारक स्थविरहरूले 'रासिय' भन्ने नाम राखेका हुन् भनी संयुक्तअट्टकथाले^१ उल्लेख गरेको छ । गामणि (= ग्रामणी) भनेको गाउँको प्रमुख हो ।

एकदिन यी रासिय (= राशीय) गामणि भगवानकहाँ गएर 'भन्ते ! तपाईंले सबै तपस्याको निन्दा गर्नुहुन्छ रे सबै तपस्वीहरूको रुक्ष जीवनलाई पनि अपवाद गर्नुहुन्छ रे भनी भन्दछन् । के यी कुरा सत्य हो ?' भनी प्रश्न सोधेका थिए । भगवानले 'यो कुरा सत्य होइन' भनी उत्तर दिनुभयो । त्यसपछि वहाँले रासिय गामणिलाई मध्यम मार्गको उपदेश दिनुभयो । त्यसपछि तीन प्रकारका विषय भोग गर्ने मानिसहरू भएका कुरा, विषय भोग गर्नेहरू मध्ये तीन कारणले निन्दनीय हुने मानिसहरू भएका कुरा, तीन प्रकारका रुक्ष जीवीहरू भएका कुरा र अन्त्यमा तीन प्रकारले क्लेशहरूलाई जरता पार्ने

१. सं. नि. अ. क. III. पृ. १०३.

(= निस्कृत्य पार्ते) सम्बन्धका कुराहरू बताउनु भयो । यसपछि, रासिय गामणि भगवानको उपदेशद्वारा प्रभावित भएर बुद्धको आजीवन शरणमा गई उनको उपासकत्व पनि ग्रहण गरे । जुन कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा प्रष्ट रूपले उल्लेख भएका छन् ।

मूल सूत्र—

१—भगवानले सबै तपस्याको निन्दा गर्छन् रे !

अनि रासिय (राशीय) गामणि जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए^१ । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका रासिय गामणिले भगवानसँग यस्तो भने—

“भन्ते ! मैले यस्तो सुनें कि— ‘श्रमण गौतम सबै तपस्याको निन्दा गर्छन्, सबै रुक्षजीवी तपस्वीहरूको निश्चयरूपले अपवाद गर्छन् र निन्दा पनि ।’ भन्ते ! जसले— ‘श्रमण गौतम सबै तपस्याको निन्दा गर्छन्, सबै रुक्षजीवी तपस्वीहरूको निश्चयरूपले अपवाद गर्छन् र निन्दा पनि ।’ भनी भन्छने— भन्ते ! के तिनीहरू भगवानको वादानुरूप

१. सं. नि. III. पृ. २९९ : रासियसुत्तं, गामणिसंयुत्तं, अ. क. III. पृ.

१०३.

मल्ल देशको उरुवेलकप्प भन्ने मल्लहरूको निगममा बसिरहनु भएको बेलामा भगवानले यो उपदेश गर्नुभएको हो भन्ने कुरा सं. नि. III. पृ. २८९ : भद्रकसुत्तंवाट थाहा हुन्छ ।

.

भन्दछन् ? के भगवानलाई भूटो आरोप त लगाएनन् ? धर्मानुरूप भन्दछन् ? सकारण भनिराखेको कुनै कुराको निन्दा त हुँदैन ?”

“गामणि ! जसले- ‘श्रमण गौतम सबै तपस्याको निन्दा गर्छन्, सबै रुक्षजीवी तपस्वीहरूको निश्चयरूपले अपवाद गर्छन्’ भनी भन्दछन्- उनीहरूले मैले भने बमोजिम भन्दैनन्, उनीहरूले असत्य, तुच्छ तथा भूटा कुराद्वारा मलाई भूटो आरोप लगाउँछन् ।”

मध्यममार्ग- “गामणि ! प्रव्रजित हुनेहरूले यी दुइ अन्तहरू (= कोट्टासहरू = खण्डहरू) सेवन गर्नु हुन्न- (१) जो यो कामविषयमा र कामसुखमा प्रलिप्त हुनु- जो हीन, ग्राम्य, पृथग्जनिक, अनार्य तथा अनर्थ सहित छ; (२) जो यो आत्मपीडाको निमित्त संलग्न हुनु- जो दुःख, अनार्य तथा अनर्थ सहित छ । यी नै दुइ अन्तमा नगई तथागतले मध्यमप्रतिपदा (= बीचको बाटो) लाई अभिसम्बोध (= प्रत्यक्षीकरण) गरेको हो- जसले चक्षु (= प्रज्ञाचक्षु) प्रदान गर्छ, ज्ञान (= सत्यज्ञान) प्रदान गर्छ । गामणि ! त्यो मध्यम प्रतिपदा कुन हो त- जो तथागतले अभिसम्बोधि गरेको छ र जसले चक्षुप्रदान गर्छ, ज्ञान प्रदान गर्छ, उपशम प्रदान गर्छ, अभिज्ञा प्रदान गर्छ, सम्बोधि प्रदान गर्छ र

-
१. ‘आत्मपीडाको निमित्त संलग्न हुनु’ भनेको आफ्नो शरीरलाई दुःख कष्ट दिने भनिएको हो । सार. प. III. पृ. १०३ : रासियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।

किन यहाँ कामसुखलाई, आत्मपीडालाई तथा मध्यमप्रति-

पदालाई लिएका हो त ? भनी उक्त अट्टकथाले प्रश्न गरेको छ । उत्तरमा यस्तो लेखेको छ

प्रथमतः कामभोगीहरूलाई देखाउनको निमित्त यहाँ कामसुखलाई लिइएको हो । तपस्या गर्नेहरूलाई देखाउनको निमित्त यहाँ आत्मपीडालाई लिइएको हो । तीनै निर्जर कारणहरूलाई (तिन्नं निज्जरवत्थुं) देखाउनको निमित्त मध्यमप्रतिपदालाई लिइएको हो ।

यिनीहरूलाई देखाउनको के प्रयोजन हुन्छ त ?

यी दुइ अन्त (= खण्ड = कोट्टास) लाई छोडेर मध्यम-प्रतिपदाद्वारा तथागतले अभिसम्बोधि प्राप्त गर्नुभएको हो । अतः वहाँले सबै कामभोगीहरूको पनि निन्दा गर्नु हुन्न, न त प्रशंसा नै । सबै तपस्वीहरूको पनि निन्दा गर्नु हुन्न, न त प्रशंसा नै । निन्दा गर्न योग्यलाई निन्दा र प्रशंसा गर्न योग्यलाई प्रशंसा गर्नु हुन्छ ।

Dhamma.Digital

यो अर्थ प्रकाश पार्नु नै उनीहरूको दर्शनको प्रयोजनको निमित्त हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ भनी सार. प. III. पृ. १०३-०४ : र
सियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यिनै कुराहरूलाई प्रकाश पार्ने विचारले भगवानले सूत्रको अगाडि-
'गामणि ! तीन प्रकारका कामभोगीहरू छन्' भन्ने कुरा उल्लेख गर्नु भएको हो ।

.

निर्वाण प्रदान गर्छ ? यही आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग हो । जस्तै- (१) सम्यक्दृष्टि, (२) सम्यक्संकल्प, (३) सम्यक्वाचा, (४) सम्यक्कर्म, (५) सम्यक्आजीव, (६) सम्यक्व्यायाम, (७) सम्यक्स्मृति र (८) सम्यक् समाधि । **गामणि !** यही त्यो प्रतिपदा (= मार्ग) हो- जो तथागतले अभिसम्बोधि गरेको छ र जसले चक्षुप्रदान गर्छ, ज्ञान प्रदान गर्छ, उपशम प्रदान गर्छ, अभिज्ञा प्रदान गर्छ, सम्बोधि प्रदान गर्छ र निर्वाण प्रदान गर्छ ।

तीन प्रकारका कामभोगीहरू

“**गामणि !** तीन प्रकारका कामभोगीहरू लोकमा विदचमान छन् । यस्तै उपदेश भगवानले अनाथपिण्डिक महाजनलाई पनि दिनु भएको कुरा बु. गृ. भा-१, पृ. ७७ मा ‘दश कामभोगीहरू’ शीर्षकमा उल्लेख भएको छ । कुन तीन भने ?—

Dhamma.Digital

a. (१) “**गामणि !** यहाँ कुनै कामभोगीले अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाउँछ न त संविभाजन^१ र पुण्यादि^२ गर्छ ।”

१. इष्टमित्रादिहरूलाई बाँडिदिने । सं. नि. अ. क. III. पृ. १०४ :
रासियसुत्तवण्णना ।

२. भविष्यकोनिमित्त उपकार हुने छ भनेर पुण्य गर्दैन । सं. नि. अ. क. III.
पृ. १०४.

(२) “**गामणि !** यहाँ कुनै कामभोगीले अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ्छ तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन ।”

(३) “**गामणि !** यहाँ कुनै कामभोगीले अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ्छ र संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ ।”

b. (१) “**गामणि !** यहाँ कुनै कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ्छ न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ ।”

(२) “**गामणि !** यहाँ कुनै कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ्छ तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन ।”

(३) “**गामणि !** यहाँ कुनै कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ्छ न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ ।”

c. (१) “**गामणि !** यहाँ कुनै कामभोगीले धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको

खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै, न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ ।”

(२) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै, तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन ।”

(३) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफू सुखी र स्वस्थ भएपछि, तथा संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ । तर ती भोगहरूमा बाँधिई मूछिई, डुबी, अवगुणलाई नदेखे र मुक्तिलाई नजान्ने भई परिभोग गर्छ ।”

(४) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै, तथा संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ । अनि ती भोगहरूमा नबाँधिई, नमूछिई, नडुबी, अवगुणलाई देखे र मुक्तिलाई जान्ने भई परिभोग गर्छ ।”

तीन कारणद्वारा निन्दनीय कामभोगीहरू

(१) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ, तथा अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै, न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ ।

गामणि ! यो कामभोगी तीन कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ। कुन तीन कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ भने ?- (१) अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ, (२) न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पार्छ भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ तथा (३) न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ भन्ने यो तेश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ।”

“**गामणि !** यही तीन कारणद्वारा यो कामभोगी निन्दनीय हुन्छ।

(२) “**गामणि !** यहाँ जो त्यो कामभोगीले अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पार्छ तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन । **गामणि !** यो कामभोगी दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ। कुन दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ भने ?- (१) अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ, (२) संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ। कुन एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ त ? (१) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पार्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ।”

“**गामणि !** यही दुइ कारणद्वारा यो कामभोगी निन्दनीय हुन्छ। र यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ।

(३) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ्य पाछ, संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ । गामणि ! यो कामभोगी एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ भने ?- (१) अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ त ? (१) आफूलाई सुखी र स्वस्थ्य पाछ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (२) संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।”

“गामणि ! यही एक कारणद्वारा यो कामभोगी निन्दनीय हुन्छ । र यी दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।”

(४) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ्य पाछ, न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ । गामणि ! यो कामभोगी एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र तीन कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?- (१) धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन तीन कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ त ? (१) अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ, (२) न आफूलाई सुखी र स्वस्थ्य

पाछै भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र (३) न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ भन्ने यो तेश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।”

“गामणि ! यही दुइ कारणद्वारा यो कामभोगी निन्दनीय हुन्छ । र यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।”

(५) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन । गामणि ! यो कामभोगी दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय र दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?— (१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारण-द्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (२) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ त ? (१) अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारण-द्वारा निन्दनीय हुन्छ र (२) संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।”

“गामणि ! यी दुइ कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ र यी दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।”

(६) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै तथा संविभाजन र

पुण्यादि गर्छ। गामणि ! यो कामभोगी तीन कारणद्वारा प्रशंसनीय र एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ। कुन तीन कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?— (१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ, (२) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै भन्ने यो दोश्रो कारणले प्रशंसनीय हुन्छ तथा (३) संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ भन्ने यो तेश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ तथा (३) संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ।”

“गामणि ! यी तीन कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ र यी दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ।”

(७) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ। गामणि ! यो कामभोगी एक कारणद्वारा प्रशंसनीय र दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ। कुन एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?— (१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ। कुन दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ त ? (१) न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र (२) न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ।”

“गामणि ! यो एक कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ र यी दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ।”

(८) “**गामणि !** यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजीगरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन । **गामणि !** यो कामभोगी दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय र एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?— (१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (२) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ त ? (१) संविभाजन र पुण्यादि गर्दै न भन्ने यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।”

“**गामणि !** यो एक कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ र यी दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।”

(९) “**गामणि !** यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै तथा संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ । तर ती भोगहरूमा बाँधिई, मुछिई, डुबी, अवगुण नदेखे र मुक्तिलाई नजान्ने भई परिभोग गर्छ । **गामणि !** यो कामभोगी तीन कारणद्वारा प्रशंसनीय र एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन तीन कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?— (१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ, (२) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (३)

संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ भन्ने यो तेश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ त ? (१) ती भोगहरूमा बाँधिई, मूर्छिई, डुबी, अवगुण नदेख्ने र मुक्तिलाई नजान्ने भई परिभोग गर्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।”

“गामणि ! यो एक कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ र यी दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।”

(१०) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ तथा संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ । अनि ती भोगहरूमा नबाँधिई, नमूर्छिई, नडुबी, अवगुण देख्ने र मुक्तिलाई जान्ने भई परिभोग गर्छ । गामणि ! यो कामभोगी चार कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन चार कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?— (१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ, (२) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ, (३) संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ भन्ने यो तेश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (४) ती भोगहरूमा नबाँधिई, नमूर्छिई, नडुबी, अवगुण देख्ने र मुक्तिलाई जान्ने भई परिभोग गर्छ भन्ने यो चौथो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।”

“गामणि ! यी चार कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ ।”

तीन प्रकारका रुक्षजीवी तपस्वीहरू

“गामणि ! यो लोकमा तीन प्रकारका रुक्षजीवी तपस्वीहरू विद्यमान् छन् । कुन तीन भने ?—

(क) १— “गामणि ! यहाँ कुनै रुक्षजीवी तपस्वी— ‘अवश्य पनि कुशल धर्म प्राप्त गर्नेछु र अवश्य पनि उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई साक्षात्कार गर्नेछु’ भनी आगारबाट अनागारिय भई श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएको हुन्छ । अनि उसले आफूलाई आतप्त र परि तप्त पार्छ, कुशल धर्म पनि प्राप्त गर्दैन तथा उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गर्दैन ।”

२— “गामणि ! यहाँ कुनै रुक्षजीवी तपस्वी— ‘अवश्य पनि कुशल धर्म प्राप्त गर्नेछु र अवश्य पनि उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई साक्षात्कार गर्नेछु’ भनी आगारबाट अनागारिय भई श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएको हुन्छ । अनि उसले आफूलाई आतप्त र परितप्त पार्छ, कुशल धर्म प्राप्त गर्छ । तर उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गर्दैन ।”

३— “गामणि ! यहाँ कुनै रुक्षजीवी तपस्वी— ‘अवश्य पनि कुशल धर्म प्राप्त गर्नेछु र अवश्य पनि उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई साक्षात्कार गर्नेछु’ भनी आगारबाट अनागारिय भई श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएको हुन्छ । अनि उसले आफूलाई आतप्त र

.

परितप्त पाछं र कुशल धर्म पनि प्राप्त गर्छं तथा उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गर्छं ।”

(ख) १- “गामणि ! त्यहाँ जो त्यो रुक्षजीवी तपस्वीले आफूलाई आतप्त र परितप्त पारी कुशल धर्म प्राप्त गर्दैन र उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गर्न सक्दैन- गामणि ! यो रुक्षजीवी तपस्वी तीन कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन तीन कारणद्वारा भने ?- (१) आफूलाई आतप्त र परितप्त पाछं भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ, (२) कुशल धर्म पनि प्राप्त गर्दैन भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ तथा (३) उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गर्दैन भन्ने यो तेश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।”

“गामणि ! यो रुक्षजीवी तपस्वी यी तीन कारणहरूद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।”

Dhamma.Digital

(२)- “गामणि ! त्यहाँ जो त्यो रुक्षजीवी तपस्वीले आफूलाई आतप्त र परितप्त पारी कुशल धर्म भने प्राप्त गर्छं तर उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गर्न सक्दैन- गामणि ! यो रुक्षजीवी तपस्वी दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ भने ?- (१) आफूलाई आतप्त र परितप्त पाछं भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ, र (२) उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई साक्षात्कार गर्न सक्दैन भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

कुन एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ त ? (१) कुशल धर्म प्राप्त गर्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।”

“गामणि ! यो रुक्षजीवी तपस्वी यी दुइ कारणहरूद्वारा निन्दनीय र यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।”

(२)– “गामणि ! त्यहाँ जो त्यो रुक्षजीवी तपस्वीले आफूलाई आतप्त र परितप्त पारी कुशल धर्म पनि प्राप्त गर्छ र उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गर्छ^१– गामणि ! यो रुक्षजीवी तपस्वी एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ भने ?– (१) आफूलाई आतप्त र परितप्त पार्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ त ? (१) कुशल धर्म प्राप्त गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (२) उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई साक्षात्कार गर्छ भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।”

“गामणि ! यो रुक्षजीवी तपस्वी यो एक कारणद्वारा निन्दनीय र यी दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।”

(१) कसरी आफूलाई आतप्त र परितप्तपारी साक्षात्कार गर्छ भने– चतुरङ्ग-वीर्यको हिसाबले र धृतङ्गको हिसाबले । सार. प. III. पृ. १०४ : र णिसियसुत्तवण्णा, गामणिसंयुत्तं । चतुरङ्ग-वीर्य भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा बु. श्रा. च. भा-१, पृ. १९ मा र धृतङ्ग भनेको के हो भन्ने कुरा बु. प. भा-१, पृ. १२३ मा हेर्नु ।

तीन निर्जरता

“गामणि ! यी तीन सान्द्रष्टिक निर्जरताहरू^१ हुन्— जुन तात्कालिक (अकालिक) छन्, आऊ हेर भनी भन्न योग्य छन्, निर्वाण नजिक पुऱ्याइदिन्छन् र विज्ञहरूद्वारा प्रत्यक्ष अनुभव पनि गर्छन् । कुन तीन भने ?— (१) जो रागयुक्त पुरुष हो उसले रागको कारणमा आफ्नो अहित पनि अर्काको अहित पनि तथा दुवैको अहित पनि सोच्छ । राग प्रहीण भएमा आफ्नो अहित पनि अर्काको अहित पनि तथा दुवैको अहित पनि सोच्दैन । यो सान्द्रष्टिक निर्जरता हो— जो तात्कालिक छ, आऊ हेर भनी भन्न योग्य छ, निर्वाण नजिक पुऱ्याइदिन्छ र विज्ञहरू प्रत्यक्ष अनुभव पनि गर्छन् । (२) जो द्वेषयुक्त पुरुष हो उसले द्वेषको कारणमा आफ्नो अहित पनि अर्काको अहित पनि तथा दुवैको अहित पनि सोच्छ । द्वेष प्रहीण भएमा आफ्नो अहित पनि अर्काको अहित पनि तथा दुवैको अहित पनि सोच्दैन । यो सान्द्रष्टिक निर्जरता हो— जो तात्कालिक छ, आऊ हेर भनी भन्न योग्य छ, निर्वाण नजिक पुऱ्याइदिन्छ र विज्ञपुरुषहरूले प्रत्यक्ष अनुभव पनि गर्छन् । (३) जो मोहयुक्त पुरुष हो उसले मोहको कारणमा आफ्नो अहित पनि अर्काको अहित पनि तथा दुवैको अहित पनि सोच्छ । मोह प्रहीण भएमा आफ्नो अहित

१. ‘तीन सान्द्रष्टिक निर्जरहरू’ को बारेमा स्पष्टिकरण दिदै सार. प. III. पृ. १४० : रासियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तले यसरी दिएको छ—

“तिसो सन्दिट्टिका निज्जराति— एत्थ एकोपि मग्गो तिण्णं किलेसानं निज्जरणताय— तिसो निज्जराति वुत्तो ।”

अर्थात्— तीन सान्द्रष्टिक निर्जरताहरू भनेको एकै मार्गबाट तीनैवटा क्लेशहरूलाई जरा-जीर्ण पार्न सक्ने हुने भएकाले— तीन निर्जरताहरू भनिएका हुन् ।

पनि अर्काको अहित पनि तथा दुवैको अहित पनि सोच्यैन । यो सान्द्रष्टिक निर्जरता हो— जो तात्कालिक छ, आऊ हेर भनी भन्न योग्य छ, निर्वाण नजिक पुऱ्याइदिन्छ, र विज्ञपुरुषहरू प्रत्यक्ष अनुभव पनि गर्छन् ।”

“गामणि ! यी तीन सान्द्रष्टिक निर्जरताहरू हुन्— जुन तात्कालिक छन्, आऊ हेर भनी भन्न योग्य छन्, निर्वाण नजिक पुऱ्याइदिन्छन् र विज्ञहरूद्वारा प्रत्यक्ष अनुभव पनि गर्छन् ।”

यस्तो भन्नु हुँदा रासिय गामणिले भगवानलाई यस्तो भने—
“धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते ! !...आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

Dhamma.Digital

१५. वज्जियमाहित गृहपति

प रि च य

यी चम्पावासी वज्जियमाहित गृहपति बुद्ध धर्मलाई राम्ररी बुभुधथे र यिनी तदनुरूप तर्क वितर्क गर्नमा पनि पटु थिए । एकदिन बुद्धको दर्शन गर्ने इच्छा गरी यिनी दिनको मध्याह्नतिर चम्पाबाट निस्के । किन्तु बाटामा हिडिरहेका यिनका मनमा यस्तो लाग्यो— “शायद यसबेला भगवान ध्यानमा बसिरहनु भएको होला । अतः वहाँको दर्शन गर्ने यो उचित समय होइन ।” यति मनमा सोचेर उनी त्यहाँबाटै कुनै एक तीर्थीय परिव्राजकहरूको आराम (= आश्रम) तिर गए ।

त्यस बखत त्यस आराममा बसिरहेका परिव्राजकहरू होहल्ला गरी र चिच्याउँदै अनेक प्रकारका तिरश्चीन कथाहरू भनी बसिरहेका थिए । जब ती तीर्थीयहरूले वज्जियमाहित गृहपति आइरहेको देखे तब उनीहरूले आफ्नो परिषद्लाई शान्त पारे । उनीहरूलाई यो थाहा थियो कि श्रमण गौतमका अनुयायीहरू निःशब्दतालाई रुचाउँछन् । अनि जब

वज्जियमाहित गृहपति त्यस आराममा पुगेर उनीहरूसँग सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरी एक छेउमा बसे तब उनीहरूले उनीसँग “श्रमण गौतमले सबै तपस्यालाई निन्दा गर्छन् रे, यो कुरो साँचो हो के ?” भनी सोधे । उनले “होइन” भनी जवाफ दिए । अनि उनले अगाडि यस्तो पनि भने कि “निन्दा गर्न योग्यलाई वहाँले निन्दा गर्नुहुन्छ र प्रशंसा गर्न योग्यलाई प्रशंसा पनि । वहाँ भगवान विभज्जवादी (= विभक्तवादी) हुनुहुन्छ ।”

जब उनले बुद्धको पक्षमा कुरा सुनाए तब उनीहरूमध्ये एक परिव्राजकले बुद्धलाई आक्षेप गरी यस्तो भने—

“गृहपति ! यद्यपि तिमी बुद्धको प्रशंसा गर्छौं तर बुद्धले सत्वको विनाशको लागि उपदेश गर्नुहुन्छ र वहाँले कुनै कुरा पनि स्वयं प्रत्यक्षीकरण गरी बताउन सक्नु हुन्न ।” त्यसैले अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा “श्रमण गौतम विनाशकारी र अप्रज्ञप्तिक हुन्” भनी उल्लेख भएको हो ।

यसको पनि खण्डन गर्दै गृहपतिले उनीहरूलाई यस्तो भने—

“भगवानले स्वयं साक्षात्कार गरेर नै ‘यो कुशल हो र यो अकुशल हो’ भनी प्रज्ञापन गर्नुभएको हो । अतः वहाँ अप्रज्ञप्तिक हुनुहुन्न बल्कि स-प्रज्ञप्तिक नै हुनुहुन्छ ।”

यो सुनेर ती परिव्राजकहरू चूप लागेर बसे । त्यसपछि भगवान

कहाँ गई सो गृहपतिले यी कुराहरू सबै वहाँलाई सुनाए । भगवानले उनको कुरालाई समर्थन गरी उनको प्रशंसा गर्नुभयो । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रमै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन् ।

मूल सूत्र—

१—विभज्जवादी भगवान

एक समय भगवान चम्पाको गगारा पुष्करिणीको तीरमा बस्नुभएको थियो^१ । अनि वज्जियमाहित गृहपति दिनदिनमै (= मध्यान्हमा) भगवानको दर्शनार्थ चम्पाबाट निस्के । त्यसपछि वज्जियमाहित गृहपतिलाई यस्तो लाग्यो— “भगवानको दर्शनार्थ जाने समय अबै भएको छैन । भगवान ध्यानमा हुनुहुन्छ होला । आदरणीय भिक्षुहरूको दर्शनार्थ जाने समय पनि होइन । आदरणीय भिक्षुहरू पनि ध्यानमा हुनुहुन्छ होला । अतः जहाँ अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको आराम हो त्यहाँ जानुपप्यो ।

त्यसपछि वज्जियमाहित गृहपति जहाँ अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको आराम हो त्यहाँ गए । त्यस बखत ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरू एकत्रित भई उच्चशब्द महाशब्द गर्दै अनेक प्रकारका तिरश्चीन कुराहरू^२

१. अं. नि-१०, पृ. २५२ : वज्जियमाहितसुत्तं, उपालिवग्गो, अ. क. II. पृ. ८५४.

२. तिरश्चीन कुराहरू भनेका कस्ता हुन् भन्ने बारेमा बु. प. भा-१, पृ. ४२० मा हेर्नु ।

गरेर बसेका थिए । अनि ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूले वज्जियमाहित गृहपतिलाई टाढैबाट आइरहेको देखेर आफ्नो परिषद्लाई शान्त पारे— “तपाईंहरू निःशब्द हुनु होस् । तपाईंहरू शब्द नगर्नु होस् । श्रमण गौतमका श्रावक यी वज्जियमाहित गृहपति आउंदैछन् । जति पनि चम्पामा श्रमण गौतमका शुद्धजीवी श्रावकहरू छन्— तिनीहरूमध्ये यी एक हुन् । ती आयुष्मान्हरू निःशब्दतालाई रुचाउँछन् र उनीहरू निःशब्दताको वातावरणमा शिक्षित भएका हुन् तथा निःशब्दताको प्रशंसा गर्छन् । निःशब्द परिषद् देखेर शायद उनी यहाँ आउन सक्छन् ।” अनि ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरू चुपलागे ।

अनि वज्जियमाहित गृहपति जहाँ ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको आराम हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वज्जियमाहित गृहपतिसँग ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूले यस्तो सोधे—

“गृहपति ! साँच्चै हो के— श्रमण गौतमले सबै तपस्यालाई निन्दा गर्छन्, सबै रुक्षजीवी तपस्वीहरूलाई निश्चयरूपले (एकसेन) उपाक्रोश गर्छन् र अपवाद गर्छन् ?”

“भन्ते ! भगवानले सबै तपस्यालाई निन्दा गर्नुहुन्न, न त सबै रुक्षजीवी तपस्वीहरूको एकान्तरूपले उपाक्रोश र अपवाद नै गर्नुहुन्छ । भन्ते ? भगवानले निन्दनीयलाई निन्दा र प्रशंसनीयलाई प्रशंसा गर्नुहुन्छ । भन्ते ! निन्दनीयलाई निन्दा र प्रशंसनीयलाई प्रशंसा गर्दै

भगवान **विभज्जवादी** (= विभक्तवादी) हुनुहुन्छ। यस विषयमा भगवान निश्चयवादी (एकंसवादी) हुनुहुन्न।

यस्तो भन्दा (ती मध्ये) एक परिव्राजकले **वज्जियमाहित** गृहपतिलाई यस्तो भने— “पख त, गृहपति ! जुन तिमी श्रमण गौतमको वर्णन गर्छौं तर **श्रमण गौतम** विनाशकारी^१ (वेनयिको) र अप्रज्ञप्तिक हुन्^२।”

१. ‘विनाशकारी’ अथवा पालिशब्द ‘वेनयिक’ को अर्थ अर्थकथाले यसरी लेखेको छ।

“वेनयिको ति सयं अविनीतो अञ्जे हि विनेतब्बो” अर्थात्— स्वयं चाहिं अविनीत तर अर्काले विनीत गर्नु पर्ने पुरुष।

अर्को अर्थ— “वेनयिको ति सत्तविनासको” अर्थात्— वेनयिक भनेको सत्वहरूलाई विनाश पार्ने हो। यहाँ यस सूत्रमा ‘वेनयिक’ शब्द निन्दाको अर्थमा प्रयोग गरिराखेको हुँदा मैले ‘विनाशकारी’ शब्द प्रयोग गरेको हुँ। मनो. र. पू. II. पृ. ८५४ : वज्जियमाहितसुत्तवण्णना, उपालिवग्गो।

२. ‘अप्रज्ञप्तिक’ को अर्थ अर्थकथामा यसरी दिएको छ—

“अप्पञ्जत्तिको ति न किञ्चि पञ्जपेतुं सक्कोति” अर्थात्— कुनै कुरालाई प्रज्ञापन गर्न नसक्ने भनिएको हो।

अर्को अर्थ— “अपच्चक्खं निब्बानं पञ्जापेत्ति; सयंकता-दिसु किञ्चि पञ्जपेतुं न सक्कोति” अर्थात्— अप्रत्यक्षरूपल

...

“भन्ते ! यहाँ पनि म आयुष्मान्हरूलाई कारणसहित बताउँछु—
‘भन्ते ! भगवानले ‘यो कुशल हो’ भनी प्रज्ञापन गर्नु भएको छ । भन्ते !
भगवानले ‘यो अकुशल हो’ भनी प्रज्ञापन गर्नु भएको छ । यसरी
कुशलाकुशलको प्रज्ञापन गर्ने भगवान सप्रज्ञप्तिक हुनुहुन्छ । वहाँ भगवान
विनाशकारी (वेनयिक) र अप्रज्ञप्तिक हुनुहुन्न^१ ।”

यस्तो भन्दा ती परिव्राजकहरू चूपलागी नाजवाफ भई शीर
निहुराई तलतिर मुखपारी तथा चिन्तित भई केही नबोली बसे । अनि
चूपलागी नाजवाफ भई शीर निहुराई तलतिर मुखपारी तथा चिन्तित भई
केही नबोली बसेको बुझेर **वज्जियमाहित** गृहपति आसनबाट उठी

निर्वाणको प्रज्ञापन गर्छ, आफूले प्रत्यक्ष गरेको कुनै कुरा भने प्रज्ञापन गर्न
सक्दैन । यहाँ यस सूत्रमा निन्दाको रूपमा भनिएको हुँदा— प्रत्यक्षरूपमा
केही बताउँन सक्दैन भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ८५४ :
वज्जियमाहितसुत्तवण्णना, उपालिवग्गो ।

१. भनाइको तात्पर्य— वहाँ भगवानले कुशल र अकुशललाई यथार्थ जानी
बताउनु हुने भएकोले वहाँलाई कसैले शिक्षादिनु पर्दैन । प्रत्यक्षीकरण गर
ेर मात्र वहाँले धर्मलाई बताउनु भएको हो । ती धर्महरूद्वारा कुनै सत्वको
नाश पनि हुन्न । बल्कि सुशिक्षित र सुविनीत हुन्छ । अतः वहाँ विनाशकार
ी (वेनयिको) हुनुहुन्न । वहाँको प्रज्ञप्ति सु-प्रज्ञप्ति नै हो भनी भनिएको हो
। मनो. र. पू. II. पृ. ८५४ : वज्जियमाहितसुत्तवण्णना, उपालिवग्गो ।

जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वज्जियमाहित गृहपतिले जे जति कुराकानी ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूसँग भएका थिए ती सबै भगवानलाई बताए ।

“साधु ! साधु !! गृहपति ! यसरी नै गृहपति ! ती मोघपुरुषहरूको समय समयमा कारणसहित सुनिग्रहरूपले निग्रह गर्नुपर्छ । (१) गृहपति ! न म सबै तपस्यालाई तपस्या गर्नुपर्छ भनी भन्दछु, गृहपति ! न म सबै तपस्यालाई तपस्या गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । (२) गृहपति ! न म सबै ग्रहणीय (= शिक्षापद) लाई ग्रहण गर्नुपर्छ भनी भन्दछु, गृहपति ! न म सबै ग्रहणीयलाई ग्रहण गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । (३) गृहपति ! न म सबै उदचोग (पधानं) लाई उदचोग गर्नुपर्छ भनी भन्दछु, गृहपति ! न म सबै उदचोगलाई उदचोग गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । (४) गृहपति ! न म सबै छाड्नु पर्ने (पटिनिस्सगो) लाई छाड्नु पर्छ भनी भन्दछु, गृहपति ! न म सबै छाड्नु पर्नेलाई छाड्नु पर्दैन भनी भन्दछु । (५) गृहपति ! न म सबै विमुक्तिलाई विमुक्त गर्नुपर्छ भनी भन्दछु, गृहपति ! न म सबै विमुक्तिलाई विमुक्ति गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु ।”

(१) “गृहपति ! जुन तपस्यालाई तपस्या गर्दा अकुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्— त्यस्तो तपस्यालाई तपस्या गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । गृहपति ! जुन तपस्यालाई

.

तपस्या गर्दा अकुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन् र कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्- त्यस्तो तपस्यालाई तपस्या गर्नुपर्छ भनी भन्दछु ।”

(२) “गृहपति ! जुन ग्रहणीय (= शिक्षापद) लाई ग्रहण गर्दा (समादियतो) अकुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्- त्यस्तो ग्रहणीयलाई ग्रहण गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । गृहपति ! जुन ग्रहणीयलाई ग्रहण गर्दा अकुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन् र कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्- त्यस्तो ग्रहणीयलाई ग्रहण गर्नुपर्छ भनी भन्दछु ।”

(३) “गृहपति ! जुन उदचोग (पधानं) लाई उदचोग गर्दा (पदहतो) अकुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्- त्यस्तो उदचोगलाई उदचोग गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । गृहपति ! जुन उदचोगलाई उदचोग गर्दा अकुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन् र कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्- त्यस्तो उदचोगलाई उदचोग गर्नुपर्छ भनी भन्दछु ।”

(४) “गृहपति ! जुन छाड्नु पर्नेलाई छाड्दा अकुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्- त्यस्तो छाड्नु पर्नेलाई छाड्नु पर्दैन भनी भन्दछु । गृहपति ! जुन छाड्नु पर्नेलाई छाड्दा कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र अकुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्- त्यस्तो छाड्नु पर्नेलाई छाड्नुपर्छ भनी भन्दछु ।”

(५) “गृहपति ! जुन विमुक्तिलाई^१ विमुक्त गर्दा अकुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्— त्यस्तो विमुक्तिलाई विमुक्त गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । गृहपति ! जुन विमुक्तिलाई विमुक्त गर्दा अकुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन् र कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्— त्यस्तो विमुक्तिलाई विमुक्त गर्नुपर्छ भनी भन्दछु ।”

अनि भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भई **वज्जियमाहित** गृहपति आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

अनि **वज्जियमाहित** गृहपति गएको केही छिनपछि भगवानले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो—

“भिक्षुहो ! जो त्यो भिक्षु यो धर्मविनयमा दीर्घकालदेखि अल्पर जक भई (= रज रहित भई) बसेको छ, उसले पनि यस्तै गरी अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूलाई सुनिग्रहरूपले निग्रह गर्नुपर्छ, जस्तै ती **वज्जियमाहित** गृहपतिले निग्रह गरे ।”

(१) यहाँ 'विमुक्तिलाई विमुक्त गर्दा' भनी मिथ्यादृष्टियुक्त विमुक्ति धारणालाई भनिएको हो । यसबाट अकुशल धर्महरू बढ्दछन् । बुद्ध शासनमा चाहिँ चित्तलाई विमुक्त गर्ने विमुक्तिद्वारा कुशलानिसंसको निमित्त प्रत्यक्ष हुन्छ भनी मनो. र. पू. II. पृ. ८५४ : वज्जियमाहितसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१६. वासेट्ट उपासक

प रि च य

यी वासेट्ट (= वाशिष्ठ) उपासक वैशालीवासी हुन् । उपासकहरू मध्येमा आर्यशील हुने एक विशिष्ट उपासक हुन्^१ । एकदिन यिनी वैशाली स्थित महावनको कूटागार शालामा बसिरहनु भएका बुद्धकहाँ जाँदा यिनलाई वहाँले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथको बारेमा उपदेश सुनाउनु भएको थियो । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

यो उपदेश सुनेर उनले भगवानलाई “यस्तो अष्टाङ्गयुक्त शील सबै वर्गका मानिसहरूले पालन गरेमा उनीहरू सबैको कल्याण हुने थियो होला” भनी उद्गार व्यक्त गर्दा भगवानले “यति मात्र होइन देवसहित मनुष्यादि सबैको पनि कल्याण हुनेछ” भनी भन्नुभयो । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रले नै प्रष्ट पारेको छ ।

X

X

X

१. अं. नि-६, पृ. १४९ : भल्लिकादिसुत्तं ।

केही वासेट्ट (= वाशिष्ठ वा वशिष्ट) नामहरू

- (१) **वासेट्ट (= वाशिष्ठ)**— यी वासेट्ट नारद बुद्धको उपस्थाक थिए ।
बु. वं. पा. पृ. ३४१ : नारदबुद्धवंसो; जा. अ. क. I. पृ. ३२ : दूर
निदान ।
- (२) **वासेट्ट**— यी ती वासेट्ट (= वशिष्ट) ऋषि हुन् जो ब्राह्मणहरूका
पूर्वज थिए । मन्त्र प्रवर्तक ऋषिहरूमध्ये यिनी पनि एक हुन् ।
महा. व. पा. पृ. २५९ : केणियजटिलवत्थु, भेसज्जखन्धकं;
अथवा हेर्नु बु. ब्रा. भा-१, पृ. १४५, १९७; दी. नि. I. पृ. ९ :
अम्बट्टसुत्तं । यस सूत्रको अनुवाद बु. ब्रा. भा-१, पृ. २८५ मा
भएको छ ।
- (३) **वासेट्ट**— यी ती वासेट्ट माणव हुन् जो एकदिन भारद्वाज माणवको
साथ इच्छानङ्गल गाउँमा बसिरहनु भएको बुद्धकहाँ गई यी दुवै
माणवहरू बुद्धकहाँ प्रव्रजित भई अरहत् भएका थिए । हेर्नु बु.
ब्रा. भा-१, पृ. ३१२ देखि ।
- (४) **वासेट्ट**— यी ती अजपाल धूमकारी भन्ने ब्राह्मणको गोत्रको नाम
हो । यिनको कुरा जा. अ. क. III. पृ. २८४ : धूमकारिजातक,
नं. ४१३ मा पाइन्छ ।

.

- (५) **वासेट्ट (= वाशिष्ठ)**— यी ब्राह्मण हुन् जा वप्प स्थविरका पिता थिए । थेर. गा. अ. क. I. पृ. १४० : वप्पथेरगाथट्टकथा ।
- (६) **वासेट्ट**— यी ती **वासेट्ट ब्राह्मण** हुन् जो सेल थेर (सेल ब्राह्मण) का पिता थिए । अप. दा. पा. I. पृ. ३९९ : सेलत्थेरअपदानं । बु. ब्रा. भा-३, पृ. ४३३ मा सेल ब्राह्मणको चिनारी गराइएको छ ।
- (७) **वासेट्ट**— यो गोत्रको नाम हो । गोत्रको नामले सम्बोधन गरेको ठाउँमा यो शब्द पाइन्छ । जस्तै— पाचि. पा. पृ. १३ : दुतियपाचित्तियं । त्यस्तै गरी महापरिनिब्बानसुत्तमा र सङ्गीतिसुत्तमा **कुशीनगरका मल्ल र पावाका मल्लहरूलाई** गोत्रको नामले सम्बोधन गर्दै '**वासेट्ट**' भनी उल्लेख भएको पाइन्छ । दी. नि. II. पृ. १२३ : महापरिनिब्बानसुत्तं र दी. नि. III. पृ. १६७ : सङ्गीति-सुत्तं ।
- (८) **वासेट्ट**— यी उनै **वासेट्ट उपासक** हुन् जसको कुरा यहाँ अगाडि अनुदित गरिदिएको छु ।
- (९) **वासेट्ट (सुत्तं)**— यो सूत्र म. नि. II. पृ. ४६२ मा र सुत्त. नि. पा. पृ. ३६२ मा उल्लेख भएको छ । यसको अनुवाद बु. ब्रा. भा-१, पृ. ३१८ मा भएको छ ।
- (१०) **वासेट्ट (सुत्तं)**— यो सूत्र अं. नि-८, पृ. ३५५ मा उल्लेख भएको छ । यसको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छु ।

X

X

X

मूल सूत्र—

१—अष्टाङ्गयुक्त उपोसथशील कल्याणकारी छ

एक समय भगवान वैशाली स्थित महावनको कूटागार शालामा बसिरहनु भएको थियो^१ । अनि वासेट्ट (= वाशिष्ठ) उपासक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वासेट्ट उपासकलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

“वासेट्ट ! अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गर्दा महत्फल, महत् आनिसंस, महत्दचोतक र महत् विष्फार (फल) हुन्छ तथा अनिन्दित भई स्वर्गमा पुगिन्छ ।”

यस्तो भन्नु हुँदा वासेट्ट उपासकले भगवानलाई यस्तो भने—
“भन्ते ! मेरा प्रिय सालोहित ज्ञातिहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरुन् जसबाट मेरा प्रिय सालोहित ज्ञातिहरूको निमित्त दीर्घकाल-

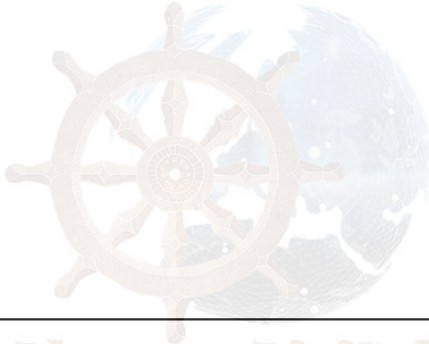
१. अं. नि-६, पृ. १४९ : भल्लिकादिसुत्तं ।

सम्म हित र सुख हुने छ । भन्ते ! सबै क्षत्रीहरूले पनि अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरुन् जसबाट क्षत्रीहरूको निमित्त दीर्घकालसम्म हित र सुख हुने छ । भन्ते ! सबै ब्राह्मणहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरुन् जसबाट सबै ब्राह्मणहरूको निमित्त दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । भन्ते ! सबै वैश्यहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरुन् जसबाट सबै वैश्यहरूको निमित्त दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । भन्ते ! सबै शूद्रहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरुन् जसबाट सबै शूद्रहरूको निमित्त दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ ।”

“**वासेट्ट !** यस्तै हो, वासेट्ट ! यस्तै हो । वासेट्ट ! यदि सबै क्षत्रीहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरेमा सबै क्षत्रीहरूको निमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । “**वासेट्ट !** यदि सबै ब्राह्मणहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरेमा सबै ब्राह्मणहरूको निमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । “**वासेट्ट !** यदि सबै वैश्यहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरेमा सबै वैश्यहरूको निमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । “**वासेट्ट !** यदि सबै शूद्रहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरेमा सबै शूद्रहरूको निमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । “**वासेट्ट !** देव-मार-ब्रह्मलोक सहित, श्रमण-ब्राह्मण सहित प्रजा तथा देव सहित मनुष्यहरूले^१ अष्टाङ्गयुक्त

१ यहाँ उल्लेखित ‘देवमार-ब्रह्मलोक सहित ... ’ भन्ने तीन पदहरूको अर्थ बु. ब्रा. भा-२, पृ. ७८, २२१ र ३३६ को पादटिप्पणीहरूमा उल्लेख भएको छ ।

उपोसथ-व्रत पालन गरेमा देव-मार-ब्रह्मलोक सहित, श्रमण-ब्राह्मण सहित प्रजा तथा देव सहित मनुष्यहरूको निमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । यदि यी महाशाल (वृक्ष) हरूले^१ अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरेमा र यदि चिन्तन गरेमा यिनीहरूको निमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ भने मनुष्य हुनेहरूको त के कुरा !”

१ भनाइको तात्पर्य— अगाडितिर रहेका दुइवटा शालवृक्षहरूलाई औँल्याउँदै भगवानले यो कुरा परिकल्पित उपमाको रूपमा यसरी बताउनु भएको हो । अर्थात्— यी शालवृक्षहरू अचेतनिक छन् । यदि सचेतनिक भई यी रुखहरूले पनि अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरेको खण्डमा यिनीहरूको निमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ भने मनुष्य हुनेहरूको लागि त भन्नै पर्दैन भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ७७२ :वासेद्वसुत्तवण्णना उपोसथवग्गो ।

१७. सन्धान गृहपति

प रि च य

राजगृहवासी यी सन्धान गृहपति अनागामि हुन् र यिनी महाप्रभावशाली थिए । यिनका पाँच शय (५००) परिवारहरू थिए । तिनीहरू मध्ये यी सन्धान गृहपति प्रमुख थिए । परिषद्को बीचमा भगवानले ६६ कारणहरूको आधारमा यिनको प्रशंसा गर्नुभएको छ ।

एकदिन विहान सबेरै अष्टाङ्ग उपोसथ-शील समाधान गरी बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई पूर्वाह्न समयको भोजन गराई वहाँहरू विहारमा फर्कनु भएपछि घरमा केटाकेटीहरूको होहल्लाबाट दिक्क मानी शास्ता कहाँ गएर धर्मोपदेश सुन्नेछु भन्ने विचार गरी यिनै मध्याह्न समय पछि घरबाट बाहिर निस्के^१ ।

अनि बाटामा गइरहेका यिनको मनमा “शायद यसबेला बुद्ध

१. सुमं. वि. II. पृ. ६०२ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

सहित भिक्षुहरू आ-आफ्ना ध्यानमा तल्लीन भई बसिरहेका होलान्” भन्ने लागेपछि यिनी उदुम्बरिकाको परिव्राजका राममा गए । त्यहाँ न्यग्रोध परिव्राजक बस्दथे । त्यसैले अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा “अतः किन म जहाँ उदुम्बरिकाको परिव्राजका राम हो ... त्यहाँ नजाऊँ” भनी उल्लेख भएको हो ।

त्यस बखत न्यग्रोध परिव्राजक होहल्ला र अनेक तिरश्चीन कुराहरू गरिरहेका परिव्राज परिषद्को बीचमा बसिरहेका थिए । अनि जब यिनले सन्धान गृहपति आइरहेका देखे तब उनले आफ्नो परिषद्लाई “श्रमण गौतमका शिष्य सन्धान गृहपति पनि त्यहाँ पुगेपछि न्यग्रोध परिव्राजकसँग कुशलवार्ता गरी एक छेउमा बसे । अनि उनले “यी तीर्थीयहरू होहल्ला गरी बस्दा रहेछन् । वहाँ भगवान बुद्ध त शान्तपूर्वक एकान्तमा बस्नु हुन्छ” भनी टिप्पणी गरे । यो सुनेर न्यग्रोध परिव्राजक अप्रसन्न भए । यसैको प्रतिक्रियाको रूपमा उनले बुद्धलाई अवहेलना गर्ने विचारले “काँनो गाई जस्तै एकलै बस्ने बुद्धले कोसँग कुरा गर्लान् र ...” भनी प्रत्यारोपण गरे । जुन कुरा अगाडि अनुदित सूत्रमा उल्लेख भएको छ । यति मात्र होइन अझ उनले अगाडि “यदि श्रमण गौतम यस परिषद्मा आएका भए एकै प्रश्नद्वारा उनलाई नाजवाफ पार्ने थिएँ” पनि भने । त्यसैले अगाडिको मूल सूत्रमा “खाली घैंटोलाई घुमाउने भैं घुमाउने थिएँ” भनी उल्लेख भएको हो ।

अनि गृद्धकूटमा बसिरहनु भएका भगवान बुद्धले यिनीहरूका बीचमा भइरहेको कुरा दिव्य श्रोतद्वारा सुन्नु भई भगवान उतनाघरीमै त्यहाँ आइपुग्नु भयो । वहाँ आएपछि न्यग्रोध परिव्राजकले वहाँसँग “कुन हिसावले तपाईं आफ्नो परिषद्लाई विनीत पार्नुहुन्छ ?” भन्ने प्रश्न सोध्दा भगवानले “अन्य धर्मालम्बी तथा अन्य दृष्टिक हुने तिमीले यो कुरा बुझ्न सक्ने छैनौ, वरु तिमीले आफ्नै आचार्यहरूको तपजुगुप्साको शुद्धिको बारेमा प्रश्न सोधे” भनी भन्नुभयो । त्यसपछि तदनुरूप न्यग्रोध परिव्राजकले प्रश्न सोधेपछि भगवानले विस्तृतरूपले उत्तर दिनुभयो । जुन कुराहरू अगाडिको मूल सूत्रमा उल्लेख भएका छन् । यस सिलसिलामा वहाँले तपजुगुप्सा भनेको के हो, त्यसको उपक्लेश के हो र के त्यसको परिशुद्धिता हो भन्ने कुराहरू सबै बताइदिनुभयो । अन्तमा वहाँले सर्वश्रेष्ठ तपजुगुप्सा भनेको के हो भन्ने कुरा पनि बताइदिनु भयो । यी सबै कुराहरू अगाडि कै मूल सूत्रमा उल्लेख भएका छन् ।

भगवानको कुरा सुनिसकेपछि न्यग्रोध परिव्राजकलाई आफूले अघि भनेका कुराहरू माथि पश्चात्ताप लाग्न थाल्यो । यसै बखत सन्धान गृहपतिले न्यग्रोध परिव्राजकलाई यस्तो भने- “भन्ते ! अब यहाँ भगवान आउनु भएको छ । यदि सक्नुहुन्छ भने वहाँलाई खाली घैंटोलाई घुमाउने भैं घुमाउनु होस् ।” यो सुनेर न्यग्रोध परिव्राजक चूप लागे । अनि भगवानले उनीसँग “तिमीले यस्तो भनेको साँच्चै हो के ?” भनी सोध्दा उनले “अज्ञानी मूर्ख जस्तै भई मैले यस्तो भनेको साँच्चै हो” भनी भगवानसँग क्षमा मागे । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित

मूल सूत्रमै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन्। सम्बन्धित ठाउँहरूमा लेखिदिएको पादटिप्पणीबाट कारणहरू अझ बढी प्रष्ट हुनेछ, भन्ने आशा लिएको छु।

X

X

X

.

मूल सूत्र—

१—सन्धान गृहपति परिव्राजकाराममा गए

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान राजगृह स्थित गृद्धकूट पर्वतमा बसिरहनु भएको थियो । त्यस समय निग्रोध (= न्यग्रोध) परिव्राजक उदुम्बरिकाको परिव्राजकाराममा^२ तीनशय महान परिव्राजकहरूका साथ बसिर हेका थिए । अनि सन्धान^३ गृहपति दिनदिनमै (= मध्याह्न समयमै) भगवानको दर्शनार्थ राजगृहबाट निस्के । अनि सन्धान गृहपतिलाई यस्तो लाग्यो—

“भगवानको दर्शन गर्ने समय यो होइन । भगवान (अहिले) ध्यानमा हुनुहुन्छ (होला) । अनि मनोभावनीय भिक्षुहरूको दर्शन गर्ने

१. दी. नि. III. पृ. २९ : उदुम्बरिकसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६०२; सिंहल र रोमनमा : ‘उदुम्बरिकसीहनादसुत्तं’ भनी लेखिएको छ ।

२. उदुम्बरिका भन्ने देवीले बनाइदिएको परिव्राजकाराम भएको हुनाल

‘उदुम्बरिकाको परिव्राजकाराम’ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०२
: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

३. यी उपासक एक महाप्रभावशाली अनागामी हुन् । पाँचशय उपासकहरूमध्ये यिनी अग्र हुन् । महासभाको बीचमा भगवानले यिनको यसरी प्रशंसा गर्नुहुन्थ्यो— “भिक्षुहो ! ६ अङ्गले युक्त हुने यी सन्धान गृहपति तथागतमा निष्ठा राख्छन् र सद्धर्मको वाटोमा हिड्छन् । कुन ६ भने ?— (१) बुद्ध प्रति विशिष्ट प्रसन्नताले (अवेच्चप्पसादेन), (२) धर्म प्रति विशिष्ट प्रसन्नताले, (३) सङ्घ प्रति विशिष्ट प्रसन्नताले, (४) आर्य शीलले, (५) आर्य प्रज्ञाले तथा (६) आर्यविमुक्तिले युक्त छन् । भिक्षुहो ! यी नै ६ अङ्गले युक्त भई सन्धान गृहपति तथागतमा निष्ठा राखी सद्धर्मको वाटोमा हिड्छन् ।”

ती गृहपति त्यसदिन विहानै उपोसथाङ्ग अधिष्ठान गरी पूर्वाण्ह समयमा बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई दानादि दिई, भिक्षुहरू विहारमा गइसकेपछि घरमा ठूला स्याना बालकहरूको आवाजबाट दिक्कमानी भगवान समक्ष धर्मोपदेश सुन्नेछु भन्ने इच्छा गरी घरबाट निस्केका थिए । त्यसैले सूत्रमा ‘दिनदिनमै...निस्के’ भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०२ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो । अर्थकथामा भने ‘मध्यान्ह समय वितिसकेपछि’ भनिएको छ ।

समय पनि यो होइन । मनोभावनीय भिक्षुहरू पनि (अहिले) ध्यानमा हुनुहुन्छ (होला) । अतः किन म जहाँ उदुम्बरिकाको परिव्राजकाराम हो, जहाँ निग्रोध (= न्यग्रोध) परिव्राजक हुन् त्यहाँ नजाऊँ ।”

त्यसपछि सन्धान गृहपति जहाँ उदुम्बरिकाको परिव्राजकाराम हो, जहाँ निग्रोध परिव्राजक हुन् त्यहाँ गए ।

त्यस समय निग्रोध परिव्राजक होहल्ला गरी उच्चशब्द महाशब्द गरी अनेक प्रकारका तिरश्चीन कथा भन्दै बसिरहेको महति परिव्राजक परिषद्को साथ बसिरहेका थिए । जस्तै— (१) राजकथा, (२) चोरकथा, (३) महामात्यकथा, (४) सेनाकथा, (५) भयकथा, (६) युद्धकथा, (७) अन्नकथा, (८) पानकथा, (९) वस्त्रकथा, (१०) शयनकथा, (११) मालाकथा, (१२) गन्धकथा, (१३) ज्ञातिकथा, (१४) यानकथा, (१५) ग्रामकथा, (१६) निगमकथा, (१७) नगरकथा, (१८) जनपदकथा, (१९) स्त्रीकथा, (२०) शूरकथा, (२१) चौबाटोको कथा, (२२) पँधेराको कथा, (२३) पूर्वप्रेतकथा, (२४) नानात्वकथा, (२५) लोकाख्यायिककथा, (२६) समुद्राख्यायिक कथा, (२७) भवकथा तथा (२८) विभवकथा आदि ।

अनि निग्रोध परिव्राजकले टाढैदेखि सन्धान गृहपति आइरहेको देखे । देखेपछि आफ्नो परिषद्लाई शान्त पारे— “तपाईंहरू निःशब्द हुनुहोस् । तपाईंहरू न कराउनु होस् । श्रमण गौतमका यी श्रावक सन्धान गृहपति आउँदै छन् । राजगृहमा जति श्रमण गौतमका

शुद्धजीवी गृही श्रावकहरू छन् ती मध्ये यी सन्धान गृहपति एक हुन्^१। यी आयुष्मान्हरू निःशब्द रुचाउँछन्, निःशब्दताको वातावरणमा शिक्षित भएका हुन् र निःशब्दताको वर्णवादी हुन्। अतः शायद निःशब्द परिषद् जानेर (= देखेर) यहाँ आउँन सक्छन्।” यस्तो भन्दा ती परिव्राजकहरू चूपरहे।

अनि सन्धान गृहपति जहाँ निग्रोध परिव्राजक थिए त्यहाँ गए। त्यहाँ पुगेपछि निग्रोध परिव्राजकसँग सम्मोदन गरे। सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका सन्धान गृहपतिले निग्रोध परिव्राजकलाई यस्तो भने—

“यी अन्यतीर्थीय^२ परिव्राजकहरू अर्कै ढँगले एकत्रित भई होहल्ला गरी उच्चशब्द र महाशब्द गरी तथा अनेक प्रकारका तिरश्चीन कथा भन्दै बस्दा रहेछन्...वहाँ भगवान चाहिँ अर्कै ढँगले मनुष्यहरूबाट

१. सुमङ्गलविलासिनी अनुसार राजगृहमा भगवानका अनागामी गृही श्रावकहरू पाँचशय (५००) छन्। यिनीहरू प्रत्येकका पाँच पाँचशय परिवारहरू छन्। यिनीहरूमध्ये यी सन्धान गृहपति पनि एक हुन् भनी भनिएको हो। सुमं. वि. II. पृ. ६०३ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना।

२. आकारप्रकार, चालचलन तथा वस्त्र पहिराई आदि कारणहरूमा भिक्षुहरूभन्दा फरक देखिने भएकोले ‘अन्यतीर्थीय’ भनी भनिएको हो। सुमं. वि. II. पृ. ६०३ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना।

दूर भई अरण्यवनपन्थशयनासनमा बस्नु हुन्छ, जहाँ निःशब्द छ, निर्घोष छ, निर्जन छ, मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट टाढा छ, रहस्यमय कामगर्नको निमित्त योग्य छ, र ध्यान गर्नेहरू बस्न योग्य छ^१ ।

यस्तो भन्दा निग्रोध परिव्राजकले सन्धान गृहपतिलाई यस्तो भने^२—

“हे गृहपति ! जान्दछौं के श्रमण गौतम कोसँग कुरा गर्छन्^३, कोसँग साकच्छा गर्छन्, कोसँग प्रज्ञाव्यक्तता देखाउँछन् ? शून्यागारमा

“अहो ! मेरा शास्ता यस्तो निर्जन एकान्त शयनासनमा बस्नु हुन्छ !” भन्दै दुइहात जोरी नमस्कार गरी उपरोक्त उद्गार प्रकट गर्दै सन्धान गृहपति एक छेउमा बसे । सुमं. वि. II. पृ. ६०३ : उदुम्बरि-कसुत्तवण्णना ।

उपरोक्ताकारले सन्धान गृहपतिले बुद्धको बयान सुनाएको सहन नसकी ईर्ष्याको कारणले बुद्धलाई अवहेलना गर्नेछ, भन्ने विचार राखी निग्रोध परि ब्राजकले अगाडिका कुरा भनेका हुन् भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०३ ले उल्लेख गरेको छ ।

यस वाक्यद्वारा भन्न खोजेको के हो भने— “उनी कुनैसँग छलफल गर्दैनन्, कुनै पुरुष उनीकहाँ कुरा गर्न जाँदैन । कुनै मानिसहरू गएर कुराकानी गर पो होहल्ला वा उच्चशब्द महाशब्द हुने थियो । त्यस्तो कुनै कारण नै छैन भने कहाँबाट होहल्ला हुने ?” भन्ने तर्क पेश गरेका हुन् । सुमं. वि. II. पृ. ६०३-०४ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

बसेका श्रमण गौतमको प्रज्ञा पनि विनाश भइसक्यो^१ । परिषद् विना बस्ने^२ श्रमण गौतम कुराकानी गर्न पनि असमर्थ छन् । (प्रश्न सोध्लान् भन्ने डरले) एकान्त एकान्तमै बस्छन् । जस्तै कानो गाई गाईको जमातबाट दूर भई एकलै एकलै हिड्छ त्यस्तै गरी श्रमण गौतमको प्रज्ञा पनि शून्यागारको कारणले गर्दा विनाश भइसक्यो । श्रमण गौतम परिषद् विना एकलै विचरण गर्छन्, कुराकानी गर्न असमर्थ छन् (त्यसैले) उनी एकान्त एकान्तमै बस्छन् । अतः गृहपति ! यदि श्रमण गौतम यो परिषद्मा आएका भए एकै प्रश्नद्वारा उनलाई नाजवाफ पार्ने थियौं र खाली घैटोलाई घुमाउने भैं घुमाउने थियौं^३ ।

भगवान् परिव्राजकाराममा पुग्नुभयो

अनि भगवानले विशुद्ध अलौकिक दिव्यश्रोतधातुद्वारा सन्धान गृहपति र निग्रोध परिव्राजकको बीच भइरहेको यो कुरालाई

१. भनाइको तात्पर्य हो— श्रमण गौतमले बोधिवृक्षमुनि केही प्रज्ञा हासिल गरेका थिए तर शून्यागारमा एकलै बस्नाको कारणबाट त्यो प्रज्ञा पनि विनाश भइसक्यो । यदि हामीहरू जस्तै गणसंगणिकाराम गरी बसेका भए उनको त्यो प्रज्ञा विनाश हुने थिएन भनी भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०४ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले लेखेको छ

२. अविशारद भएकाले परिषद् विना बस्ने गरेका हुन् भन्ने विचारले यसो भनेका हुन् । सुमं. वि. II. पृ. ६०४ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।
३. खाली घैटोलाई घुमाउन जति सजिलो हुन्छ त्यति भरिएको घैटो घुमाउन सजिलो हुन्न । यस उपमाद्वारा श्रमण गौतमलाई प्रज्ञा विहीनठानीको खाली घैटो जस्तै देखाएका हुन् ।

यसरी शास्ताको सुवर्णवर्ण ललाटलाई दोष लगाएर भगवानको पछाडि आफ्नो बल देखाउँदै- चण्डालपुत्रले असम्भिन्न क्षत्री कुमारलाई जातिवादले होच्याउने जस्तै, निर्भीक केशरसिंहको बलसँग जड सिंगालले आफ्नो बल दाँजे जस्तै- अनेक प्रकारको तुच्छ गर्जन गर्दै परिव्राजक गर्जन थाले ।

अनि उपासकले पनि सोचन थाले कि यी परिव्राजक खूब गर्जिँदै छन् । अवीचिको स्पर्श गर्नको निमित्त भवाग्र समात्नको निमित्त हात पसारै भैं निरर्थक कोशिस गर्दैछन् । यदि मेरा शास्ता यहाँ आउनु भएमा यी परिव्राजकको भवाग्रसम्म उठेको मानअहंकारको ध्वजा खसाल्नु हुन्थ्यो । अनि यिनीहरूका बीच भइरहेको कुरा भगवानले दिव्यश्रोतधातु-द्वारा सुन्नुभयो । त्यसैले सूत्रको अगाडि- 'भगवानले विशुद्ध अलौकिक दिव्यश्रोतधातुद्वारा...यो कुरा सुन्नुभयो' भनी उल्लेख गरिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०४ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

सुन्नुभयो । त्यसपछि गृद्धकूट पर्वतबाट ओर्ली जहाँ सुमागधा^१ (पोखरी) को तीरको मोरनिवाप^२ हो त्यहाँ भगवान जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि सुमागधा (पोखरी) को तीरको मोरनिवापको खुला ठाउँमा चंक्रमण गर्नुभयो । अनि निग्रोध परिव्राजकले सुमागधाको तीरको मोरनिवापको खुला ठाउँमा चंक्रमण गरिरहनु भएका भगवानलाई देखे । देखेपछि आफ्नो परिषद्लाई शान्त पारे— “तपाईंहरू शान्त हुनु होस् । तपाईंहरू नकराउनु होस् । वहाँ श्रमण गौतम सुमागधाको तीरको मोरनिवापको खुला ठाउँमा चंक्रमण गर्दै हुनुहुन्छ । आयुष्मान् निःशब्द रुचाउनु हुन्छ र निशब्दताको वर्णनवादी हुनुहुन्छ । शायद निःशब्द परिषद् जानेर (= देखेर) यहाँ आउन सक्नुहुन्छ । यदि श्रमण

१. यस्तो नामको पोखरी । परापूर्वकालमा जुन पोखरीको पद्मफूलको नलबाट असुर भवनमा गएका सैन्यहरूको दृश्य पोखरीको किनारमा बसी लोकविषय चिन्तन गरिरहेको एक पुरुषले देखेको थियो । सुमं. वि. II. पृ. ६०५ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना । (यस सम्बन्धीका कुराहरू सं. IV. नि. पृ. ३८२ : लोकचिन्तासुत्तं, सच्चसंयुत्तंमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।)
२. ‘मोरनिवाप’ भनी मयूरहरूलाई अभयदानका साथ खानादिने ठाउँलाई भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०५ : उदुम्बरिकसुत्तवण्ण

गौतम यो परिषद्मा आउनुभयो भने यो प्रश्न सोध्नेछौँ^१— ‘भन्ते ! कुन चाहिँ त्यो भगवानको धर्म हो जसद्वारा भगवानले (आफ्ना) श्रावकहरूलाई विनीत पार्नु हुन्छ र जसद्वारा भगवानका श्रावकहरू विनीत भई आस्वस्त भई आदिब्रह्मचर्य^२ को अभिप्रायलाई जान्दछन्’ ?” यस्तो भन्दा ती परिव्राजकहरू चूपलागे ।

अनि भगवान जहाँ निग्रोध परिव्राजक थिए त्यहाँ जानुभयो । अनि निग्रोध परिव्राजकले भगवानलाई यस्तो भने— “भन्ते भगवान ! आउनुहोस् । भन्ते ! भगवानको स्वागत छ । भन्ते ! भगवानले धेरैदिन पछि यहाँ आउने काम गर्नुभयो । भन्ते भगवान ! बस्नुहोस् । यो आसन विच्छायाइराखेको छ ।” भगवान विच्छायाइराखेको आसनमा बस्नुभयो । निग्रोध परिव्राजक पनि एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका निग्रोध परिव्राजकसँग भगवानले यस्तो भन्नुभयो— “निग्रोध ! के कुरा गरी यहाँ बसिरहेका हो ? वीचमा कुरा किन

१. उनले सोचेकि श्रमण गौतम धेरै कुरा गर्नुहुन्न । अतः यदि वहाँ यतातिर आएको खण्डमा म नै कुरा उठाउनेछु भन्ने सोचेर यस्तो भनेका हुन् । सुमं. वि. II. पृ. ६०५.

२. ‘आदिब्रह्मचर्य’ भनी पुरानो ब्रह्मचर्यमा गणना हुने आर्यमार्गलाई भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०५ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

रोकिन गयो^१ ?” यस्तो भन्नुहुँदा निग्रोध परिव्राजकले भगवानलाई यस्तो भने—

“भन्ते ! यहाँ हामीले भगवानलाई सुमागधा (पोखरी) को तीरको मोरनिवापको खुला ठाउँमा चक्रमण गरिरहनु भएको देख्यौं । देखेपछि यस्तो भन्यौं— ‘यदि श्रमण गौतम यो परिषद्मा आउनुभयो भने यो प्रश्न सोध्नेछौं— भन्ते ! कुन चाहिं त्यो भगवानको धर्म हो जसद्वारा भगवानले (आफ्ना) श्रावकहरूलाई विनीत पार्नु हुन्छ र जसद्वारा भगवानका श्रावकहरू विनीत भई आस्वस्त भई आदिब्रह्मचर्यको अभिप्रायलाई जान्दछन् ?’ भन्ते ! हामीहरूको बीच यही कुरा चलिरहेको थियो अनि भगवान आइपुग्नु भयो ।”

“निग्रोध ! तिमी (जस्ता) अन्यदृष्टिकले, अन्य सिद्धान्त हुनेले, अन्य रुचि राख्नेले, अन्य भक्तिकले र अन्य आचार्य हुनेले यो कुरा बुझ्नु गाह्रो छ^२— जसद्वारा मैले श्रावकहरूलाई विनीत गर्छु र जसद्वारा विनीत भई मेरा श्रावकहरू आस्वस्त भई आदिब्रह्मचर्यको अभिप्रायलाई जान्दछन् । निग्रोध ! बरु तिमीले मसँग आफ्नै आचार्यहरूको अधिजुगुप्सावारे^३ प्रश्न सोध— “भन्ते ! कस्तो भएमा तपजुगुप्सा परिपूर्ण^४ हुन्छ र कस्तो भएमा अपरिपूर्ण हुन्छ ?” यस्तो भन्नुहुँदा ती परिव्राजकहरूले होहल्ला गरी उच्चशब्द महाशब्द गर्न थाले— “भो ! साँच्चैकै आश्चर्य हो ! साँच्चैकै अद्भूत हो ! श्रमण गौतमको (कस्तो)

१. भनाइको मतलब हो— म आएकोले के कुरा बीचैमा रोकिन गयो ।

यसपछि भगवानले 'टुंगो नलागेको कुरा मलाई भन म टुंगो लगाइदिनेछु' भनी सर्वज्ञ प्रवारणद्वारा प्रवारण गर्नुभयो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०५ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. परिव्राजकको कुरा सुनी भगवानले यस्तो सोच्नुभयो—

“मैले श्रावकहरूलाई देशना गर्ने धर्म र उनीहरूले परिपालन गर्नुपर्ने प्रतिपदाको सम्बन्धमा यी परिव्राजकले कुरा सोध्दछन् । यदि उनलाई त्यस सम्बन्धी शुरुदेखिका कुरा भनूँ भने उनले यो कुरा बुझ्नसक्ने छैनन् । यिनी चाहिं बलवीर्यद्वारा पापजुगुप्सा गर्ने वादी हुन् । अतः यिनीहरूकै विषयसम्बन्धी प्रश्न सोध्न लगाई भिन्नाभिन्नै श्रमण ब्राह्मणहरूको सिद्धान्तको निरर्थकताको बारेमा कुरा बताई अन्त्यमा यो प्रश्नको उत्तर बताउनेछु ।” त्यसैले सूत्रमा 'यो कुरा बुझ्न गाह्रो छ' भनी उल्लेख भएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०५ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

Dhamma.Digital

३. 'बलवीर्यद्वारा पापको जुगुप्सा गर्ने र पाप हटाउने' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०५ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

४. यहाँ 'परिपूर्ण' भनेको परिशुद्धता र 'अपरिपूर्ण' भनेको अपरिशुद्धतालाई भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०५ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

महर्द्धिकता ! र (कस्तो) महानुभावता ! जहाँ कि आफ्नो वादलाई थातिराखी परवादलाई बताउनेछु भनी भन्नुहुन्छ ।”

निग्रोध परिव्राजकको प्रश्न

अनि निग्रोध परिव्राजकले ती परिव्राजकहरूलाई निःशब्द पारी भगवानलाई यस्तो भने—

“भन्ते ! हामी तपजुगुप्सावादी हौं, तपजुगुप्सालाई सार मान्ने हौं^१ र तपजुगुप्सामा लीन भई बस्ने हौं । भन्ते ! कस्तो भएमा तपजुगुप्सा परिपूर्ण हुन्छ, र कस्तो भएमा अपरिपूर्ण हुन्छ त ?”

“निग्रोध ! यहाँ तपस्वी अचेलक (= नाङ्गो) हुन्छ, उ मुक्ताचार हात चाटेर खाने,...^२ निम्तो पनि स्वीकार नगर्ने हुन्छ ।”

“उसले घ्याम्पाबाट दिएको लिंदैन,...^२ सर्वत पनि लिंदैन । उ एकै घरमा भिक्षा लिन्छ, वा एकै गाँस मात्र खान्छ,...^२ आधा

१. ‘तपजुगुप्सा’ आदिको मतलब हो— हामी तपजुगुप्सावादी हौं, मनले पनि त्यसैलाई सार हो भनी ग्रहण गर्दछौं र शरीरले पनि त्यसैमा लागी नाना प्रकारले आफूलाई तापदिने काममा संलग्न भई बस्दछौं भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०५ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

२ यहाँका ठाउँ ठाउँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१७ मा लेखे अनुसार पढ्नु । . . .

महीनाको एकपल्ट मात्र खाएर पनि विहार गर्छ। उ शाग खाने वा चामल खाने हुन्छ, ...^१ वनमूलफल खाने वा खसेको फल खाने भई यापन गर्छ। उ सनको वस्त्र पनि लगाउँछ, ...^२ लाटोकोसेरोको प्वाँखको वस्त्र पनि लगाउँछ। उ केश दाही लुछ्छाउने हुन्छ, ...^३ काँढाहरूमा सुत्ने काममा लागेको हुन्छ; फलेकमा सुत्छ, भुइमा सुत्छ, एउटै कोल्टो मात्र सुत्छ, (शरीरमा) धूलो लगाएर बस्छ, खुला ठाउँमा बस्छ र जहाँ पायो त्यहाँ बस्छ; गुहु खान्छ र गुहु जस्तै मलीन अरू खाना खानेमा लागेको हुन्छ। (चीसो) पानी पिउँदैन, पानी नपिउने काममा लागेको हुन्छ र सन्ध्या समयसम्ममा तीन पटक पानीमा बस्छ। निग्रोध ! यदि यस्तो भएमा तपजुगुप्सा परिपूर्ण हुन्छ वा अपरिपूर्ण हुन्छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! यस्तो भएमा अवश्य पनि तपजुगुप्सा परिपूर्ण हुन्छ र अपरिपूर्ण हुन्न।”

“निग्रोध ! यसरी परिपूर्ण भएको तपजुगुप्सामा पनि अनेक प्रकारका क्लेशहरू (= कसरहरू) हुन्छन् भनी म भन्दछु।”

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१७-१८ मा लेखे अनुसार पढ्नु ।

२. यहाँका ठाउँ ठाँउका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१८ मा लेखे बमोजिम पढ्नु ।

तपजुगुप्साका उपक्लेशहरू

“भन्ते ! अनि कसरी भगवानले यसरी परिपूर्ण भएको तपजुगुप्साको (तपोजिगुच्छ्राय) उपक्लेशहरू बताउनु हुन्छ, नि ?”

a. (१) “निग्रोध ! यहाँ तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा सन्तुष्ट हुन्छ^१ र सङ्कल्प परिपूर्ण^२ भएको ठान्दछ । निग्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गर्छ र जुन त्यो तपस्याद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, र सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ— निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

b. (२) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दछ । निग्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गर्छ र जुन त्यो तपस्याद्वारा आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दछ— निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

१. म जस्तो यो तपस्यामा अरू को पूर्ण छ र भनी सन्तुष्ट हुन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६०५ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

२. यत्तिकै पर्याप्त छ । यो भन्दा बढता अरू गर्नुपर्ने छैन भन्ने जस्तो ठानी त्यत्तिकैमा गर्नुपर्ने जम्मै गरिसकेको जस्तो मानी ‘संकल्प परिपूर्ण’ भएको ठान्दछ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०६ : उदुम्बरि-कसुत्तवण्णना ।

...

c. (३) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा मान गर्छ, मूर्छित हुन्छ र बेहोस हुन्छ^१ । निग्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गर्छ र जुन तपस्याद्वारा मान गर्छ, मूर्छित हुन्छ र बेहोस हुन्छ— निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

a. (४) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभी हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ र सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । निग्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गर्छ र जुन तपस्याद्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभी हुन्छ र जुन लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ र सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ— निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

b. (५) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभी हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दछ । निग्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गर्छ र जुन तपस्याद्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति

१. ‘यही नै सार हो’ भन्ने जस्तो सोची प्रमादी हुन्छ । बुद्धशासनमा प्रव्रजित हुने कुनै कुनै भिक्षुहरू धुतङ्गशुद्धिक हुन्छन् र ध्यानशुद्धिक हुँदैनन् । धुतङ्गशीललाई नै ‘यही सार हो’ भनी सोच्ने पनि छन् अर्थात् धुतङ्गशील पालन गर्दैमा अरहत्व लाभ हुन्छ भनी विश्वास गर्ने पनि छन् भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०६.

लाभी हुन्छ र जुन लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दछ— निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

c. (६) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभी हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा मान गर्छ, मूर्छित हुन्छ, र बेहोस हुन्छ । निग्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गर्छ र जुन तपस्याद्वारा मान गर्छ, मूर्छित हुन्छ, र बेहोस हुन्छ— निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

(७) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । भोजनको विषयमा उसलाई दुविधा हुन्छ— ‘यो मलाई मनपर्छ र यो मलाई मनपर्दैन ।’ अनि उसले जुन (खाना) मन नपर्ने हो त्यसलाई इच्छा भैकन पनि छाड्छ^१ र जुन (खाना) मनपर्ने हो त्यो (खाना) लोभी

१) यहाँ ‘इच्छा भैकन पनि छाड्छ’ को स्पष्टिकरण दिदै अट्टकथाले यसरी लेखेको छ ।

कसरी इच्छा भैकन पनि छाड्छ भने— भनौं कि उसले बिहानै क्षीर भोजन गरिसकेको हुन्छ । अनि पछि मांस भोजन प्राप्त हुन्छ । अनि उसलाई यस्तो हुन्छ— यस्तो मांस भोजन कहीले पाउनु । यदि अधि नै थाहा पाएको भए बिहानै क्षीर भोजन गर्ने थिइन होला । अब के गरूँ ! भइहाल्यो तिमीले नै खाऊ भनी आशा राखेर परित्याग गर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६०६ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

भई, मूर्छित भई, त्यसैमा अल्भिई, अवगुणलाई नदेख्ने र मुक्तिलाई नजान्ने भई^१ (अनिस्सरणोपञ्जो) खूप खान्छ ।...निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

(८) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले ‘राजाहरूले राजमहामात्यहरूले, क्षत्रीहरूले, ब्राह्मणहरूले तथा गृहपतिहरूले सत्कार गर्ने छन्’ भन्ने लाभसत्कार र यशकीर्तिको आशा लिई तपस्या गर्छ ।...निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

(९) “निग्रोध ! फेरि तपस्वी- ‘कस्तो हो यो सम्बहुलजीवी आफूलाई श्रमण भनी मूलबीज, स्कन्धबीज, फलबीज, अग्रबीज र पाँचौं बीजबीज समेत सबै खान्छ र दाँतहरू पनि असनिचक्र जस्ता छन्’ भनी कुनै एक श्रमण वा ब्राह्मणलाई अप्रसन्न पार्ने हुन्छ ।...निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

Dhamma.Digital

(१०) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले कुनै एक श्रमण वा ब्राह्मणलाई कुलहरूमा सत्कार गरेको, गौरव गरेको, मान गरेको तथा पूजा गरेको देख्छ । देखेर उसको मनमा यस्तो हुन्छ- ‘यस्ता सम्बहुलजीवीलाई कुलहरूमा सत्कार गर्छन्, गौरव गर्छन्, मान गर्छन् र पूजा गर्छन् । तर यस्तो रुक्षजीवी मलाई भने कुलहरूमा सत्कार गर्दैनन्, गौरव गर्दैनन्, मान गर्दैनन् र पूजा पनि गर्दैनन् ।’ यसरी उ कुलगृहमाथि ईर्ष्या र

१. भोजन विषयमा मात्राज्ञान मात्रमा पनि अतभिन्न भई खान्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०६.

मात्सर्य उत्पन्न गर्ने हुन्छ ।...निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

(११) “निग्रोध ! फेरि तपस्वी मानिसहरू आउने जाने ठाउँमा बस्छ^१ ।...निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

(१२) “निग्रोध ! फेरि तपस्वी आफ्नो गुण देखाउँदै कुलहरूमा विचरण गर्छ— ‘यो मेरो तपस्या हो, यो मेरो तपस्या हो ।’ निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।”

(१३) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले कुनै काम नदेखिने गरी

१. ‘मानिसहरू आउने जाने ठाउँमा बस्छ’ भनेको मानिसहरू आवत जावत गर्ने ठाउँमा मानिसहरूले देखेगरी बस्छ र मानिसहरूले देखा प्रियंकर रूपले यताउता हुन्छ । पञ्चतापले तप्त गर्छ । एउटा खुट्टाले टेकेर उभिइ रहन्छ । सूर्यलाई नमस्कार गर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६०७ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

बुद्ध शासनमा प्रव्रजित भएकाले चाहिँ धृतङ्गशील समादान गरि रातभर सुती मनुष्यहरूले देखेगरी तपस्या गर्छ । सन्ध्या समयमा चीवरको कुटी बनाउँछ । सूर्योदय भएपछि चीवर भिक्छ । मानिसहरूलाई देखेपछि चीवर टकटक्याई शीरमा चीवर राखी चक्रमण स्थलमा जान्छ । कुचो लिएर मानिसहरूले देखेगरी विहारको आँगन बढाउँछ । सुमं. वि. II. पृ. ६०७ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

गर्छ। (कसैले उसँग) ‘यो तिमी रुचाउँछौ ?’ भनी सोध्दा नरुचाएता पनि ‘रुचाउँछु’ भनी भन्छ, र रुचाएर पनि ‘रुचाउँदिन’ भनी भन्छ। यसरी उ जानी जानी भूटो बोल्ने हुन्छ।...**निग्रोध** ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो।”

(१४) “**निग्रोध** ! फेरि तपस्वीले धर्मोपदेश गरिरहेका तथागत वा तथागतका श्रावकको उपदेशलाई अनुमोदन गर्न योग्य भएर पनि अनुमोदन गर्दैन।...**निग्रोध** ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो।”

(१५) “**निग्रोध** ! फेरि तपस्वी क्रोधी हुन्छ, र वैरभाव राख्छ। **निग्रोध** ! जो त्यो तपस्वी क्रोधी र वैरी हुन्छ— **निग्रोध** ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो।”

(१६) “**निग्रोध** ! फेरि तपस्वी कृतघ्नी हुन्छ, पलासी (= डाह गर्ने) हुन्छ, ईर्ष्यालु हुन्छ, कंजूस हुन्छ, सठ हुन्छ, मायावी हुन्छ, निष्ठुर घमण्डी हुन्छ, खराब विचार राख्ने हुन्छ, खराब विचारको वशमा रहने हुन्छ, मिथ्यादृष्टिक^१ हुन्छ, उच्छेददृष्टिले युक्त हुन्छ, र आफ्नै दृष्टि (= मत) लाई लिई त्यसैमा हठ गरी जिद्दी गर्ने हुन्छ। **निग्रोध** ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो।”

“**निग्रोध** ! यी तपजुगुप्सा (तपोजिगुच्छा) उपक्लेश हुन् वा उपक्लेश होइनन् त ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

१. यहाँ मिथ्यादृष्टिक भनी दानादिको फल छैन भन्ने दृष्टिलाई भनिएको हो। सुमं. वि. II. पृ. ६०८ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना।

भन्ते ! अवश्य पनि यी तपजगुप्साहरू उपक्लेश हुन्, अनुपक्लेश होइनन् । भन्ते ! यहाँ सबैका सबै तपस्वीहरू यी सबै उपक्लेशहरूले युक्त हुन सक्छन्, एक दुइ जनाको के कुरा ।”

परिशुद्ध तपस्या

(१) “निग्रोध ! यहाँ तपस्वी तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्याद्वारा सन्तुष्ट हुन्न, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । निग्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गर्छ र त्यो तपस्याद्वारा सन्तुष्ट हुन्न र सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन— यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(२) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्याद्वारा । आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दैन ।... यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(३) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्याद्वारा । मान गर्दैन, मूर्छित हुन्न र बेहोस हुन्न ।... यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

-
१. भनाइको मतलब यो हो कि— जुन कारणद्वारा परिपूर्ण भनी ठान्दा अपरिशुद्ध हुने हो त्यस्तो हुँदैन भनिएको हो । अनि उत्तरोत्तर कोशिस गरी अरु हत् पनि हुनसक्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६०८ : उदुम्बरिक-सुत्तवण्णना ।

(४) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्याद्वारा । लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभी हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार र यशकीर्ति-द्वारा सन्तुष्ट हुन्न र सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(५) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्याद्वारा । लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दैन । ...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(६) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्याद्वारा । लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभी हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार र यशकीर्ति-द्वारा मान गर्दैन, मूर्छित हुन्न र बेहोस हुन्न ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(७) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । भोजनको विषयमा उसलाई ‘यो मलाई मनपर्छ र यो मलाई मनपर्दैन’ भन्ने दुविधा हुन्न । अनि जुन उसलाई मन नपर्ने हो त्यसलाई अनपेक्षी भई छाड्छ र जुन मनपर्छ त्यो निर्लोभी भई, अमूर्छित भई, त्यसैमा नअल्भिई, अपगुणलाई देख्ने भई तथा मुक्तिलाई जान्ने भई खान्छ ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(८) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले ‘राजाहरूले राजमहामात्यहरूले, क्षत्रीहरूले, ब्राह्मणहरूले तथा गृहपतिहरूले सत्कार गर्ने छन्’ भन्ने लाभसत्कार र यशकीर्तिको आशा लिई तपस्या गर्दैन ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(९) “निग्रोध ! फेरि तपस्वी— ‘कस्तो हो यो सम्बहुलजीवी आफूलाई श्रमण भनी मूलबीज, स्कन्धबीज, फलबीज, अग्रबीज र पाँचौं बीजबीज समेत सबै खान्छ र दाँतहरू पनि असनिचक्र जस्ता छन्’ भनी कुनै एक श्रमण वा ब्राह्मणलाई अप्रसन्न पार्ने हुन्न ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(१०) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले कुनै एक श्रमण वा ब्राह्मणलाई कुलहरूमा सत्कार गरेको, गौरव गरेको, मान गरेको तथा पूजा गरेको देख्दछ । देखेर उसको मनमा यस्तो हुन्न— ‘यस्ता सम्बहुलजीवीलाई कुलहरूमा सत्कार गर्छन्, गौरव गर्छन्, मान गर्छन् र पूजा गर्छन् । तर यस्तो रुक्षजीवी मलाई भने कुलहरूमा सत्कार गर्दैनन्, गौरव गर्दैनन्, मान गर्दैनन् र पूजा गर्दैनन् ।’ यसरी उ कुलगृहमाथि ईर्ष्या र मात्सर्य उत्पन्न गर्ने हुन्न ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(११) “निग्रोध ! फेरि तपस्वी मानिसहरू आउने जाने ठाउँमा बस्दैन ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(१२) “निग्रोध ! फेरि तपस्वी आफ्नो गुण देखाउँदै कुलहरूमा विचरण गर्दैन— ‘यो मेरो तपस्या हो, यो मेरो तपस्या हो ।’...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(१३) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले कुनै काम नदेखिने गरी गर्दैन । (कसैले उसँग) ‘यो तिमी रुचाउँछौ ?’ भनी सोध्दा नरुचाएकोलाई ‘रुचाउँदैन’ र रुचाएकोलाई ‘रुचाउँछु’ भनी भन्छ ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(१४) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले धर्मोपदेश गरिरहेका तथागत वा तथागत श्रावकको उपदेशलाई अनुमोदन गर्न योग्यलाई अनुमोदन गर्छ । ...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(१५) “निग्रोध ! फेरि तपस्वी क्रोधी हुन्न र वैरभाव राख्दैन । ...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(१६) “निग्रोध ! फेरि तपस्वी कृतघ्नी हुन्न, पलासी (= डाह गर्ने) हुन्न, ईर्ष्यालु हुन्न, कंजूस हुन्न, सठ हुन्न, मायावी हुन्न, निर्दयी हुन्न, घमण्डी हुन्न, खराब विचार राख्ने हुन्न, खराब विचारको वशमा रहने हुन्न, मिथ्यादृष्टिक हुन्न, उच्छेददृष्टिले युक्त हुन्न र आफ्नै दृष्टि (= मत) लाई अंगाली त्यसैमा हठ गरी जिद्दी गर्ने हुन्न ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

“निग्रोध ! यदि यस्तो भएमा तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ वा अपरिशुद्ध । यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! यदि यस्तो भएमा अवश्य पनि तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ, अपरिशुद्ध हुन्न, अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त पनि हुन्छ ।”

“निग्रोध ! यत्तिकैमा तपजुगुप्सा अग्रत्व प्राप्त पनि हुन्न सारत्व प्राप्त पनि । यो त (वृक्षको) बोक्रा पाए जस्तै हो (पपटिकप्पत्ता) ।”

अग्रत्व प्राप्त तपजुगुप्सा

“भन्ते ! कतिसम्ममा अथवा कस्तो भएमा तपजुगुप्सा अग्रत्व

प्राप्त र सारत्व प्राप्त हुन्छ ? भन्ते ! भगवानले तपजुगुप्सालाई अग्रत्वमा र सारत्वमा पुऱ्याउनु भए बेश हुने थियो ।”

“निग्रोध ! यहाँ तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ । निग्रोध ! कसरी तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ भने— (१) निग्रोध ! तपस्वीले प्राणीहिंसा गर्दैन, प्राणीहिंसा गराउँदैन र प्राणीहिंसा गर्नेलाई अनुमति पनि दिदैन । (२) अदिन्नादान (= चोरी) लिदैन, अदिन्नादान लिन लगाउन्न र अदिन्नादान लिनेलाई अनुमति पनि दिन्न । (३) मृषावाद गर्दैन, मृषावाद गर्न लगाउन्न र मृषावाद गर्नेलाई अनुमति पनि दिन्न । (४) पञ्चकामगुण सेवन गर्दैन, पञ्चकामगुण सेवन गराउन्न र पञ्चकामगुण सेवन गर्नेलाई अनुमति पनि दिन्न । निग्रोध ! यसरी तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ ।

“निग्रोध ! जब तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ तब यही नै उसको तपस्यापन हुन्छ । यसरी उ उच्चतामै पुग्छ नीचतामा होइन^१ । अनि उ एकान्त निर्जनस्थानको सेवन गर्छ— अरण्य, पर्वत, कन्दर,

१. भनाइको तात्पर्य के हो भने— उ शीलादि गुणहरूलाई उत्तरोत्तर बढाउँदै लैजान्छ र यसरी शीलहरू अभिवृद्धि गरी उ एकान्त निर्जन स्थानमा बस्ने रुचि बढाउँछ । अर्थात् ध्यान बढाउन खोज्छ । त्यसैले सूत्रको अगाडि— ‘एकान्त निर्जन स्थानको सेवन गर्छ ... ’ भनी उल्लेख भएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०८-०९: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

.

गिरीगुफा, मशान, जङ्गलको बाटो, खुला ठाउँ अथवा परालकुन्यु । अनि उ भिक्षाटनवट फर्की मभोजन पछि पलेटी मारी, शरीर सीधापारी, मुख अगाडि स्मृति (= श्वास प्रश्वासमा होस राखी) बस्छ । (१) अनि उसले आफ्नो शरीरबाट अभिध्या (= राग) लाई हटाई अनभिध्याले युक्त भई, अभिध्याबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ, (२) व्यापाद प्रदोषलाई हटाई अब्यापाद चित्तले युक्त भई सबै भूतप्राणीहरू प्रति हितानुकम्पी भई विहार गर्छ र व्यापाद प्रदोषबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ । (३) थीनमिद्ध अर्थात् शारीरिक र मानसिक आलस्यपनलाई हटाई निरालस्यताले युक्त भई आलोकसंज्ञी (= आलोक कसिणको ध्यान) र स्मृतिसम्प्रजन्य भई विहार गर्छ, अनि थीनमिद्धबाट परिशुद्ध पार्छ, (४) उद्धच्चकुक्कुच्च अर्थात् शारीरिक र मानसिक अस्थिरपन अथवा अशान्तनपनलाईहटाई स्थिरपन अथवा शान्तनपनलेयुक्त भई अभ्यन्तर चित्त शान्तपारी विहार गर्छ र उद्धच्चकुक्कुच्चबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ र (५) विचिकित्सा अर्थात् शंकासन्देहलाई हटाई कुशलधर्ममा निस्सन्देही भई विहार गर्छ र शंकासन्देहबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ ।

ब्रह्मविहार— “अनि यी पञ्चनीवरणहरूलाई हटाएर चित्तमा भएका उपक्लेशहरूलाई प्रज्ञाद्वारा कमजोर पारी उ (१) मैत्रीयुक्त चित्तलाई एक दिशामा दुतियदिशामा, तृतीयदिशामा र चतुर्थदिशामा फैलाई बस्छ । यसरी माथि, तल, तेर्सो, सबै ठाउँमा, सबैतिर र सबै चक्रवाड लोकमा मैत्रीयुक्त चित्त फैलाई बस्छ । त्यस्तै गरी मैत्री विपुल चित्त, मैत्री महत्गत चित्त र मैत्री अप्रमाण चित्त फैलाई बस्छ र अवैर

अव्यापाद (= अद्वेष) चित्त फैलाई । (२) करुणा चित्तलाई ... (३) मुदिता चित्तलाई ... (४) उपेक्षा चित्तलाई ... फैलाई बस्छ ।

“निग्रोध ! यदि यस्तो भएका तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ वा अपरिशुद्ध यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! यदि यस्तो भएमा अवश्य पनि तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ, अपरिशुद्ध हुन्न, अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त पनि हुन्छ ।”

“निग्रोध ! यत्तिमैमा तपजुगुप्सा अग्रत्व प्राप्त पनि हुन्न, सारत्व प्राप्त पनि । यो त (वृक्षको) त्वच पाएको जस्तो हो (तचप्पत्ताहोति) ।

“भन्ते ! कतिसम्ममा अथवा कस्तो भएमा तपजुगुप्सा अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त हुन्छ ? भन्ते ! भगवानले तपजुगुप्सालाई अग्रत्वमा पुऱ्याउनु भए बेश हुने थियो ।”

निग्रोध ! यहाँ तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ । **निग्रोध !** कसरी तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्ति हुन्छ भने ?— (१) **निग्रोध !** यहाँ तपस्वीले प्राणीहिंसा गर्दैन, ...^१ निग्रोध जब तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ तब यही नै उसको तपस्यापन हुन्छ । यसरी उ उच्चतामै पुग्छ, नीचतामा होइन । अनि उ एकान्त निर्जन स्थानको

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३०४ मा लेखे अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

सेवन गर्छ ...^१ अनि यी पञ्चनीवरणहरूलाई हटाएर ...^२ मैत्रीयुक्त चित्तलाई ...^३ करुणायुक्त चित्तलाई ... मुदितायुक्त चित्तलाई ... उपेक्षायुक्त चित्तलाई ...^४ फैलाई बस्छ । अनि उसले अनेकविध पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ, जस्तै— एक जन्म ...^५ । यसरी आकार सहित, उद्देश्य (= नाम र गोत्र) सहित अनेकविध पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ ।

“निग्रोध ! यदि यस्तो भएमा तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ वा अपरिशुद्ध यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! यदि यस्तो भएमा अवश्य पनि तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ, अपरिशुद्ध हुन्न, अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त पनि हुन्छ ।”

“निग्रोध ! यत्तिकैमा तपजुगुप्सा अग्रत्व प्राप्त पनि हुन्न, सारत्व

-
१. यहाँका बाँकी कुरा पनि माथि पृ. ३०४ मा लेखे बमोजिम पढ्नु ।
 २. यहाँका बाँकी कुरा पनि माथि पृ. ३०५ मा लेखे बमोजिम पढ्नु ।
 ३. यहाँका बाँकी कुरा पनि माथि पृ. ३०६ मा भैं पढ्नु ।
 ४. यहाँका बाँकी कुरा पनि माथि पृ. ३०६ मा भैं पढ्नु ।
 ५. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९८ मा लेखे बमोजिम पढ्नु ।

प्राप्त पनि । यो त (वृक्षको) फल्गु^१ पाएको जस्तै हो (फेग्गुप्पत्ताहोति) ।

“भन्ते ! कतिसम्ममा अथवा कस्तो भएमा तपजुगुप्सा अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त हुन्छ ? भन्ते ! भगवानले तपजुगुप्सालाई अग्रत्वमा पुऱ्याउनु भए सारत्वमा पुऱ्याउनु भए बेश हुने थियो ।”

“निग्रोध ! यहाँ तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ ।... निग्रोध ! जब तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ तब यही नै उसको तपस्यापन हुन्छ । यसरी उ उच्चतामै पुग्छ र नीचतामा होइन । अनि उ एकान्त निर्जन स्थानको सेवन गर्छ, ... अनि उसले अनेकविध पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ, जस्तै— एक जन्म...। यसरी आकार सहित र उद्देश्य सक्ति अनेकविध पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । अनि उसले विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका र उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देख्दछ (= जान्दछ) आ-आफ्ना कर्मानुसार नीच-उच्च, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देख्दछ—

-
१. कुनै रुखको सबभन्दा बाहिरको वस्तुलाई ‘बोक्रा’ (पपटिक), बोक्राको भित्रको वस्तुलाई छाला (तच), त्यसको भित्रको वस्तुलाई फल्गु (फेग्गु) र त्यसभन्दा पनि भित्री भागको वस्तुलाई काठ (सार) भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०८-०९ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

‘यी सत्वहरू कायदुश्चरितले युक्त भई,...^१ यी सत्वहरू कायसुचरितले युक्त भई,...^१ मरणोपरान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।’ यसरी विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देख्दछ, र आ-आफ्ना कर्मानुसार नीच-उच्च, सुवर्ण दुवर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देख्दछ ।

“निग्रोध ! यदि यस्तो भएमा तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ वा अपरिशुद्ध यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! यदि यस्तो भएमा अवश्य पनि तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ, अपरिशुद्ध हुन्न, अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त पनि हुन्छ ।”

“निग्रोध ! यतिसम्ममा अथवा यस्तो भएमा तपजुगुप्सा अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त हुन्छ^१ । निग्रोध ! जो तिमिले मसँग- ‘भन्ते ! कुन चाहिं त्यो भगवानको धर्म हो जसद्वारा भगवानले (आफ्ना) श्रावकहरूलाई विनीत पार्नु हुन्छ, र जसद्वारा भगवानका श्रावकहरू विनीत भई आस्वस्त भई आदिब्रह्मचर्यको अभिप्रायलाई जान्दछन् ? भनी सोध्यौ- निग्रोध ! यही त्यो कारण हो । अझ यो भन्दा पनि उत्तरोत्तर र प्रणीततर कारण छ, जसद्वारा श्रावकहरू आस्वस्त भई आदिब्रह्मचर्यको अभिप्रायलाई जान्दछन् ।”

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २७८ का ‘द्वितीयविदच’

मा उल्लेख भए अनुसार पढ्नु ।

‘यतिसम्ममा अथवा यस्तो भएमा तपजुगुप्सा अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त हुन्छ’ भनी जुन कुरा भन्नुभयो त्यो तीर्थीयहरूको मत अनुसार भन्नुभएको हो ।

तीर्थीयहरूको सिद्धान्त अनुसार लाभसत्कार चाहिं रुखका हाँगाविंंगा जस्तै हुन् । पञ्चशील चाहिं रुखको बोक्रा जस्तै हो । अष्टसमापत्ति चाहिं रुखको त्वच जस्तै हो । पूर्वनिवासानुस्मृति अभिज्ञा-ज्ञान चाहिं रुखको फलु जस्तै हो । दिव्यचक्षु-ज्ञानलाई चाहिं अरहत् सम्झी विचरण गर्छन् । त्यसैले त्यो चाहिं उनीहरूको निमित्त रुखको सारवत् काठ जस्तै हो ।

बुद्ध धर्ममा चाहिं— लाभसत्कार रुखका हाँगाविंंगा जस्तै हुन् । शीलसम्पदा रुखको बोक्रा जस्तै हो । ध्यान समापत्तिहरू चाहिं रुखका त्वच जस्तै हुन् । लौकिक अभिज्ञा-ज्ञानहरू चाहिं रुखका फलु जस्तै हुन् । मार्गफलहरू चाहिं रुखका सारवत् काठ जस्तै हुन् । यसरी आफ्नो शासनलाई भगवानले लटरम्म परी फल फलेको रुख समान देखाउनु भएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०९ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

यस्तो भन्नु हुँदा ती परिव्राजकहरूले^१ उन्नाद तथा उच्चशब्द र महाशब्द गर्न थाले- “अहो हामीहरू आचार्यका साथ यहाँ नाश भयौं^२ ! हामीहरू यो भन्दा उत्तरोत्तर^३ जान्दैनौं ।

१. निग्रोध परिव्राजकका ३०० जति परिवार परिव्राजकहरू । सुमं. वि. II. पृ. ६०९ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

२. यो वाक्य स्पष्टिकरण दिदै अट्टकथाले यसरी लेखेको छ

“हामीमा अचेलकता मात्र पनि छैन भने कहाँबाट परिशुद्धिता ? हामीमा परिशुद्धिता मात्र पनि छैन भने कहाँबाट चातुर्याम संयमता ? चातुर्यामसंवर नहुनेको कहाँबाट अरण्यवास ? अरण्यवास नै छैन भने कहाँबाट नीवरण प्रहाणादि ? नीवरण प्रहाण नै छैन भने कहाँबाट ब्रह्मविहार, ब्रह्मविहार मात्र पनि छैन भने कहाँबाट पूर्वनिवासादिज्ञान ? पूर्वनिवासज्ञान मात्र पनि छैन भने कहाँबाट हामीमा दिव्यचक्षु आदि ज्ञान हुनु ? अतः यस विषयमा हामी आचार्यका साथ नाश भयौं” भनी भनेका हुन् भनी सुमं वि II. पृ. ६०९ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. यो दिव्यचक्षु-ज्ञानभन्दा अधिक अर्को विशेष ज्ञान सम्बन्धीका कुरा हामीले श्रुतिको रूपले पनि जानेका छैनौं भनी भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०९ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

निग्रोध परिव्राजकको पश्चात्ताप

जब सन्धान गृहपतिले— “यी अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूले अब भने भगवानका कुरा सुन्ने छन्, कान थाप्ने छन्, जान्नको निमित्त चित्त झुकाउने छन्” भन्ने कुरा बुझे तब निग्रोध परिव्राजकलाई यस्तो भने^१—

१. सन्धान गृहपतिको मनमा यस्तो लाग्यो

“यी परिव्राजकहरूले अब भने भगवानको कुरालाई सुन्ने छन् । निग्रोध परिव्राजकले भगवानको पछाडि भगवानलाई कर्कश र आक्षेप बोली बोलेका थिए । अहिले त यिनी पनि कुरा सुन्न चाहन्छन् । यिनको मान अहंकार लाई पतन गराई भगवानको शासनतिर घँचेइने यही ठीक समय हो ।”

यस्तो मनमा लागेपछि अगाडि उनको मनमा यस्तो पनि लाग्यो—

“यदि मैले नभनेको खण्डमा यिनले भगवानसँग क्षमा माग्ने छैनन् र जुन उनको निमित्त भविष्यको लागि अहित र दुःखको कारण हुनेछ । मैले भनेको खण्डमा यिनले भगवानसँग क्षमा माग्ने छन् र जुन उनको निमित्त दीर्घकालसम्मको लागि हित र सुख हुनेछ ।”

त्यसैले उनले अगाडिका कुराहरू भनेका हुन् भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०९-१० उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

“भन्ते ! निग्रोध ! तपाईले जो मलाई यस्तो भन्नुभयो— ‘हे गृहपति ! जान्दछौं के श्रमण गौतम कोसँग कुरा गर्छन्, कोसँग साकच्छा गर्छन् रकोसँग प्रज्ञाव्यक्त गर्छन् ? शून्यागारमा बसेका श्रमण गौतमको प्रज्ञा पनि विनाश भइसक्यो । परिषद् विना बस्ने श्रमण गौतम कुराकानी गर्न पनि असमर्थ छन् । प्रश्न सोध्ला भन्ने डरले) एकान्त एकान्तमै बस्छन् । जस्तै कानो गाई गाईको जमातबाट दूर भई एकलै एकलै हिंड्छ, त्यस्तै गरी श्रमण गौतमको प्रज्ञा पनि शून्यागारको कारणले विनाश भइसक्यो । श्रमण गौतम परिषद् विना एकलै विचरण गर्छन्, कुराकानी गर्न असमर्थ छन्, उनी एकान्त एकान्त मै बस्छन् । अतः गृहपति ! यदि श्रमण गौतम यो परिषद्मा आएका भए एकै प्रश्नद्वारा उनलाई नाजवाफ पार्ने थियौं र खाली घैंटोलाई यताउता घुमाउने भैं घुमाउने थियौं ।’

“भन्ते ! अब वहाँ भगवान अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध यहाँ आउनु भएको छ । (सक्नुहुन्छ भने अब वहाँलाई) कानो गाई एकलै विचरण गर । जस्तै परिषद् विना वहाँलाई एकलै बस्ने बनाउनु होस् । खाली घैंटोलाई यताउता घुमाउने भैं वहाँलाई एक प्रश्नद्वारा नाजवाफ पार्नु होस् ।”

यस्तो भन्दा निग्रोध परिव्राजक चूपलागी नाजवाफ भई शिर निहुर्‍याई मुख तलतिर पारी चिन्तन भई केही नबोली बसे । अनि चूपलागी नाजवाफ भई शिर निहुर्‍याई मुख तलतिर चिन्तित भई केही

नबोली बसिरहेका निग्रोध परिव्राजकलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो—
“निग्रोध ! साँच्चै हो के तिमीले यो कुरा भनेको ?”

“भन्ते ! साँच्चै हो । बालकले जस्तै मूढले जस्तै र मूर्खले जस्तै
मैले यो कुरा भनेको हुँ ।”

“निग्रोध ! तिमीले परिव्राजकका वयोवृद्धहरू, जेठापाकाहरू र
आचार्य प्राचार्यहरूले कस्तो भनेका सुनेका छौ ?— ‘जो ती अतीत
समयमा अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू थिए वहाँ भगवानहरू यसरी एकत्रित
भेला भई उन्नाद गरी उच्चशब्द र महाशब्द गरी अनेक प्रकारका
तिरश्चीन कथाहरू भन्दै बस्नु भएको थियो ? ... जस्तै अहिले
साचरिक तिमी अथवा वहाँ भगवान अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू यसरी
अरण्यवनपथपन्तशयनासनहरू सेवन गर्दथे ... जस्तै अहिले भगवान ?
यस विषयमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! मैले परिव्राजकका वयोवृद्धहरू, जेठापाकाहरू र आचार्य
प्राचार्यहरूले यस्तो भनेका सुनेको छु कि— जो ती अतीत समयमा
अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू थिए वहाँ भगवानहरू यसरी एकत्रित भेला भई
उन्नाद गरी उच्चशब्द र महाशब्द गरी अनेक प्रकारका तिरश्चीन
कथाहरू भन्दै बसेका थिएनन् ... जस्तै अहिले साचरिक म बरु वहाँ
भगवान अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू यसरी अरण्यवनपथपन्तशयनासनहरू
सेवन गर्दथे ... जस्तै अहिले भगवान ।”

“निग्रोध ! तिमी जस्ता विज्ञ तथा वयोवृद्ध पुरुषलाई यस्तो पनि
लागेन कि— बुद्ध हुनु भएका वहाँ भगवानले बोधार्थ धर्मोपदेश

गर्नु हुन्छ^१, दान्त हुनु भएका वहाँ भगवानले दान्त पार्नको निमित्त धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ, शान्त हुनु भएका वहाँ भगवानले शान्त पार्नको निमित्त धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ^२, उत्तीर्ण गराउनको निमित्त धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ^३ र परिनिर्वाण हुनु भएका^४ वहाँ भगवानले परिनिर्वाण गराउनेका निमित्त धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ ?”

१. स्वयं चतुरार्यसत्यलाई बोध गरी बुद्ध हुनु भई सत्वहरूलाई पनि चतुरार्यसत्यको कुरा बोध गराउनको निमित्त धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६१० : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।
२. आफूले स्वयं चक्षु आदि इन्द्रियहरूलाई दमन गरी अरू मानिसहरूलाई पनि चक्षु आदि इन्द्रियहरू दमन गराउनको निमित्त र आफूले स्वयं रागादिलाई शान्त पारी शान्त भई अरूलाई पनि रागादि विनाश गरी शान्त पार्ने धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६१० : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।
३. आफू स्वयं काम-ओघ, भव-ओघ, दृष्टि-ओघ तथा अविदचा-ओघवाट पार तरी अरूलाई पनि पारतराउनको निमित्त धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६१० : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।
४. आफू स्वयं क्लेश परिनिर्वाणवाट परिनिर्वाण भएर अरूलाई पनि सबै प्रकार का क्लेशहरू मुक्त पारी परिनिर्वाण गराउनको निमित्त धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६१० : उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

निग्रोधले आफ्नो गल्ती स्वीकारे

यस्तो भन्नुहुँदा निग्रोध परिव्राजकले भगवानसँग यस्तो विन्ति गरे—

“भन्ते ! बालकको जस्तै, मूढको तथा मूर्खको जस्तै गल्ती मबाट हुन गयो जो कि मैले भगवानलाई यस्तो भनें । भन्ते ! सो मलाई भविष्यमा संयम गर्नको निमित्त भगवानले गल्तीलाई गल्ती भनी स्वीकार गर्नुहोस् अर्थात् क्षमा गर्नुहोस् ।”

“निग्रोध ! ठीकै छ, बालकले जस्तै, मूढले जस्तै तथा मूर्खले जस्तै तिमीले गल्ती गर्‍यो जो कि तिमीले मलाई यस्तो भन्यौं । तर निग्रोध ! जब कि तिमीले आफ्नो गल्तीलाई गल्ती भनी देखेर (जानेर) क्षमा माग्‍यो हामी त्यो स्वीकाउँछौं (= क्षमा दिन्छौं) । निग्रोध ! आर्यको विनयमा यो वृद्धि नै हो जसले आफ्नो गल्तीलाई गल्ती भनी जानेर धर्मपूर्वक क्षमा माग्‍छ र भविष्यमा संयम गर्‍छ । निग्रोध ! म त यस्तो भन्दछु— ‘कोही अशठ अछली (अमायावी) सोभो स्वभावको विज्ञपुरुष आओस्— म अनुशासन गर्नेछु, म धर्मोपदेश गर्नेछु । उपदेश अनुसार आचरण गरेमा— जसको निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यक्‍रूपले आगारबाट अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छन्— त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यको अन्त्यलाई सात वर्षमा अर्थात् यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपसम्पदच भई विहार गर्ने छन् । निग्रोध ! सात वर्षको कुरो छाडि- देऊ । कोही अशठ अछली सोजो स्वभावको विज्ञपुरुष आओस्— म

.

अनुशासन गर्नेछु, म धर्मोपदेश गर्नेछु। उपदेश अनुसार आचरण गरेमा—
 ...छ वर्षमै अर्थात् यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी
 उपसम्पदच भई विहार गर्ने छ।...पाँच वर्षमै...चार वर्षमै...तीन वर्षमै...दुइ
 वर्षमै...एक वर्षमै...सात महीनामै...छ महीनामै...पाँच महीनामै...चार
 महीनामै...तीन महीनामै...दुइ महीनामै...एक महीनामै...आधा महीनामै
 यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपसम्पदच भई विहार
 गर्ने छन्। निग्रोध ! आधा महीनाको कुरो आडिदेऊ। कोही अशठ अछली
 सोजो स्वभावको विज्ञपुरुष आओस्— म अनुशासन गर्नेछु, म धर्मोपदेश
 गर्नेछु। उपदेश अनुसार आचरण गरेमा— जसको निमित्त कुलपुत्रहरू
 सम्यक् रूपले आगारवाट अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छन्— त्यो अनुत्तर
 ब्रह्मचर्यको अन्त्यलाई यसै जीवनको एकै हप्तामा स्वयं अभिज्ञाद्वारा
 साक्षात्कार गरी उपसम्पदच भई विहार गर्नेछु^१।

शिष्य बनाउनको निमित्त उपदेश गरिएको होइन

(१) “निग्रोध ! शायद तिमिलालाई यस्तो लाग्न सक्छ कि—
 ‘शिष्य बनाउनको निमित्त श्रमण गौतम हामीलाई यस्तो भन्दछन् ।’
 निग्रोध ! यसरी हेर्नू पर्दैन। जो तिम्रा आचार्य हुन् उनी नै तिम्रा
 आचार्य रहन् । (२) “निग्रोध ! शायद तिमिलालाई यस्तो लाग्न सक्छ,

१. यहाँ जुन कुराहरू सात वर्षदेखि लिएर सात दिनसम्ममा ब्रह्मचर्यको
 अन्त्यमा पुग्ने कुरा उल्लेख भएका छन् ती सबै तीक्ष्ण प्रज्ञा नहुने

पुरुषहरूलाई लक्ष गरी भनिएको हो र तीक्ष्ण भ्रजा हुनेले त एकै छिनमै ब्रह्मचर्य पूरा गर्न सक्छ भनी सुमं. वि. II. पृ. ६१० : उदुम्बरि-कसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

भगवानले किन अशठ पुरुष आदि भनी भन्नुभएको हो भन्ने कुराको सम्बन्धमा उक्त वण्णनाले यसरी पष्टिकरण दिएको छ—

शठ पुरुष चाहिं टेढो टेढो जान्छ । अशठ पुरुष सीधा जान्छ । सोभो पुरुषलाई म उपदेश गर्छु र टेढो पुरुषलाई भने म पनि उपदेश गर्न सकिदैन भनी भनिएको हो । विशेष गरी यहाँ निग्रोध परिव्राजकको टेढो तथा ढोंगीपनलाई औँल्याउनु हुँदै वहाँले 'अशठ पुरुष...आओस्' भनी भन्नुभएको हो । परिव्राजक ढोंगी तथा टेढो स्वभावको भएको हुँदा उनलाई मानो खुट्टामा समाती महामेरुको फेदीमा फ्याके जस्तै फ्याक्नु भएको हो । किनभने— यिनी अति शठ तथा कुटिल स्वभावका थिए । बुद्धले यसरी धर्मोपदेश गर्दा पनि बुद्ध धर्म तथा संघ प्रति उनी प्रसन्न हुन सकेका थिएनन् । प्रसन्न हुनको निमित्त कान थाप्नेसम्म पनि नियत गरिँका थिएनन् । ढोंगी स्वभावमा बसेर नै (कोहञ्जेठितो) उनले शास्तासँग क्षमा मागेका हुन् । अतः भगवानले यिनकै मनोभावनालाई बुझ्नु भई— 'कोही अशठ अछली सोभो स्वभावको विज्ञ पुरुष आओस्' भनी भन्नु भएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६१० : उदुम्बरि-कसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

कि- 'हाम्रा उद्देश्यबाट च्युत गराउनको निमित्त **श्रमण गौतम** यस्तो भन्दैछन्।' **निग्रोध** ! यसरी हेर्नु पर्दैन । जो तिम्रो उद्देश्य हो त्यही नै तिम्रो उद्देश्य रहोस् । (३) "**निग्रोध** ! शायद तिम्रीलाई यस्तो लाग्न सक्छ कि- 'हाम्रो आजीवनबाट च्युत गराउनको निमित्त **श्रमण गौतम** यस्तो भन्दैछन्।' **निग्रोध** ! यसरी हेर्नु पर्दैन । जो तिम्रो आजीवन हो त्यही नै तिम्रो आजीवन रहोस् । (४) "**निग्रोध** ! शायद तिम्रीलाई यस्तो लाग्न सक्छ कि- 'जो हामीहरूका आचार्यहरूका अकुशल वा अकुशल खण्डमा पर्ने धर्महरू हुन् त्यसैमा राख्ने विचारले **श्रमण गौतम** यस्तो भन्दैछन्।' **निग्रोध** ! यसरी पनि हेर्नु पर्दैन । तिम्रा आचार्यहरूका जुन धर्महरू अकुशल वा अकुशल खण्डमा पर्ने हुन् । सोही धर्महरू नै हुन् । (यसमा मलाई केही चासो छैन) । (५) "**निग्रोध** ! शायद तिम्रीलाई यस्तो लाग्न सक्छ कि- 'जो हामीहरूका आचार्यहरूका कुशल वा कुशल खण्डमा पर्ने धर्महरू हुन् तिनीहरूको विवेचन गराउने उद्देश्यले **श्रमण गौतम** यस्तो भन्दैछन्।' **निग्रोध** ! यसरी पनि हेर्नु पर्दैन । तिम्रा आचार्यहरूका जुन धर्महरू कुशल वा कुशल खण्डमा पर्ने हुन् सोही धर्महरू नै हुन् । अतएव हे **निग्रोध** ! न त म शिष्य बनाउनको निमित्त यस्तो भन्दछु, न त उद्देश्यबाट च्युत गराउनको निमित्त यस्तो भन्दछु, न त आजीवनबाट च्युत गराउनको निमित्त यस्तो भन्दछु, न त तिम्रा आचार्यहरूका अकुशल वा अकुशल खण्डमा पर्ने धर्महरूमा राख्नको निमित्त यस्तो भन्दछु, न त तिम्रा आचार्यहरूको कुशल वा कुशल खण्डमा पर्ने धर्महरूको विवेचन गराउनको निमित्त यस्तो भन्दछु । बल्कि **निग्रोध** ! यहाँ त्यस्ता अकुशल धर्महरू छन् जसलाई नहटाउनाको

कारणले गर्दा संक्लेशनीय, पुनर्भविक, पीडादायी, दुःखविपाकी र जन्म-जरामरणीय भविष्य हुन्छ- त्यसैलाई हटाउनाको निमित्त म धर्मोपदेश गर्दछु । जस अनुसार प्रतिपादन गर्दा संक्लेशकारी धर्महरू हट्ने छन् र विशुद्धकारी धर्महरू बढ्ने छन्, प्रज्ञा परिपूर्ण भई वैपुल्यता प्राप्त भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपसम्यदच भई विहार गर्ने छन्^१ ।”

यस्तो भन्नुहुँदा मारले^२ उनीहरूको चित्तलाई आफ्नो बन्धनमा राखेको हुँदा- परिव्राजकहरू चूपलागी, नाजवाफ भई, शीर निहुऱ्याई, मुख तलतिर पारी र चिन्तित भई केही नबोली बसिरहे । अनि भगवानलाई यस्तो लाग्यो- “यी सबै मोघपुरुषहरूलाई पापी मारले आफ्नो वशमा राखेको छ । त्यसैले एकजनाको मनमा पनि यस्तो लागेन कि- ‘म ज्ञान प्राप्तिको निमित्त श्रमण गौतम कहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्नेछु ।

-
१. भनाइको तात्पर्य- जब मार्ग प्रज्ञा परिपूर्ण गरी मार्ग वैपुल्यतामा पुग्नेछौ तब तिमीहरू आफै आफैले ‘मार्ग प्रज्ञा र फल प्रज्ञालाई स्वयं साक्षात्कार गरी बस्नेछौ’ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६११ : उदुम्बरि-कसुत्तवण्णना ।

- यसरी परिव्राजकहरूको कारणमा आफ्नो अववाद अनुशासन बलद्वारा अरहत् मार्गको सिखरसम्म पुऱ्याई भगवानले आफ्नो उपदेशको क्रमलाई टुंग्याउनु भयो
२. जस्तै मारको वशमा पर्दा कुनै पुरुष केही नबोली चूप लागेर बस्ने

हो त्यस्तै गरी उनीहरू पनि मारको वशमा परी केही भन्न नसकी चूप लागेर बसेका थिए ।

“खूबसँग गर्जन गरी बुद्धवल प्रकाश पार्नुको साथै यी शास्ता परिव्राजकहरूलाई धर्म-प्रकाश पाउँ हुनुहुन्छ । कुनै दिन यिनीहरूले धर्माभिसमय प्राप्त गर्न सक्नेछन् । अतः यिनीहरूको चित्तलाई वशमा लिनुपर्‍यो” भन्ने सोची मारले उनीहरूको चित्तलाई आफ्नो वशमा राखेको थियो । विपल्लास नहटेका पुरुषहरूलाई मारले जस्तो चाह्यो त्यस्तो गर्न सक्छ । त्यसैले उनीहरू पनि मारको बन्धनमा परी अङ्गप्रत्यङ्ग स्तब्ध पारी चूप लागेर बसे ।

जब यिनीहरू निःशब्द भई चूप लागेर बसे तब भगवानले किन यिनीहरू चूप लागेर बसेका रहेछन् भनी विचार गरी हेर्दा- मारद्वारा वशमा राखेको कुरा बुझ्नु भयो । यदि उनीहरूमा मार्गफल प्राप्त हुने कुनै हेतु भएको भए अवश्य पनि भगवानले मारको बन्धनलाई हटाएर भए पनि धर्मोपदेश गर्नु हुने थियो होला । तर उनीहरूमा त्यस्तो कुनै हेतु थिएन । उनीहरू सबै मार्गफल प्राप्त हुने हेतुबाट तुच्छ थिए र भगवानले यो कारणलाई पनि जान्नुभयो । त्यसैले सूत्रको अगाडि ‘यी मोघपुरुषहरूलाई पापी मारले आफ्नो वशमा राखेको छ’ भनी ‘मोघ’ शब्द प्रयोग गर्नु भएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६११ : उदुम्बरि-कसुत्तवण्णनाले लेखेको हो ।

एक सप्ताहले के गर्ला र^१ !” अनि उदुम्बरिकाको परिव्राजकाराममा सिंहनाद^२ गरी भगवान आकाशमाथि गई गृद्धकूट पर्वतमा उपस्थित हुनुभयो । सन्धान गृहपति पनि उसैबेला राजगृहमै फर्केर गए^३ ।

-
१. भनाइको तात्पर्य यो हो कि ‘भगवानले स्वयं साक्षात्कार गरी विहार गर्नको निमित्त एक साता मात्र भए पुग्छ भन्नुभएको छ । अतः एक सातासम्म परीक्षा गर्दा के होला र’ भन्ने सम्म पनि उनीहरू कसैको मनमा लागेन भनिएको हो । कसैले ज्ञान बोध गर्ने चित्तसम्म पनि उत्पन्न गरेनन् भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६११-१२ : उदुम्बरि-कसुत्तवण्णना ।
२. यहाँ ‘सिंहनाद’ भनी निर्भीक नादलाई भनिएको हो । परवादलाई खण्डित गर्न र आफ्नो वादको पुष्ट्याइ गर्नमा निर्भीक भएको नादलाई ‘सिंहनाद’ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६१२ : उदुम्बरि कसुत्तवण्णना ।
३. यो उपदेश सुनेर ती कुनै पनि परिव्राजकहरूले कुनै विशेषता प्राप्त गर्न सकेनन् । तर भविष्यको निमित्त भने उनीहरूको लागि हेतु वासना हुनेछ भनी सुमं. वि. II. पृ. ६१२ : उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१८. साल्ह मृगारनाती

प रि च य

यी 'मृगारनाती' (मिगारनत्ता) साल्ह भन्ने कसका नाति रहेछन् भन्ने विषयमा सर्वप्रथम उपलब्ध कारणहरूमाथि विचार गर्नु आवश्यक ठान्दछु ।

'मृगारनाती' भन्ने शब्द सुत्तपिटकको अङ्गुत्तरनिकायको तिकनिपातको साल्हसुत्त (पृ. १७९) मा र अर्को चाहिं विनयपिटकको पाचित्तियपालिको भिक्खुनी विभङ्गको पठमपाराजिक (पृ. २८३) मा पाइन्छ ।

उपरोक्त 'मिगारनत्ता' (= मृगारनाती) शब्दको अर्थ उल्लेख गर्दै अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा (I. पृ. ४१९) साल्हसुत्तवण्णानाले यसरी लेखेको छ—

“मिगारनत्ता ति मिगारसेट्ठिनो नत्ता” अर्थात्— मृगारनाती भनेको मृगारश्रेष्ठीको नाति हुन् ।”

विनयट्टकथा समन्तपासादिका (II. पृ. ९३५) भिक्खुनीविभङ्ग पठमपाराजिक सिक्खापदवण्णनाले चाहिं—

“... साल्हो म्मिगारनत्ता ति एत्थ साल्हो ति तस्स नामं; म्मिगार-
माताय पन नत्ता होति, तेन वुत्तं- ‘म्मिगारनत्ताति’ ” अर्थात्- साल्ह
मृगारनाती भनेकोमा यहाँ ‘साल्ह’ भनेको उनको नाम हो र यी मृगार-
माताका नाति हुन् । त्यसैले (मूल पालिमा) ‘मृगारनाती’ भनिएको हो ।

अब ‘मृगारश्रेष्ठी’ भन्ने र ‘मृगारमाता’ भन्ने को हुन् भन्ने
विषयमा पनि दृष्टिपात गरौं ।

‘मृगारश्रेष्ठी’ भनेका श्रावस्तीवासी एक महाधनी सेठ हुन् ।
यिनका पूर्णवर्धन भन्ने एक पुत्र थिए । जसकी पत्नी विशाखा महाउपासिका
थिइन् । (बु. म. भा-१, पृ. ३९, ४०, ९८) एकदिन मृगारश्रेष्ठी खुशी
भएर विशाखा महाउपासिकालाई अर्थात् आफ्नी बुहारीलाई मातृस्थानमा
राखे (बु. म. भा-१, पृ. ५०) । त्यहाँदेखि उनको नाम ‘मृगारमाता’ भन्ने
रहन गएको हो (बु. म. भा-१, पृ. ४८) । अतः ‘मृगारमाता’ भन्ने
मृगारश्रेष्ठी की बुहारी विशाखा महाउपासिका हुन् ।

अब यहाँ प्रश्न उठ्छ कि त्यसोभए ‘मृगारनाती’ भनेको मृगार-
श्रेष्ठीको नाति भनिएको हो कि ‘मृगारमाताको’ अर्थात् विशाखा
महाउपासिकाको नाति भनिएको हो त ?

माथि उल्लेख भएका अट्टकथाहरूको भनाइमा परस्पर मेल खान्न । माथिल्लो अर्थात् अङ्गुत्तरनिकायट्टकथाले 'मृगारश्रेष्ठीको नाति' भनी स्पष्ट शब्दले लेखेको छ भने तल्लो अर्थात् समन्तपासादिकाले मृगारमाता अर्थात् विशाखा महाउपासिकाको नाति भनी उल्लेख गरेको छ ।

यदि विशाखा महाउपासिकाको नाति हो भने मृगारसेठको पनाति हुन आउँछ ।

अतः विभिन्न पक्षबाट हेर्दा अङ्गुत्तरअट्टकथाले दिएको अर्थ नै बढी उपयुक्त ठहरिन आउँछ ।

यदि मृगारमाताको नाति हो भन्ने समन्तपासादिकाको कुरा लाई मान्ने हो भने यो कुरा युक्तियुक्त देखिदैन । किनभने विशाखाको विवाह १५।१६ वर्षको उमेरमा भएको थियो (बु. म. भा-१ पृ. २५) । भगवान बुद्धसँग सर्वप्रथम भेट हुँदा विशाखाको उमेर ७ वर्षको थियो भनी बुद्धकालीन महिला भा-१, पृ. २१ मा पनि उल्लेख गरेको छ । यो भेटको समय बुद्धको वैशालीको पाँचौ वर्षावास पछि हुन सक्छ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । अनि १६ वर्षको उमेरमा विवाह भएकी विशाखाले १७ वर्षको उमेरमा सन्तान जन्माएकी भए पनि त्यसको पनि सन्तान हुनको निमित्त अर्थात् नाति पाउनको निमित्त घटीमा अर्को १७ वर्ष जति आवश्यक देखिन्छ । यतिञ्जेलसम्म विशाखाको उमेर ३४ वर्ष पुगिसक्छ । विशाखाको उमेर ३४ वर्ष

पुग्दा बुद्धको वर्षावास ३९ वर्ष पुग्छ र परिनिर्वाण हुनको निमित्त ६ वर्षावास मात्र बाँकी रहेको हुन्छ। यस परिप्रेक्षमा अगाडि अनुदित दोश्रो मूल पालिमाथि विचार गर्दा त्यहाँ जुन मृगारनाती साल्हले सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीसँग कायसंसर्ग गरेको कुरो उल्लेख भएको छ— यो कायसंसर्ग विशाखाको नातिबाट हुन गएको हो भनी भन्न गाह्रो पर्छ।

अतः यी कारणहरूमाथि विचार गर्दा समन्तपासादिकाको कुरा भन्दा अङ्गुत्तरनिकायद्वकथाको कुरा बढी व्यावहारिक र युक्तियुक्त देखिन आउँछ।

X X X

एकदिन यी साल्ह मृगारनाती पेखुनिय भन्ने एक सेठका नातिसँग तथा अरू पनि दाश कामदारहरूसँग विहानको खाना खाइसकेपछि एक प्रश्न सोध्ने विचारले आयुष्मान् नन्दक कहाँ गएका थिए। अनि उनीहरू आएको कारण बुझी वहाँले उनीहरूलाई^१ “आऊ हे साल्ह !...” भनी आमन्त्रण गर्नुभई अगाडि अनुदित पहिलो सूत्रका कुरा निकाल्नु भएको हो। यसको सिलसिलामा वहाँले उनीहरूलाई

१. मनो. र. पू. I. पृ. ४१९ : साल्हसुत्तवण्णना, महावग्गोदुतियो, तिकनिपातवण्णना।

अनुश्रुति परम्पराबाट मात्रै कुनै कुरालाई ग्रहण गर्नु पर्दैन भन्ने जस्ता उपदेश गर्नुभयो । जुन कुरा अगाडिकै सूत्रमा प्रष्ट भएको छ ।

अगाडिको दोश्रो अनुदित मूल पालिमा चाहिं साल्ह मृगारनातीले भिक्षुणीहरूको निमित्त एक विहार बनाइदिन चाहेको र त्यो विहार बनाउने काममा दिनहुँ भैं भेटघाट हुनाको कारणले गर्दा सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी प्रति उनको चित्त आसक्त भएको र सो भिक्षुणीको चित्त पनि उनी प्रति आसक्त भएको कुरा प्रष्टसँग बुझिन्छ । यसो हुँदाहुँदै उनीहरू आपसमा विग्रेका र साल्हको तरफबाट गर्भधारण भएपछि, स्पष्टरूपले गर्भ नदेखुञ्जेलसम्म सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीले गुपचुप गरी राखी पछि प्रकटरूपमा देखापर्न थालेपछि, चीवर वस्त्र छाडी वालक जन्माएको कुरा पाचित्तियपालि भिक्खुनी विभङ्गको दोश्रो पाराजिक (पृ. २८९) मा समुल्लेख भएको पाइन्छ । अरू कुराहरू अगाडिका सूत्रहरूले प्रष्टयाएका छन् ।

Dhamma.Digital

X

X

X

केही साल्ह नामहरू

१. साल्ह—यी एक लिच्छवी हुन् । एकदिन यिनी अभय लिच्छवीका साथ वैशालीमा बसिरहनु भएका बुद्ध कहाँ गई—

केही श्रमणहरू शील र तपजुगुप्साद्वारा ओघ^१ (= वाढी) तर्न सक्छन् भनी भन्दछन् । यस विषयमा भगवान के भन्नुहुन्छ भनी प्रश्न सोधेका थिए । भगवानले शीलबाट ओघ तर्न सक्छन् तर तपजुगुप्साद्वारा सक्दैनन् भनी भन्नु-भयो । यो कुरा अं. नि-४, पृ. २१३ : साल्हसुत्तमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

(२) साल्ह—यी एक भिक्षु हुन् । यिनी जातिकमा^२ परिनिर्वाण भएका थिए । सं. नि. IV. पृ. ३०३ : पठम-गिञ्जकावसथसुत्तं, सोतापत्तिसंयुत्तं; दी. नि. II. पृ. ७३ : महापरिनिब्बानसुत्तं ।

(३) साल्ह (स्थविर)—यी ती स्थविर हुनुहुन्छ जो दोश्रो सङ्गायनमा सम्मिलित हुनुहुन्थ्यो । वहाँ पूर्वतिरका भिक्षुहरू मध्येबाट चुनिनु भएको थियो । चुल्ल. व. पा. पृ. ४२७ : सत्तसतिकक्खन्धकं; सम. पा. I. पृ. ३० : दुतीयसङ्गीतिवण्णना, बाहिरनिदानकथा ।

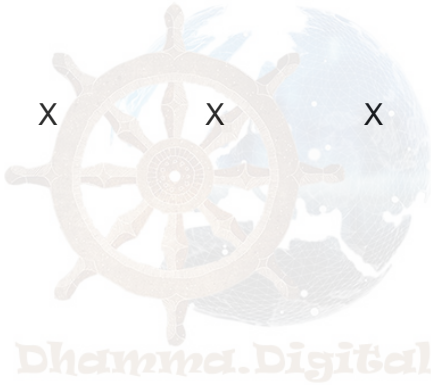
४) साल्ह—यी उही साल्ह हुन् जो मृगारनाती थिए । यिनकै कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरिदिएको छु ।

१. 'ओघ' भनेको के हो भन्ने कुरा जान्नको निमित्त बु. प. भा-१, पृ. ३९१ मा हेर्नु ।

२. स्याममा र रोमनमा : 'नादिक' । दी. नि. II. पृ. ७३ : महापरिनिब्बान-सुत्तमा 'नातिक' ।

साल्ह (सुत्त)—यो सूत्र अं. नि-४, पृ. २१३ : महावग्गमा उल्लेख भएको छ ।

साल्ह (सुत्त)—यो त्यो सूत्र हो जसको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ । अं. नि-३, महावग्ग, पृ. १७९.

मूल सूत्र—

१—अनुश्रुतिको आधारमा ग्रहण नगर

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय आयुष्मान् नन्दक श्रावस्ती स्थित मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा बस्नु भएको थियो । अनि मृगारनाती साल्ह^२ र पेखुनिय^३ नाती रोहण^४ जहाँ आयुष्मान् नन्दक हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए^५ । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मृगारनाती साल्हलाई आयुष्मान् नन्दकले यस्तो भन्नुभयो—

(क) “आऊ हे साल्ह ! अनुश्रुतिको आधारमा मात्र, परम्पराको आधारमा मात्र, यस्तो कारणले यस्तो हो भन्दैमा मात्र, हाम्रो धर्म-ग्रन्थ

१. अं. नि-३, पृ. १७९ : साल्हसुत्तं, महावग्गो; अ. क. I. पृ. ४१९.

२. ‘मृगारको नाति’ भनी श्रावस्तीवासी मृगारसेठको नाति भनिएको हो । ‘मिगारनत्ता ति मिगारसेठिनो नत्ता’ । मनो. र. पू. I. पृ. ४१९ : साल्हसुत्तवण्णना ।

यी मृगारसेठ विशाखा महाउपासिकाको ससुरा हुन् । हेर बु.
म. भा-१, पृ. २९, ३०.

समन्तपासादिकामा चाहिं “साल्हो मिगारनत्ताति- एत्थ
साल्होति तस्स नामं; मिगारमाताय पन नत्ता होति तेनवुत्तं ‘मिगार
नत्ता’ ति ।” अर्थात्- साल्ह मृगारनाती भनेकोमा यहाँ ‘साल्ह’
भनेको उनको नाम हो; मृगारमाताको नाति हुन्छ । त्यसैले (मूल
पालिमा) ‘मृगारनाती’ भनिएको हो । अर्थात् विशाखा महाउपासिकाको
नाति । सम. पा. II. पृ. ९३५ : पठमपाराजिकसिक्खापदवण्णना,
पाराजिकाकण्डं, भिक्खुनी विभङ्गो ।

३. नालन्दा पालिमा : ‘सेखुनिय’ ।
४. नालन्दा पालिमा : ‘सोण’; स्याममा : ‘रोहन’ । यो रोहण, पेखुण भन्ने
सेठका नाति हुन् । मनो. र. I. पृ. ४१९ : साल्हसुत्तवण्णना,
महावग्गो ।
५. प्रातःकालको भोजन सिद्धिएपछि दश कामदारहरू परिवृत्त गरी
गएका थिए । मनो. र. पृ. I. पृ. ४१९ : साल्हसुत्तवण्णनाले उल्लेख
गरेको छ । भोजन अघि पूर्वाण्ह समयमा उनीहरूको मनमा एउटा
प्रश्न उठेको थियो । तर त्यसको भन्ने मौका पाएन । अतः त्यो प्रश्न
सोध्नेछु भनी उनीहरू आयुष्मान् नन्दक कहाँ गएका हुन् । नन्दक
स्थविरले पनि उनीहरूको मनोभावलाई बुझ्नुभई यो उपदेश सुनाउनु
भएको हो भनी मनो. र. I. प. प. ४१९ ले उल्लेख गरेको छ ।

(पिटक) सँग मिल्दछ, भन्दैमा मात्र, तर्कको आधारमा मात्र, तरिकाको आधारमा मात्र (नयहेतु), आकार परिवितर्कनाको आधारमा मात्र, हाम्रो विचारसँग मिल्दछ, भन्दैमा मात्र, भव्यरूपताको आधारमा मात्र र यी श्रमण ठूला छन् भन्दैमा मात्र ग्रहण गर्नु पर्दैन । **साल्ह !** जब तिमी आफै जान्नेछौ कि- 'यी धर्महरू अकुशल हुन्, यी धर्महरू सावदच हुन्, यी धर्महरू विज्ञद्वारा निन्दित छन् र यी धर्महरू परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा अहित र दुःख आउँछ'- तब **साल्ह !** तिमीले त्यसलाई छाडिदिनु ।"

"**साल्ह !** के त लोभ भनेको छ, यसमा तिमी के भन्दछौ त ?"

"भन्ते ! छ ।"

"**साल्ह !** यसलाई म अभिध्या (= तृष्णा) भन्दछु । **साल्ह !** लुब्ध भएर नै यो अभिध्यालुले प्राणी पनि मार्छ, चोरी पनि गर्छ, परदार गमन पनि गर्छ, भूटो पनि बोल्छ र अर्कालाई त्यस्ता कुरा पनि ग्रहण गराउँछ, जुन कुराबाट उसलाई दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुन्छ ।"

"हो, भन्ते !"

"**साल्ह !** के त द्वेष भनेको छ, के, यसमा तिमी के भन्दछौ छ ?"

"भन्ते ! छ ।"

"**साल्ह !** यसलाई म व्यापाद भन्दछु । **साल्ह !** दुष्ट भएर नै यो व्यापन्न चित्त हुनेले प्राणी पनि मार्छ, ... र अर्कालाई त्यस्ता कुरा

पनि ग्रहण गराउँछ, जुन कुराबाट उसलाई दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुन्छ ।”

“हो, भन्ते !”

“साल्ह ! के त मोह भनेको छ, के, यसमा तिमी के भन्दछौ छ ?”

“भन्ते ! छ ।”

“साल्ह ! यसलाई म अविदया भन्दछु । साल्ह ! मूठ भएर नै यो अविदयामा जानेले प्राणी पनि मार्छ, ... र अर्कालाई त्यस्ता कुरा पनि ग्रहण गराउँछ, जुन कुराबाट उसलाई दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुन्छ ।”

“हो, भन्ते !”

“साल्ह ! यी धर्महरू कुशल हुन् वा अकुशल हुन्, यसमा तिमी के भन्दछौ छ ?”

“अकुशल हुन्, भन्ते !”

“सावदय हुन् कि निरवदय हुन् ?”

“भन्ते ! सावदय हुन् !”

“विज्ञद्वारा निन्दित छन् वा प्रशंसित छन् ?”

“भन्ते ! विज्ञद्वारा निन्दित छन् ।”

“(यसलाई) परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा अहित र दुःख हुन्छ वा हँदैन, यहाँ तिमीलाई कस्तो लाग्छ ?”

“भन्ते ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ कि परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा अहित र दुःख हुन्छ ।”

“साल्ह ! जो त्यो मैले तिमीलाई ‘आऊ हे साल्ह ! अनुश्रुतिको आधारमा मात्र,...ग्रहण गर्नु पर्दैन । साल्ह ! जब तिमी आफै जान्नेछौ कि— ‘यी धर्महरू अकुशल हुन्,...र यी धर्महरू परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा अहित र दुःख आउँछन्’— तब साल्ह ! तिमीले त्यसलाई छ्याडिदिनु’ भनी भनें त्यो यसै कारणले भनेको हुँ ।”

(ख) “आऊ हे साल्ह ! अनुश्रुतिको आधारमा मात्र, परम्पराको आधारमा मात्र, यस्तो कारणले यस्तो हो भन्दैमा मात्र, हाम्रो धर्म-ग्रन्थ (पिटक) सँग मिल्दछ भन्दैमा मात्र, तर्कको आधारमा मात्र, तरिकाको आधारमा मात्र (नयहेतु), आकार परिवर्तनको आधारमा मात्र, हाम्रो विचारसँग मिल्दछ भन्दैमा मात्र, भव्यरूपताको आधारमा मात्र र यी श्रमण ठूला छन् भन्दैमा मात्र ग्रहण गर्नु पर्दैन । साल्ह ! जब तिमी आफै जान्नेछौ कि— ‘यी धर्महरू कुशल हुन्, यी धर्महरू निरवदच हुन्, यी धर्महरू विज्ञद्वारा प्रशंसित छन् र यी धर्महरू परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा हित र सुख हुन्छ’— तब साल्ह ! तिमीले त्यसलाई ग्रहण गरी वस्नु ।”

“साल्ह ! के त अलोभ भनेको छ के, यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! छ ।”

...

“साल्ह ! यसलाई म अनभिध्या भन्दछु । साल्ह ! अलुब्ध भएर नै यो अनभिध्यालुले प्राणी पनि मादैन, चोरी पनि गर्दैन, परदार गमन पनि गर्दैन, भूटो पनि बोल्दैन र अर्कालाई त्यस्ता कुरा पनि ग्रहण गराउँछ, जुन कुरावाट उसलाई दीर्घकालसम्म हित र सुख हुन्छ ।”

“हो, भन्ते !”

“साल्ह ! के त अद्वेष भनेको छ के, यसमा तिमी के भन्दछौ छ ?”

“भन्ते ! छ ।”

“साल्ह ! यसलाई म अब्यापाद भन्दछु । साल्ह ! अदुष्ट भएर नै यो अब्यापन्न चित्त हुनेले प्राणी पनि मादैन, चोरी पनि गर्दैन, परदारगमन पनि गर्दैन, भूटो पनि बोल्दैन र अर्कालाई त्यस्ता कुरा पनि ग्रहण गराउँछ, जुन कुरावाट उसलाई दीर्घकालसम्म हित र सुख हुन्छ ।”

“हो, भन्ते !”

“साल्ह ! के त अमोह भनेको छ के, यसमा तिमी के भन्दछौ छ ?”

“भन्ते ! छ ।”

“साल्ह ! यसलाई म विदया भन्दछु । साल्ह ! अमूढ भएर नै यो विदयामा जानेले प्राणी पनि मादैन, ... र अर्कालाई त्यस्ता कुरा पनि ग्रहण गराउँछ, जुन कुरावाट उसलाई दीर्घकालसम्म हित र सुख हुन्छ ।”

“हो, भन्ते !”

“साल्ह ! यी धर्महरू कुशल हुन् वा अकुशल हुन्, यसमा तिमी के भन्दछौ छ ?”

“कुशल हुन्, भन्ते !”

“सावदच हुन् कि निरवदच हुन् ?”

“भन्ते ! निरवदच हुन् !”

“विज्ञद्वारा निन्दित छन् वा प्रशंसित छन् ?”

“भन्ते ! विज्ञद्वारा प्रशंसित छन् ।”

“(यसलाई) परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा हित र सुख हुन्छ वा हुँदैन, यहाँ तिमीलाई कस्तो लाग्छ ?”

“भन्ते ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ कि परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा हित र सुख हुन्छ ।”

“साल्ह ! जो त्यो मैले तिमीलाई ‘आऊ हे साल्ह !’ अनुश्रुतिको आधारमा मात्र, ...ग्रहण गर्नु पर्दैन । साल्ह ! जब तिमी आफै जान्नेछौ कि— ‘यी धर्महरू कुशल हुन्, ... र यी धर्महरू परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा हित र सुख हुन्छ’— तब साल्ह ! तिमीले त्यसलाई ग्रहण गरी बस्नु’ भनी भनें त्यो यसै कारणले भनेको हुँ ।”

“साल्ह ! अनि सो आर्यश्रावक जो यसरी अभिध्या रहित भई, व्यापाद रहित भई, मूढता रहित भई, सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान् भई, मैत्रीयुक्त चित्त लिई... करुणायुक्त चित्त लिई... मुदितायुक्त चित्त लिई...

उपेक्षायुक्त चित्त लिई एकदिशा फैलाई बस्छ तथा द्वितीय, तृतीय, चतुर्थदिशा फैलाई बस्छ र माथि, तल, तेर्सो, सबै ठाउँमा, सबैतिर... उपेक्षा सहगत विपुल महत्वात अप्रमाण अवैर अब्यापदच चित्तलाई फैलाई बस्छ ।”

उ यस्तो जान्दछ^१— ‘यो छ, यो हीन छ, यो प्रणीत छ, यो संज्ञा हुनेको उत्तरोत्तर मुक्ति पनि छ^२ ।’ यस्तो जान्ने उसको चित्त कामास्रववाट पनि विमुक्त हुन्छ, भवास्रववाट पनि विमुक्त हुन्छ र अविदचास्रववाट पनि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि विमुक्त भए^३ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । ‘जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकें, अब उप्रान्त केही गर्नुपर्ने बाँकी छैन’ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ ।

१. ‘उ यस्तो जान्दछ’ भनेको— चतुब्रह्मविहारमा बस्ने सो आर्यश्रावक समापत्तिवाट उठी विपश्यना प्रारम्भ गर्दा यस्तो जान्दछ । मनो. र. पू. I. पृ. ४१९ : साल्हसुत्तवण्णना, महावग्गो ।

२. ‘यो छ...’ भन्ने आदि वाक्यहरूका अर्थ यसप्रकार छन्— ‘यो छ’ भनेको ‘दुःखसत्य छ’ भनेको हो । ‘यो हीन छ’ भनेको ‘यो समुदय सत्य हो’ भनेको हो । ‘यो प्रणीत छ’ भनेको ‘यो मार्गसत्य हो’ भनेको हो । ‘यो संज्ञा हुनेको उत्तरोत्तर मुक्ति पनि हुन्छ’ भनेको— विपश्यना संज्ञा हुनेको उत्तरोत्तर निर्वाण हुन्छ भनिएको हो । अर्थात् यसले निरोधलाई देखाएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ४१९—२० : साल्हसुत्तवण्णना, महावग्गो ।

३. यहाँ ‘विमुक्त भएँ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ’ भनी विमुक्त हुने पुरुषले म

यसरी 'विमुक्त भएँ' भनी पुनरावलोकन गरी जान्ने ज्ञानलाई भनिएको हो ।
अर्थात् प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानलाई भनिएको हो ।

प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान जम्मा १९ प्रकारका छन् । मनो. र. पू. I. पृ. ४२०
: साल्हसुत्तवण्णना, महावग्गो ।

जस्तै- स्रोतापन्नको प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान-५, सकृदागामीको प्रत्यवेक्षणा-
ज्ञान-५, अनागामीको प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान-५ र अरहन्तको प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान-४
।

स्रोतापन्नले- (१) मार्ग प्रत्यवेक्षणा गर्छ, (२) फल प्रत्यवेक्षणा गर्छ, (३)
प्रहीण भएका क्लेशहरूको प्रत्यवेक्षणा गर्छ, (४) शेष रहेका क्लेशहरूको बारेमा
प्रत्यवेक्षणा गर्छ र (५) निर्वाणको प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

कसरी ?

(१) अहो ! म यस मार्गबाट आएको रहेछु भनी आफू आएको मार्ग
सम्बन्धी प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

(२) त्यसपछि उसले आफूले पाएको फल सम्बन्धी प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

(३) त्यसपछि उसले यी क्लेशहरू प्रहीण भए भनी प्रहीण भएका क्लेश
सम्बन्धी प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

(४) त्यसपछि उसले अब यी यी क्लेशहरू बाँकी छन् जो माथिल्लो
मार्गद्वारा प्रहीण गर्नुपर्छ भनी बाँकी रहेका क्लेश सम्बन्धी प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

.

“उसले यस्तो पनि जान्दछ- ‘अधि जुन लोभ थियो त्यो अकुशल थियो, सो अब छैन । अब यो कुशल भयो’ । अधि जुन द्वेष थियो त्यो अकुशल थियो, सो अब छैन । अब यो कुशल भयो । अधि जुन मोह थियो त्यो अकुशल थियो, सो अब छैन । अब यो कुशल भयो ।’ अनि उ यसै जीवनमा तृष्णा रहित निवृत्त भई, सुख सितल प्रति संवेदी भई श्रेष्ठ भएर (ब्रह्मभूतेन) आफै विहार गर्छ ।”

X X X

(५) अन्त्यमा मैले यो धर्म आरम्भणबाट लाभ गरें भनी अमृत निर्वाणको प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

यसरी जस्तै स्रोतापन्न हुनेको पाँच विषयमा प्रत्यवेक्षणा हुन्छ त्यस्तै गरी सकृदागामी, अनागामीको पनि हुन्छ । अरहन्त हुनेको चाहिं चार प्रत्यवेक्षणा मात्र हुन्छन् । उसको शेष रहेको क्लेश सम्बन्धी प्रत्यवेक्षणा हुन्न । किन कि उसको कुनै क्लेश शेष रहेको हुन्न । यसरी जम्मा १९ प्रकारका प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान हुन्छ । पटि. म. अ. क. पृ. २०-२१ : जाणकथामातिकुद्देसवारवण्णना, महावग्गो ।

(१) जुन लोभ थियो सो अब रहेन- यही नै कुशल कल्याण भयो भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ४२० : साल्हसुत्तवण्णना, महावग्गो ।

मूल सूत्र—

२—भिक्षुणी-आराम बनाउने इच्छा

त्यस समय बुद्ध भगवान श्रावस्ती स्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बसिरहनु भएको थियो^१ । त्यस समय साल्ह मृगारनातीले भिक्षुणी सङ्घको निमित्त विहार बनाउन चाहन्थे । अनि साल्ह मृगारनातीले भिक्षुणीहरू कहाँ गई यस्तो भने—

“आर्या ! म भिक्षुणी सङ्घको निमित्त विहार बनाउन चाहन्छु । निर्माणकार्य हेर्नको निमित्त मलाई एक भिक्षुणी (नवकम्मिकं भिक्षुनिं) दिनुहोस् ।”

त्यस समय भिक्षुणी सङ्घमा चारजना दिदीबहिनीहरू प्रव्रजित भएका थिए— नन्दा, नन्दवती, सुन्दरीनन्दा र थुल्लनन्दा । यी मध्ये सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी तरुणी अवस्थामै प्रव्रजित भएकी थिइन् र यिनी अभिरूपा दर्शनीया तथा प्रासादिका थिइन् । यिनी पण्डितनी,

१. पाचि. पा. पृ. २८३ : पठमपाराजिकं, पाराजिककण्डं, भिक्षुनीविभङ्गे; अ. क. II. पृ. ९३५.

व्यक्ता, मेधाविनी, दक्षा, निरालसी, सम्बन्धित ठाउँमा उपायकौशला, विवेकविचार सम्पन्ना कार्यसमर्था तथा संविधान गर्न समर्था थिइन् । अनि भिक्षुणी सङ्गले सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीलाई सम्मत गरी निर्माणकार्य हेर्नको निमित्त साल्ह मृगारनातीलाई दिए । त्यसबखत सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी “बसिला देऊ, बञ्चोरो देऊ, चाँदै देऊ, कोदालो देऊ, खन्ती देऊ” भनी साल्ह मृगारनातीको घरमा घरी घरी जाने गर्थिन् । साल्ह मृगारनाती पनि नगरेको (काम) थाहा पाउनको निमित्त बराबर भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा जाने गर्थे । हर बखत भेट हुने भएको हुनाले उनीहरू (सुन्दरी निन्दा र साल्ह) परस्पर प्रतिबद्धचित्त भए अर्थात् आसक्त भए ।

अनि सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीलाई दूषण गर्ने मौका नपाएपछि यसैका निमित्त साल्ह मृगारनातीले भिक्षुणीसङ्गलाई भोजन गराए । अनि साल्ह मृगारनातीले भोजन खुवाउने ठाउँमा आसनहरू वछ्याउँदै— “यहाँसम्म आर्या सुन्दरीनन्दा भन्दा बुढी भिक्षुणीहरूको निमित्त” भनी एकातिर आसन वछ्याए । “यहाँसम्म तरुणीहरूको निमित्त” भनी एकातिर आसन वछ्याए । नदेखिने ठाउँको एक कूनातिर सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीको निमित्त आसन वछ्याए । ताकि स्थविरा भिक्षुणीहरूलाई यस्तो लागोस्— “(सुन्दरीनन्दा) तरुणी भिक्षुणीहरूसँग बसेकी छिन् ।” तरुणी भिक्षुणीहरूलाई यस्तो लागोस्— “(सुन्दरीनन्दा) स्थविरा भिक्षुणीहरूसँग बसेकी छिन् ।” यसरी साल्ह मृगारनातीले भिक्षुणी-सङ्गलाई समयको सूचना दिन पठाए— “आर्या हो ! समय भयो, भोजन तयार छ ।” अनि सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीले विचार गरिन्— “धेरै काम

नसिद्धिकनमै साल्ह मृगारनातीले भिक्षुणीसङ्गलाई भोजन गराए । उनी मलाई दूषण गर्न चाहन्छन् । यदि म गएँ भने वेस्वरले कराउनु पर्ने हुने छ ।” यति सोचेर उनले एक अन्तेवासिनी भिक्षुणीलाई अद्वाइन्— “जाऊ मेरो निमित्त भोजन लिएर आऊ । यदि कसैले सोधेमा ‘सञ्चो छैन’ भनी भन ।” हवस्, आर्या !” भनी सो भिक्षुणीले सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीलाई प्रत्युत्तर दिइन् ।

त्यस समय साल्ह मृगारनाती बाहिर द्वारको कोठामा उभिई सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीलाई सोध्दथे— “आर्या हो ! आर्या सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी खोई ? आर्या सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी खोई ?” यस्तो भन्दा सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीको अन्तेवासिनी भिक्षुणीले साल्ह मृगारनातीलाई यस्तो भनिन्— “सञ्चो छैन, भोजन लिएर जानेछु ।” अनि “जो मैले भिक्षुणीसङ्गलाई भोजन गराएको हुँ त्यो आर्या सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीको कारणमै हो” भन्ने सोची साल्ह मृगारनातीले मानिसहरूलाई आज्ञा दिए— “भिक्षुणीसङ्गलाई भोजन पस्काऊ ।” यति भनी जहाँ भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँ हो त्यहाँ गए । त्यस समय सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी साल्ह मृगारनातीको प्रतीक्षामा विहार बाहिरको कोठामा उभिइरहेकी थिइन् । सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीले टाढैदेखि साल्ह मृगारनातीलाई आइरहेको देखिन् । देखेपछि, कोठाभित्र पसी शीरदेखि कपडा ओढी खाट्मा लेटिन् । अनि साल्ह मृगारनाती जहाँ सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी थिइन् त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीसँग यस्तो भने—

“आर्या ! तपाईंलाई के कष्ट छ, किन लेटिरहनु भएको ?”

“आवुसो ! यस्तै हुन्छ, जो नचाहनेसँग चाहन्छ ।”

“आर्या ! मैले किन तपाईंलाई नचाहुनु र ? किन्तु तपाईंलाई दूषण गर्नको निमित्त मैले अवकाश पाइन ।”

यति भनी रागचित्त हुनेले रागचित्त भएकी **सुन्दरीनन्दा** भिक्षुणीसँग कायसंसर्ग गरे ।

त्यस समय एक कमजोर बुढी भिक्षुणी खुट्टाको रोगले गर्दा **सुन्दरीनन्दा** भिक्षुणीको नगिचमा सुतिरहेकी थिइन् । अनि सो भिक्षुणीले **साल्ह मृगारनाती** रागी भई रागिनी भएकी **सुन्दरीनन्दा** भिक्षुणीसँग कायसंसर्ग गरिरहेको देखिन् । देखेर कराउन थालिन्, खिन्न हुन थालिन् र धिक्कार्न थालिन्— “कसरी आर्या **सुन्दरीनन्दा** रागिनी भई रागी भएको पुरुष पुद्गलसँगको कायसंसर्गको आस्वादन लिन्छिन् !” अनि सो भिक्षुणीले यो कुरा भिक्षुणीहरूलाई सुनाइन् । अनि जो ती अल्पेच्छिनी सन्तोषिनी लज्जिनी संकोचिनी तथा शिक्षाकामिनी भिक्षुणीहरू हुन्— तिनीहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले तथा धिक्कार्न थाले— “कसरी आर्या **सुन्दरीनन्दा** रागिनी भई रागी भएको पुरुष पुद्गलसँगको कायसंसर्गको आस्वादन लिन्छिन् !” अनि ती भिक्षुणीहरूले यो कुरा भिक्षुहरूलाई सुनाए । अनि जो ती भिक्षुहरू अल्पेच्छी लज्जी संकोची तथा शिक्षाकामी थिए तिनीहरू कराउन थाले खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न थाले— “कसरी आर्या **सुन्दरीनन्दा** रागिनी भई रागी भएको पुरुष पुद्गलसँगको कायसंसर्गको आस्वादन लिन्छिन् !”

अनि ती भिक्षुहरूले यो कुरा भगवानलाई सुनाए । अनि भगवानले यसै निदानमा, यसै प्रसंगमा भिक्षुसङ्घलाई एकचित्तपारी भिक्षुसङ्घसँग सोध्नुभयो— “भिक्षुहो ! साँच्चै हो के सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी रागिनी भई रागी पुरुष पुद्गलसँगको कायसंसर्गलाई उनले आस्वादन लिएकी ?” “साँच्चै हो, भगवान !” अनि भगवानले निन्दा गर्नुभई भन्नुभयो—

“भिक्षुहो ! सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीले अयुक्त, अननुलोमिक, अप्रतिरूप, अश्रामणिक, अनुचित र तथा गर्न नहुने काम गरिन् । भिक्षुहो ! कसरी सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी रागिनी भई रागी पुरुष पुद्गलसँगको कायसंसर्गलाई उनले आस्वादन लिएकी ! भिक्षुहो ! न यो अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्नको निमित्त र प्रसन्न भएकाको निमित्त बढी प्रसन्न पार्नको निमित्त हुने छ । भिक्षुहो ! वरु यो अप्रसन्न हुनेलाई भन् बढी अप्रसन्न पार्नको निमित्त र प्रसन्न भएका कुनै कुनैलाई अन्यथा पार्नको निमित्त हुने छ ।”

Dhamma.Digital

अनि यसरी भगवानले सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीलाई अनेक प्रकारले निन्दा गरी— दुर्भरताको, दुष्पोष्यताको, महाभिलाषताको, असन्तुष्टताको, सङ्गणिकताको^१, आलस्यताको अवर्णना गरी अनेक प्रकारले— सुभरताको, सुपोष्यताको, अल्पेच्छताको, सन्तुष्टिताको, शिक्षाकामीताको, तपस्वीताको,

१. दुइ तीनजना भेला भई कुराकानी गरी दिन बिताउने बानीलाई ‘सङ्गणिकता’ भनिएको हो ।

प्रासादिकताको, असंग्रहताको र वीर्यवान्को वर्णन गरी- भिक्षुहरू तदनुरूप, तदनुकूल, धार्मिक कुरा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रणा गर्नुभयो- “भिक्षु हो ! त्यसोभए दशगुणलाई ध्यानमा राखी भिक्षुणीहरूको निमित्त शिक्षापद (= नियम) प्रज्ञापन गर्नेछु । (दशगुणहरू—)

(१) ‘सङ्गलाई स्वस्थ राख्नको निमित्त, (२) सङ्गको कुशल विहारको निमित्त, (३) दुःशील भिक्षुणीहरूको निन्दाको निमित्त, (४) शिक्षाकामी भिक्षुणीहरूको कुशल विहारको निमित्त, (५) यसै जीवनका आस्रवहरू^१ संयमको निमित्त, (६) सम्परायिक आस्रवहरू^२ हनन गर्नको निमित्त, (७) अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्नको निमित्त, (८) प्रसन्न हुनेलाई अधिम प्रसन्न पार्नको निमित्त, (९) सद्धर्म स्थिरताको निमित्त^३ र (१०) विनयशिक्षा^४ सुरक्षित पार्नको निमित्त ।’

भिक्षुहो ! यसरी भिक्षुणीहरूले यो शिक्षापद (= नियम) उद्देशण गर्नु—

Dhamma.Digital

१. ‘यसै जीवनका आस्रवहरू’ भनी- असंयममा बस्दा जो यसै जीवनमा गालि वा निन्दा गर्नुपर्ने हुन्छ, हातले हिर्काउने, लट्टीले पिट्ने, हातखुट्टा काट्ने, अकीर्ति अशयद्वारा चित्त बेचैन हुने आदि दुःख विशेष हुन्- यसैलाई ‘यसै जीवनका आस्रवहरू’ भनिएको हो भनी सम. पा. पृ. I. २१६ : पठमपाराजिवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. ‘सम्परायिक आस्रवहरू’ भन्नाले यस जीवनमा असंयममा बसेर

गरिने पापकर्मका कारणद्वारा परलोकमा नरक आदिमा पुर्नु पर्ने दुःख विशेषलाईभनिएको हो । सम. पा. I. पृ. २१६ : पठमपाराजिकवण्णना ।

३. यहाँ 'सद्धर्म' भनी तीन प्रकारका सद्धर्महरूलाई भनिएको हो । जस्तै—
 (१) परियत्ति सद्धम्मो (= परियत्ति सद्धर्म), (२) पटिपत्ति सद्धम्मो (= प्रतिपत्ति सद्धर्म), (३) अधिगम सद्धम्मो (= अधिगम सद्धर्म) ।

तीनै पिटकहरूमा संग्रहित भएका सद्धर्महरू— 'परियत्ति सद्धर्म' हुन् ।

तेह्र धुतङ्गहरू, विनयपिटकको खन्धकमा बताइएका १४ प्रकार का कर्तव्यहरू, ८२ वटा महानियम वा व्रतहरू र शीलसमाधि विषयनाहरू आदि— 'प्रतिपत्ति सद्धर्म' हुन् ।

चार मार्गहरू, चारवटा श्रामण्यफलहरू तथा निर्वाण आदि— 'अधिगम सद्धर्म' हुन् । सम. पा. I. पृ. २१७ : पठमपाराजिकवण्णना, सुदिन्नभाणवार ।

४. (१) संवरविनय, (२) प्रहाणविनय, (३) समथविनय र (४) प्रज्ञप्तिविनय । यी चारप्रकारका विनयहरूलाई सुरक्षित पार्नको निमित्त हो । सम. पा. I. पृ. २१७ : पठमपाराजिकवण्णना, सुदिन्नभाणवारवाट ।

“रागिनि भई रागी पुरुष पद्गलको कुममनि (अधक्ककं) घुँडामाथि जो भिक्षुणीले छोएको वा सुम्सुम्याएको वा समातेको वा छुवाएको अथवा थिचेकोलई आस्वादन लिन्छे भने- यो पनि पाराजिका भई असंवास हुन्छ । (यो हो) घुँडामाथिको (नियम) ।”

१९. सिङ्गालक गृहपतिपुत्र

प रि च य

सुमङ्गलविलासिनी^१ अनुसार 'सिङ्गालक गृहपति' को अर्थ यसरी उल्लेख भएको छ । 'सिङ्गालक' भनेको उनको व्यक्तिगत नाम हो । गृहपतिको पुत्र भएका हुनाले 'गृहपति' भनिएको हो । यिनका पिता गृहपति महाशाल थिए । अर्थात् यिनको पिताको ४० कोटी धन त निधान गरेर मात्र राखिएको थियो । यिनी बुद्धमा निष्ठावान् तथा स्रोतापन्न थिए । यिनको भार्या पनि स्रोतापन्ना थिइन्^२ । यिनीहरूको पुत्र चाहिँ अश्रद्धालु तथा बुद्धधर्ममा प्रसन्न थिएनन् । त्यसैले यिनका आमा बाबुहरूले उनलाई सधैं जस्तो यसरी अर्ति दिन्थे—

“तात ! शास्ताकहाँ जाऊ, धर्मसेनापति, महामौद्गल्यायन महाकश्यप तथा असीति महाश्रावकहरूकहाँ जाऊ ।”

अनि उनी यस्तो भन्दथे— “तिम्रा श्रमणहरूकहाँ जाने मेरो

१. II. पृ. ६८६-८७ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

२. दी. नि. अ. क. II. पृ. ६८६ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

काम छैन । श्रमणहरूकहाँ जाँदा वन्दना गर्नुपर्ने हुन्छ । निहुरेर वन्दना गर्नेको पिठ्युँ दुख्न थाल्छ । घुँडामा ठेला पर्छ । भुइँमा वस्तुपर्ने हुन्छ । भुइँमा बस्नेको कपडा मैलो हुनेछ र चाँडै फाट्नेछ पनि । नजिकमा बस्दा कुराकानी हुन थाल्नेछ । कुराकानी भएपछि विश्वास पैदा हुनेछ । अनि निम्तो गरी चीवर भोजनहरू पनि दिनुपर्ने हुन्छ । यस्तो हुँदा धन खर्च हुनेछ । अतः तिम्रा श्रमणहरूकहाँ जाने काम छैन ।”

आमा बाबुहरूले उनलाई जीवनभर अर्ति दिँदा पनि बुद्धधर्ममा लैजान सकेनन् ।

अनि मरणमञ्चमा लेटिरहेका उनका पिताले पुत्रलाई अर्ति दिनुपथ्यो भन्ने सोचे । फेरि सोचे कि “तात ! दिशा नमस्कार गर” भनी अर्ति दिनुपथ्यो । यति सोचेर यस्तो पनि विचार गरे— “अनि मेरो कुरा सुनी अर्थ नबुझी उसले दिशाहरू नमस्कार गर्नेछ । अनि उसलाई शास्ताले वा श्रावकहरूले देख्नुभई ‘के गरिरहेको ?’ भनी सोध्नु हुनेछ । उसले ‘मेरो पिताले दिशाहरू नमस्कार गर भनी मलाई अर्ति दिनुभएको छ’ भनी भन्नेछ । त्यसपछि उसलाई वहाँहरूले ‘तिम्रा पिताले यस्ता दिशाहरू नमस्कार गराउन लगाएका होइनन् । बल्कि यस्ता दिशाहरू नमस्कार गराउन लगाएका हुन्’ भनी धर्मोपदेश गर्नु हुनेछ । त्यसपछि बुद्धधर्मको गुणलाई बुझी उसले पुण्यकर्म गर्नेछ ।”

यति कुरा मनमा राखेर उनले पुत्रलाई बोलाई— “तात ! बिहान सबै उठेर ६ दिशाहरू नमस्कार गर” भनी भने ।

मरणमञ्चमा बसेकाको कुरा जीवनभर स्मरणीय हुन्छ । नभन्दै उनलाई पनि त्यस्तै भयो । त्यसैले पिताको वचनलाई अनुस्मरण गर्दै ती गृहपतिपुत्रले दिशाहरू नमस्कार गर्न थाले । त्यसैले अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा— “त्यस समय सिङ्गालक गृहपतिपुत्र समयमै उठी राजगृहबाट निस्की भिजेको वस्त्र र भिजेको केश सहित हातजोरी नाना दिशाहरूलाई नमस्कार गर्दथे...” भनी उल्लेख भएको हो^१ ।

अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा “...राजगृहबाट निस्की...” भन्ने वाक्यबाट सिङ्गालक गृहपतिपुत्र राजगृहवासी हुन् भन्ने कुरा प्रष्टसँग बुझिन्छ । तथा यिनकी माता जो पछि भिक्षुणी भएर गइन्^२— उनले आफ्नो अपदानमा—

“पच्छिमे च भवेदानि, गिरिव्वजपुरुत्तमे ।
जाता सेट्टिकुले फीते, महारतनसञ्चमे^३ ॥”

भन्ने गाथा उल्लेख गरेको आधारमा हेर्दा पनि राजगृहवासी थिए भन्ने कुराको पुष्ट्याइँ हुन्छ । यस्तै गरी मनोरथपूरणीमा^४ पनि उल्लेख

१. सुमं. वि. II. पृ. ६८६-८७ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २८१ : सिङ्गालमातुथेरी अपदानं, गा. नं. ९६.

३. हेनू. वु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ७५३ : सिङ्गालकमाता स्थविरा ।

४. I. पृ. २०६ : सिगालमाता, एककनिपातवण्णना ।

भएको पाइन्छ। सिङ्गालकमाता स्थविराले स्वयं यो पनि भन्नुभएको छ, कि वहाँको छोरा कुपथमा लागेका थिए र पछि दिशापूजा गरिरहेको बेलामा बुद्धले उनलाई उपदेश दिनुभई सुपथमा ल्याइदिनुभयो।

“पुत्रो सिङ्गालको नाम, ममासि विपथे रतो ।
दिट्ठिगहन पक्खन्दो, दिसापूजनतप्परो ॥

नानादिसा नमस्सन्तं, पिण्डाय नगरं वजं ।
तं दिस्वा ओवदी बुद्धो, मग्गे ठत्वा विनायको^१ ॥”

X X X

यस प्रसङ्गमा सिङ्गालक गृहपतिपुत्रका पिताका बारेमा केही शंकास्पद कुरा थेरगाथाट्टकथा^२, सिङ्गालकपितु थेरगाथा वण्णना अध्ययन गर्दा पाइन्छ। त्यसमा यस्तो उल्लेख भएको छ—

“श्रावस्तीको एक कुलगृहमा जन्मेका एक पुरुष थिए। विवाह गरिसकेपछि उनले एक पुत्र पाए। पुत्रको नाम ‘सिङ्गालक’ राखे। यसैको कारणले गर्दा उनलाई पछि सबैले ‘सिङ्गालकपिता’ भन्नथाले।

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २८२ : सिङ्गालकमातुथेरी अपदानं, गा. नं. ९७-९८ अथवा हेर्नु बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ७६१ को गा. नं. १६-१७ मा।

२. थेर. गा. अ. क. I. पृ. ७०-७

पछि उनी गृहबन्धनलाई छाडी बुद्ध शासनमा प्रव्रजित भए। अनि उनको मनोभावलाई बुझ्नुभई बुद्ध भगवानले उनलाई 'अष्ठिकसंज्ञा' नामक भावना बताइ दिनुभयो। जुन भावनाको हेतुले गर्दा पछि भगवद् देशको सुसुमारगिरीको भेसकलावनमा बसिरहँदा उनले अरहत्व प्राप्त गर्न सके।”

थेरगाथा अट्टकथामा उल्लेख भएका 'सिगालक' र यहाँ अगाडि अनुदित सिङ्गालसुत्तमा उल्लेख भएका 'सिङ्गालक गृहपतिपुत्र' एकै पात्र वा वा भिन्नाभिन्नै पात्रहरू हुन् भन्ने प्रश्न हाम्रो सामुन्ने उपस्थित हुन आउँछ। भिन्नाभिन्नै पात्रहरू हुन् भने त कुनै प्रश्न उपस्थित हुन्न। यदि एउटै पात्र हो भने अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा “भन्ते ! मेरा पिता मर्दाखेरि मलाई यस्तो भन्नुभएको थियो—...” (पिता मं, भन्ते, कालं-करोन्तो एवं अवच...) भन्ने वाक्यद्वारा उनी (सिगालकपुत्रको पिता) गृहस्थी छँदा नै मरेका देखिन्छन्। मर्ने पिताको वचनलाई शिरोपर गरेर नै सिङ्गालक गृहपतिपुत्रले दिशाहरू नमस्कार गर्न थालेका हुन् भन्ने कुरा पनि प्रष्टसँग बुझिन्छ। थेरगाथाअट्टकथामा भने उनी भिक्षु भएर गएको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ। अतः यो विषयमा बौद्ध विद्वानहरूले गहिरिएर अध्ययन गर्नु योग्य हुनेछ।

X

X

X

जब दिशा नमस्कार सम्बन्धी बुद्धको उपदेश सुने तब सिङ्गालक गृहपतिपुत्र सारै प्रफुल्लित भएका थिए। त्यसैले उनले पछि आफ्नो

४० कोटी धनसम्पत्ति बुद्ध शासनमा छरी पुण्यकर्म गरेर स्वर्ग परायण भए भनी **सुमङ्गलविलासिनीले**^१ उल्लेख गरेको हो । ६ दिशाको परिभाषाको साथै कसरी नमस्कार गरिनुपर्छ तथा यसको अलावा गृहस्थीहरूले पालन गर्नुपर्ने नियम सम्बन्धी कुराहरू र धन रक्षा गर्ने आदि कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा निर्दिष्ट गरिएका छन् । छोटकरीमा भन्ने हो भने यस सूत्रमा **बुद्ध भगवानले** गृहस्थीहरूको निमित्त गृही विनयका जम्मै कुराहरू बताउनु भएको छ, भन्दा अतिशयोक्ति होला जस्तो लाग्दैन ।

X X X

केही सिङ्गालक वा सिगालक नामहरू

१. **सिङ्गाल जातक**—यो जातक जा. पा. I. पृ. २६ मा उल्लेख भएको छ । नं. ११३, अ. क. I-II पृ. ३१४.

देवदत्त भिक्षुले सङ्गभेद गरेको कुरालाई लिएर भगवानले यो जातकका कुरा बताउनु भएको हो ।

यस जातकमा बोधिसत्व एक श्मशानको एक रुखमा बस्ने देवता भई जन्मनु भएको थियो ।

१. II. पृ. ६९९ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

- (२) सिङ्गल जातक—यो जातक जा. पा. I. पृ. ३२ मा उल्लेख भएको छ ।
। नं. १४२, अ. क. I-II पृ. ३६२.

देवदत्त भिक्षुले बुद्धलाई मार्ने प्रयत्न गरेको सम्बन्धमा भगवानले यो जातकका कुरा बताउनु भएको हो ।

यस जातकमा बोधिसत्व स्याल भएर जन्मनु भएको थियो

।

- (३) सिङ्गल जातक—यो जातक जा. पा. I. पृ. ३३ मा उल्लेख भएको छ ।
। नं. १४८, अ. क. I-II पृ. ३७१.

भिक्षुरूले क्लेशयुक्त चिन्तन गरिरहेको कारणमा भगवानले यो जातकका कुरा बताउनु भएको हो ।

यस जातकमा बोधिसत्व स्याल भएर जन्मनु भएको थियो ।

सिङ्गल जातक—यो जातक जा. पा. I. पृ. ३४ मा उल्लेख भएको

- (४) छ । नं. १५२, अ. क. I-II पृ. ३८३.

वैशालीवासी एक नाउको छोराको कारणमा भगवानले यो जातकका कुरा बताउनु भएको हो ।

यस जातकमा बोधिसत्व सिंह भएर जन्मनु भएको थियो

।

- (५) सिङ्गलक वग्गो—यो वर्ग जा. पा. I. पृ. ६५ मा छ ।

...

- (६) सिङ्गलसुत्तं—यो सूत्र सं. नि. II. पृ. १९२ : लाभसक्कार-संयुत्तमा उल्लेख भएको छ ।

यस सूत्रमा लाभसत्कारद्वारा प्रमत्त भएको भिक्षु 'उक्कण्टक' भन्ने रोग लागेको स्याल कतै पनि बस्न नसकेर छट्पटिने जस्तै छट्पटिन्छ र एकान्त वासमा मन लगाउन सक्दैन भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

- (७) सिङ्गलसुत्तं—यो सूत्र सं. नि. II. पृ. २२६ : ओपम्मसंयुत्तमा उल्लेख भएको छ ।

यस सूत्रमा भगवानले स्यालको दृष्टान्त दिनुभई 'अप्रमादी भई बस्नेछु' भनी सिक्नुपर्छ भन्ने कुरा भन्नुभएको छ । यसको अर्थकथा II. पृ. १६९ ले यो सूत्र देवदत्त भिक्षुलाई लक्ष गरी बताउनु भएको हो भनी उल्लेख गरेको छ ।

- (८) दुतिय सिङ्गलसुत्तं—यो सूत्र पनि सं. नि. II. पृ. २२६ : ओपम्मसंयुत्तमा उल्लेख भएको छ ।

यस सूत्रमा भगवानले स्याल जस्तो अकृतज्ञ नभई 'कृतज्ञ भएर बस्नेछु' भनी सिक्नुपर्छ भन्ने कुरा भन्नुभएको छ । यो सूत्र पनि देवदत्त भिक्षुलाई नै औल्याउँदै भन्नुभएको हो भनी यसको अर्थकथा II. पृ. १७० ले उल्लेख गरेको छ ।

- (९) सिङ्गलोवादसुत्तं—यस सूत्रलाई 'सिङ्गलोवादसुत्तं' र 'सिङ्गलसुत्तं' पनि भन्दछन् । यसै सूत्रको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ । यो सूत्र दी. नि. II. प. १३९ मा छ ।

- (१०) **सिङ्गालक**—यो सिङ्गालक गृहपतिपुत्रको नाम हो । यिनकै कुरा यहाँ अगाडि गरिदिएको छु ।
- (११) **सिङ्गालकमाता (थेरी)**—यो सिङ्गालक गृहपतिपुत्रको आमाको नाम हो । हेर्नु बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ७३५ मा ।
- (१२) **सिङ्गालक गृहपति**—यो सिङ्गालक गृहपतिपुत्रको बाबुको नाम हो ।
- (१३) **सिङ्गालकपितु (थेर)**—यी उही स्थविर हुन् जो श्रावस्तीमा जन्मी पछि भिक्षु भएका थिए । यिनका एक पुत्र थिए जसको नाम 'सिगालक' वा 'सिङ्गालक' थियो । थेर. गा. अ. क. I. पृ. ७० : सिगालपितुथेरस्सगाथावण्णना ।

मूल सूत्र—

१—सिङ्गालकको दिशा नमस्कार

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान राजगृह^२ स्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बसिरहनु भएको थियो ।

१. दी. नि. III. पृ. १३९ : सिङ्गालसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६८६ ।

स्याममा: 'सिङ्गालकसुत्तं'; सिंहलमा: 'सिङ्गालसुत्तं'; रोमनमा: 'सिङ्गालोवादसुत्तं'; अङ्कथामा: 'सिङ्गालकसुत्तं' ।

२. 'राजगृह' भनेको यस्तो नामको एक नगर हो । मान्धातादि महागोविन्दहरूले ग्रहण गरेको हुनाले 'राजगृह' भनिएको हो ।

अर्को प्रकारले पनि यसको अर्थ लगाउँछन्— कुनै विपक्ष राजाहरूले ग्रहण गर्न नसक्ने भएकोले 'राजगृह' भनिएको हो । कसैले चाहिँ नगरको नाम मात्र हो भनी भन्दछन् । यो नगर बुद्धयुग र चक्रवर्तीयुगमा मान नगरको रूपमा रहन्छ । अरू समयमा शून्य निर्जन हुन्छ । यक्षहरूले बास गर्छन् । सुमं. वि. I. पृ. ९४ : सामञ्जससुत्तवण्णना र उदा. अ. क. पृ. ४२ : महाकससपसुत्तवण्णना, महावग्गो ।

३. वेणुवन भनेको उदचानको नाम हो । त्यो उदचान वेणुद्वारा अर्थात् बाँसले घेरिएको थियो । त्यसैले 'वेणुवन' भनिएको हो । त्यो उदचानलाई अठार हात उचाइ भएको परखालले घेरेको थियो र त्यसमा ढोका पनि राखिएको थियो । त्यहाँ बुद्धलाई अनुरूप हुने गरी एक ठूलो गन्धकुटी र अरू पनि प्रासादहरू, कुटीहरू, मण्डपहरू, चक्रमण स्थानहरू तथा अनेक द्वार कोठाहरूले सजाइएको थियो । जताततै हरियाली दृश्य थियो । त्यसैले 'वेणुवन' भनिएको हो ।

कलन्दक (Squirrel) हरूलाई खाना दिएको ठाउँ भएको हुनाले 'कलन्दकनिवाप' भनिएको हो ।

परापूर्वकामा एक राजा उदचानमा कृडाको निमित्त जाँदा सुराले मत्त भई एक रुखमुनि निदाए । राजाका परिवारहरू राजा निदाए भनी यताउता फलहरू टिप्न गए । यसैबेला त्यहाँ एक विषधर सर्प आयो । र राजाको ज्यान बचाइदिनपथ्यो भनी त्यस रुखको एक देवता कलन्दकको रूप धारण गरी आई निदाइरहेका राजाको कानमा कराउन थाले । यसबाट राजा विउँभेर सर्पलाई देखेपछि यस कलन्दकले गर्दा म यस सर्पको टोकाइबाट बचेँ भनी सन्तोष भई राजाले त्यस ठाउँमा कलन्दकहरूको निमित्त खाना राखिदिई त्यहाँका कलन्दकहरूलाई मारन नपाउने घोषणा गरी कलन्दकहरूलाई अभय प्रदान गरे । त्यहाँ देखि त्यस ठाउँको नाउँ 'कलन्दकनिवाप' रहन गएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६८६ : सिगालकसुत्तवण्णना र उदा. अ. क. पृ. ४२ : महाकस्सपसुत्तवण्णना, बोधिवग्गले उल्लेख गरेका छन् ।

त्यस समय सिङ्गालक^१ (सिङ्गालक = श्रृङ्गालक) गृहपतिपुत्र^२ समयमै उठी राजगृहबाट निस्की भिजेको वस्त्र र भिजेको केश सहित हात जोरी नानादिशाहरूलाई नमस्कार गर्दथे^३— पूर्वदिशा, दक्षिणदिशा, पश्चिमदिशा, उत्तरदिशा, अधोदिशा र उर्ध्वदिशा ।

सिंहलमा र अट्टकथामा : 'सिङ्गालक' ।

'सिङ्गालक वा सिङ्गालक' उसको निजी नाम हो । गृहपतिको पुत्र भएको हुनाले 'गृहपतिपुत्र' भनिएको हो । उसको पिता गृहपतिमहाशाल थिए र उनको निधान गरिराखेका धन मात्रै ४० कोटी थियो । यिनकै पुत्र भएको हुनाले 'गृहपतिपुत्र' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८६ : सिङ्गालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्ग ।

किन यिनले नानादिशाहरूलाई नमस्कार गरेको होलान् ? भन्ने कुराको केही संक्षेप यसरी पाउन सकिन्छ

यिनका आमा बाबुहरू दुवैजना स्रोतापन्न बुद्धभक्त थिए । तर यिनी चाहिं विहारमा गई बुद्धसहित श्रावकहरूलाई वन्दना गर्न चाहन्थे । उनी सफासफ 'विहार जाने काम छैन' भनी भन्दथे । उनका पिताले आफ्नो जीवनकालमा उनलाई बुद्धशासनमा पठाउन सकेनन् र मरण हुने बेलामा उनका पिताले सोचे कि मरणको अवस्थामा दिएको अर्ति मनमा गुड्न सक्छ । अतः यिनलाई '६ दिशाहरूलाई नमस्कार गर' भनी भन्नुपयो भनी मरण समयमा उनले त्यसो भने । उनले त्यसको अर्थ नबुझी ६ दिशाहरूलाई नमस्कार गर्न थाले । सुमं. वि. II. पृ. ६८६-८७ : सिङ्गालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्ग ।

अनि भगवान पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र चीवर ग्रहण गरी राजगृहमा भिक्षाटनार्थ जानु भयो । अनि भगवानले **सिङ्गालक गृहपतिपुत्रलाई** समयमै उठी **राजगृहबाट** निस्की भिजेको वस्त्र र भिजेको केश सहित हात जोरी नानादिशाहरू— पूर्वदिशा, दक्षिणदिशा, पश्चिमदिशा, उत्तरदिशा, अधोदिशा र उर्ध्वदिशाहरूलाई नमस्कार गरिरहेको देख्नु भयो^१ । देखेर **सिङ्गालक गृहपतिपुत्रलाई** यस्तो भन्नुभयो—

“गृहपतिपुत्र ! किन तिमी समयमै उठी राजगृहबाट निस्की भिजेको वस्त्र र भिजेको केश सहित हातजोरी नानादिशाहरू— पूर्वदिशा, दक्षिणदिशा, पश्चिमदिशा, उत्तरदिशा, अधोदिशा र उर्ध्वदिशाहरूलाई नमस्कार गरिरहेको ?”

-
१. भगवानले अहिले मात्र देख्नु भएको होइन । प्रत्युष समयमा बुद्धचक्षु-द्वार । लोकमा हेरिरहनु भएको बेलामै वहाँले देख्नु भएको थियो । जब वहाँले बुद्धचक्षुद्वारा सिङ्गालक गृहपतिपुत्रलाई यसरी दिशाहरूलाई नमस्कार गरिरहेको देख्नुभयो तब ‘आज मैले सिङ्गालक गृहपतिपुत्रलाई गृहिविनय सम्बन्धी कुरा सुनाउनेछु र त्यो कुरा महाजनहरूको निमित्त पनि सार्थक हुनेछ’ भन्ने बुभ्नुभई वहाँ विहान सबेरै राजगृहमा भिक्षाटनार्थ जानु भएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६८७ : सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गले उल्लेख गरेको छ ।

“भन्ते ! मेरा पिता मर्दाखेरि मलाई यस्तो भन्नुभएको थियो—
‘तात ! दिशाहरूलाई नमस्कार गर ।’ भन्ते ! त्यसैले म पिताको वचनलाई
सत्कार गर्दै, गौरव गर्दै, मान गर्दै, पूजा गर्दै समयमै उठी राजगृहबाट
निस्की भिजेको वस्त्र र भिजेको केश सहित नानादिशाहरू— पूर्वदिशा,
दक्षिणदिशा, पश्चिमदिशा, उत्तरदिशा, अधोदिशा र उर्ध्वदिशाहरूलाई
नमस्कार गरिरहेको हुँ ।”

६ दिशाहरू नमस्कार गर्ने विधि

“गृहपतिपुत्र ! आर्यको विनयमा यसरी ६ दिशाहरू नमस्कार गरिन्न ।”

“भन्ते ! कसरी आर्यको विनयमा ६ दिशाहरू नमस्कार गरिन्छ
त ? भन्ते ! भगवानले मलाई त्यसरी धर्मोपदेश गर्नुहोस् जसरी आर्यको
विनयमा ६ दिशाहरू नमस्कार गरिन्छ ।”

Dhamma.Digital

“गृहपतिपुत्र ! त्यसोभए सुन राम्ररी मनमा राख भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते” भनी सिङ्गलक गृहपतिपुत्रले भगवानलाई प्रत्युत्तर
दिए । अनि भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

“गृहपतिपुत्र ! जब आर्यश्रावकको (क) चारवटा कर्म-क्लेशहरू^१

-
१. जुन कामद्वारा सत्वहरू कलुषित हुन्छन् ती कामलाई यहाँ ‘कर्मक्लेश’
भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८८ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।

प्रहीण भएका हुन्छन्, (ख) (जब आर्यश्रावकले चार कारणद्वारा पाप कर्म गर्दैन, (ग) (जब आर्यश्रावकले छवटा भोगविनाशको कारणलाई सेवन गर्दैन— यसरी चौध प्रकारका पाप हुने कर्मबाट दूर रही (घ) ६ दिशाहरूलाई आच्छादित^१ गरी दुवै लोकको विजय गर्नमा प्रतिपन्न हुन्छ। तब उसको यो लोक पनि सन्तोषजनक हुन्छ र परलोक पनि^२। अनि उ शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ।”

१. यहाँ ‘आच्छादित’ भनेको आउने भयहरूलाई रोक्ने अर्थले ‘आच्छादित’ भनिएको हो। सुमं. वि. II. पृ. ६९४ : सिगालकसुत्तवण्णना।

२. ‘यो लोक पनि सन्तोषजनक हुन्छ र परलोक पनि’ भनेको मतलब— सन्तोषजनक हुनेको यो लोकमा पञ्चभय वैर हुन्न भनिएको हो। पञ्चभय वैर भनेको के हो भन्ने कुरा बु. गृ. भा-१, पृ. ११५ मा हेर्नु अर्थात् सफल जीवन हुन्छ भनिएको हो। इहलोकमा पञ्चभय वैर नभई जीवन सफल हुनेको परलोकमा पनि पञ्चभय वैर नभई सफल हुन्छ। अतः यसै सन्तोषजनक जीवनले गर्दा सुगति स्वर्गमा पनि उत्पन्न हुन्छ। यहाँ लेखिएका (क) (ख)...आदिका कुराहरू शीर्षकको रूपमा बताउनु भएको हो। जसको अगाडि एक एक गरी वर्णन गरिएका छन्। सुमं. वि. II. पृ. ६८८ : सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो।

(क) चारकर्म क्लेशहरू

“कुन चारवटा कर्मक्लेशहरू उसको (= सो आर्यपुरुषको) प्रहीण भएका हुन्छन् ? गृहपतिपुत्र ! (१) प्राणीघात कर्मक्लेश हो^१, (२) अदिन्नादान (= चौरकार्य) कर्मक्लेश हो, (३) काममिथ्याचार कर्मक्लेश हो, (४) मृषावाद कर्मक्लेश हो । यी नै चारवटा कर्मक्लेशहरू प्रहीण भएका हुन्छन् । भगवानले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि सुगत शास्ताले फेरि यस्तो भन्नुभयो—

“पाणातिपातो^२ अदिन्नादानं, मुसावादो च वुच्चति^३ ।
परदारगमनञ्चेव, नप्पसंसन्ति पण्डिता^३ति ॥”

१. क्लेशयुक्त भएर जुन काम (= कर्म) गरिन्छ सो काम ‘कर्मक्लेश’ हो । अर्थात् क्लेशयुक्त काम हो । क्लेशयुक्त भएर नै मानिसहरूले प्राणीहत्या गर्छन् । क्लेशरहित मानिसहरूले प्राणी हत्या गर्दैनन् । त्यसैले प्राणी हत्या गर्ने काम क्लेशयुक्त हो । त्यसैले सूत्रमा ‘प्राणीघात कर्मक्लेश हो’ भनिएको हो । अदिन्नादान आदि काममा पनि यसरी नै अर्थ बुझ्नुपर्छ । यहाँ चाहिँ कायद्वारा र वचनद्वाराबाट गरिने अकुशल कर्मलाई बताइएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८८ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।

२. सिंहलमा : ‘पाणातिपातं’ ।

३. स्याममा : ‘पवुच्चति’ ।

अर्थ—

“जसलाई प्राणीघात, अदिन्नादान, मृषावाद र परदारगमन भन्दछन् त्यस्तालाई पण्डितहरू प्रशंसा गर्दैनन् ।”

(ख) चार कारणद्वारा पाप कर्म गर्दैन

“कुन चार कारणद्वारा पाप कर्म गर्दैन ? छन्दागतिमा^१ गएर (= प्रेम वा पक्षको कारणमा गएर) पाप कर्म गर्छ, द्वेषागतिमा गएर पाप कर्म गर्छ, मोहागतिमा गएर पाप कर्म गर्छ, भयागतिमा गएर पाप

१. ‘छन्दागतिमा गएर पापकर्म गर्छ’ भन्ने को स्पष्टिकरण सुमङ्गलविलासिनीले यसरी दिएको छ—

छन्दको कारणले वा प्रेमको कारणले अगतिमा लागी अकर्तव्य गरिन्छ। त्यस्तै गरी द्वेषादिको कारणबाट पनि ।

त्यहाँ जसले यो मेरो साथी हो, सम्भ्रान्त हो, देखेको चिनेको हो अथवा ज्ञाति हो— यसले घूस पनि दिन्छ भनी पक्ष लिएर अमालिकलाई मालिक र मालिकलाई अमालिक बनाउँछ। यो हो छन्दको कारणबाट अर्थात् पक्षपातको कारणबाट पाप कर्म गर्ने ।

यो मेरो वैरी हो भनी स्वाभाविक वैरको कारणबाट वा तत्क्षणमै उत्पन्न भएको क्रोधको कारणबाट अमालिकलाई मालिक

.

र मालिकलाई अमालिक बनाउँछ । यो हो द्वेषको कारणबाट पाप कर्म गर्ने ।
अर्थात् द्वेषागतिको कारणबाट पाप कर्म गर्ने ।

जो मन्द बुद्धिको कारणबाट वा मोहको कारणबाट जे पायो त्यो भनी
अमालिकलाई मालिक र मालिकलाई अमालिक बनाउँछ । यो हो मोहागतिको
कारणबाट पाप कर्म गर्ने ।

जसले यो पुरुष राजवल्लभ हो वा यो पुरुष विशेष पदमा नियुक्त छ ।
अतः यसले मलाई अनर्थ पनि गर्न सक्छ, भनी भयको कारणबाट अमालिकलाई
मालिक र मालिकलाई अमालिक बनाउँछ । यो हो भयागतिको कारणबाट पाप
गर्ने ।

कुनै चीज भाग लगाउँदा जसले यो मेरो चिनाजानी भएको पुरुष हो,
यो मेरो सम्भ्रान्त पुरुष हो भनी पक्षलाई पक्षको कारणबाट अधिक दिन्छ; यो मेर
ो वैरी हो भनी कम दिन्छ; मोहको कारणबाट उचित ढँग नजानी कसैलाई धेर
ै र कसैलाई थोरै दिन्छ; यदि यसलाई धेरै दिएन भने यसले मलाई अनर्थ पनि
गर्नसक्छ, भनी भएको कारणबाट कसैलाई धेरै र कसैलाई थोरै दिन्छ । उसले
चारै किशिमबाट छन्दादिगतिको बाटोमा लागेर पाप कर्म गर्छ । आर्यश्रावकले
चाहिं आफ्नो प्राण गाएता पनि त्यस्तो छन्दादिगतिमा गएर पाप कर्म गर्दैन । सुमं.
वि. II. पृ. ६८८-६९ : सिङ्गालकसुत्तवण्णना ।

कर्म गर्छ । गृहपतिपुत्र ! जब कि आर्यश्रावक न छन्दागतिमा जान्छ, न द्वेषागतिमा जान्छ, न मोहागतिमा जान्छ, न भयागतिमा जान्छ । त्यसैले (आर्यश्रावकले) यी चार कारणद्वारा पाप कर्म गर्दैन । भगवानले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि, सुगत शास्ताले फेरि यस्तो भन्नुभयो—

१. “छन्दा दोसा भयो मोहा, यो धम्मं अतिवत्तति ।
निहीयति यसो तस्स, कालपक्खे व चन्दिमा ॥”
२. “छन्दा दोसा भयो मोहा, यो धम्मं नातिवत्तति ।
आपूरति यसो तस्स, सुक्कपक्खे व चन्दिमा’ति ॥”

अर्थ—

१— “जसले छन्द, द्वेष, भय र मोहद्वारा धर्मलाई (= कर्तव्यलाई) उल्लंघन गर्छ, उसको यशकीर्ति कालपक्षको चन्द्रमा जस्तै घट्टै जान्छ ।”

२— “जसले छन्द, द्वेष, भय र मोहद्वारा धर्मलाई (= कर्तव्यलाई) उल्लंघन गर्दैन उसको यशकीर्ति शुक्लपक्षको चन्द्रमा जस्तै बढ्दै जान्छ ।”

(ग) भोगविनाशका ६ कारणहरू

“कुन छवटा भोगविनाशका कारणलाई सेवन गर्दैन ?

(१) गृहपतिपुत्र ! सुरा^१ मेरय^२ मदच प्रमादच स्थानमा लाग्नु भोगविनाशको कारण हो^३ । (२) कुबेलामा सडकमा घुम्ने बानी भोगविनाशको कारण हो । (३) नाचगान तमासा हेर्ने बानी भोगविनाशको कारण हो । (४) प्रमाद हुने जुवा खेल्ने बानी भोगविनाशको कारण हो । (५) पापमित्र (= खराब साथी) सँग लाग्नु भोगविनाशको कारण हो । (६) अलसीपनमा लाग्नु (=अल्सी बानी गर्नु) भोगविनाशको कारण हो ।”

१. 'सुरा' (= रक्सी) भनी- (१) मिठाइको सुरा, (२) पीठोको सुरा, (३) भातको सुरा, (४) रस भिकेको सुरा, (५) विभिन्न वस्तुहरू मिसिएको सुरा आदि पाँचै प्रकारका सुरालाई 'सुरा' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८९ : सिङ्गालकसुत्तवण्णना ।

२. 'मेरय' भनेको आसव हो, अर्क हो । यो पनि (१) पुष्पासव, (२) फलासव, (३) मध्यासव, (४) गुडासव र (५) विभिन्न वस्तुहरू मिसिएको आसव गरी पाँच प्रकारका 'मेरय' = आसवहरू छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६८९ : सिङ्गालकसुत्तवण्णना । यी सबै मादक पदार्थ भएकाले 'मदच' भनिएको हो । प्रमाद र भूलको कारण भएकोले 'प्रमादस्थान' भनिएको हो ।

३. यसरी मदचपानमा लाग्नेको भएका भोगहरू पनि विनाश हुन्छन् र नभएका भोगहरू पनि हुन सक्दैनन् । त्यसैले 'भोगविनाशको कारण हो' भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८९ : सिङ्गालकसुत्तवण्णना ।

१—सुरापानमा ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! सुरा मेरय मदच प्रमादस्थानमा लाग्नेका यी ६ दोषहरू हुन्छन् । (१) यसै जीवनमा (= तत्कालै) धन हानी हुन्छ, (२) कलह बढ्छ^१, (३) रोगको घर हुन्छ, (४) अकीर्ति उत्पन्न हुन्छ^२, (५) लज्जा नाश गर्छ^३ र (६) छैटौं प्रज्ञालाई कमजोर पार्छ । गृहपतिपुत्र ! सुरा मेरय मदच प्रमादस्थानमा लाग्नेका यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।”

-
१. मुख छाडी वचन कलह र हातछाडी कायकलह बढ्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६८९ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
 २. मदचपान गरी आमा बाबुहरूलाई पनि पिट्छन् तथा अरू पनि अनुचित वचनहरू प्रयोग गर्छन् । गर्न नहुने काम पनि गर्छन् । यस कार्यद्वारा निन्दा, दण्ड, हातखुट्टा काटिने आदि कर्म भोग्नुपर्छ र इहलोक र परलोकमा पनि अकीर्ति फैलिन्छ । यसरी त्यो मदचपानद्वारा उनीहरूको अकीर्ति उत्पन्न हुन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६८९ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
 ३. लज्जा नाश गर्छ भनी— जुन शरीरको अङ्गप्रत्यङ्ग देखिदा लज्जा हुने हो त्यस्तो अङ्गप्रत्यङ्ग पनि देखाउँदै निर्लज्जी हुन्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८९ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

.

२—कुबेलामा घुम्नेका ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! कुबेलामा सडकमा घुम्ने बानी हुनेका यी ६ दोषहरू हुन्छन् । (१) स्वयं उ अगोप्य र असुरक्षित हुन्छ^१, (२) उसका पुत्रदारहरू पनि अयोग्य र असुरक्षित हुन्छन्, (३) उसको धनसम्पत्ति पनि अगोप्य^२ र असुरक्षित हुन्छ, (४) खराब विषयमा शंका गर्छ^३, (५) उसमाथि भूटो कुराको आरोप लाग्छ र (६) धेरै दुःख भागी हुन्छ^४ । गृहपतिपुत्र ! कुबेलामा सडकमा घुम्ने बानी हुनेका यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।”

१. ‘अगोप्य र असुरक्षित हुन्छ’ को मतलब— कुबेलामा हिड्दा गिरखा काँडा आदि कुल्चिइन्छ, सर्प पनि कुल्चिइन्छ, यक्षादिहरू पनि आउँछन् । यस्तो किशिमले हिड्छ भन्ने थाहा पाएर वैरी तथा शत्रुहरू लुकेर बसी समाच्छन् वा पिट्छन् । यसरी उ असुरक्षित हुन्छ । पुत्रदारहरू पनि हाम्रा पिता हाम्रा स्वामी रातमा विचरण गर्छन् हामी मात्र किन नि ? भन्दै पुत्र भार्याहरू पनि बाहिरतिर मन लगाउँछन् र नचाहिंदो व्यसन भोग्न पर्ने हुन्छ । यसरी उसका पुत्रदारहरू पनि असुरक्षित हुन्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६८९-९० : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।

२. यसरी कुबेलामा बाहिर जान्छ भन्ने थाहा पाएर निर्जन घरमा आई चोर हरूले धनसम्पत्ति पनि चोरेर लैजान्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९० : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।

३—नाचगान तमाशा हेर्नेमा ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! नाचगान तमाशा हेर्नुमा यी ६ दोषहरू हुन्छन् ।

(१) कहाँ नाच छ ? (२) कहाँ गीत छ ? (३) कहाँ वादच छ ?

३. अर्काले गरेको पाप कर्ममा पनि 'यसले गरेको हो कि' भन्ने सन्देह र शंका गर्छन् । ज-जसको घर भएर जाने हो त्य-त्यस घरमा जो अर्काले गरेको अपराध वा चौर कार्य वा परदार गमन आदि हो सो 'यसले गरेको हो' भनी भूटो आरोप पर्न आउँछ । सुमं. वि. II. पृ. ६९० : सिगालकसुत्तवण्णना ।

४. जब कुनै अपराधको बारेमा कुनै व्यक्ति भेटिन्न तब कुबेलामा विचरण गर्ने पुरुषमाथि दोष लगाउँछन् । त्यसैले धेरै दुःखहरूको भागी हुन्छ भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९० : सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

५. कहाँ नाच छ ? भनी चर्चा वा खोजी गरी हिड्नेले जब फलाना ठाउँमा नाच गान छ भनी थाहा पाउँछ तब उ त्यहाँ जानुपर्ने हुन्छ । भोलि नाच गान हेर्न जानेछु भनी आजैदेखि उ वस्त्र तथा मालागन्धहरू तयार पार्नमा ब्यस्त हुन सक्छ । यसले गर्दा उसको अरू काममा बाधा हुन्छ । नाच हेर्नको निमित्त एक दुइ दिन पनि बिताउँछ । अनि पानी आदि परेको बेलामा रोपाइको समयमा रोपाइ आदि पनि नगर्नाले उत्पन्न नभएको भोगसम्पत्ति उत्पन्न

...

(४) कहाँ आख्यान छ ? (५) कहाँ पाणिस्वर छ ? (= हातको तालमा नाचिरहेको) र (६) कहाँ कुम्भथूण (= वाजा विशेष) छ ? गृहपतिपुत्र ! नाचगान तमाशा हेर्नुमा यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।”

४—जुवाडेमा ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! प्रमाद हुने जुवा खेल्ने बानी हुनेमा यी ६ दोषहरू हुन्छन् । (१) जित्दा वैरी हुन्छ^१, (२) पराजित हुँदा धनको कारणमा शोक हुन्छ, (३) यसै जीवनमा (= तत्कालै) धन हानी हुन्छ, (४) सभामा जाँदा कुराको विश्वास गर्दैनन्, (५) मित्रामात्यहरूले

हुन्छ । उ बाहिर गइरहेको जानेर चोरहरूले खाली घरमा जे चाहन्छन् त्यो गर्न सक्छन् । त्यसैले उसको उत्पन्न भएको भोगसम्पत्ति पनि विनाश हुन्छ । अरू विषयहरूमा पनि यस्तै गरी अर्थ बुझ्नु । सुमं. वि. II. पृ. ६९० : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।

१. ‘मैले जितें मैले जितें’ भनी सभाषद्को बीचमा अर्काको फेटा आदि लिन्छ । अनि सो पुरुषको मनमा ‘सभाषद्को बीचमा मेरो फेटा भिक्यो’ भनी आफूलाई अपमान गरेको सम्झी उमाथि ‘देखाजाएगा’ भनी वैर गर्छ । त्यसैले ‘जित्दा वैरी हुन्छ’ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९० : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।

साथ दिन्नन्^१ र (६) आवाह विवाह गर्नेहरूले— ‘यो पुरुष जुवाडे हो यसले दारभरण गर्नसक्ने छैन’ भनी कन्या दिन्नन् । गृहपतिपुत्र ! प्रमाद हुने जुवा खेल्ने बानी हुनेमा यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।”

५—खराब साथी हुनेमा ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! पापमित्र (= खराब साथी) सँग लाग्नेमा यी ६ दोषहरू हुन्छन् । (१) जो जुवाडे छ, (२) जो शौण्ड^२ (= रंडीबाजी गर्ने) छ, (३) जो विपासी (= मतवाला) छ, (४)

१. उसका मित्र साथीहरूले उसलाई यस्तो भन्दछन्— ‘साथी ! तिमी कुलपुत्र हौ । किन तिमी यस्तो किशिमले जुव खेली हिड्छौ । तिम्रो जाति तथा गोत्रलाई यो काम सुहाउँदैन । अवदेखि यस्तो नगर ।’ उसले उनीहरूको कुरामा ध्यान दिन्न । त्यसपछि उसँग एकसाथ हिड्दैनन्, एकसाथ बस्दैनन्, उसको वारेमा साक्षी बस्नुपर्दा पनि केही भन्दैनन् । यसरी भित्र साथीहरूले उसको साथ दिदैनन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९० : सिगालकसुत्तवण्णना ।

२. यहाँ ‘शौण्ड’ (सोण्ड) भनेको— (१) इत्थिसोण्ड (= रंडीबाजी गर्ने), (२) भत्तसोण्ड (= भात खाएर मत्त हुने), (३) पूवसोण्ड (= रोटी खाई मत्त हुने), (४) मूलकसोण्ड (= जराहरूको रस पिई मत्त हुने अर्थात् गाँजा भाँड आदि पिउने) हरूलाई भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९१ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

जो कृतघ्न छ, (५) जो वञ्चक छ, (६) जो साहसी छ— त्यस्ता मानिसहरू उसका साथी मित्रहरू हुन्छन् । गृहपतिपुत्र ! पापमित्रसँग लाग्नेमा यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।”

६—अल्ल्छीपनमा ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! अल्ल्छीपनमा लाग्नेका यी ६ दोषहरू हुन्छन् । (१) सारै जाडो छ भनी काम गर्दैन, (२) सारै गर्मी छ भनी काम गर्दैन, (३) धेरै साँझ परिसक्यो भनी काम गर्दैन, (४) धेरै सबेरै छ भनी काम गर्दैन, (५) सारै भोक लागेको छ भनी काम गर्दैन र (६) धेरै खाएको छु भनी काम गर्दैन । यसरी धेरै काम पन्छाउने भई बस्ने उसका उत्पन्न नभएका भोगसम्पत्तिहरू उत्पन्न हुन्छन् र उत्पन्न भएका भोगसम्पत्तिहरू पनि मिसिएर जान्छन् । गृहपतिपुत्र ! अल्ल्छीपनमा लाग्नेका यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।”

भगवानले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि सुगत शास्ताले फेरि यस्तो भन्नुभयो—

१. “होति पानसखा नाम, होति सम्पियसम्पियो^१ ।

यो च अत्थेसु जातेसु, सहायो होति सो सखा ॥”

१. बर्मी, रोमन र स्याममा : ‘सम्पियसम्पियो’ ।

२. “उस्सूरसेय्या परदारसेवना,
वेरप्पसवो^१ च अनत्थता च ।
पापा च मित्ता सुकदरियता च,
एते च ठाना पुरिसं धंसयन्ति ॥”
३. “पापमित्तो पापसखो, पापआचारगोचरो ।
अस्मा लोका परा च, उभया धंसते नरो ॥”
४. “अक्खित्थियो वारुणो नच्चगीतं,
दिवा सोप्पं पारिचरिया अकाले^२ ।
पापा च मित्ता सुकदरियता च,
एते छ ठाना पुरिसं धंसयन्ति ॥”
५. “अक्खेहि दिव्वन्ति सुरं पिवन्ति,
यन्तित्थियो पाणसमा परेसं ।
निहीनसेवी न च बुद्धसेवी^३,
निहीयते^४ कालपक्खे व चन्दो^५ ॥”

-
१. स्याम र रोमनमा : ‘वेरप्पसङ्गो’ ।
२. रोमनमा : ‘अकालं’ ।
३. सिंहलमा : ‘बुद्धिसेवी’; स्याममा : ‘बुद्धिसेवी’ ।
४. स्याम र रोमनमा : ‘निहीयति’ ।
५. स्याममा : ‘चन्दिमा’ ।

६. “यो वारुणी^१ अद्धनो^२ अकिञ्चनो^३,
 पिपासो^४ पिवं^५ पपागतो^६ ।
 उदकमिव इणं विगाहति,
 अकुलं^७ काहिति^८ खिप्पमत्तनो ॥”
७. “न दिवा सोप्पसीलेन^९, रत्तिमुद्धानदेस्सिना^{१०} ।
 निच्चं मत्तेन सोण्डेन, सक्का आवसितुं घरं ॥”
८. “अतिसीतं अति उण्हं, अतिसायमिदं अहु ।
 इति विस्सट्ठकम्मन्तो^{११}, अत्था अच्चेन्ति माणवे^{१२} ॥”

-
१. सिंहलमा : ‘वारुणि’ ।
 २. स्याममा : ‘अधनो’ ।
 ३. स्याममा : ‘अभिच्छनो’ ।
 ४. स्याममा : ‘पिपासो सि’ ।
 ५-५. स्याममा : ‘अत्यपागतो’ ।
 ६. स्याममा : ‘आकुलं’ ।
 ७. स्याम र रोमनमा : ‘काहिति’ ।
 ८. रोमनमा : ‘सुप्पनासीलेन’; स्याममा : ‘सुप्पसीलेन’ ।
 ९. रोमनमा : ‘रत्तिमुद्धानदस्सिना’; स्याममा : ‘रत्तिमुद्धानदेस्सिना’;
 अट्ठकथामा : ‘रत्तिमुद्धानदस्सिनो’ ।
 १०. रोमनमा : ‘विस्सट्ठकम्मन्तो’ ।
 ११. रोमनमा : ‘मानवे’

९. “योधं^१ सीतं च उण्हं च, तिणा भिय्यो न मञ्जति ।
करं पुरिसकिच्चानि, सो सुखं^२ न विहायती’ ति ॥”

अर्थ—

१— “कुनै सुरा पिउने ठाउँको साथी हुन्छ, कुनै अगाडि मुखले चिप्लो पार्ने साथी हुन्छ तर काम पर्दाखेरि जो सहायक हुन्छ उही असल साथी हो ।”

२— “अवेरसम्म सुत्ने बानी, परदार गमन गर्ने बानी, धेरै शत्रु हुने, अनर्थकारी, खराब साथी हुने र अधिक कञ्जूस हुनाका— यी ६ कारण-हरूले पुरुषलाई विध्वंश पार्छ ।”

३— “खराब मित्र, खराब साथी, खराब आचार-गोचर हुने पुरुषको इहलोक र परलोक— दुवै लोक विध्वंश हुन्छ ।

४— “स्त्रीधूर्त, सुराधूर्त, नाचगानमा लाग्ने, दिनमा सुत्ने, कुबेलामा विचरण गर्ने, खराब साथी र महाकञ्जूसपनका— यी ६ कारणहरूले पुरुषको विध्वंश हुन्छ ।”

५— “जुवा खेल्ने, सुरापान गर्ने, अर्काकी प्राण समान स्त्रीसँग जान्ने, नीच पुरुषको सेवन गर्ने र पण्डितको सेवन नगर्ने पुरुष कालपक्षको चन्द्रमा जस्तै हुन्छ ।”

-
१. स्याम र रोमनमा : ‘यो च’ ।
२. सिंहल, स्याम र रोमनमा : ‘सुखा’ ।

६- “जो निर्धनी केही नहुनेले सुरापान गर्छ र सुरै मात्र पिई खराब सत्संगत गर्छ, जसले (धाराबाट) पानी लिने जस्तै ऋण लिन्छ, उसले आफूलाई चाँडै नै आकुल व्याकुल तुल्याउँछ।”

७- “दिनमा सुत्ने बानी गरेर, रातमा ननिदाउने बानी गरेर, सँधै नशामा मस्त भई शौण्ड जीवन बिताएर घरगृहस्थीमा बस्न सकिन्न।”

८- “धेरै जाडो छ, धेरै गर्मी छ, धेरै रात परिसक्यो भनी कामकाज छाडी बस्ने मानवको धन नोक्सान हुन्छ।”

९- “जसले यहाँ जाडोलाई र गर्मीलाई किञ्चित नमानी गर्नुपर्ने पुरुषार्थ गर्छ त्यस्तो पुरुष सुखबाट वञ्चित हुन्न।”

१. ‘सुखबाट वञ्चित हुन्न’ भनी सुखलाई छाड्दैन र सुखका साथ बस्छ भनिएको हो। यो कुराबाट यो अर्थ दर्शिन्छ कि- गृहस्थी हुनेले यस्तो काम गर्नु हुन्न, गरेको खण्डमा अभिवृद्धि हुन्न, इहलोक र परलोक दुबैमा निन्दा हुन्छ। जसले यस्तो गर्दा अनर्थ उत्पन्न हुन्छ अथवा अरू कुनै किसिमका भयहरू, उपद्रवहरू र कलङ्कहरू उत्पन्न हुन्छन् ती सबै बालमूर्खजनहरूको कारणले हुन्छ। अतः त्यस्ता बालमूर्खहरूको सेवन नगर्नु भन्नुहुँदै मित्ररूपी अमित्र व्यक्तिहरूका कुरा देखाउनको निमित्त यहाँ अगाडि “गृहपतिपुत्र ! चारजनालाई मित्ररूपी अमित्र भनी चिन्नु पर्छ” भनी बताउनु भएको हो। सुमं. वि. II. पृ. ६९१-९२ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना।

मित्ररूपी अमित्रहरू

“गृहपतिपुत्र ! चारजनालाई मित्ररूपी अमित्रहरू भनी चिन्नु पर्छ । (१) अर्काको वस्तु लिनेलाई मित्ररूपी अमित्र भनी चिन्नु पर्छ, (२) केवल कुराले मात्र ठिक्क पार्नेलाई मित्ररूपी अमित्र भनी चिन्नु पर्छ, (३) केवल मिठो बोली बोल्नेलाई पनि मित्ररूपी अमित्र भनी चिन्नु पर्छ र (४) खर ाव काममा सहायक हुनेलाई पनि मित्ररूपी अमित्र भनी चिन्नु पर्छ ।

(१) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणको आधारमा अर्काको वस्तु लिने मित्ररूपी अमित्रलाई चिन्नु पर्छ ।”

“अञ्जदत्थु हरो होति, अप्पेन बहुमिच्छति ।
भयस्स किच्चं करोति^१, सेवति अत्थकारणा ॥”

अर्थ—

Dhamma.Digital

(१) “अर्काको वस्तु लिने हुन्छ^२, (२) थोरैले धेरै चाहन्छ^३, (३) भयको कारणले काम गर्छ^४ र (४) आफ्नो स्वार्थको निमित्त मात्र साथ दिन्छ^५ ।

१. स्याममा : ‘न करोति’ ।

२. ‘अर्काको वस्तु लिने हुन्छ’ भनेको केवल अर्काको वस्तु मात्र लिने ।

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणको आधारमा अर्काको वस्तु लिने मित्ररूपी अमित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।”

(२) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणको आधारमा कुराले मात्र ठिक्क पार्ने मित्ररूपी अमित्रलाई चिन्नु पर्छ । (१) अतीतको कुराले

हुन्छ भनिएको हो । जस्तै- साथीको घरमा खाली हात भई उसले लगाएको कपडाहरूको बयान गर्छ । अनि उसले ‘यसको यी कपडाको निक्रै बयान गर्‍यो’ भनी आफूले लगाएको कपडा उसलाई दिन्छ । यसरी उसले अर्काको वस्तु लिएको हुन्छ भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६९२ : सिङ्गालकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. भनाइको मतलब जुन किसिमबाट भएपनि आफ्नो थोरै वस्तु दिएर धेरै वस्तु लिने प्रयास गर्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९२.
४. जब आफूलाई कुनै आपद्द्विपद् तथा भय आउँछ तब दाशले जस्तो उसको कामकाज गरिदिन्छ । यसले सँधै त्यसरी काम गरिदिन्न, केवल आफूलाई कुनै भय आइपर्दा मात्र त्यसरी काम गर्छ । त्यो पनि प्रेमले होइन । अतः उ अमित्र समान नै हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९२ : सिङ्गालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।
५. मित्रलाई मित्रले साथ दिने भैँ साथ दिन्न । बल्कि आफ्नो स्वार्थ भएसम्म मात्र साथ दिन्छ । अथवा आफ्नो स्वार्थ पूर्ति नभएसम्म मात्र साथ दिन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९२.

मात्र संग्रह गर्छ^१, (२) अनागतको कुराले मात्र संग्रह गर्छ^२, (३) निरर्थक कुराले मात्र संग्रह गर्छ^३ र (४) प्रत्युत्पन्नको काममा चाहिं विपत्ति देखाउँछ^४ ।

-
१. 'अतीतको कुराले मात्र संग्रह गर्छ' भनेको- साथी आउँदा- 'हिजो वा अस्ति आउनु भएन । यसपाली हामीहरूको धान खूब फलेको थियो । धेरै शाली (मार्सी धान) र जउको बिउहरू राखेर बाटो हेरिरहेको थियौं । तर तपाईं आउनु भएन । आज सबै सिद्धिसक्यो" भनी यसरी वितेको कुराद्वारा संग्रह गर्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९२ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
 २. 'यसपाली हामीहरूको धान सप्रेन छ । बाला बालामा धेरै धान फल्ने छ । धान काटिसके पछि तपाईंलाई पनि संग्रह गर्न समर्थ हुनेछौं' भनी यसरी भविष्यको कुराद्वारा संग्रह गर्दन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९२ : ।
 ३. हात्तीमा वा घोडामा बसेको साथीलाई देखेर- 'अहो साथी ! आऊ यहाँ बस' भनी राम्रो कपडा लगाएको आफूले 'मेरा साथीलाई सुहाउने ममा केही छैन' भनी निरर्थक वचनद्वारा संग्रह गर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९२ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
 ४. वर्तमानको काममा भने विपत्ति देखाउँछ । जस्तै- मलाई गाडाको जरुरत परेको छ र कीला भाँचिएको छ' भन्ने जस्ता आदि कुराबाट विपत्ति जनाउँछ । सुमं. वि. II. पृ. ६९२ : सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणको आधारमा कुराले मात्र ठिक्क पार्ने मित्ररूपी अमित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।”

(३) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणको आधारमा केवल मीठो बोली बोल्ने मित्ररूपी अमित्रलाई चिन्नु पर्छ । (१) खराब काममा पनि अनुमति दिन्छ, (२) असल काममा पनि अनुमति दिन्छ, (३) अगाडि प्रशंसा गर्छ र (४) पछाडि निन्दा गर्छ ।”

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणको आधारमा केवल मीठो बोली बोल्ने मित्ररूपी अमित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।”

(४) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणको आधारमा खराब काममा सहायक हुने मित्ररूपी अमित्रलाई चिन्नु पर्छ । (१) सुरा मेरय मदच प्रमादस्थानमा लाग्ने काममा सहायक हुन्छ, (२) कुबेला सडकमा घुम्ने काममा सहायक हुन्छ, (३) नाचगान हेर्न जाने काममा सहायक हुन्छ र (४) प्रमाद हुने जुवा खेल्ने जाने काममा सहायक हुन्छ ।”

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणको आधारमा खराब काममा सहायक हुने मित्ररूपी अमित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।”

-
१. प्राणीघात आदि कुनै काम गरौं भन्दा ‘हुन्छ सौम्य’ भनी स्वीकृति दिन्छ तथा अनुमति दिन्छ । असल काम गरौं भन्दा पनि स्वीकृति दिन्छ तथा अनुमति दिन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९२ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।

भगवानले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि सुगत शास्ताले फेरि यस्तो भन्नुभयो

१. “अञ्जदत्थहरो मित्तो, यो च मित्तो वचीपरो^१ ।
अनुप्पियं च यो आह^२, अपायेसु च यो सखा ॥”

२. “एते अमित्ते चत्तारो, इति विञ्जाय पण्डितो ।
आरका परिवज्जेय्य, मग्गं पटिभयं यथा^३ति ॥”

१- “अर्काको वस्तु लिने मित्र, वचन मात्रको मित्र, मीठो बोली मात्र बोल्ने मित्र र खराब काममा साथ दिने मित्र

२- “यी चारजना अमित्र हुन् भनी चिनेर^३ भयावह बाटोलाई पण्डित छाड्ने भैं उनीहरूलाई छाडिदेऊ ।”

१. स्याममा: ‘वचीपरमो’

२. स्याममा: ‘आहु’ ।

३. यिनीहरू मित्ररूपी अमित्रहरू हुन् भनी चिन्नु पर्छ । यसरी असेवनीय पापमित्रहरूलाई देखाई यसपछि सेवनीय कल्याणमित्रहरूलाई देखाउनु हुँदै पुनः ‘गृहपतिपुत्र ! यी चारजनालाई सुहृद् मित्र भनी जान्नु पर्छ’ भनी भन्नुभयो । सुमं. वि. II. पृ. ६९२ : सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

सुहृद् मित्र

“गृहपतिपुत्र ! यी चार जनालाई सुहृद् मित्र भनी चिन्नु पर्छ । (

१) उपकारी मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ, (२) सुख दुःखमा समान रहने मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ, (३) हितको कुरा बताउने मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ र (४) अनुकम्पक मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।”

(१) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणहरूको आधारमा उपकारक मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ । (१) प्रमत्त हुनेको रक्षा गर्छ^१, (२) प्रमत्त हुनेको सम्पत्ति रक्षा गर्छ^२, (३) डराउनेको शरण (= रक्षक) भइदिन्छ^३ र (४) कामकाज पर्दा भनेको भन्दा दोब्बर भोगसम्पत्ति दिन्छ^४ ।”

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणहरूको आधारमा उपकारक मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।”

(२) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणहरूको आधारमा सुख दुःखमा समान रहने मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ । (१) उसलाई

१. ‘प्रमत्त हुनेको रक्षा गर्छ’ भनेको— मदचपान गरी बेहोस भई गाउँको बीचमा वा गाउँको द्वारमा वा बाटामा लडिरहेको देखेर यसरी लडिरहेको शरीरको वस्त्रादि अरूले लुटेर लैजाला भनी

छेउमा बसिरहन्छ र होस आएपछि समातेर घरमा पुऱ्याई दिन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९३ : सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

२. 'प्रमत्त हुनेको सम्पत्ति रक्षा गर्छ' भनेको- साथी बाहिर गएको होस् वा सुरापान गरी प्रमत्त भएको होस्- 'घरमा कोही नहुँदा घरका सम्पत्तिहरू कसैले लैजान सक्छन्' भनी घरमा कुरुवा बसी रक्षा गरिदिन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९३.
३. 'डराउनेको शरण भइदिन्छ' भनी- कुनै कुरामा भयपर्दा डराउनु पर्दैन, म जस्तो साथी भएर पनि किन डराउनु पर्छ र भनी उसको भयलाई हटाइदिन्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९३ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
४. कुनै काम परेर साथी आफूकहाँ आएको देखेर किन आएको भनी सोध्दा उसले- कुनै राजकाजको काम परको छ भनी भन्दा त्यसो भए के गर्नुपर्छ त भनी सोध्छ । उसले- 'एउटा कार्पापणको आवश्यकता छ' भनी बताउँछ । अनि उसलाई 'नगरमा एउटा कार्पापणले कुनै काम सिद्ध गर्न सकिन्न, दुइ कार्पापण लैजाऊ' भनी दइ कार्पापण दिन्छ । यसरी उसले मागेको भन्दा दोब्बर दिएको हुन्छ । यस्तै कुरालाई दृष्टिगत गरी सूत्रमा 'भनेको भन्दा दोब्बर भोगसम्पत्ति दिन्छ' भनी उल्लेख भएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९३ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

गोप्य (कुरा) बताउँछ, (२) उसको गोप्य (कुरा) लाई गोप्य राख्छ^१, (३) आपद् समयमा उसलाई छाड्दैन र (४) उसको लागि ज्यान पनि दिन तयार रहन्छ।”

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणहरूको आधारमा उपकारक मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।”

(३) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणहरूको आधारमा हितको कुरा बताउने मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ । (१) खराब कामबाट रोक्छ, (२) असल काममा लगाउँछ^३, (३) नसुनेको कुरा सुनाउँछ र (४) स्वर्गको मार्ग बताउँछ ।”

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणहरूको आधारमा हितको कुरा बताउने मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।”

(४) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणहरूको आधारमा अनुकम्पक मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ । (१) अनवृद्धि हुँदा अभिनन्दन गर्दैन^४, (२) अभिवृद्धि हुँदा अभिनन्दन गर्छ, (३) निन्दा गर्नेलाई रोक्छ^५ र (४) प्रशंसा गर्नेको प्रशंसा गर्छ ।”

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणहरूको आधारमा अनुकम्पक मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।”

१. गोप्य कुरा बताउँछ आदि भनेको- आफ्नो गोप्य कुरा उसलाई मात्र बताउँछ र उसले पनि बताएको गोप्य कुरा अरू कसैलाई

- नभनी गोप्य नै राखिराख्छ, भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९३ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
२. हामीले देख्दा देख्दै तिमिले यस्तो गर्न पाउने छैनन् भनी पञ्चभय वैर हुने काम (हेर बु. गृ. भा-१, पृ. ११५) र दश अकुशल कर्महरू (हेर बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३७८) नगर भनी निवारण गर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९३ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
३. त्रिशरणमा जाऊ, पञ्चशील समादान गर, दशकुशल कर्मपथमा (हेर बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३८२) लाग, दान देऊ, पुण्यकर्म गर र धर्म श्रवण गर भनी असल काम आदिमा लगाउँछ । सुमं. वि. II. पृ. ६९३ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
४. उसको हानी नोक्सानी हुँदा, उसका पुत्रदारहरूको कुनै हानी नोक्सानी हुँदा अथवा त्यस्तै अरू कुनै कारणबाट हानी नोक्सानी भएको देखेर वा सुनेर हर्षित हुन्न बरु विस्मित हुन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९३ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
५. कसैको फलानो विरूप छ, सुन्दर छैन, कमसल जाति छ, दुःशील छ, भनी भनिएको सुन्दा 'यस्तो नभन उ राम्रो छ, सुजात छ, शीलवान् छ' आदि भनी उसलाई रोक्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९३ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

भगवानले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि सुगत शास्ताले फेरि यस्तो भन्नुभयो—

१. “उपकारो च यो मित्तो, सुखे^१ च यो सखा ।
अत्यक्खायी च यो मित्तो, यो च मित्तानुकम्पको ॥”
२. “एते पि मित्त चत्तारो, इति विञ्जाय पण्डितो ।
सक्कच्चं पयिरुपासेय्य, माता पुत्तं व ओरसं ।
पण्डिता सीलसम्पन्नो, जलं अग्गी व भासति ॥”
३. “भोगे संहरमानस्स, भमरस्स इरीयतो ।
भोगो सन्निचयं यन्ति, वम्मिकोवुपचीयति ॥”
४. “एवं भोगे समाहत्वा^३ द्वीहि कम्मं पयोजये ।
चतुधा विभजे भोगे, स वे मित्तानि गन्थति ॥”
५. “एकेन भोगे भुञ्जेय्य, द्वीहि कम्मं पयोजये ।
चतुत्थं च निधापेय्य, आपदासु भविस्सती^४ति ॥”

अर्थ—

१- “जो मित्र उपकारी हुन्छ, जो मित्र सुख दुःखमा समान रहने

१-१. सिंहल र स्याममा: ‘सुखदुःखो’ ।

२. स्याममा: ‘समाहरित्वा’; सिंहलमा : ‘समाहत्त्वा’ ।

हुन्छ, जो मित्र हितको कुरा बताउने हुन्छ र जो मित्र अनुकम्पक हुन्छ—

२- “यी चार प्रकारका मित्रहरूलाई चिनी पण्डित हुनेले त्यस्ता मित्रहरूसँग माताले औरस पुत्रलाई प्यार गरे भैं आदरपूर्वक सत्संगत गर्नु । त्यस्तो पण्डित पुरुष बलिरहेको आगो जस्तै प्रकाशमान् हुन्छ ।”

३- “भमराले जस्तै गरी भोगसम्पत्ति संग्रह गर्नेको सम्पत्ति पछि गएर धमिराले गोलो भैं थुप्रिन जान्छ ।”

४- “यसरी संचित गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा गृहस्थी जीवन बिताउन पर्याप्त हुन्छ र ती भोगसम्पत्तिहरू चार भागमा विभाजन गर्नुपर्छ जसले मित्रहरूको संग्रह पनि गर्न सकिने छ ।”

५- “एक भागले खानपान गर्नु, दुइ भाग आफ्नो कामकाजमा लगाउनु र चौथो भाग चाहिँ आपद्विपदको निमित्त^१ सुरक्षित गरी राख्नु ।”

१. गृहस्थी जीवनको सबै अवस्था एकै प्रकारको हुँदैन । कहिले काहिँ र जाजरूबाट पनि आपदहरू आइपर्छन् । यसरी आइपर्ने आपदहरूमा खर्च गर्नका निमित्त एक भाग सुरक्षित गरी राख्नु पर्छ । यी चार भागहरू मध्ये कुनचाहिँ भाग लिएर दान पुण्यादि गर्ने त ?

.

(घ) ६ दिशा नमस्कार

“गृहपतिपुत्र ! कसरी आर्यविनयमा ६ दिशाहरू आच्छादित (= नमस्कार) हुन्छ त ? गृहपतिपुत्र ! यिनीहरूलाई ६ दिशा हुन् भनी जान्नुपर्छ । (१) मातापितालाई पूर्वदिशा भनी जान्नुपर्छ, (२) आचार्यलाई दक्षिणदिशा भनी जान्नुपर्छ, (३) पुत्रदारलाई पश्चिमदिशा भनी जान्नुपर्छ, (४) मित्रमात्यहरूलाई उत्तरदिशा भनी जान्नुपर्छ, (५)

‘खानपान गर्नु’ भनी भनिएको भागबाट लिएर । यसै भागबाट भिक्षुहरूलाई, याचक गरीब कुरुवाहरूलाई तथा नोकरचाकर- हारूलाई तलब पनि दिनुपर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९४ : सिङ्गलक-सुत्तवण्णना ।

यसरी भगवानले सिङ्गलकपुत्रलाई यहाँसम्मका कुराहरूद्वारा चार ठाउँमा आर्यश्रावकले अकुशल नगर्ने कुरा, ६ कारणहरूद्वारा भोगसम्पत्तिको हानी नोक्सानी हुने कुरालाई देखाई, सोह्र प्रकारका मित्रहरू सेवन गरि घरगृहस्थीमा बसी दारभरणादि गरी धार्मिक जीविकाद्वारा जीवन विताई देवमनुष्यहरूको बीचमा बलिरहेको आगो जस्तै चम्किन्छ, भन्ने कुरा बताउनु भई, छाड्न पर्नेलाई छाड्नको निमित्त, सेवन गर्नुपर्नेलाई सेवन गर्नको निमित्त अतिवृद्धि दिई अगाडि नमस्कार गर्नुपर्ने ६ दिशाको वारेका कुराहरूमा प्रकाश पार्नु हुँदै भन्नुभयो । सुमं. वि. II. पृ. ६९४ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

दाश कामदारहरूलाई अधोदिशा भनी जान्नुपर्छ र (६) श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई उर्ध्वदिशा भनी जान्नुपर्छ^१ ।

१—मातापिता पूर्वदिशा

“गृहपतिपुत्र ! पाँच प्रकारबाट पुत्रले पूर्वदिशारूपी मातापिताको प्रत्युपस्थान (= सेवा टहल) गर्नुपर्छ— (१) (यिनीहरूले) मलाई भरण पोषण गरे अतः मैले पनि उनीहरूको भरणपोषण गर्नेछु^२, (२) उनीहरूको कामकाज गरिदिनेछु^३, (३) कुलवंशको रक्षा गर्नेछु^४, (४) अंश पाउने बाटोमा लाग्नेछु^५ तथा (५) मरेर पितृ भएपछि (उनीहरूलाई) पुण्यदान दिनको निमित्त दानहरू दिनेछु^६ । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट पुत्रले पूर्वदिशारूपी मातापिताको प्रत्युपस्थान गर्दा पाँच प्रकारले पुत्रप्रति (मातापिताहरूले) अनुकम्पा राख्छन् । (१) खराब कामबाट बचाउँछन्, (२) असल काममा लगाउँछन्^७, (३) शिल्पहरू सिकाउँछन्, (४) योग्य स्त्रीसँग सम्बन्ध गराइदिन्छन् र (५) समयमै अंशको जिम्मा दिन्छन्^८ । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट पुत्रले पूर्वदिशारूपी मातापितालाई प्रत्युपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले (मातापिताले) अनुकम्पा राख्छन् । यसरी यो पूर्वदिशा प्रतिच्छादित (आरक्षा) हुन्छ र क्षेम तथा अप्रतिभय पनि^९ ।

१. यहाँ ‘मातापितालाई पूर्वदिशा भनी जान्नुपर्छ’ भन्ने आदिको स्पष्टिकरण दिँदै अट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

मातापिताहरू पूर्वकारी भएका हुनाले पूर्वदिशा भनिएको हो । दक्षिणय भएको हुनाले आचार्यलाई दक्षिणदिशा भनिएको हो । पुत्रदारहरू पछाडि पछाडि लागि अनुगमन गर्ने हुनाले उनीहरूलाई पश्चिमदिशा भनिएको हो । मित्रामात्याहरूको सहायताद्वारा त्यस त्यस दुःख विशेषहरूबाट उत्तीर्ण हुने भएको हुनाले उनीहरूलाई उत्तरदिशा भनिएको हो । दाशकामदारहरू पादमूलमा बस्ने भएकोले उनीहरूलाई अधोदिशा भनिएको हो । श्रमण ब्राह्मणहरू गुणद्वारा माथि रहने भएकोले उनीहरूलाई उर्ध्वदिशा भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९४-९५ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

२. मलाई आमाबाबुहरूले दूध खुवाई, हात खुट्टा वृद्धि गराई, मुखबाट सिधान आदि पुच्छिदिई नुहाइ दिई, मालिस गराई संवर्धन गरी हेरविचार गरे । आज वृद्ध भएका उनीहरूको खुट्टा धोई, नुहाइ दिई, यागु भोजन गराई सेवा गर्नुपर्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९४-९५ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।
३. मैले आफ्नो काम छोडेर भएपनि आमाबाबुहरूको राजकीय कामकाज आदि गरिदिनेछु भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९५ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।
४. आमाबाबुहरूको खेत तथा हिरण्यवर्ण आदि विनाश नगरी रक्षा गर्नुपर्ने पनि रक्षा गर्नेछु । आमाबाबुहरूलाई अधार्मिक वंशबाट मुक्त गराई धार्मिक वंशमा राखिदिनु पनि कुलवंश रक्षा गरे जस्तै हो ।

कुलवंश परम्पराद्वारा चलि आएको सलाक भोजन आदि दानहरू न टुटाइकन दिने दानादि कार्यको संरक्षण गर्नु पनि कुलवंशको संरक्षण गर्नु हो । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी सूत्रमा 'कुलवंशको रक्षा गर्नेछु' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९५ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

५. 'अंश पाउने बाटोमा लाग्नेछु' भनेको— आमाबाबुको अर्तिबुद्धिमा नरहने तथा मिथ्यामार्गमा लाग्ने पुत्रलाई आमाबाबुहरूले न्यायालयमा पुग्दा अपुत्रक जस्तै व्यवहार गर्छन् । त्यस्ता पुत्रहरू अंशको भागी हुन्नन् । अर्तिबुद्धिमा बस्ने पुत्रलाई कुलवंशको मालिक बनाउँछन् । अतः म पनि कुलवंशको मालिक बन्न सक्ने बाटोमा लाग्नेछु भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९५ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

६. पितृ भएका आमाबाबुहरूलाई पुण्यदान दिनको निमित्त मरेको तीन दिनदेखि दानपुण्य कार्य गरी पुण्यदान दिनेछु भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९५ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

७. यसै जीवनमा र परलोकमा हानी हुने प्राणी हिंसादि कर्मको दुष्परिणामको कुरा सुनाई 'तात ! यस्तो कुकर्म नगर' भनी निवारण गर्छ र गरेकोलाई पनि निन्दा गर्छ । अनाथपिण्डक सेठले आफ्नो पुत्र काललाई धनको प्रलोभन देखाई शील पालन गराउन लगाए जस्तै असल काममा लगाउँछन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९५ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

.

८. 'समयमै अंशको जिम्मा दिन्छन्' भनेको- समयमै धन दिन्छन् भनेको हो । यहाँ (१) नित्य समय र (२) काल समय गरी दुइ समयहरू मानिएका छन् ।

सयममा दिन्छन् भनेको- समय समयमा यो लेऊ, यो तिम्रो लागि खर्च हो, यसले कुशल कर्म गर भनी दिन्छन् ।

काल समयमा दिन्छन् भनेको- व्रतबन्ध गर्ने बेलामा र आवाह विवाह हुने बेलामा दिन्छन् । त्यस्तै गरी आखिरी अवस्थामा मरणमञ्चमा बसिरहेको बेलामा यसद्वारा कुशलादि कर्महरू गर भनी दिनेलाई पनि काल समयमा दिएको भनी भन्दछन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९५ : सिङ्गालकसुत्तवण्णना ।

९. 'पूर्वदिशा प्रतिच्छादित हुन्छ ...' आदि भनेको- जुन भय र खतरा हो त्यसलाई आच्छादान गरेको हुन्छ । जुन भय आउने हो त्यसलाई ढाकिएको वा आरक्षा गरेको हुन्छ भनिएको हो ।

यदि पुत्रहरू गलत बाटामा लाग्छन् भने- मातापिताहरूले आफ्ना पुत्रहरूलाई बालककालदेखि हेरचाह गरी ठीक बाटोमा राखेता पनि उनीहरूले आमाबाबुहरू जस्ता छैनन् भन्ने भय (= अपवाद) उत्पन्न हुन्छ । अर्थात् आमाबाबुहरूलाई पुत्रहरूको तरफबाट भय उत्पन्न भएको हुन्छ । पुत्रहरू ठीक बाटामा लागेका हुन्छन् तर आमाबाबुहरू गलत बाटामा लागेका हुन्छन् भने- त्यहाँ

२-आचार्य दक्षिणदिशा

“गृहपतिपुत्र ! पाँच प्रकारबाट अन्तेवासीले दक्षिणदिशारूपी आचार्यको प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ— (१) आसनबाट उठी^१, (२) उपस्थान गरी, (३) शुश्रूषा गरी (= ध्यान दिई सुनी), (४) परिचर्या गरी^२ र (५) आदरपूर्वक शिल्पशास्त्रहरू ग्रहण गरी^३ । गृहपतिपुत्र ! यी

आमाबाबुहरूको तरफबाट पुत्रहरूलाई भय (= अपवाद) उत्पन्न भएको हुन्छ । दुवैथरी गलत बाटामा लागेका भए दुवैथरीबाट परस्पर भय पैदा हुन्छ । दुवैथरी ठीक बाटामा लागेका भए यी दुवै हुन्नन् । यस्तै कारणलाई लक्ष गरी सूत्रमा “ ... क्षेम तथा अप्रतिभय पनि” भनी उल्लेख भएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६९४-९५ : सिगालकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यति भन्नुभइसकेपछि सिङ्गालक पुत्रलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो— “गृहपतिपुत्र ! तिम्रा पिताले लोकसम्मत् पूर्वादिदिशाहरूलाई नमस्कार गराउन खोजेका होइनन् बल्की तिम्रा पिताले आमाबाबु आदिहरूलाई पूर्वादिदिशा गराई नमस्कार गराउन खोजेका हुन् । तिम्रा पिताले यिनैलाई पूर्वादिदिशा भनेका हुन् अन्यथा होइन ।” सुमं. वि. II. पृ. ६९५ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

(१) ‘आसनबाट उठी’ आदि भनेको— अन्तेवासीले आचार्यलाई टाढैबाट देखी आसनबाट उठी प्रत्युत्तामन गरी हातका वस्तुहरू लिई आसन वछ्छाई बसाली पंखाले हम्किदिने, खुट्टा धोइदिने, तेल घसिदिने

आदि काम गर्नुपर्छ भनिएको हो । यसैलाई लक्ष गरी सूत्रमा 'आसनबाट उठी' भनिएको हो ।

पढाइको काममा बाहेक अरू बेलामा दिनको तीन पटकसम्म आचार्यको उपस्थान गर्न जानुपर्छ । यसैलाई लक्ष गरी सूत्रमा 'उपस्थान गरी' भनिएको हो ।

'शुश्रूषा गरी' भनेको- राम्ररी ध्यान दिई भनेका कुराहरू सुन्नुपर्छ भनिएको हो । राम्ररी ध्यान दिएर नसुनेमा विशेषता प्राप्त गर्न सकिन्न । त्यसैले सूत्रमा 'शुश्रूषा गरी' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९६ : सिंगलकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

२. 'परिचर्या गरी' भनी बाँकी अरू स्यानातिना कामहरूद्वारा सेवा गर्नुपर्छ भनिएको हो । जस्तै- आचार्यभन्दा अगाडि नै उठेर मुख धुने पानी तथा दतिवन दिई भोजन गर्ने बेलामा पनि पानी लिएर गर्नुपर्ने काम गरी बन्दना गरी फर्कनु पर्छ । मैलो वस्त्र धोइदिने, सन्ध्या समयमा नुहाउने पानी राखिदिने र बिसञ्चो हुने बेलामा हेरविचार गर्ने आदि काम गर्नुपर्छ । यसैलाई लक्ष गरी सूत्रमा 'परिचर्या गरी' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९६ : सिंगलकसुत्तवण्णना ।
३. 'आदरपूर्वक शिल्पशास्त्र ग्रहण गरी' भनेको- थोरै पाठ ग्रहण गरेर भए पनि धेरै पटकसम्म पढी याद गर्नुपर्छ, एउटा पद भए पनि राम्ररी सिक्नु पर्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६६ : सिंगलकसुत्तवण्णना ।

पाँच प्रकारबाट अन्तेवासी दक्षिणदिशारूपी आचार्यको प्रत्युपस्थान गर्दा पाँच प्रकारले अन्तेवासी प्रति (आचार्यले) अनुकम्पा राख्छन्— (१) सुविनीत पारी राम्ररी सिकाइदिन्छन्^१, (२) राम्ररी ग्रहण गरि उँछन्, (३) जानेका सबै शिल्पको बारेमा बताइदिन्छन्, (४) मित्र-अमात्यहरूलाई राम्ररी प्रतिपादन गराइदिन्छन्^२ (= परिचय गराइदिन्छन्) र (५) दिशाहरूको रक्षा गर्छन्^३ । **गृहपतिपुत्र !** यी पाँच प्रकारबाट अन्तेवासीले दक्षिणदिशारूपी आचार्यको उपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले अन्तेवासी प्रति (आचार्यले) अनुकम्पा राख्छन् । यसरी यो दक्षिणदिशा प्रतिच्छादित (= आरक्षा) हुन्छ र क्षेम तथा अप्रतिभय पनि ।

३-भार्या पश्चिमदिशा

“**गृहपतिपुत्र !** पाँच प्रकारबाट स्वामीले पश्चिम दिशारूपी

-
१. यसरी बस्नु पर्छ, यसरी उठ्नु पर्छ, यसरी खानु पर्छ, यसरी भोजन गर्नुपर्छ, खराब साथी छाड्नु पर्छ, कल्याण मित्र सेवन गर्नुपर्छ भनी आचार सम्बन्धी ज्ञान सिकाइ दिन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९६ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
 २. यो हाम्रो अन्तेवासी व्यक्त छ, बहुश्रुत छ, म समान छ भनी थाहा पाउनु भन्ने आदि वचनले गुण बताई मित्रामात्यहरूलाई बताई दिन्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९६ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

३. शिल्प सिकाइदिएद्वारा नै उसको सबैतिरको संरक्षण हुन्छ । शिल्पशास्त्रादि अध्ययन गरी जुन जुन दिशामा गई शिल्प प्रदर्शन गर्छ । त्यसद्वारा उसको लाभसत्कार हुन्छ र यो लाभसत्कार आचार्यबाट पाएको भन्नुपर्छ । उसको गुण बखान गर्दा पनि- यो चाहिं आर्यको चरणकमल धोई बसेका शिष्य हुन् भनी प्रथमतः आचार्यको गुण बखान गर्छन् । लोकसम्म पुग्नसक्ने लाभ भए पनि यो आचार्यको कारणद्वारा प्राप्त भएको मानिन्छ । अझ जुन विद्वानको जप गरी हिड्नेलाई जंगलमा चोरले पनि देख्न सक्दैन ।

अमनुष्यहरूले वा सर्प जातिहरूले पनि कष्ट दिदैनन् । त्यो शिक्षा दिँदा पनि दीर्घकालसम्म तरण वा रक्षण गरेको हुन्छ । जुन दिशामा आफ्नो शिष्य गएको हुन्छ त्यस दिशाबाट कुनै पुरुष शंका गरी आफूकहाँ आएको खण्डमा त्यो दिशामा मेरो शिष्य बसेको छ । उ र ममा उ शिल्पमा कुनै फरक छैन । अतः तिमी गई उसैसँग सोध भनी शिष्यको प्रशंसा गर्दा प्राप्त भएको लाभसत्कार पनि परित्राण हुन्छ र प्रतिष्ठा रहन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९६-९७ : सिङ्गालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्ग । यस्तै कुरालाई लक्ष गरी सूत्रको अगाडि ' ... क्षेम तथा अप्रतिभय पनि' भनिएको हो ।

भार्यालाई प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ— (१) सम्मानद्वारा^१, (२) अपमान नगरी^२, (३) अतिचार (= व्यभिचार) नगरी^३, (४) ऐश्वर्य सुम्पिदिई^४ र (५) अलंकारहरू प्रदान गरी । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट स्वामीले पश्चिमदिशारूपी भार्यालाई प्रत्युपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले स्वामी प्रति (भार्याले) अनुकम्पा राख्छे— (१) सुसंविहित-

१. 'देव माते, तिस्स माते' भन्ने आदि प्रियवचनद्वारा सम्बोधन गरी प्रियवचनले युक्त कुराकानी गर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९७ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
२. दाशकामदारहरूलाई हेला गरी जसरी कुरा गर्ने हो त्यसरी कुरा गर्दैन । सुमं. वि. II. पृ. ६९७.
३. आफ्नी स्त्री बाहेक बाहिरका स्त्रीसँग परिचर्या गर्नेलाई 'अतिचार' भन्दछन् । त्यस्तो नगरिकन स्वदारमा सन्तुष्ट भई बस्छ । यो पनि प्रत्युपस्थान हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९७.
४. स्त्रीहरू चाहिँ 'महालता' जस्ता आभरण पाएर पनि भान्साघरको हेर देख गर्न नपाउँदा रिसाउँछन् । दाडु पन्यौ हातमा राखिदिई तिमीलाई चाहे जस्तो व्यवस्था मिलाऊ भनी खान-पानको काम सम्बन्धी जिम्मा लगाइदिँदा ऐश्वर्य दिए जस्तै सम्भिन्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९७ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

.

रूपले कामकाज गर्छे, (२) परिजनलाई^१ संग्रह गर्छे, (३) अतिचार (= व्यभिचार) गर्दिन, (४) ल्याएको धन^२ संरक्षण गर्छे र (५) सबै कामकाजमा दक्षा र निरालसी हुन्छे । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट स्वामीले पश्चिमदिशारूपी भार्यालाई प्रत्युपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले स्वामी प्रति (भार्याले) अनुकम्पा राख्छे । यसरी यो पश्चिमदिशा प्रतिच्छादित हुन्छ र क्षेम तथा अप्रतिभय पनि ।

४-मित्रामात्य उत्तरदिशा

“गृहपतिपुत्र ! पाँच प्रकारबाट कुलपुत्रले उत्तरदिशारूपी मित्रामात्यलाई प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ— (१) दानद्वारा, (२) प्रियवचनद्वारा, (३) अर्थचर्याद्वारा, (४) समानात्मताद्वारा र (५) यथार्थ कुराद्वारा (अविसंवादनताय) । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट कुलपुत्रले उत्तरदिशारूपी मित्रामित्यालाई प्रत्युपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले कुलपुत्र प्रति (मित्रामात्यले) अनुकम्पा राख्छ— (१) प्रमाद भएकालाई रक्षा गर्छ, (२) प्रमादिको सम्पत्ति रक्षा गर्छ, (३) भय मान्नेको शरण

१. यहाँ ‘परिजन’ भनेको स्वामी र आफ्ना ज्ञातिबन्धुहरूलाई भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९७ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।

२ कृषी तथा व्यापारद्वारा आम्वदानी गरी ल्याएको धनलाई यहाँ ‘ल्याएको धन’ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९७ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।

भइदिन्छ, (४) आपद् पर्दा छाड्दै र (५) अरू प्रजाहरूले^१ पनि सत्कार गर्छन् । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट कुलपुत्रले उत्तरदिशारूपी मित्रामात्यलाई प्रत्युपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले कुलपुत्र प्रति (मित्रामात्यले) अनुकम्पा राख्छन् । यसरी यो उत्तरदिशा प्रतिच्छादित हुन्छ, र क्षेम तथा अप्रतिभय पनि ।

५-दाशकामदार अधोदिशा

“गृहपतिपुत्र ! पाँच प्रकारबाट मालिकले अधोदिशारूपी दाश-कामदारहरूलाई प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ— (१) यथावल^२ काममा लगाउनु-

१. यहाँ ‘अरू प्रजा’ भनेको साथीका छोराछोरी नाति नातिनीहरूलाई भनिएको हो । यिनीहरूले पनि जसरी आफ्नो पिताले मद्दत आदि गर्छन् त्यसरी नै सम्मान गर्छन् भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९७ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
२. ‘यथावल’ भनेको तरुणको बुढोलाई गर्नुपर्ने, बुढोले तरुणलाई गर्नुपर्ने, स्त्रीले पुरुषलाई गर्नुपर्ने, पुरुषले स्त्रीलाई गर्नुपर्ने काम गर्न नलगाई ज-जसले जे जे काम गर्न सक्ने हो त्य-त्यसलाई सोही अनुसार काममा लगाउँछ । सुमं. वि. II. पृ. ६९७ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

द्वारा, (२) भात वेतनद्वारा^१, (३) रोगी सेवाद्वारा^२, (४) स्वादिष्ट खाना संविभाजनद्वारा^३ र (५) समयमा छुट्टी दिनेद्वारा^४ । गृहपति-पुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट मालिक प्रति (दाश कामदारहरूले) अनुकम्पा राख्छन्- (१) पहिले उठ्ने हुन्छ, (२) पछि सुत्ने हुन्छ,

१. यो स्यानो केटो छ, यो साथमा बस्ने हो भन्ने आदि कुराहरूमा ध्यान पुऱ्याई भातद्वारा अथवा वेतनद्वारा उपस्थान गर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९८ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।
२. 'रोगी सेवाद्वारा' भनेको- रोगी हुने बेलामा काम नगराई अनुकूल औषधी आदि दिई हेरविचार गर्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९८ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।
३. कुनै आश्चर्यजनक स्वादिला खानाहरू पाएको बेलामा आफूले मात्र नखाई दाशकामदारहरूलाई पनि बाँडिदिन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९८ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।
४. 'सयममा छुट्टी दिने' भनेको- (१) कृत्य समय र (२) काल समय- यी दुवै समयमा छुट्टी दिने भनेको हो ।

कृत्य समयमा छुट्टी दिने भनेको- दिनभर काम गर्दा थाकिन्छ भन्ने विचार गरी अनुकूल समयमा दिइने छुट्टी हो ।

चाडपर्व दिनहरूमा अलंकार वस्तुहरू, खादच-भोज्यहरू समेत दिई दिइने छुट्टीलाई 'काल समयमा दिने छुट्टी' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९८ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।

(३) दिएको लिनै हुन्छ^१ (दिन्नादायि), (४) राम्ररी काम गर्ने हुन्छ^२ र (५) वर्णवादी हुन्छ^३ । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट मालिकले अधोदिशारूपी दाश कामदारहरूलाई प्रत्युपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले मालिक प्रति (दाश कामदारहरूले) अनुकम्पा राख्छन् । यसरी यो अधोदिशा प्रतिच्छादित हुन्छ र क्षेम तथा अप्रतिभय पनि ।

६-श्रमण ब्राह्मणहरू उर्ध्वदिशा

“गृहपतिपुत्र ! पाँच प्रकारबाट कुलपुत्रले उर्ध्वदिशारूपी श्रमण-

-
१. मालिकले नदिइकन कुनै पनि वस्तु चोरी गरी लिदैन । मालिकले दिएको मात्र लिन्छ । त्यसैले ‘दिन्नादायि’ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९८ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
 २. ‘यिनको काम गरेर के गर्ने ? यसबाट हामीले केही पनि पाउँदैनौ’ भनी नकराई बल्की सन्तुष्ट मन लिई- जस्तो गर्दा गरेको काम र त्मो हुने हो- त्यसरी काम गर्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९८ : सिगालकसुत्तवण्णना ।
 ३. कुनै सभामा कुनै कुरा उठ्दा- ‘हाम्रा मालिक जस्ता को होलान् र ! हामीले त आफूलाई दाश जस्तो पनि ठान्दैनौ । वहाँहरू मालिक हुनुहुन्छ भन्ने पनि ठान्दैनौ । यररी हामीमाथि अनुकम्पा राख्नु हुन्छ कि के भनौ !’ भन्दै मालिकको गुण बयान गर्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९७ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

ब्राह्मणहरूलाई प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ- (१) मैत्री कायकर्मद्वारा^१, (२) मैत्री वचीकर्मद्वारा, (३) मैत्री मनःकर्मद्वारा, (४) (उनीहरूको निमित्त) दैलो खुला^२ राख्नाबाट र (५) आमिष (= खादच भोज्यहरू) श्रमण ब्राह्मणहरूलाई प्रत्युपस्थान गर्दा ६ प्रकारले कुलपुत्र प्रति (श्रमण ब्राह्मणहरूले) अनुकम्पा गर्छन्- (१) खराब कामबाट हटाउँछन्, (२) असल काममा लगाउँछन्, (३) असल विचारले अनुकम्पा राख्छन्, (४) नसुनेका (कुरा) सुनाउँछन्, (५) सुनेका (कुरा) लाई सुदृढीकरण गराउँछन्^३ र (६) स्वर्गको बाटो पनि बताइदिन्छन् । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट कुलपुत्रले उर्ध्वदिशारूपी श्रमण ब्राह्मणहरूलाई उपस्थान गर्दा यी ६ प्रकारले कुलपुत्र प्रति (श्रमण ब्राह्मणहरूले) अनुकम्पा राख्छन् । यसरी यो उर्ध्वदिशा प्रतिच्छादित हुन्छ र क्षेम तथा अप्रतिभय पनि ।”

भगवानले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि सुगत शास्ताले फेरि यस्तो भन्नुभयो—

-
- (१) मैत्री कायकर्म आदि भनेको- मैत्री चित्त राखी गरिने सबै कामहरू मैत्री कायकर्म हुन् । त्यहाँ- भिक्षुलाई निमन्त्रणा गर्नेछु भनी विहारमा जानु, पानी छात्रीद्वारा पानी छान्नु, आँगू मिच्नु तथा खुट्टा मिच्नु आदि काम मैत्री कायकर्म हुन् ।

कुनै भिक्षु भिक्षाटन आइरहेको देखेर सत्कारपूर्वक 'याग

देऊ, भोजन देऊ' भनी भन्नु र साधुकार दिदै धर्मश्रवण गर्नु र आदरपूर्वक कुशलवार्ता गर्नु आदि सबै मैत्री वचीकर्म हुन् ।

हाम्रो घरमा आउनु हुने स्थविरको शत्रु नहोस्, पीडा नहोस् आदि भनी असल चिन्ताउनु मैत्री मनः कर्म हुन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९८ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

२. 'दैलो खुला' भनेको- घरका दैलाहरू खुला राख्ने भनेको होइन । घरका दैलाहरू खुला राखे ता पनि घरमा आउने शीलवान्हरूलाई दान नदिने, शीलवान्हरू प्रति गर्नुपर्ने कर्तव्य नगर्नेको घरका दैलाहरू थुनिराखेको बर ावर नै हुन्छन् । घरका सबै दैलाहरू थुनिराखे ता पनि घरमा आउने श्रमण ब्राह्मणहरूलाई दान दिने, कर्तव्य पालन गर्नेका घरका दैलाहरू खुला भएका मानिन्छन् । आफ्नो घरमा आएका श्रमण ब्राह्मणहरूलाई आफ्नो घरमा भएर पनि छैन' नभनी भएको वस्तु दिनेका घरका दैलाहरू खुलेका हुन्छन् । यस प्रकार घरका दैलाहरू थुनेका हुन्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९८ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

३. जुन कुरा सुनिराखेको हुन्छ वा जुन शास्त्र सुनिराखेको हुन्छ- त्यसको अर्थ राम्ररी बताई शंका दूर गराइदिन्छन् । अथवा सुनिराखेको कुरा वमोजिम अभ्यास गराउन लगाउँछन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९९ : सिगालकसुत्तवण्णना ।

१. “मातापिता दिसा पुब्बा, आचरिया दक्खिणा दिसा ।
पुत्तदारा दिसा पच्छा, मित्तामच्चा च उत्तरा ॥”
२. “दासकम्मकरा हेट्ठा, उद्धं समणब्राह्मणा ।
एता दिसा नमस्सेय्य, अलमत्तो कुले गिही ॥”
३. “पण्डितो सीलसम्पन्नो, सण्हो च परिभानवा ।
निवातवृत्ति अत्थद्धो, तादिसो लभते यसं ॥”
४. “उट्टानको अनलसो, आपदासु न वेधति ।
अच्छिद्दवृत्ति^१ मेधावी, तादिसो लभते यसं ॥”
५. “सङ्गाहको मित्तकरो, वदञ्जू वीतमच्छरो ।
नेता विनेता अनुनेता, तादिसो लभते यसं ॥”
६. “दानं च पेय्यवज्जं च, अत्थचरिया च या इध ।
समानत्तता च धम्मेषु, तत्थ तत्थ यथारहं ।
एते खो सङ्गाहा लोके, रथस्साणीव यायतो ॥”
७. “एते च सङ्गाहा नास्सु, न माता पुत्तकारणा ।
लभेथ मानं पूजं वा, पिता वा पुत्तकारणा ॥
८. “यस्मा च सङ्गाहा^२ एते, समवेक्खन्ति^३ पण्डिता ।
तस्मा महत्तं पप्पोन्ति, पासंसा च भवन्ति ते’ति ॥”

१. बर्मी र सिंहलमा : ‘अच्छिद्दवृत्ति’ ।

२. स्याममा : ‘सङ्गाहे’ ।

३. बर्मीमा : ‘सम्मपेक्खन्ति’; स्याममा : ‘समपक्खन्ति’ ।

अर्थ—

१- “माता पिता पूर्वदिशा, आचार्य दक्षिणदिशा, पुत्रदारहरू पश्चिमदिशा मित्रामात्य उत्तरदिशा”—

२- “दाश कामदारहरू अधोदिशा र श्रमण ब्राह्मणहरू उर्ध्वदिशा हुन् । यी दिशाहरूलाई नमस्कार गरी कुल गृहमा बस्न सक्नुपर्छ ।”

३- “जो पण्डित शीलसम्पन्न, प्रियवादी, बुद्धिमानी, एकान्तप्रेमी तथा कोमल हुन्छ— त्यस्ताले यश पाउँछ ।”

४- “जो निरालासी, उत्साही, आपद्मा न हडबडाउने तथा अटूट नियम पालन गर्ने मेधावी हुन्छ— त्यस्ताले यश पाउँछ ।”

५- “जो संग्राहक, मित्रकारक, कुरा बुझ्ने, मात्सर्य रहित, नेता^१, विनेता र अनुनेता हुन्छ— त्यस्ताले यश पाउँछ ।”

-
१. त्यस त्यस अर्थलाई दर्शाइ लैजाने हुनाले ‘नेता’ (= लैजाने) भनिएको हो । विविधाकारले अर्थ दर्शाउँदै लैजाने भएको हुनाले पनि ‘नेता’ भनिएको हो । विनीत गराउने भएको हुनाले ‘विनेता’ भनिएको हो । बारम्बार लैजाने भएको हुनाले ‘अनुनेता’ भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६९९ : सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गले उल्लेख गरेको छ ।

६- “यो लोकमा जुन दान, प्रियवचन, अर्थचर्या र समानताको व्यवहार हुन्- यी धर्महरू नै चल्ने रथको आणी जस्तै हुन्छन् ।”

७- “यदि यी लोकसंग्रह-धर्महरू नहुँदा हुन् त न आमाले, न पिताले पुत्रहरूबाट मान र पूजा पाउँन सक्ने थिएन ।”

८- “यो लोकसंग्रह-धर्महरूलाई पण्डितहरूले स्मरण गरिराख्ने भएको हुनाले नै (पण्डितको) महत्ता बढ्छ र प्रशंसनीय पनि हुन्छ ।”

-
१. यदि मातापिताहरूद्वारा यी संग्रहद्वारा संग्रहित नभएको भए पुत्रहरूबाट पनि उनीहरूले मान सत्कार पाउने थिएनन् होलान् भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९९ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना ।

अनि जुन उद्देश्य गरी सिङ्गलकपुत्रको पिताले उनलाई ‘दिशा नमस्कार गर्नुपर्छ’ भनी भनेका थिए ती यही ६ दिशाहरू हुन् भनी भगवानले उनलाई बताउनु भयो । यदि तिमी पिताको वचनलाई मान्न चाहन्छौ भने- यी दिशाहरू नमस्कार गर भनी उपरोक्त सूत्रका कुराहरू देखाउनु भई सिङ्गलकपुत्रको प्रश्नको उत्तर दिई, उपदेश सिध्याई भगवान राजगृहमा भिक्षाटनार्थ जानु भयो र सिङ्गलकपुत्र पनि त्रिशरणमा प्रतिष्ठित भई ४० कोटी धन बुद्ध शासनमा छरी पुण्यकर्म गरी स्वर्गपरायण भए । सुमं. वि. II. पृ. ६९९ : सिङ्गलकसुत्तवण्णना

यस्तो भन्नु हुँदा सिङ्गलक गृहपतिपुत्रले भगवानलाई यस्तो भने—
 “धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते !...आजदेखि आजीवन शरणमा आएको
 उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस्^१ ।”

-
१. यस सूत्रमा गृहस्थीहरूले गर्नुपर्ने कर्तव्यको बारेमा कुनै कुरा नबताइएका छैनन् । अतः यस सूत्रलाई ‘गृहीविनय’ पनि भन्दछन् । यो सूत्र अनुसार प्रतिपादन गर्ने कुनैको पनि अभिवृद्धि नै अपेक्षा गरिन्छ परिहानी होइन भनी सुमं. वि. II. पृ. ७०० : सिंगलकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२०. सिरिवड्ढ गृहपति

प रि च य

यी सिरिवड्ढ (= श्रीवर्ध) गृहपति राजगृहवासी एक अनागामी हुन् । एकदिन बिरामी हुँदा यिनले आयुष्मान् आनन्दलाई बोलाउन पठाए । आयुष्मान् आनन्द उनको घरमा आउनु भएपछि वहाँले उनलाई चार सतिपट्टान भावना गर्ने उपदेश दिनुभयो । अनि उनले ती चार सतिपट्टान भावना आफू बिरामी भएर पनि गरिरहेको कुरो वहाँलाई अवगत गराए र आफूमा पाँच अधोभागीय संयोजनहरू नभएका कुरा पनि प्रकट गरे । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले उनको प्रशंसा गर्नुभयो । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा प्रष्टरूपले उल्लेख भएको छ ।

X

X

X

विभिन्न सिरिवड्ड नामहरू

- (१) सिरिवड्ड- यो नाम महामौद्गल्यायन स्थविरको हो । जुनबेला वहाँ अनोमदस्सी बुद्धको पालामा एक महाधनी कुलमा जन्मिनु भएको थियो । थेर. गा. अ. क. I. पृ. ९० : सारि
पुत्तथेरगाथावण्णना ।

बु. वं. पा. पृ. ३३७ को गा. नं २४ मा चाहिं यी सिरि
वड्ड अनोमदस्सी बुद्धको एक उपास्थक पनि थिए भनी उल्लेख
भएको छ ।

अनोमदस्सी बुद्ध दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर सातौं बुद्ध
हुनुहुन्छ । अनोमदस्सी बोधिसत्वका तीन प्रासादहरू मध्ये एक
प्रासादको नाम पनि नै थियो । बु. वं. अ. क. पृ. १४१.

- (२) सिरिवड्ड- यो नाम सिखि बुद्धको पालामा एक उपस्थाकको
नाम हो । बु. वं. पा. पृ. ३६७ : सिखिबुद्धवंसो । सिखी बुद्ध
दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर वीसौं बुद्ध हुनुहुन्छ ।
- (३) सिरिवड्ड- यी एक आजीवक हुन् । यिनले सुमेध
बोधिसत्वलाई आठ मुठा तृण दिएका थिए । यही तृणलाई

कदम्ब रुखमुनि वछ्छाई बसी वहाँले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको थियो । बु. वं. अ. क. पृ. १६४ : सुमेध बुद्धवंसवणना ।

सुमेध बोधिसत्वका तीन प्रासादहरूमध्येमा एक प्रासादकी नाम पनि सिरिवड्ड नै थियो । बु. वं. अ. क. पृ. १६३ सुमेधबुद्धवंसवणना । सुमेध बुद्ध दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर एघारौँ बुद्ध हुनुहुन्छ ।

- (४) सिरिवड्ड- यो एक तपस्वीको नाम हो । जो फुस्स बुद्धको पालामा जन्मेका थिए । धम्मदस्सि बोधिसत्वलाई यिनले आठ मुद्रा तृण दिएका थिए । जुन तृणलाई बिम्बिजाल भन्ने रुख मुनि वछ्छाई बसी वहाँले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको थियो । बु. वं. अ. क. पृ. १८२ : धम्मदस्सिबुद्धवंसवणना धम्मदस्सी बुद्ध दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर पन्ध्रौँ बुद्ध हुनुहुन्छ ।
- (५) सिरिवड्ड- यो एक तपस्वीको नाम हो । जो फुस्स बुद्धको पालामा यी सिरिवड्ड तपस्वीले फुस्स बोधिसत्वलाई आठ मुद्रा तृण दिएका थिए । यही तृण वछ्छाई वहाँले अमलाको रुख मुनि बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको थियो । बु. वं. अ. क. पृ. १९२ : फुस्सबुद्धवंसवणना फुस्स बुद्ध दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर अठारौँ बुद्ध हुनुहुन्छ ।
- (६) सिरिवड्ड (थेर)- यी ती सिरिवड्ड थेर हुन् जो श्रावस्तीमा जन्मेका थिए । यिनी सिरिमत्थेरका भाइ हुन् । यिनीहरू दुवै जेतवनाराम प्रदान गरेको बेलामा बुद्धको प्रभाव

देखेर बुद्ध शासनमा प्रव्रजित भएका थिए । थेर. गा. अ. क. I. पृ. २८० : सिरिमथेरगाथङ्कथा ।

७) सिरिवड्ढ- यी ती सिरिवड्ढ हुन् जो राजगृहको एक वैभव सम्पन्न कुलमा जन्मेका थिए । भगवान बुद्ध बुद्धत्व प्राप्त गरी सर्वप्रथम राजगृहमा आउनु हुँदा बिम्बिसार समागममा^१ यिनी पनि उपस्थित थिए । थेर. गा. अ. क. पृ. १०७ : सिरिवड्ढथेरगाथङ्कथा ।

८) सिरिवड्ढ- यी ती सिरिवड्ढ हुन् जो महासधकुमारको पिता थिए । हेनू जा. अ. क. VII. पृ. २९६-९७ : महाउमग्गजातकं, नं ५४६. यो जातकलाई महासधजातक पनि भन्दछन् ।

९) सिरिवड्ढ- यी सिरिवड्ढ प्रसेनजित् कोशल राजाका एक अमात्य हुन् । हेनू म. नि. II. पृ. ३५९ : वाहितिकसुत्तं अथवा बु. रा. भा-१, पृ. १५८, ३१२.

१०) सिरिवड्ढ- यो नाम सोणकोलिविस स्थविरको त्यसबखतको नाम हो जुन बखत वहाँ पदमुत्तर बुद्धको पालामा एक श्रेष्ठी कुलमा जन्मनु भएको थियो । मनो. र. पू. I. पृ. १३० : सोणोकोलिविसो, एककनिपातवण्णना ।

१. हेनू बु. रा. भा-१, पृ. ३१.

- ११) सिरिवड्ड- यिनी राजगृहवासी एक अनागामी हुन् । यिनकै कुरा यहाँ अगाडि अनुदित गरिदिएको छु ।
- १२) सिरिवड्ड (सुत्त)- यसै सूत्रको अनुवाद यहाँ अगाडि गरि दिएको छु । सं. नि. IV. पृ. १५१ : सतिपट्टान- संयुत्तं ।

मूल सूत्र—

१—बिरामी सिरिवड्ड गृहपति

एक समय आयुष्मान् आनन्द राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समय सिरिवड्ड (= श्रीवर्ध) गृहपति बिरामी भई, दुःखी भई सारै बिरामी थिए । अनि सिरिवड्ड गृहपतिले (एक) पुरुषलाई बोलाए— ‘अम्मो पुरुष ! तिमी आजु जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्छ, त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा मेरो वचनले शीरले ढोग— ‘भन्ते ! सिरिवड्ड गृहपति अस्वस्थ र दुःखी भई सारै बिरामी छ । उ आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले ढोग्छ, ।’ यस्तो पनि भन— ‘भन्ते ! आयुष्मान् आनन्द अनुकम्पा राखी सिरिवड्ड गृहपतिको घरमा पाल्नु भए वेश हुने थियो’ ।”

“हवस्, भन्ते” भनी सिरिवड्ड गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिई सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि,

१. सं. नि. पृ. १५१ : सिरिवड्डसुत्तं, सतिपट्टानसंयुत्तं ।

...

आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको सो पुरुषले आयुष्मान् यस्तो भन्यो— ‘भन्ते ! सिरिवड्ड गृहपति अस्वस्थ र दुःखी भई सारै विरामी छन् । उनी आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले ढोग्दछन् । यस्तो पनि भन्दछन्— ‘भन्ते ! आयुष्मान् आनन्द अनुकम्पा राखी सिरिवड्ड गृहपतिको घरमा जानु भए वेश हुने थियो ।’

तूष्णीभावद्वारा आयुष्मान् आनन्दले स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी आयुष्मान् आनन्द जहाँ सिरिवड्ड गृहपतिको घर हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि विच्छाडराखेको आसनमा बस्नुभयो । बस्नुभएपछि आयुष्मान् आनन्दले सिरिवड्ड गृहपतिसँग यस्तो भन्नुभयो

“गृहपति ! क्षमनीय र यापनीय छ ? दुःख वेदना घटेर जान्छ कि बढेर आउँछ ? घटेर गएको देखिन्छ कि बढेर आएको देखिन्छ ?”

“भन्ते ! मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । मेरो दुःख वेदना बढेकै छ, घटेको छैन । बढेको देखिन्छ, घटेको देखिदैन ।”

“गृहपति ! त्यसोभए तिमिले यस्तो सिक्नुपर्छ— यो लोकबाट (= यो शरीरबाट) अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त आतप्त युक्त भई, सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान् भई कायमा कायानुपशयी भई विहार गर्नेछु । ... वेदनामा वेदानुपशयी भई ... चित्तमा चित्तानुपशयी

भई ... धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गर्नेछु । गृहपति ! यसरी नै तिमीले सिक्नुपर्छ ।”

“भन्ते ! भगवानले जुन चारसतिपट्टानहरू देशना गर्नुभएको छ— ती धर्महरू ममा विदचमान छन् र म पनि त्यस धर्महरूलाई देख्छु । भन्ते ! म यो लोकबाट (= यो शरीरबाट) अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त आतप्तयुक्त भई, सरमप्रज्ञानी भई स्मृतिमान् भई कायमा कायानुपशयी भई विहार गर्छु । ... वेदनामा वेदनानुपशयी भई ... चित्तमा चित्तानुपशयी भई ... धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गर्छु । भन्ते ! भगवानले जुन पाँच अधोभागीय संयोजनहरू^१ बताउनु भएको छ भन्ते ! ती मध्ये कुनै पनि संयोजन ममा प्रहीण नभएको म देख्दिन ।”

“गृहपति ! तिम्रो निमित्त लाभ हो, गृहपति ! तिम्रो निमित्त सुलाभ हो । गृहपति ! तिमीले अनागामी फलको व्याकरण गर्नु ।”

Dhamma.Digital

-
१. (१) सत्कायदृष्टि-संयोजन, (२) विचिकित्सा-संयोजन, (३) शीलव्रत-परामर्श-संयोजन, (४) कामछन्द-संयोजन र (५) व्यापाद-संयोजन । विभं. पा. पृ. ४५२ : पञ्चकमातिकनिद्देशो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो; सं. नि. IV. पृ. ५९ : ओरम्भागियसुत्तं, मग्गसंयुत्तं ।

.

२१. सुप्पबुद्ध कुष्ठी

प रि च य

संयुत्तिकायट्ठकथा दलिद्वसुत्तवण्णाना^१ अनुसार यी सुप्पबुद्ध (= सुप्तबुद्ध) कुष्ठीले राजगृहकी एक दरिद्री स्त्रीको कोखमा जन्म लिएको थिए । यिनले गर्भधारण गरेदेखि नै दिनपर दिन खान नपाई यिनी भन् भन् महा दुःखी हुँदै गइन् । यी सुप्पबुद्ध कोखमा बसेदेखि कहिल्यै पनि उनले भेटभरी खाना खान पाइनन् । गर्भदेखि नै नाक कान नभएका शंखकुष्ठी (पाण्डुरोगी) भई यिनी जन्मेका थिए । आमा-बाबुहरूले आफ्नो सन्तानको लागि कति कठोर तपस्या गर्छन् भन्ने कुरा भनिरहनु पर्दैन । त्यस्तो केटो जन्माउँदा पनि दिक्क नमानी मागेर खान नसकुन्जेलसम्म उनलाईलालन पालन गरी मागेर खान सक्ने भएपछि “अब जा, आफ्नो कर्मानुसार मागेर जीविका गर” भनी हातमा कपाल राखिदिई आमा-बाबुहरूले सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई छाडिदिए ।

१. सं. नि. अ. क. पृ. २६८-६९ : दलिद्वसुत्तवण्णाना, सक्कसंयुत्तवण्णाना ।

त्यहाँदेखि उनको शरीरबाट मासुको चौटा चौटा खस्नथाल्यो र आइबाट पानी बहन थाल्यो । उनलाई असह्य पीडा र वेदना हुन्थ्यो । यसबाट उनी रुन्थे र कराउँथे । जुन बाटोमा उनी राती सुत्थे त्यहाँ र तभरी असह्य वेदनाको कारणले कराउँदथे । उनको दयालाग्दो क्रन्दनले गर्दा त्यस बाटो वरिपरिका मानिसहरू रातभर भर सुत्न सक्दैनथे । त्यसैले त्यहाँदेखि उनलाई “सुखपूर्वक निदाउनेहरूलाई निद्राबाट विउँझाउने” भन्ने अर्थले “सुप्पबुद्ध” (= सप्तबुद्ध) भन्न थाले र उनको नाम नै “सुप्पबुद्ध” अर्थात् निद्राबाट विउँझाउने भन्ने रहन गयो^१ ।

यो पालि “सुप्पबुद्ध” शब्दको अर्थानुसार संस्कृत रूपान्तर “सुप्रबुद्ध” नभई “सुप्तबुद्ध” हुन्छ ।

राजगृहवासी मानिसहरू मध्येमा यिनी महादरिद्री तथा महादुःखी थिए । धुलो फ्याक्ने ठाउँबाट अथवा फोहर वा कसिंगर फ्याक्ने ठाउँहरूबाट कपडाहरू बटुली त्यसलाई सिएर कपडा लगाउँदथे । घर घर पिच्छे गई जुठो तथा फालिएको खाना आदि मागेर जीविका गर्दथे^२ ।

यसरी महादरीद्री हुनाका पूर्व कारणहरू बताउँदै दलिद्दसुत्तवण्णना^३ यसरी लेख्दछ—

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६९ : दलिद्दसुत्तवण्णना ।

२. उदा. अ. क. पृ. १९६ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो ।

३. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६८ : सक्कसंयुत्तवण्णना ।

धेरै धेरै समय अघि लोकमा बुद्ध नभएको बेलामा काशीराज्यको वाराणसी नगरमा^१ उनी राजा भई जन्मेका थिए^२ ।

एकदिन उनी राज आभरणले विभूषित भई ठूलो श्री लीलाले युक्त भई हजारौं मानिसहरूका आँखाहरू आफूतिर आकर्षित पाउँ सजाएको नगरमा घुम्न गए । त्यसै बखत एक प्रत्येकबुद्ध^३ गन्धमादान पर्वटबाट आई त्यस नगरमा भिक्षाटनार्थ गइरहेका थिए । उनी बडो शान्तदान्त शीलस्वभाले हिडिरहेका थिए । अनि मानिसहरूले अनेक प्रकारका आभूषणद्वारा आभूषित राजालाई भन्दा ती प्रत्येकबुद्धतिर हेर्न थाले । जब राजाले जनताले आफूमाथि ध्यान नदिएको चालपाए

१. उदा. अ. क. पृ. २०५ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णनामा चाहिं राजगृहमा भनी उल्लेख भएको छ ।
२. उदा. अ. क. पृ. २०५ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णनामा चाहिं 'राजगृहका एक श्रेष्ठी पुत्र' भनी उल्लेख गरेको छ । धम्म. प. अ. क. पृ. २३७ : सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थुमा चाहिं कुनै नाम किटान गरेको छैन ।
३. उदा. अ. क. पृ. २०५ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णनामा र धम्म. प. अ. क. पृ. २३७ : सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थुमा चाहिं यी प्रत्येक बुद्धको नाम 'तगरसिखि' भनी उल्लेख भएको छ । यी तगरसिखि प्रत्येकबुद्ध चाहिं पद्मावती रानीका ५०० शय प्रत्येकबुद्ध पुत्रहरू मध्ये एक थिए भनी उदा. अ. क. पृ. २०४ : मा उल्लेख भएको पाइन्छ । यी पद्मावती रानीको सविस्तर कुरा थेरी. गा. अ. क. पृ. १४५ देखि उप्पलवण्णना थेरीगाथा वण्णनामा हेर्नु ।

तब उनले के कारण रहेछ भनी यताउता हेर्दा ती प्रत्येकबुद्धलाई देखे । प्रत्येकबुद्ध चाहिं निक्कै बुढा थिए र उनको चीवर पनि पुरानो, भुक्रो तथा ठाउँ ठाउँबाट धागाहरू पनि निस्केका थिए । अनि राजाले— दुइ असंख्य र एकलाख कल्पसम्म पारमी पूरा गरी आएका प्रत्येकबुद्धलाई देखेर न त चित्त प्रसन्न गरे न त नमस्कार नै । बरु उनकी मनमा रिस उठी “यी मानिसहरू यो प्रव्रजितलाई देखेर मतिर हेर्दा पनि हेर्दैनन्” भनी कराउँदै “को रहेछ यो कुष्ठी जो चीवर पहिरी हिड्दैछ” भनी थुकै गेए । यसै कर्मको प्रभावले गर्दा महानरकमा उत्पन्न भई अवशानमा र जगृहकी एक दरीद्री स्त्रीको गर्भमा जन्मेका हुन् भनी संयुक्तनिकायद्वकथाले उल्लेख गरेको छ ।

यस्तै कुरा एक भिक्षुको प्रश्नको उत्तरमा भगवानले अगाडि अनुदित सूत्रको अन्त्यतिर बताउनु भएको छ ।

एकदिन भगवान राजगृहमा आइपुग्नु भयो । भगवान राजगृहमा आइपुग्नु भएको खबर सुनेर नागरिकहरूले भगवानलाई भोजनार्थ निम्तो गरे । नगरको बीचमा महामण्डप बनाई उनीहरूले

१. I. पृ. २६८ : दलिदसुत्तवण्णना, सक्कसंयुत्तं । उदा. अ. क. पृ. २०५ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना ।

बुद्धलाई महादान दिए^१ ।

अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा उल्लेख भए जस्तै सुप्पबुद्ध कुष्ठी केही मानिसहरूको जमघट देखेर खानेकुराको आशा गरी उनी त्यस परि षट् नजिक गए । मानिसहरूले उनलाई पनि खाना दिए । मीठो तथा स्वादिलो खाना खाएपछि उनको मनमा बडो आनन्दित र एकचित्त भयो भनी संयुत्तनिकायट्ठकथाले^२ उल्लेख गरेको छ । अनि भोजनकृत्य सिद्धिएपछि भगवानले ती कुष्ठीलाई पनि दृष्टिमा राखी धर्मोपदेश गर्नु हुँदै चतुरार्यसत्यका कुराहरू पनि प्रकाशित पार्नुभयो ।

उदानट्ठकथानुसार^३ चाहिँ— जब उनले नगरको बीचमा मानिसहरूको जमघट देखे तब उनले ठाने कि शायद त्यहाँ खानेकुराहरू बाँडिरहेका होलान् । अनि उनले यस्तो सोचे कि त्यहाँ गएमा अवश्य पनि मैले पनि केही खानेकुरा पाउनेछु । यसै अनुसार अनि उनी त्यहाँ गए ।

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६९ : दलिद्वसुत्तवण्णना, सक्कसंयुत्तं । उदा. अ. क. पृ. १९६ मा चाहिँ राजगृहमा भिक्षाटन् गरिसक्नु भएपछि भोजननोप्राप्त दाताहरू र भिक्षुहरूको प्रतीक्षामा नगरभित्र जानुभएको थियो र नागरि कहरूले स्वागत गरेका थिए । अनि वहाँले उनीहरूलाई उपदेश पनि गर्नु भएको थियो भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

२. I. पृ. २६९ : दलिद्वसुत्तवण्णना, सक्कसंयुत्तं ।

३. पृ. १९७-९८ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो ।

त्यहाँ गएर हेर्दा दिव्यरश्मीले झलमल्ल हुनु भएका, शान्तेन्द्रिय तथा शोभायमान हुनु भएका **भगवान बुद्ध** उपदेश गरिरहनु भएको देखे । यो देखेर उनको मनमा पनि धर्मोपदेश सुन्ने प्रबल इच्छा उत्पन्न भयो । अनि उनी एक छेउमा बसी बडो एकचित्त गरी कान थापी उपदेश सुन्न थाले । उपदेश अनुसार मनन गरी बस्दा बस्दै उनले उहीँ स्रोतापत्तिफल प्राप्त गरे^१ । त्यसैले अगाडि अनुदित सूत्रमा सूत्रको भाषाले “विरज वीतमल धर्मचक्षु उत्पन्न भयो” भनी उल्लेख भएको छ ।

अगाडि अनुदित जुन आनुपूर्वीकथा आदि भनी उल्लेख भएको छ, त्यस सम्बन्धमा **उदानट्टकथा**^२ यसरी स्पष्टिकरण लेख्दछ—

चित्तलाई वस्त्र भैं सम्भन्नु पर्छ । वस्त्रमा मैलो लाग्नु अथवा वस्त्र मैलो हुने भैं आगन्तुक क्लेशहरूद्वारा चित्तलाई मैलो पारिएको सम्भन्नु पर्छ । लुगा धुने भाँडा अथवा फलेक भैं आनुपूर्वीकथा सम्भन्नु पर्छ । श्रद्धालाई पानी भैं सम्भन्नु पर्छ । पानीले भिकाइ भिकाई गोमय आदि क्षार राखी वस्त्रको मैलो धुने प्रक्रिया भैं श्रद्धारूपी पानीले भिभाउँदै स्मृति समाधि प्रज्ञाद्वारा क्लेशहरूलाई शिथिलपारी श्रद्धादि विदचाद्वारा चित्तलाई सफा गर्ने विषयमा वीर्यारम्भ गर्ने । क्षार आदिको संयोग र पुरुषको मेहनतद्वारा वस्त्रको मैलो सफा हुने भैं वीर्यारम्भ गरी क्लेशहरूको दमन गर्ने वा रोकथाम गर्ने सम्भन्नु पर्छ । रङ्ग भैं आर्यमार्ग सम्भन्नुपर्छ । अनि त्यो स्वच्छ तथा सफा पारिएको कपडालाई रंगाई त्यसबाट निस्कने

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६९ : दलिदसुत्तवण्णना, सक्कसंयुत्तं ।

२. पृ. २०० : सप्पबुद्धकट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो ।

टलक भैं क्लेश दमन गरिएको चित्तलाई आर्यमार्गद्वारा टल्काउने र शुद्धपार्ने सम्भन्नु पर्छ ।

भनाइको मतलब— यसरी नै सुप्पबुद्ध कुष्ठीले परिषदको एक छेउमा बसेर नै आफ्नो चित्तलाई निर्मल पारी स्रोतापत्तिफलमा प्रतिष्ठित भए भनिएको हो ।

यसरी स्रोतापन्न भइसकेपछि सुप्पबुद्ध कुष्ठी आफूले पाएको फलको कुरा बुद्धलाई सुनाउन चाहन्थे । किन्तु तेत्रो भीडको बीचमा गई उनले यो कुरा बुद्धलाई सुनाउने हिम्मत गर्न सकेनन् । भेला भएका मानिसहरू उपदेश सिद्धिएपछि क्रमैसँग सबै फर्केर गए । बुद्ध भगवान पनि विहारतिर जानुभयो ।

अनि सुप्पबुद्ध कुष्ठी पनि लौरो टेक्दै विहारतिर गए । त्यसबखत शक्र देवेन्द्रले यस्तो सोचे—

“यी सुप्पबुद्ध कुष्ठी आफूले बुद्धधर्मबाट पाएको प्रतिष्ठाको बारेमा बुद्धलाई सुनाउन जाँदैछन् । यिनलाई परीक्षा लिनुपर्नो ।”

यति सोचेर उनेको अगाडि आकाशमा उभिई यस्तो भने—

“हे सुप्पबुद्ध ! तिमी मनुष्यहरू मध्येमा अत्यन्त दरिद्र छौ, कृपण छौ र महादीन छौ । यदि तिमिले बुद्धलाई बुद्ध होइन, धर्मलाई धर्म होइन, सङ्गलाई सङ्ग होइन र अब उप्रान्त मलाई बुद्ध पनि चाहिन्न, धर्म पनि चाहिन्न र सङ्ग पनि चाहिन्न भन्यौ भने तिमिले म अपरिमित धन दिनेछु ।

यो सुनेर उनी भन्दछन्—

“तिमी को हौ ?”

“म शक्र देवेन्द्र हूँ ।”

“धक्कार हो, तिमी जस्ता निर्लज्जी अन्ध मूर्खलाई !! तिमीले मलाई भन्न नहुने कुरा भन्यौ । तिमीले अन्याय गर्नु । किन मलाई दरीद्र भन्दछौ ? के म लोकनाथको औरस पुत्र होइन र ? अतः न म दरीद्र हूँ, न कृपण हूँ, न त म दीन नै हूँ । बल्कि म एक सुखी परम सुखी हूँ । म महाधनी हूँ” भनी सुप्पबुद्ध कुष्ठिले भने । यति भनेर अगाडि यस्तो गाथा सुनाए^१ ।

१. “सुद्धाधनं शीलधनं हिरिओत्तप्पियं धनं ।
सुतधनञ्च चागो च पञ्चा वे सत्तमं धनं ॥”
२. “यस्स एते धना अत्थि इत्थिया पुरिसस्स वा ।
अदलिदोति तं आहु अमोघं तस्स जीवितंति ॥”

अर्थ—

१— “(१) श्रद्धारूपी-धन, (२) शीलरूपी-धन, (३) लज्जारूपी-धन, (४) ओत्तप्परूपी-धन (= पाप देखेर डराउने) (५) श्रुतरूपी-धन,

-
१. उदा. अ. क. पृ. २०० : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो; धम्म. प. अ. क. पृ. २३६ : सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थु, बालवग्गो ।

(६) त्यागरूपी-धन र (७) प्रज्ञारूपी-धन आदिलाई सप्त आर्य-धन भन्दछन् ।”

२- “स्त्री होस् वा पुरुष होस्- जोसँग यी सप्तधनहरू हुन्छन् उसलाई अदरिद्र भन्दछन् र उसको जीवन अमोघ पनि हुन्छ ।”

भनाइको मतलब जोसँग यी सातवटा गुणहरू छन् त्यस्तालाई बुद्धहरूले वा प्रत्येकबुद्धहरूले दरीद्र भन्दैनन् भनिएको हो ।

यति सुनेपछि शक्र देवेन्द्र त्यहीं अन्तरधान भई बुद्ध कहाँ प्रकट भएर सुप्पबुद्ध कुष्ठीसँग जे जति कुराकानी भएका थिए ती सबै भगवानलाई सुनाए । अनि भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

“हे शक्र ! शय वा हजार शक्रहरू मिलेता पनि सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई ‘बुद्धलाई बुद्ध होइन, धर्मलाई धर्म होइन र सङ्गलाई सङ्ग होइन’ भनाउन सक्ने छैनौ ।”

सुप्पबुद्ध कुष्ठी पनि क्रमशः विहारमा गई भगवानलाई अभिवादन गरी वहाँसँग कुशलक्षेम कुराहरू गरिसकेपछि आफूले पाएको प्रतिष्ठाको बारेमा प्रसन्नता व्यक्त गरे । त्यसैले अगाडि अनुदित सूत्रमा “धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते ! !...” आदि उल्लेख भएको हो ।

त्यसपछि लौरो टेक्दै उनी विहारबाट निस्की आफ्नो डेरातिर गए । यसरी गइरहेका उनलाई बीचबाटामा एक कोरली गाईले हानेर मारिदिई^१ । जुन कुरा अगाडिको मूल सूत्रमा पनि उल्लेख भएको छ ।

१. उदा. अ. क. पृ. २०३ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णनो; धम्म. प. अ. क. पृ. २३६ : सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थु; सं. नि. अ. क. I. पृ. २६९ : दलिदसुत्तवण्णना ।

भनिन्छ कि यो कोरली गाई एक यक्षिणी थिई ।

पूर्वकालमा यी सुप्पबुद्ध कुष्ठी एक सेठको छोरा भई जन्मेका थिए । एकदिन यिनी अरू तीनजना साथीहरू सहित कृडाको निमित्त गए । यिनीहरूले एक वेश्यालाई पनि साथमा लगे । अनि वेश्यालाई लुगा, गहना तथा पैसा दिई दिनभरी उसँग रतिकृडा गरी साँभूपख फर्के । फर्किरहेको बेलामा सेठको छोरोले अरू साथीहरूलाई यस्तो भन्यो—

“हे साथीहो ! रात पर्न लागेको छ । यहाँ अरू कुनै पनि छैनन् । अतः हामीले यो वेश्यालाई यहीं मारी उसँग भएका गहना पैसा सबै लेऔं ।”

चारैजना यस कुरामा सहमत भए । अनि वेश्यालाई मार्नलाग्दा उसले यस्तो सोची—

“धिक्कार होस् यी निर्लज्जी पुरुषहरूलाई ! ! दिनभरी मसँग अभिरमण गरेर पैसाको लोभले गर्दा मलाई नै मार्न खोजिरहेका छन् । हुन्छ एकपल्ट यिनीहरूले मलाई मारून् । तर मैले यिनीहरूलाई शय शय जन्मसम्म यक्षिणी भएर मार्नेछु ।”

यस्तो मनमा चिताइरहेको बेलामै उनीहरूले उसलाई मारिदिए । अतः भनिन्छ कि सोही चेतनाको प्रभावले उसले उनीहरूलाई अनेकौं जन्ममा मारी र हाल बुद्धको पालामा पनि यसले उनीहरूलाई मारी-दिई । ती चार साथीहरू यी हुन्—

(१) पुक्कुसाति कुलपुत्र^१, (२) बाहिय दारुचीरिय^२, (३) तम्बदाठिक चोरघातक^३ र (४) सुप्पबुद्ध कुष्ठी ।

हाल बुद्धको पालामा पनि सो वेश्याले यक्ष योनीमा जन्मी गाई भएर आई उनीहरू सबैलाई मारेकी थिई । अतः सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई मार्ने गाई पनि यक्षिणी नै थिई^४ । त्यसैले अगाडि अनुदित सूत्रमा “...गएको केहीछिन पछि सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई एक कोरली गाईले हानी मारिदिई” भनी उल्लेख भएको हो ।

उनी मरेको खबर सुनेर भिक्षुहरू आई भगवानसँग उनको के गति भयो होला भनी सोध्दा भगवानले “तीनै संयोजनहरूलाई छेदन गरि स्रोतापन्न भई अविनिपाती भए” भनी भन्नु भएको कुरा अगाडि अनुदित सूत्रमा पनि उल्लेख भएकै छ ।

-
१. हेर्नु म. नि. III. पृ. ३३२ धातुविभङ्गसुत्तं, अ. क. IV. पृ. १९४.
 २. उदा. पा. पृ. ७१ : बाहियसुत्तं, बोधिवग्गो, अ. क. पृ. ६६; धम्म. प. अ. क. पृ. ३१८ : दारुचीरियत्थेरवत्थु, सहस्सवग्गो ।
 ३. धम्म. प. अ. क. पृ. ३१५ : तम्बदाठिक चोरघातकवत्थु, सहस्स- वग्गो । यिनीहरू सबै कोरली गाईद्वारा मारिएका थिए ।
 ४. उदा. अ. क. पृ. २०३ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो; धम्म. प. अ. क. पृ. २३६ : सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थु, बालवग्गो ।

माटाको भाँडा फुट्दा सुनको भाँडो पाए भैं सुप्पबुद्ध कुष्ठी मनुष्यदेह छाडी त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्पन्न भए^१ । उनी वहाँ अरू देवताहरू भन्दा पनि चम्किला देखिन्थे भन्ने कुराको पुष्टचाँडै संयुत्तिकायमा^२ शक्र देवेन्द्रले गरेका छन् ।

यसरी सुप्पबुद्ध कुष्ठी मनुष्यलोकमा महादरिद्री भएर पनि आर्यधनहरूद्वारा महाधनी भएर त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्पन्न भए ।

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६९ : दलिद्वसुत्तवण्णना, सक्कसंयुत्तं ।

२. I. पृ. २३३ : दलिद्वसुत्तं, सक्कसंयुत्तं । यो सूत्रको अनुवाद अप्रकाशित बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-२ को शक्र देवेन्द्रको संग्रहमा उल्लेख भएको छ ।

केही सुप्पबुद्ध नामहरू

- (१) सुप्पबुद्ध (शाक्य)—यी एक राजकुमार हुन् । पालिसाहित्य अनुसार यिनी अञ्जन राजाका पुत्र हुन्^१ । यिनका दाजु दण्डपाणी शाक्य हुन् र महामाया र प्रजापति बहिनीहरू हुन् । यिनले अमितासँग विवाह गरेका थिए र यशोधरा छोरी र देवदत्त छोरा पाएका थिए । यिनका कुरा धम्मपदद्वकथामा^२ उल्लेख भएको पाइन्छ । यी उनै सुप्पबुद्ध शाक्य हुन् जसले एक समय बुद्धसँग द्रोह गरेका थिए र पृथ्वीमुनि डुबेर गएका थिए । थेरीगाथाअद्वकथाले^३ यिनलाई महासुप्पबुद्ध भनी उल्लेख गरेको छ ।

संस्कृत बौद्ध साहित्यमा चाहिँ सुप्पबुद्ध शाक्य अमृतोदनका छोरा हुन् भनी उल्लेख भएको पाइन्छ^४ ।

- २) सुप्पबुद्ध (कुष्ठी)—यिनकै कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरेको छु ।

१. हेर बु. गृ. भा-१, पृ. २१६.

२. पृ. ३६० : सुप्पबुद्धसक्कस्सवत्थु, पापवग्गो ।

३. पृ. १११ : महापजापती थेरीगाथद्वकथा ।

४. चाइनिज-संस्कृत-अंग्रेजी-थाई शब्दकोष पृ. ५२१.

३. सुप्पबुद्ध—यिती वेस्सभू बुद्धका पुत्र हुन् । बु. वं. पा. पृ. ३६९ :
वेस्सभूबुद्धवंसो ।
४. सुप्पबुद्ध—यिती ७५ कल्प अघि एक राजा थिए । थेर. गा. अ. क.
I. पृ. १९३ : एकथेरगाथट्टकथा ।

मूल सूत्र—

१—सुप्पबुद्ध कुष्ठीको धर्मावबोध

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बसिरहनु भएको थियो ।

त्यस समय राजगृहमा सुप्पबुद्ध (= सुप्तबुद्ध) भन्ने (एक) कुष्ठी थिए । उनी मनुष्यहरूमध्येमा महादरिद्री, महाकृपण र महादीन थिए । त्यस समय भगवान महापरिषद्द्वारा परिवृत्त भई धर्मदेशना गर्दै बसिरहनु भएको थियो ।

अनि सुप्पबुद्ध कुष्ठीले टाढैदेखि ती महाजनहरू भेला भइरहेको देखे । देखेर उनको मनमा यस्तो लाग्यो—

“निश्चय नै त्यहाँ कुनै खादच-भोज्यहरू बाँडिदै होला । अतः म पनि जहाँ ती महाजनहरू भेला भएका छन् त्यहाँ जानुपर्‍यो । शायद मैले पनि कुनै खादच-भोज्य पाउन सकूँला ।”

१. उदा. पा. पृ. ११९ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तं, सोणवग्गो, अ. क. पृ. १९६.

अनि सुप्पबुद्ध कुष्ठी जहाँ ती महाजनहरू थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ उनले महापरिषद्द्वारा परिवृत्त भई धर्मदेशना गरी बसिरहनु भएका बुद्धलाई देखे । देखेर उनलाई यस्तो लाग्यो—

“यहाँ केही खादच-भोज्यहरू बाँडिरहेको होइन रहेछ । वहाँ श्रमण गौतमले परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दै हुनुहुंदो रहेछ । मैले पनि धर्म सुन्नुपयो ।”

अनि “मैले पनि धर्म सुन्नुपयो” भन्ने ठानेर उनी एक छेउमा बसे ।

अनि भगवानले परिषद्को चारैतिर (आफ्नो) चित्तले^१ उनीहरूको चित्तलाई हेर्नुभयो— “यहाँ धर्म बुझ्नसक्ने को रहेछ ? अनि भगवानले त्यस परिषद्मा बसिरहेका सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई देख्नुभयो । देख्नु भए पछि (वहाँलाई) यस्तो लाग्यो— “धर्मावबोध गर्न यहाँ यिनी समर्थ हुने छन् ।” त्यसपछि सुप्पबुद्धकै कारणमा (वहाँले) आनुपूर्विकथा बताउनु भयो । जस्तै— दानकथा,...^२ तथा नैष्कर्म्यको आनिसंस

१. बुद्धचक्षु सम्प्रयुक्त चित्तले । भनाइको मतलब ज्ञानचक्षुले हेर्नुभयो भनी भनिएको हो । उदा. अ. क. पृ. १९७ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो ।

२. यहाँका अरू बाँकी कुराहरू बु. गृ. भा-२, पृ. १०० मा उल्लेख भए अनुसार पढ्नु । उदा. अ. क. पृ. १९८ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गमा चाहिं यस सम्बन्धी अति सुन्दर ढंगले वर्णन गरेको पाइन्छ ।

(= गुणहरू) प्रकाश पार्नुभयो । जब भगवानले सुप्पबुद्ध कुष्ठीको चित्त कल्य (= उपयुक्त), मृदु, नीवरण रहित, हर्षित तथा प्रसन्न भयो भनी जान्नुभयो तब जुन धर्म वहाँले स्वयं प्राप्त गर्नु भएको हो (सामुक्कसिका) त्यो धर्म प्रकाश पार्नुभयो- 'दुःख, समुदय, निरोध तथा मार्ग ।' अनि जस्तै मैला नपरेको शुद्ध-वस्त्रमा राम्ररी रङ्गले समात्छ त्यस्तै गरी सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई उसै आसनमा- विरज, वीतमल, धर्मचक्षु^१ उत्पन्न भयो- 'जे जति समुदय धर्महरू हुन् ती सबै निरोध धर्म हुन् ।' अनि सुप्पबुद्ध कुष्ठी दृष्टधर्मी, प्राप्तधर्मी, विदितधर्मी भई धर्मको गहिराइलाई बुझी, शंका-रहित, निश्चिन्त भई वैशारदच्यतामा पुगी शास्ताको धर्मलाई अवबोध गर्नको निमित्त कसैको भरमा पर्न नपर्ने भएपछि आसनबाट उठी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सुप्पबुद्ध कुष्ठीले भगवानलाई यस्तो विन्ति गरे-

“धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते ! ! भन्ते ! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा वा ढाकिएकोलाई उघारिदिंदा वा बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिंदा अथवा अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा आँखा हुनेले रूप देख्दछन्- त्यस्तै गरी भगवानले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । भन्ते ! अब म भगवानको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१. स्रोतापत्ति मार्गमा पुगिसकेकोलाई 'धर्मचक्षु' भनिएको हो, उदा. अ. क.

पृ. २००.

अनि सुप्पबुद्ध कुष्ठी भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित भई भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । गएको केहीछिन पछि, सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई एक कोरली गाईले हानी मारिदियो ।

अनि केही भिक्षुहरू जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवानसँग यस्तो भने— “भन्ते ! जो सुप्पबुद्ध भन्ने कुष्ठीलाई भगवानले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित पार्नुभयो उनी मरे । उनको के गति र के अभिसम्पराय भयो होला ?”

“भिक्षुहो ! सुप्पबुद्ध कुष्ठी पण्डित थिए । (उनले) धर्मानुकूल प्रतिपादन गरे । धर्मको कारणमा (उनले) मलाई कुनै कष्ट दिएनन् । भिक्षुहो ! सुप्पबुद्ध कुष्ठी तीनै संयोजनहरूलाई^१ क्षय गरी स्रोतापन्न भई अविनिपाती भएर निश्चिन्त बोधिपरायण भएका छन् ।”

यस्तो भन्नुहुँदा एक भिक्षुले भगवानसँग यस्तो भने— “भन्ते ! के हेतु र के प्रत्यय होत जो कि सुप्पबुद्ध कुष्ठी मनुष्यहरूमध्येमा महादरिद्र, महाकृपण र महादीन भए ?”

१. सत्कायदृष्टि, विचिकित्सा र शीलव्रतपरामर्श संयोजनलाई तीन संयोजन भनिएको हो ।

“भिक्षुहो ! परापूर्वकालमा सुप्पबुद्ध कुष्ठी यसै राजगृहमा एक श्रेष्ठीपुत्र भएका थिए^१ । (एकदिन उनी) उदयानभूमिमा गइरहेको बेलामा धेरै शय वर्षहरू, धेरै हजार वर्षहरू, धेरै लाख वर्षहरू नरकमा परे । सोही कर्मको बाँकी कर्मफलको कारणले गर्दा उनी यसै राजगृहमा कुष्ठी भई जन्मेका हुन् र मनुष्यहरूमध्येमा महादरिद्र, महाकृपण र महादीन भएका हुन् । तर तथागत देशित धर्मविनयमा आएर उनले श्रद्धा लाभ गरे, शील पालन गरे, श्रुतिज्ञान प्राप्त गरे, त्यागलाई ग्रहण गरे तथा प्रज्ञालाई ग्रहण गरे । तथागत देशित धर्मविनयमा आई श्रद्धा लाभ गरी शील पालन गरी श्रुतिज्ञान प्राप्त गरी त्यागलाई ग्रहण गरी तथा प्रज्ञालाई ग्रहण गरी शरीर छाडी मृत्युपछि उनी सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भई त्रयस्त्रिंश देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न भए । त्यहाँ उनी अरू देवताहरूभन्दा वर्णद्वारा पनि यश (= परिवार) द्वारा पनि तेजिला थिए ।”

अनि यो कारणलाई बुझ्नु भई त्यसबेला भगवानले यो उदान (= उद्गार) प्रकट गर्नुभयो—

१. सं. नि. अ. क. पृ. २६८ : दलिदसुत्तवण्णनाले वाराणशीका राजा भनी उल्लेख गरेको छ ।

“चक्खुमा विसमानीव, विज्जमाने परक्कमे ।
पण्डितो जीवलोकस्मि, पापानि परिवज्जये’ति ॥”

अर्थ—

“पराक्रम हुने चक्षुमान् पुरुषले विषालु पापकर्मलाई परित्याग गर्नुपर्छ र यो लोकमा पण्डित हुनेले पापहरूलाई परित्याग गर्नुपर्छ ।”

-
१. यदि यसो नगरेमा तगरसिखि प्रत्येकबुद्ध प्रति सुप्पबुद्धले अपराध गरेकोले धेरै दुःखभोग गरे जस्तै गर्नुपर्ने छ । जस्तै अहिले सुप्पबुद्ध कुष्ठीले मेरो धर्मोपदेश सुनेर संवेग प्राप्त गरी ठूलो विशेषता प्राप्त गरे त्यस्तै गरी अरू पनि विशेषता चाहनेले पापहरूलाई छाड्नु पर्छ भनिएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २०७ : सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गले लेखेको छ ।

.

२२. सोण गृहपतिपुत्र

प रि च य

यी सोण (= श्रोण) गृहपतिपुत्र राजगृहवासी हुन् । यिनले भगवानसँग तीनपटकसम्म भेटेका कुराहरू उपलब्ध भएका छन् । यिनी दार्शनिक विचारका थिए भन्ने कुरा बुद्धसँग भेट हुँदा गरेका कुराहरूबाट थाहा पाइन्छ ।

पहिलो भेटमा यिनलाई बुद्धले— जसले अनित्य दुःख हुने रूप वेदना आदिहरूमा घमण्ड गर्छ, उसले यथार्थतलाई देख्न सक्दैन भन्ने विषयसँग सम्बन्धित कुरा र अनित्य दुःख तथा अनात्मको कुरा सुनाउनु भयो । दोश्रो पटकको भेटमा चाहिँ भगवानले उनलाई— जसले रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार तथा विज्ञानलाई जान्दैन त्यसलाई श्रमण वा ब्राह्मण भन्न लायक ठानिदैन र त्यस्तो व्यक्ति मेरो श्रमण शिष्य पनि हुन सक्तैन भन्ने कुरा बताउनु भयो । तेश्रो पटकमा चाहिँ सोणको प्रश्नको उत्तरमा यसै जीवनमा निर्वाण प्राप्त गर्न सक्ने कारणहरू प्रकाश पार्नु भएको छ । यी तीनै सूत्रहरूको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ ।

X

X

X

सोम नामका विभिन्न पात्रहरू

(१) सोण (थेर)— सोण थेर वेस्सभू (= विश्वभू) बुद्ध भगवानका अग्र श्रावक हुनुहुन्थ्यो^१ । वहाँ वेस्सभू भगवानका भाइ हुनुहुन्थ्यो र वहाँ र उत्तर कुमारहरूलाई प्रमुख गरी वेस्सभू बुद्धले धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नु भएको थियो^२ ।

२. सोण (थेर)— यी थेर पियदस्सी (= प्रियदर्शी) बुद्धलाई मार्नको निमित्त देवदत्तले भैं असफल प्रयत्न गरेका थिए । यिनले महापदुम कुमारलाई हातमा लिई उनका पितालाई देवदत्तले अजातशत्रुद्वारा बिम्बिसारलाई मार्न लगाएका थिए । बु. वं. अ. क. पृ. १७४ : पियदस्सीबुद्धवंसवण्णना ।

(३) सोण कुटिकण्ण (थेर)— कुटिकण्ण थेर अबन्ती देशका कुरर घर भन्ने नगरकी काली भन्ने स्त्रीका पुत्र हुनुहुन्छ । कोटी मूल्य जाने कानको गहना लगाउने भएकोले 'कोटीकण्ण' भन्नुपर्ने ठाउँमा 'कुटिकण्ण' भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. १३३ : सोण कुटिकण्ण, एतदग्गवग्गो । हेर्नु बु. म.

१. बु. वं. पा. पृ. ३७० : वेस्सभूबुद्धवंसो, अ. क. पृ. २०५; जा. अ. क. I. पृ. ३६ : दूरेनिदान ।

२. बु. वं. अ. क. पृ. २०५ : वेस्सभूबुद्धवंसवण्णना ।

भा-१, पृ. ३३८ देखि; थेर गा. अ. क. I. पृ. ४२९ : सोणकुटिकण्ण, पञ्चकनिपातवण्णना ।

वहाँ थेर महाकात्यायन (= महाकच्चान) महास्थविर शिष्य हुनु हुन्छ^१ । वहाँ थेर, उही थेर हुनु हुन्छ जो एकदिन जेतवनको गन्धकुटी विहारमा एउटै कोठामा भगवानसँग बस्नु भएको थियो । भगवानको आज्ञा अनुसार वहाँले सुत्तनिपातको अट्ठकवग्गका गाथाहरू सबै नबिराइकन पढेर सुनाउनु भएको थियो । यो सुनेर भगवानले वहाँलाई साधुकार दिनु भएको थियो^२ ।

वहाँ स्थविर कल्याण भाषीहरू मध्येमा सर्वश्रेष्ठ हुनु हुन्थ्यो^३ ।
महाकात्यायन महास्थविरको अनुरोध बमोजिम

१. मनो. र. पू. I. पृ. १३५ : सोणकुटिकण्णो, एतदग्गवग्गो; थेर. गा. अ. क. I. पृ. ४२९ : सोणकुटिकण्ण, पञ्चकनिपातवण्णना; धम्म. प. अ. क. पृ. ६०७ : सम्बहुलानांभिक्खूनवत्थु; भिक्खुवग्गवण्णना-२५; महा. व. पा. पृ. २१३ : सोणकुटिकण्णवत्थु, चम्मक्खन्धकं; अप. दा. अ. क. पृ. ३१२ : कोटिकण्णत्थेरस्स अपदानट्ठकथा ।

२. मनो. र. पू. I. पृ. १३६ : सोणकुटिकण्णो, एतदग्गवग्गो; थेर. गा. अ. क. I. पृ. ४२९ : सोणकुटिकण्ण; महा. व. पा. पृ. २१५ : चम्मक्खन्धकं ।

३. अं. नि-१, पृ. २४ : सोणकुटिवण्ण, एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १३३.

वहाँले भगवानसँग प्रत्यन्त देशमा पाँचजना भिक्षुहरूद्वारा उपसम्पदा गर्ने अनुमति माग्नु भएको थियो । बाक्लो तलुवा भएको चप्पल लाउने अनुमति पनि माग्नु भएको थियो^१ ।

४. **सोण कोलिविस^२ (थेर)**—कोलिविस थेर चम्पावासी हुनुहुन्छ । गृहस्थी छँदा वहाँका तीन प्रासादहरू थिए । वहाँको पैतालामा रौं थियो र यही रौं हेर्नको निमित्त बिम्बिसार राजाले वहाँलाई लिन पठाएका थिए । पछि वहाँ राजगृहमा प्रव्रजित भई शीतल वनमा बसी अति वीर्य गरको कारणमा वहाँलाई भगवानले वीणाको उपमा दिई उपदेश सुनाउनु भएको थियो । जुन कुरालाई मनन गरी वहाँले अरहत्व प्राप्त गर्नुभयो^३ । वहाँ वीर्यवान्हरू मध्येमा अग्र हुनुहुन्छ^४ ।

वहाँ जस्ता सुकुमार हुनु भएका सोण कोलिविस प्रव्रजित हुनुभयो भन्ने कुरा सुनेर चम्पावासी भरत र नन्दक भन्ने दुइ दाजुभाइहरू पनि प्रव्रजित भएका थिए^५ ।

५. **सोण (एक धर्मकथिक) भिक्षु**—यी भिक्षु राजगृहको सोणगिरी पर्वत मुनि पञ्चल विहारमा^६ बस्दथे । यिनका पिता शिकारी थिए र पछि उनले प्रव्रजित गराए । हेनू अं. अ. क. I. पृ. २५५ : एककनिपात, अट्टानपालिवण्णना; विभं. अ. क. पृ. ४४३ : दसकनिट्टेसवण्णना ।

१. महा. व. पा. पृ. २१६ : चम्मखन्धकं । हेनू उदा. पा. पृ. १२९ : सोणसुत्तं, सोणवग्गो-५; थेर. गा. पा. पृ. २९७ : सोणकूटिकण्ण-

६. सोण—यिनी कोण्डञ्ज बुद्धका अग्र उपस्थाक थिए । बु. वं. पा. पृ. ३२४ : कोण्डञ्जबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १०७.
७. सोण (सेनापति)—यिनी कपिलवस्तुवासी एक धनाढ्यका पुत्र हुन् । पछि यिनी भद्रिय शाक्यको सेनापति भए । पछि जब भद्रिय शाक्यकुमार बुद्ध कहाँ प्रव्रजित भए तब यिनी पनि प्रव्रजित भएका थिए । हेर्नु सविस्तर कुरा थेर. गा. अ. क. I. पृ. ३१७ : सोणसेट्ठिपुत्तथेर गाथद्वकथा, दुकनिपातवण्णना ।

थेरगाथा, पञ्चकनिपात, अ. क. I. पृ. २१५; D. P. P. II. पृ. १२९१.

२. कहीं कहीं 'कोलिवीस' पनि छन् ।
३. हेर्नु थेर. गा. पा. पृ. ३३२ : सोणकोलिविसत्थेरगाथा, तेरसनिपातो, अ. क. I. पृ. ५४४; अप. दा. अ. क. पृ. ४०७ : सोणकोलिविसत्थेर; अप. दा. पा. I. पृ. ३७३ : अवटफलवग्गो; बु. रा. भा-१, पृ. ६७ : राजा विम्बिसार; अ. नि. अ. क. I. पृ. १३० : सोणकोलिविसो; अं. नि-६, पृ. ८५ : सोणसुत्त, अ. क. II. पृ. ६७९; महा. व. पा. पृ. २०१ : सोणस्सपब्बज्जा, चम्मक्खन्धकं ।
४. अं. नि-१, पृ. २४ : सोणो कोलिविसो, एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १३०.
५. थेर. गा. अ. क. I. पृ. २९९ : नन्दक थेरगाथद्वकथा, दुकनिपात- वण्णना ।
६. विभं. अ. क. पृ. ४४३ मा चाहिँ 'पिप्फलि विहार' लेखेको छ ।

- (८) सोण (गृहपतिपुत्र)—यिनकै कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरि-दिएको छु । यिनी राजगृहवासी हुन् ।
- (९) सोणसुत्त—यस सूत्रमा शीतल वनमा बसिरहनु भएका सोण कोलिविस स्थविरको मनमा दुविधा उत्पन्न भई वस्त्र छोडेर गृहस्थी भई पुण्य गर्ने हो कि क्याहो भन्ने जस्तो विचार उठ्दा भगवानले वहाँलाई वीणाको उपमाद्वारा उपदेश गर्नु भएको कुरो छ । अं. नि-६, पृ. ८५ : सोणसुत्त, महावग्गो ।
- (१०) सोणसुत्त—यो सूत्र सं. नि. II. पृ. २७९ : खन्धसंयुत्तमा छ । यसको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छु ।
- (११) सोणसुत्त—यो सूत्र पनि सं. नि. II. पृ. २८१ : खन्धसंयुत्तमा छ । यसको अनुवाद पनि अगाडि गरिदिएको छु ।
- (१२) सोणसुत्त—यो सूत्र पनि सं. नि. III. पृ. १०४ : सलायतनसंयुत्तमा छ । यसको अनुवाद पनि अगाडि गरिदिएको छु ।
- (१३) सोणवग्गो—यो वर्ग उदा. पा. पृ. ११८ मा छ । यो पाँचौं वर्ग हो ।
- (१४) सोण दिन्ना विमानवत्थु—यो विमानकथा विमा. व. पा. पृ. २९ मा छ ।
- (१५) सोणक जातकं—यो जातक जा. अ. क. IV. पृ. १२७, नं. ५२९ मा छ ।

- १६) सोणनन्द जातकं—यो जातक जा. अ. क. IV. पृ. १८४, नं. ५३२
मा छ ।
- १७) सोणदण्ड (ब्राह्मण)—हेर्नु वु. ब्रा. भा-३, पृ. ४६७ मा ।
- १८) सोण पोटिरियत्थेर—थेर. गा. पा. पृ. २७४ मा छ । यसको
अट्टकथामा चाहिं सोण सेट्ठिपुत्तो लेखेको छ । थेर. गा. अ. क. I.
पृ. ३१६ : दुकनिपातवण्णना ।

मूल सूत्र—

१—अनित्यरूप

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । अनि सोण गृहपतिपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सोण गृहपतिपुत्रलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

“सोण ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मणहरूले अनित्य हुने रूप-द्वारा, दुःख हुने रूपद्वारा तथा विपरिणाम हुने रूपद्वारा ‘श्रेष्ठ छु’ भनी हेर्छन् वा ‘सदृश छु’ भनी हेर्छन् अथवा ‘हीन छु’ भनी हेर्छन् भने— यो भन्दा यथार्थतालाई नदेख्नु अरू के होला ? अनित्य हुने वेदनाद्वारा, दुःख हुने वेदनाद्वारा तथा विपरिणाम हुने वेदनाद्वारा ‘श्रेष्ठ छु’ भनी हेर्छन् वा ‘सदृश छु’ भनी हेर्छन् अथवा ‘हीन छु’ भनी हेर्छन् भने—

१. सं. नि. II. पृ. २७९ : सोणसुत्तं, खन्धसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. १९७.

यो भन्दा यथार्थतालाई नदेख्नु अरू के होला ? अनित्य हुने संज्ञाद्वारा, दुःख हुने संज्ञाद्वारा तथा विपरिणाम हुने संज्ञाद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्छन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्छन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्छन् भने- यो भन्दा यथार्थतालाई नदेख्नु अरू के होला ? अनित्य हुने संस्कारद्वारा, दुःख हुने संस्कारद्वारा तथा विपरिणाम हुने संस्कारद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्छन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्छन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्छन् भने- यो भन्दा यथार्थतालाई नदेख्नु अरू के होला ? अनित्य हुने विज्ञानद्वारा, दुःख हुने विज्ञानद्वारा तथा विपरिणाम हुने विज्ञानद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्छन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्छन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्छन् भने- यो भन्दा यथार्थतालाई नदेख्नु अरू के होला ?

“सोण ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मणहरूले अनित्य हुने रूपद्वारा, दुःख हुने रूपद्वारा तथा विपरिणाम हुने रूपद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्दैनन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्दैनन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्दैनन् भने- यो भन्दा यथार्थतालाई देख्नु अरू के होला ? अनित्य हुने वेदनाद्वारा, दुःख हुने वेदनाद्वारा तथा विपरिणाम हुने वेदनाद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्दैनन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्दैनन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्दैनन् भने- यो भन्दा यथार्थतालाई देख्नु अरू के होला ? अनित्य हुने संज्ञाद्वारा,...अनित्य हुने संस्कारद्वारा,...अनित्य हुने विज्ञानद्वारा, दुःख हुने विज्ञानद्वारा तथा विपरिणाम हुने विज्ञानद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्दैनन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्दैनन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्दैनन् भने- यो भन्दा यथार्थतालाई देख्नु अरू के होला ?

“सोण ! रूप नित्य हो कि अनित्य हो ? यसमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम स्वभावको हो त्यस्तोलाई ‘यो मेरो हो, यो महुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ के ?”

“भन्ते ! छैन ।”

“वेदना नित्य हो कि अनित्य हो त ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“संज्ञा...संस्कार...विज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम स्वभावको हो त्यस्तोलाई ‘यो मेरो हो, यो महुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ के ?”

“भन्ते ! छैन !”

“सोण ! त्यसैले जे जति भूत भविष्य वर्तमानका रूपहरू हुन्, जे जति भित्री (अज्भक्त) वा बाहिरी (बहिद्धा), स्थूल वा सूक्ष्म, हीन वा प्रणीत, टाढाका वा नजिकका रूपहरू हुन्— ती सबै रूपहरूलाई ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो महुँ, न त्यो मेरा आत्मा हो’ भनी यथार्थरूपले हेर्नुपर्छ । जे जति भूत भविष्यत् वर्तमानका वेदनाहरू हुन्...जे जति भूत भविष्यत् वर्तमानका संज्ञाहरू हुन्...जे जति भूत भविष्यत् वर्तमानका संस्कारहरू हुन्...जे जति भूत भविष्यत् वर्तमानका विज्ञानहरू हुन्, जे जति भित्री वा बाहिरी, स्थूल वा सूक्ष्म, हीन वा प्रणीत, टाढाका वा नजिकका विज्ञानहरू हुन्— ती सबै विज्ञानहरूलाई ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो महुँ, न त्यो मेरा आत्मा हो’ भनी यथार्थरूपले हेर्नुपर्छ ।”

“सोण ! यसरी हेर्ने श्रुतवान् (= विद्वान्) आर्यश्रावक रूपबाट पनि विरक्त हुन्छ, वेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ, संज्ञाबाट पनि विरक्त हुन्छ, संस्कारबाट पनि विरक्त हुन्छ, तथा विज्ञानबाट पनि विरक्त हुन्छ । विरक्त भएपछि त्यागछ, त्यागेपछि विमुक्त हुन्छ ।

१. यहाँ जे जति भूत भविष्यत्...तथा स्थूल सूक्ष्मादि रूपहरू भनी लेखिएका छन्— ती सबैका स्पष्टिकरणहरू बु. श्रा. च. भा-१, पृ. २०४ देखि २२२ सम्मको पादटिप्पणीमा लेखिएको छ । अतः उही हेर्नु ।

विमुक्त भएपछि विमुक्ति^१ भएँ भन्ने ज्ञान हुन्छ। अनि जन्म (जाति) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब उप्रान्त केही गर्न बाँकी छैन' भन्ने ज्ञान पनि अवबोध हुन्छ।”

X

X

X

१. विमुक्ति पाँच प्रकारका छन्। जस्तै— (१) विक्खम्भनविमुक्ति, (२) तदङ्गविमुक्ति, (३) समुच्छेदविमुक्ति, (४) पटिप्पस्सद्विविमुक्ति र (५) निस्सरणविमुक्ति।

(१) त्यहाँ अष्टसमापत्ति (ध्यान) हरू स्वयं विष्कम्भित (= रोकिएका) हुने भएको हुनाले नीवरणहरूबाट विमुक्त भएको हुन्छ। अतः यस्ता विमुक्तिलाई 'विक्खम्भन-विमुक्ति' (= विष्कम्भन-विमुक्ति) भनिएको हो।

Dhamma.Digital

(२) अनित्यादि सप्त अनुपश्यनाद्वारा नित्यसंज्ञादिबाट विमुक्त हुन्छ। अतः यसप्रकार त्यस त्यस अङ्गले त्यस त्यस अङ्गबाट विमुक्त हुने भएको हुनाले यस्तालाई 'तदङ्ग-विमुक्ति' भनिएको हो। जस्तै— अनित्यानुपश्यनाद्वारा नित्यसंज्ञाबाट विमुक्त हुन्छ, दुःखानुपश्यनाद्वारा सुखसंज्ञाबाट विमुक्त, ... आदि। (यस सम्बन्धमा पटि. म. पा. पृ. ६३, ६४ : भङ्गानुपस्सना जाणदिद्देशोमा हेर्नु। त्यस्तै पृ. १४ : सुतमयत्राणनिद्देशोमा पनि हेर्नु)।

(३) चार आर्यमार्गहरू चाहिं स्वयं क्लेशहरूबाट समुच्छन्न भएका हुनाले यसलाई 'समुच्छेद-विमुक्ति' भनिएको हो ।

(४) चार सामान्यफल चाहिं मार्गको प्रभावद्वारा क्लेशहरूलाई उपशान्तपारी अन्त्यमा पुगेका हुनाले यसलाई 'पटिप्पस्सद्धि-विमुक्ति' (= प्रतिप्रशब्धि-विमुक्ति) भनिएको हो ।

(५) निर्वाण चाहिं सबै क्लेशहरूबाट निर्लिप्त भएको हुनाले, टाढा पुगिसकेको हुनाले र दूर भइसकेको हुनाले यसलाई 'निस्सरण-विमुक्ति' (= निश्शरण-विमुक्ति) भनिएको हो ।

यसरी यी पाँचै प्रकारका विमुक्तिबाट विमुक्ति भइसकेको हुनाले 'विमुक्ति' भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. ११४ : अच्छरियधम्मसुत्तवण्णना, उपरिपण्णासको । जब यसरी विमुक्त भइसक्छ तब प्रत्यवेक्षणा ज्ञान-द्वारा उसलाई 'विमुक्त भएँ' भन्ने ज्ञान हुन्छ भनिएको हो । यस सम्बन्धमा बु. ब्रा. भा-२, पृ. २८० को पादटिप्पणीमा पनि हेर्नु ।

मूल सूत्र—

२—रूपहरूलाई नजान्ने श्रमण होइन

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । अनि सोण गृहपतिपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सोण गृहपतिपुत्रलाई भगवानले यस्तो भन्नुभयो—

“सोण ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मणहरूले रूपलाई जान्दैनन्, रूपसमुदायलाई जान्दैनन्, रूपनिरोधलाई जान्दैनन्, रूपनिरोध गामिनी प्रतिपदलाई जान्दैनन्; वेदनालाई जान्दैनन्...संज्ञालाई जान्दैनन्... संस्कारलाई जान्दैनन्...विज्ञानलाई जान्दैनन्..., सोण ! न ती मेरा श्रमण ब्राह्मणहरू हुन्, न ती श्रमण वा ब्राह्मणहरूमा सम्मत छन् ।

१. सं. नि. II. पृ. २८१ : दुतिय सोणसुत्तं, खन्धसंयुत्तं; अ. क. II. पृ. १९७.

.

ती आयुष्मान्हरूले न सामान्यर्थ (सामञ्जत्थं) न ब्रह्मन्यर्थी^१ (ब्रह्मञ्जत्थं) यसै जीवनमा अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपसम्पदच भई विहार गर्छन् ।”

“सोण ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मणहरूले रूपलाई जान्दछन्, रूपसमुदायलाई जान्दछन्, रूपनिरोधलाई जान्दछन्, रूपनिरोध गामिनी प्रतिपद्लाई जान्दछन्; वेदनालाई जान्दछन्...संज्ञालाई जान्दछन्... संस्कारलाई जान्दछन्...विज्ञानलाई जान्दछन्...; सोण ! उनीहरू नै मेरा श्रमण ब्राह्मणहरू हुन्, तिनीहरू नै श्रमण वा ब्राह्मणहरूमा सम्मत छन् । ती आयुष्मान्हरूले न सामान्यर्थ (सामञ्जत्थं) ब्रह्मन्यर्थ (ब्रह्मञ्जत्थं) यसै जीवनमा अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपसम्पदच भई विहार गर्छन् ।”

Xhamma.DigitalX

-
१. यहाँ सामान्यर्थ र ब्रह्मन्यर्थ भनी चतुर्विध आर्यफललाई भनिएको हो । अथवा सामान्यर्थ भनेको चतुर्विध मार्गलाई र ब्रह्मन्यर्थ भनेको चतुर्विध फललाई भनिएको हो भनी मनो. र. पू. I. पृ. ४५३ : समणब्राह्मणसुत्तवण्णना, तिकनिपातले उल्लेख गरेको छ ।

मूल सूत्र—

३—यसै जीवनमा किन निर्वाण हुन्छन् ?

एक समय भगवान राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो^१ । अनि सोण गृहपतिपुत्र जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सोण गृहपतिपुत्रले भगवानसँग यस्तो भने—

“भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जीवनमा परिनिर्वाण हुन्छन् ? के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जीवनमा परिनिर्वाण हुन्छन् ?”

(यसपछिका जम्मै कुराहरू बु. गृ. भा-१, पृ. ३१८ मा लेखिएका छन् । जम्मै कुरा उस्तै भएका हुनाले उही हेर्नु ।)

१. सं. नि. III. पृ. १०४ : सोणसुत्तं, सलायतनसंयुत्तं ।

२३. हालिद्विकानि गृहपति

प रि च य

यी हालिद्विकानि गृहपति दक्षिणापथ अवन्तीको कुररघर भन्ने नगरवासी एक श्रद्धालु उपासक हुन् । यिनी महाकात्यायन महास्थविरका भक्त थिए । यिनले वहाँसँग बरोबर सत्संगत गर्दथे । यिनको नाम 'हालिद्विकानि' थियो^१ ।

यी हालिद्विकानि गृहपतिले महाकात्यायन महास्थविरसँग तीन पटकसम्म भेटेर प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू पालिवाडमयमा पाइन्छन् । पहिलो पटकको भेटमा यिनले वहाँसँग “धातुनानात्वको कारणद्वारा स्पर्श नानात्व उत्पन्न हुन्छ” भनी भगवानले भन्नु भएको कुराको अर्थ के हो ? भनी प्रश्न गरेका छन् । दोश्रो पटकको भेटमा “घरबार छाडी बेघर भई विचरण गन...” भनी भगवानले भन्नु भएको कुराको अर्थ के हो ? भन्ने प्रश्न सोधेका छन् । तेश्रो पटकको भेटमा पनि यिनले वहाँसँग—

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १८८ : हालिद्विकानिसुत्तवण्णना, सलायतनसंयुत्तं ।

दीघनिकायको **सक्कपञ्चसुत्तंमा** उल्लेख भएको मोक्षलाभी पुरुष सर्वश्रेष्ठ हुन्छ भनेको के हो ? भन्ने प्रश्न सोधेका छन् । **महाकात्यायन** महा-स्थविरले सबै प्रश्नका उत्तरहरू एक एक गरी बनाइदिनुभयो । यी कुराहरू अगाडि अनुदित तीन सूत्रहरूमा उल्लेख भएका छन् । यी कुराहरू गम्भीर छन् ।

हालिद्विकानि गृहपतिको बारेमा यस बाहेक अरू कुराहरू पालिसाहित्यमा कतै पाइएका छैनन् । **हालिद्विकानि** नामका तीन सूत्रहरू **संयुत्तनिकायमा** पाइन्छन् जसको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छु ।

मूल सूत्र—

१—धातुनानात्व

एक समय आयुष्मान् महाकात्यायन (महाकच्चानो) अवन्ती^१ (जनपद) स्थित कुररघर^२ (नगरको) एक प्रपात पर्वतमा^३ बस्नु भएको थियो^४ । अनि हालिदिकानि^५ गृहपति जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाकात्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हालिदिकानि गृहपतिले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो भने—

१. दक्षिणापथको अवन्ती देश । (अवन्ति दक्षिणापथ सङ्घाते अवन्ति रट्टे) सार. प. II. पृ. १८८ : हालिदिकानिसुत्तवण्णना, खन्धसंयुत्तं ।
२. नालन्दा पालिमा 'कुलघर' ।
३. त्यो पर्वतको एक तरफ काटिएको जस्तो देखिने भएकोले 'प्रपात' भनिएको हो । सार. प. II. पृ. १८८ : हालिदिकानिसुत्तवण्णना, खन्धसंयुत्तं ।
४. सं. नि. III. पृ. १०६ : हालिदिकानिसुत्तं, सलायतनसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. २९.
५. कहीं कहीं 'हालिदिकानि' पनि उल्लेख भएको छ

“भन्ते ! भगवानले ‘धातुनानात्वको कारणद्वारा स्पर्शनानात्व उत्पन्न हुन्छ, स्पर्शनानात्वको कारणद्वारा वेदनानानात्व उत्पन्न हुन्छ’ भनी भन्नु भएको छ । भन्ते ! कसरी धातुनानात्वको कारणद्वारा स्पर्शनानात्व उत्पन्न हुन्छ र कसरी स्पर्शनानात्वको कारणद्वारा वेदनानानात्व उत्पन्न हुन्छ ?”

१- “a. गृहपति ! यहाँ भिक्षुले चक्षुद्वारा रूप देखेर ‘यो मनपर्ने रूप हो’ भनी जाने जस्तै सुख वेदनीय चक्षुविज्ञानलाई पनि जान्दछ^२ । स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।”

१. यो कुरा भगवानले सं. नि. II. पृ. १२१ : फस्सनानत्तसुत्तं, धातुसंयुत्तमा भन्नु भएको छ । यसप्रकार धातुनानात्व सम्बन्धी कुराहरू अरू पनि धातुसंयुत्तमा उल्लेख भएका छन् ।

धातुनानात्वको बारेमा बु. गृ. भा-२, पृ. २४६ मा पनि हेर्नु ।

२ यो वाक्यको स्पष्टिकरण दिंदै सं. नि. अ. क. III. पृ. २९ : हालिद्विकानिसुत्तवण्णना, सलायतनसंयुत्तले यसरी लेखेको छ—

“जुन मनले मनपर्ने रूपलाई देख्दछ, त्यसैलाई ‘यो मनपर्ने रूप हो’ भनी जान्दछ, भनी भनिएको हो । सुखवेदनीय चक्षुविज्ञान स्पर्शको कारणद्वारा उत्पन्न हुने जुन चक्षुविज्ञान हो र जुन उपनिश्रय प्रत्ययको कारणबाट वा अनन्तर प्रत्ययको कारणबाट वा समनन्तर प्रत्ययको कारणबाट अथवा सम्प्रयुक्त प्रत्ययद्वारा सुखवेदनाको निमित्त हुने प्रत्यय स्पर्श हो सोही सुखवेदनीय तथा स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।”

b. चक्षुद्वारा रूपलाई देखेर नै 'यो मन नपर्ने रूप हो' भनी जाने जस्तै दुःख वेदनीय चक्षुविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

c. चक्षुद्वारा रूपलाई देखेर नै 'यो उपेक्षा स्थानीय रूप हो' भनी जाने जस्तै अदुःखअसुख चक्षुविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारण-द्वारा अदुःखअसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ ।

२- "a. गृहपति ! फेरि भिक्षुले श्रोतद्वारा शब्द सुनेर 'यो मनपर्ने शब्द हो' भनी जाने जस्तै सुख वेदनीय श्रोतविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।"

b. श्रोतद्वारा शब्दलाई सुनेर नै 'यो मन नपर्ने शब्द हो' भनी जाने जस्तै दुःख वेदनीय श्रोतविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

c. श्रोतद्वारा शब्दलाई सुनेर नै 'यो उपेक्षा स्थानीय शब्द हो' भनी जाने जस्तै अदुःखअसुख श्रोतविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारण-द्वारा अदुःखअसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ ।

३- "a. गृहपति ! फेरि भिक्षुले घ्राणद्वारा गन्ध सुँघेर 'यो मनपर्ने गन्ध हो' भनी जाने जस्तै सुख वेदनीय घ्राणविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।"

b. घ्राणद्वारा गन्धलाई सुँघेर नै 'यो मन नपर्ने गन्ध हो' भनी जाने जस्तै दुःख वेदनीय घ्राणविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

c. घ्राणद्वारा गन्धलाई सुँघेर नै 'यो उपेक्षा स्थानीय गन्ध हो' भनी जाने जस्तै अदुःखअसुख घ्राणविज्ञानलाई पनि जान्दछ। स्पर्शको कारण-द्वारा अदुःखअसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ।

४- "a. गृहपति ! फेरि भिक्षुले जिह्वाद्वारा रस चाखेर 'यो मनपर्ने रस हो' भनी जाने जस्तै सुख वेदनीय जिह्वाविज्ञानलाई पनि जान्दछ। स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ।"

b. जिह्वाद्वारा रसलाई चाखेर नै 'यो मन नपर्ने रस हो' भनी जाने जस्तै दुःख वेदनीय जिह्वाविज्ञानलाई पनि जान्दछ। स्पर्शको कारण- द्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ।

c. जिह्वाद्वारा रसलाई चाखेर नै 'यो उपेक्षा स्थानीय रस हो' भनी जाने जस्तै अदुःखअसुख जिह्वाविज्ञानलाई पनि जान्दछ। स्पर्शको कारणद्वारा अदुःखअसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ।

५- "a. गृहपति ! फेरि भिक्षुले कायद्वारा स्पर्शलाई जानेर 'यो मनपर्ने स्पर्श हो' भनी जाने जस्तै सुख वेदनीय कायविज्ञानलाई पनि जान्दछ। स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ।"

b. कायद्वारा स्पर्शलाई जानेर नै 'यो मन नपर्ने स्पर्श हो' भनी जाने जस्तै दुःख वेदनीय कायविज्ञानलाई पनि जान्दछ। स्पर्शको कारण- द्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ।

c. कायद्वारा स्पर्शलाई जानेर नै 'यो उपेक्षा स्थानीय स्पर्श हो' भनी जाने जस्तै अदुःखअसुख कायविज्ञानलाई पनि जान्दछ। स्पर्शको कारणद्वारा अदुःखअसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ।

६- “a. गृहपति ! फेरि भिक्षुले मनद्वारा धर्मलाई जानेर ‘यो मनपर्ने धर्म हो’ भनी जाने जस्तै सुख वेदनीय मनःविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।”

b. मनद्वारा धर्मलाई जानेर नै ‘यो मन नपर्ने धर्म हो’ भनी जाने जस्तै दुःख वेदनीय मनःविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

c. मनद्वारा धर्मलाई जानेर नै ‘यो उपेक्षा स्थानीय धर्म हो’ भनी जाने जस्तै अदुःखअसुख मनःविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा अदुःखअसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ ।

“गृहपति ! यसरी धातुनानात्वको कारणद्वारा स्पर्शनानात्व उत्पन्न हुन्छ र स्पर्शनानात्वको कारणद्वारा वेदनानानात्व उत्पन्न हुन्छ ।”

Dhamma.Digital

X

X

X

मूल सूत्र—

२—“घरबार छाडी बेघर भई विचरण गर्नु” को
अर्थ के हो ?

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय आयुष्मान् महाकात्यायन (महाकच्चानो) अवन्ती (जनपद) को कुररघर^२ (नगर) स्थित एक प्रपात पर्वतमा बस्नु भएको थियो । अनि हालिदिकानि^३ गृहपति जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाकात्यायनलाई अभिवादन गरि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हालिदिकानि गृहपतिले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो भने—

१. सं. नि. II. पृ. २४८ : हालिदिकानिसुत्तं, खन्धसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. १८८.

२. नालन्दा पालिमा : ‘कुलघर’ ।

३. सिंहलमा : ‘हालिदिकानि’; स्याममा : ‘हलिदिकानि’ ।

“भन्ते ! भगवानले अट्टकवग्गको^१ मागण्डिय प्रश्नमा यस्तो भन्नु भएको छ—

‘ओकं पहाय अनिकेतसारी,
गामे अकुब्बं मुनिसन्थवानि ।
कामेहि रिक्तो अपुरक्खरानो,
कथं न विग्गह जनेन कयिरा^२ति^२ ॥’

अर्थ—

‘घरबार छाडी बेघर भई विचरण गर्ने मुनि गाउँमा (गृहस्थीहरूसँग) संसर्ग गरी बस्दैनन् र कामविषयबाट अलग हुने मुनिको पुनर्जन्म पनि हुन्न । त्यस्ता मुनिले मानिसहरूसँग कसरी विग्रह र विवाद गर्ने ?’

“भन्ते ! भगवानले संक्षेपमा भन्नु भएको यसको अर्थ कसरी विस्तारपूर्वक बुझ्ने ?”

१. यो अट्टकवग्ग, सुत्तनिपातपालि पृ. ३८८ मा छ । यो गाथा भएको सूत्रलाई त्यहाँ मागण्डियसुत्त भनिएको छ । यसैलाई यहाँ मागण्डिय प्रश्न भनिएको हो । सुत्त. नि. पृ. ३९९, गा. नं. ७९, यसको अनुवाद बु. ब्रा. भा-३, पृ. १४३ मा छ ।

२. यसको सविस्तर अर्थ बु. ब्रा. भा-३, पृ. १६५ मा पनि हेर्नु ।

१-(१) “गृहपति ! रूपधातु (= रूपस्कन्ध) विज्ञानको^१ घर (= ओक) हो । रागले बाँधिएको रूपधातुमा बस्ने विज्ञानलाई ‘घरमा बस्ने’ (= ओकसारी) भनिएको हो^२ । (२) गृहपति ! वेदनाधातु विज्ञानको घर हो । रागले बाँधिएको वेदनाधातुमा बस्ने विज्ञानलाई ‘घरमा बस्ने’ भनिएको हो । (३) गृहपति ! संज्ञाधातु विज्ञानको घर हो । रागले बाँधिएको संज्ञाधातुमा बस्ने विज्ञानलाई ‘घरमा बस्ने’

१. यस ठाउँमा ‘विज्ञान’ भनी कर्मविज्ञानलाई ‘विज्ञान’ भनिएको हो भनी सार. प. II. पृ. १८८ : हालिद्विकानिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. यस ठाउँमा किन ‘गृहपतिपुत्र ! विज्ञानधातु’ भनी न भनिएको ? भने भ्रम हटाउनको निमित्त । ‘ओक’ भनेको शब्दार्थको हिसाबले प्रत्यय भनिएको हो । अतः पहिले भएको कर्मविज्ञान पछि हुने कर्मविज्ञानको प्रत्यय हुन्छ र विपाक विज्ञानको पनि प्रत्यय हुन्छ । त्यस्तै गरी विपाकविज्ञान, विपाकविज्ञानको पनि कर्मविज्ञानको पनि प्रत्यय हुन्छ । त्यसैले ‘विज्ञान’ शब्द प्रयोग गर्दा कुनचाहिं ‘विज्ञान’ हो त भन्ने भ्रम हुन सक्छ । त्यसैले त्यो भ्रमलाई हटाउनको निमित्त त्यसलाई नलिई असंकीर्ण रूपले यहाँ देशना गरिएको हो । अपिच आरम्मणको हिसाबले यहाँ चारवटा अभिसंस्कार विज्ञान स्थित रहेको हुन्छन् । यसैलाई देखाउनको निमित्त ‘विज्ञान’ भनी नभनेको हो । सार. प. II. पृ. १८८-८९ : हालिद्विकानिसुत्तवण्णना ।

भनिएको हो । (४) गृहपति ! संस्कारधातु विज्ञानको घर हो । रागले बाँधिएको संस्कारधातुमा बस्ने विज्ञानलाई 'घरमा बस्ने' भनिएको हो^१ । गृहपति ! यसरी घरमा बस्ने हुन्छ (ओकसारी होति) ।

२- “गृहपति ! कसरी बेघर हुन्छ ? (अनोकसारी होति ?)-
(१) गृहपति ! रूपधातुमा जो छन्द हो, जो राग हो, जो नन्दी हो, जो तृष्णा हो, जो उपायुपादान^२ हो र चित्तमा जो अधिष्ठानाभिनि-

१. यस ठाउँमा विज्ञान धातुलाई किन नलिएको ? भन्ने बारेको कुरा माथि गइसकेको छ ।

२ यहाँ 'उपायुपादान' भनी उपाय र उपादान दुइ शब्दलाई सन्धि गरी 'उपायुपादान' लेखिएको हो । उपाय भन्नाले- तृष्णा उपाय र दृष्टि उपायलाई भनिएको हो । उपादान भन्नाले- काम उपादान, दृष्टि उपादान, शीलव्रत उपादान र आत्मवाद उपादानलाई भनिएको हो । सार. प. II. पृ. १८९ : हालिदिकानिसुत्तवण्णना, खन्धसंयुत्तं । (विभं. पा. पृ. ४४९-५० : खुदकविभङ्गो, चतुक्कमातिकानिद्वेसो ।) तृष्णा र दृष्टिद्वारा त्रैभूमिक धर्ममा पुगिने भएको हुनाले यसलाई 'उपाय' भन्दछन् भनी पपं. सू. IV. पृ. ६४ : छव्विसोधनसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

वेशानुशय^१ हो त्यो तथागतमा^२ छैन— जरो उखेलिइसक्यो काटेको तालवृक्ष जस्तै असम्भाव्य भई भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसक्यो । त्यसैले तथागतलाई 'बेघरवाला' भन्दछन् । (२) गृहपति ! वेदनाधातुमा जो छन्द हो, ... (३) संज्ञाधातुमा जो छन्द हो, ... (४) संस्कारधातुमा जो छन्द हो, ... (५) विज्ञानधातुमा^३ जो छन्द हो, ... त्यो तथागतमा

१. अधिष्ठान + अभिनिवेश + अनुशय = अधिष्ठानाभिनिवेशानुशय । यहाँ अभिनिवेश भनी तीनशय अभिनिवेशहरूलाई भनिएको हो । (यी तीनशय अभिनिवेशका कुरा पटि. म. पा. पृ. १५४ : 'तीणिसतंदिट्ठाभिनिवेश' मा छ ।) रागादि सात अनुशयहरूलाई 'अनुशय' भनिएको हो । (हेनू बु. रा. भा-१, पृ. ४७१, बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ३८१ को पादटिप्पणी ।)

२. सबै क्षीणास्रवीहरूमा छन्द रागादि हुन्नन् र सबै क्लेशहरू प्रहीण भएका हुन्छन् । यहाँ चाहिं क्षीणास्रवीहरू मध्ये तथागत सम्यक् सम्बुद्ध सर्वश्रेष्ठ तथा सबैले जान्ने भएको हुनाले 'तथागतमा' भनिएको हो । सार. प. II. पृ. १८९ : हालिद्विकानिसुत्तवण्णना ।

३. यहाँ चाहिं विज्ञानधातुलाई किन लिएको त ? क्लेश प्रहीणलाई देखाउनको निमित्त । क्लेश भनेको केवल चार स्कन्धहरूमा मात्र हुन्नन् । पाँचै स्कन्धमा हुन्छन् । अतः विज्ञानधातुबाट पनि क्लेश हटेको कुरा देखाउन यहाँ 'विज्ञानधातु' लाई पनि लिइएको हो । सार. प. II. पृ. १८९ : हालिद्विकानिसुत्तवण्णना ।

छैन- ... १ त्यसैले तथागतलाई 'बेघरवाला' भन्दछन् । गृहपति ! यसरी बेघर हुन्छ ।

३- “गृहपति ! कसरी 'निकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा बस्ने' हुन्छ ? गृहपति ! रूपनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्नेलाई 'निकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा बस्ने' भनी भन्दछन् । शब्दनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्नेलाई 'निकेतनमा बस्ने' भनी भन्दछन् । गन्धनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्नेलाई 'निकेतनमा बस्ने' भनी भन्दछन् । रसनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्नेलाई 'निकेतनमा बस्ने' भनी भन्दछन् । स्पर्शनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्नेलाई 'निकेतनमा बस्ने' भनी भन्दछन् । धर्मनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्नेलाई 'निकेतनमा बस्ने' भनी भन्दछन् । गृहपति ! यसरी 'निकेतनसारी' अर्थात् 'निकेतनमा बस्ने' हुन्छ ।

४- “गृहपति ! कसरी 'अनिकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा नबस्ने' हुन्छ ? गृहपति ! तथागतको रूपनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई

१. यहाँ ठाउँ ठाउँमा खाली रहेका ठाउँहरूका कुराहरू माथि उल्लेख भए जस्तै मिलाई पढ्नु ।

२. यहाँ 'अनोकसारी होति' अर्थात् 'बेघर हुन्छ' भनी भनेको मतलब कर्मविज्ञानद्वारा रूपधातुमा आलम्बन गरी नबस्ने भएकोले 'अनोकसारी' अर्थात् 'बेघर' भनी भनिएको हो । सार. प. II. पृ. १८९ : हालिदिकानिसुत्तवण्णना ।

बस्ने (हेतु) छैन— जरो उखेलिइसक्यो, काटेको तालवृक्ष जस्तै असम्भाव्य भई भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसक्यो । त्यसैले तथागतलाई 'अनिकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा नबस्ने' भनी भन्दछन् । तथागतको शब्दनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्ने (हेतु) छैन ..., गन्धनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्ने (हेतु) छैन ..., रसनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्ने (हेतु) छैन ..., स्पर्शनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्ने (हेतु) छैन ..., धर्मनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्ने (हेतु) छैन— जरो उखेलिइसक्यो, काटेको तालवृक्ष जस्तै असम्भाव्य भई भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसक्यो । त्यसैले तथागतलाई 'अनिकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा नबस्ने' भनी भन्दछन् । गृहपति ! यसरी 'अनिकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा नबस्ने' हुन्छ ।

५— “गृहपति ! कसरी गाउँमा (गृहस्थीहरूसँग) संसर्ग भएको हुन्छ ?— गृहपति ! यहाँ कुनै (भिक्षु) गृहस्थीहरूको साथमा सहनन्दी र सहशोकी हुन्छ, सुखमा सुखी र दुःखमा दुःखी हुन्छ तथा कामकाज पर्दा आफूले पनि त्यस काममा योगदान दिन्छ । गृहपति ! यसरी गाउँमा (गृहस्थीहरूसँग) संसर्ग भएको हुन्छ ।”

६— “गृहपति ! कसरी गाउँमा (गृहस्थीहरूसँग) संसर्ग भएको हुन्छ ?— गृहपति ! यहाँ कुनै (भिक्षु) गृहस्थीहरूको साथमा सहनन्दी र सहशोकी हुन्छ, सुखमा सुखी र दुःखमा दुःखी हुन्छ तथा कामकाज गर्दा योगदान दिन्छ । गृहपति ! यसरी गाउँमा (गृहस्थीहरूसँग) संसर्ग भएको हुन्छ ।”

...

७- “गृहपति ! कसरी कामविषयबाट अलग भएको हुन्न ?-
गृहपति ! यहाँ कुनै (भिक्षु) कामविषयको रागबाट, छन्दबाट, प्रेमबाट,
प्यासबाट, परिदाहबाट र तृष्णाबाट अलग भएको हुन्न । गृहपति !
यसरी कामविषयबाट अलग भएको हुन्न ।”

८- “गृहपति ! कसरी कामविषयबाट अलग भएको हुन्छ त ?-
गृहपति ! यहाँ कुनै (भिक्षु) कामविषयको रागबाट, छन्दबाट, प्रेमबाट,
प्यासबाट, परिदाहबाट र तृष्णाबाट अलग भएको हुन्छ । गृहपति !
यसरी कामविषयबाट अलग भएको हुन्छ ।”

९- “गृहपति ! कसरी अगाडितिर जाने हुन्छ ? गृहपति ! यहाँ
कुनै (भिक्षु) को यस्तो हुन्छ- ‘भविष्यमा यस्तो रूप भए हुन्थ्यो, भविष्यमा
यस्तो वेदना भए हुन्थ्यो, भविष्यमा यस्तो संज्ञा भए हुन्थ्यो, भविष्यमा
यस्तो संस्कार भए हुन्थ्यो र भविष्यमा यस्तो विज्ञान भए हुन्थ्यो ।’
गृहपति ! यसरी अगाडितिर जाने हुन्छ ।”

१०- “गृहपति ! कसरी अगाडितिर जाने हुन्न त ? गृहपति ! यहाँ
कुनै (भिक्षु) को यस्तो हुन्न- ‘भविष्यमा यस्तो रूप भए हुन्थ्यो, भविष्यमा
यस्तो वेदना भए हुन्थ्यो, भविष्यमा यस्तो संज्ञा भए हुन्थ्यो, भविष्यमा
यस्तो संस्कार भए हुन्थ्यो र भविष्यमा यस्तो विज्ञान भए हुन्थ्यो ।’
गृहपति ! यसरी अगाडितिर जाने हुन्न ।”

११- “गृहपति ! कसरी मानिसहरूसँग विग्रह गर्ने हुन्छ ?
गृहपति ! यहाँ कुनै (पुरुष) को यस्तो हुन्छ- ‘तिमी यो धर्मविनय

जान्दैनौ, यो धर्मविनय म जान्दछु । तिमीले यो धर्मविनय के जानौला र ? तिमी गलत बाटोमा छौ, म ठीक बाटोमा छु । मेरो कुरा सार्थक छ, तिम्रो कुरा निरर्थक छ । अधि भन्नुपर्ने पछि भन्छौ र पछि भन्नुपर्ने अधि भन्छौ । तिमीले धेरै दिनदेखि सिकेको कुरा मेरो वादको अगाडि व्यर्थ छ । तिमीमाथि वाद आरोप गर्छु । तिमी निग्रहित छौ । (मेरो वादबाट) मुक्त हुन तिमी बाहिर घुम । यदि सक्छौ भने मेरो वादलाई मर्दन गर । गृहपति ! यसरी मानिसहरूसँग विग्रह गर्ने हुन्छ ।”

१२— “गृहपति ! कसरी मानिसहरूसँग विग्रह गर्ने हुन्न त ? गृहपति ! यहाँ भिक्षु यस्तो कुरा गर्ने हुन्न— ‘तिमी यो धर्मविनय जान्दैनौ, यो धर्मविनय म जान्दछु । ... यदि सक्छौ भने मेरो वादलाई मर्दन गर ।’ गृहपति ! यसरी मानिसहरूसँग विग्रह गर्ने हुन्न ।”

“गृहपति ! भगवानले जो त्यो अट्टकवग्गको मागण्डिय प्रश्नमा—

Dhamma Digital

‘ओकं पहाय अनिकेतसारी,
 गामे अकुब्बं मुनिसन्थवानि ।
 कामेहि रिक्तो अपुरेक्खरानो’,
 कथं न विग्गय्ह जनेन कयिरा’ति ॥’

१. सिंहलमा : ‘अपुरेक्खरानो’ ।

भनी भन्नुभयो; गृहपति ! भगवानले संक्षेप भन्नु भएको यसको अर्थ यसरी (माथि उल्लेख गरे बमोजिम) विस्तारपूर्वक बुझ्नुपर्छ ।

X

X

X

मूल सूत्र—

३—अत्यन्त निष्ठावान् भनेको के हो ?

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय आयुष्मान् महाकात्यायन (महाकच्चानो) अवन्ती (जनपद) स्थित कुरुरघर प्रपात पर्वतमा वसिरहनु भएको थियो । अनि हालिदिकानि गृहपति जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाकात्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हालिदिकानि गृहपतिले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो भने—

“भन्ते ! भगवानले शक्र प्रश्नमा^२ (सक्कपञ्चे) यस्तो भन्नु भएको छ— ‘जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू तृष्णा क्षय गरी विमुक्ति भएका

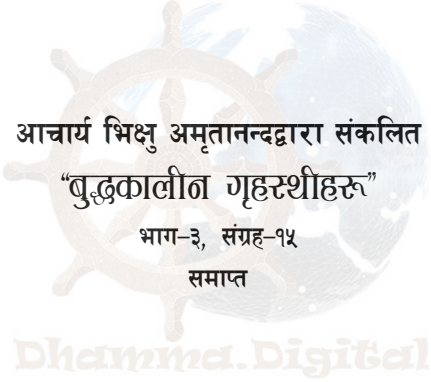
१. सं. नि. II. पृ. २५१ : दुतिय हालिदिकानिसुत्तं, अ. क. II. पृ. १९०, खन्धसंयुत्तं ।

२. दी. नि. पृ. २१२ : सक्कपञ्चसुत्तं ।

छन् तिनीहरू अत्यन्त निष्ठावान्, अत्यन्त योगक्षेमी, अत्यन्त ब्रह्मचारी, अत्यन्त पर्यवशान र देवमनुष्यहरूमध्ये श्रेष्ठ छन् ।’ भन्ते ! भगवानले संक्षेपमा भन्नु भएको यस कुराको विस्तारपूर्वक अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“गृहपति ! रूपधातुमा जो छन्द-राग हो, जो नन्दी-तृष्णा हो, जो उपायुपादान हो र जो चित्तमा अधिष्ठानाभिनिवेशानुशय हो तिनीहरूको क्षय, विराग, निरोध, त्याग र प्रतिनिसर्गलाई चित्त सुविमुक्त भनी भन्दछन् । गृहपति ! वेदनाधातुमा जो छन्द-राग हो,...संज्ञाधातुमा जो छन्द-राग हो,...संस्कारधातुमा जो छन्द-राग हो,...विज्ञानधातुमा जो छन्द-राग हो, जो नन्दी-तृष्णा हो, जो उपायुपादान हो र जो चित्तमा अधिष्ठानाभिनिवेशानुशय हो तिनीहरूको क्षय, विराग, निरोध, त्याग र प्रतिनिसर्गलाई चित्त सुविमुक्त भनी भन्दछन् ।

“गृहपति ! भगवानले **शक्र प्रश्नमा** जो यस्तो भन्नु भएको छ- ‘जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू तृष्णा क्षय गरी विमुक्त भएका छन् तिनीहरू अत्यन्त निष्ठावान्, अत्यन्त योगक्षेमी, अत्यन्त ब्रह्मचारी, अत्यन्त पर्यवशान र देवमनुष्यहरूमध्ये श्रेष्ठ छन् ।’ गृहपति ! भगवानले संक्षेपमा भन्नु भएको यस कुराको विस्तारपूर्वक अर्थ यसरी बुझ्नुपर्छ ।”

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित
“बुद्धकालीन गृहस्थीहरू”
भाग-३, संग्रह-१५
समाप्त

Dhamma.Digital

नामावली

अ

अङ्ग जनपदमै पल्ल १३९
अङ्ग देशको २१३, भद्रिय २०६
अङ्ग देशमा १९६
अङ्गुत्तरनिकाय ८१
अङ्गुत्तरनिकायट्टकथा ३२३, ४१७,
को कुरा ३२६, मा २०८,
ले ३२५
अङ्गुत्तराप १३९, १४२, १४६,
मा १९६, हो २२१, को
निमित्त २११, भद्रिय
नगरबाट २११, स्थित
१३९, १४२
अचिरवती १४६
अचेल सेनिय १०६, लाई १०८, ले
१०३, १०४, १०७, १०८,
११५, ११६

अच्छरियधम्मसुत्तवण्णना ४४९
अञ्जन राजाका पुत्र ४२९
अजपाल धूमकारी २७२
अजातशत्रुको छोरा ८१
अजातशत्रु राजाका ८४
अजातशत्रु राजाको पालामा ७९
अजातशत्रुद्वारा विम्बिसारलाई मार्न
लगाए भैं ४३८
अजातशत्रु राजाले १३६
अजातशत्रु राजाको पालामा ७९
अजातशत्रुले सुम्पेका थिए ७९
अञ्जतित्थिय पुब्बकथा ११६
अट्टकवग्ग ४६१, को ४६८, को
मागण्डिय प्रश्नमा ४६१,
का गाथाहरू ४३९
अट्टानपालि वण्णना ४४०
अनङ्गणसुत्तं १२९
अनाथपिण्डकको ५, १७, ३८,
३४०

अनाथपिण्डिकमा २३०

अनाथपिण्डिकले २३२

अनाथपिण्डिक महाजनलाई २४७

अनाथपिण्डिक सेठ २३२, की

भार्याको नाम २३२

अनाथपिण्डिक सेठले विवाह गरेका

थिए २३२

अनुरुद्ध ३८, ५१, ५२, ५३, लाई

३९, ५३, ७४, ले ३८,

३९, ५३, चाँडै आउनुहोस्

३९, महास्थविर ३, सुत्तमा

१, सुत्तवण्णना ४५, ४७,

सँग ४८, हुनुहुन्थ्यो ३९,

को चरणकमलमा ३९

अनोत्तप्त १४४, दह १४३, दहमै

१४४, दहलाई १४५

अनोमदस्सी बुद्ध ४१०, को पालामा

४१०

अन्धकविन्दतिर गइरहेको थिए

१७२

अन्धकविन्दबाट १७२

अन्धकविन्दमा १७५

अपदानमा ३५०

अप्रमाणभा ४, ४२, ४३, ४५,

४८, देवहरूको समुहमा

४६, देवलोकमा ४५

अम्बलङ्किकायमा ८३

अम्बट्टसुत्तं २७२

अमितासँग विवाह गरेका थिए

४२९

अमृतोदनका छोरा हुन् ४२९

अरियवंससुत्तं १२९

अवन्ती ४५५, ४६०, ४७०, को

४५३, देशका कुरुरघर

४३८

अवरोज १९७, भन्ने कुटुम्बिको

भाञ्जा १९७

अवटफलवग्गो ४४१

अस्सलायन माणव ९९

अस्सलायन सूत्रमा उल्लिखित ९९

असुरवग्गमा छ १४१

आ

आकाशगंगा १४६

आदित्तपरियायो १७४

आनन्द ८, ९, ११, १२, १३, १४,

१५, १९३, ४०९, ४१४,

को चरणकमलमा १९३,

१९४, ४१४, ४१५,

जानु-भयो १९४, महास्थविर

१९२, महास्थविरलाई	२२, परिव्राजकले ३
१९२, महास्थविरका	उदयभद्रका छोरा ८१
उपाध्याय १७३, लाई २,	उत्तर वा उत्तरक ५५
८, लाई अभिवादन गरी	उत्तरानन्दमाता उपासिका २३०,
१९४, ४१५, लाई यस्तो	२३१
भन्यो ४१५, लाई बोलाउन	उत्तरा भन्ने पुत्रि थिइन् ९८
पठाए ४०९, ले ८, १५,	उदानट्टकथा ४२२, ले ७९, ८६,
१९४, ४०९, ले स्वीकार	नुसार ४२१
गर्नुभयो ४१५, ले सुनि-	उदायी २, ५, ६, ७, ८, का
रहनु भएको थियो २,	बीचमा
सुत्तं १०१, हुनुहुन्थ्यो	८, को बीचमा २, को
१९३	कुरालाई ८, लाई ५, ६,
आपण १४२, भन्ने निगमवासी	७, ले ६, ७, ८
१३९, मा वस्नुभयो १४२	उदुम्बरिका भन्ने देवीले २८१
आभा देवताहरू छन् ५१	उदुम्बरिकाको परिव्राजकाराम
आभा देवताहरू हुन् ४८	२८२, २८३, मा गए
आयुसङ्घारोस्सजनसुत्तवण्णना ८३	२७८, २८१, ३२२
आवर्त गंगा १४५	उदुम्बरिक सीहनादसुत्तं २८१
	उदुम्बरिकसुत्तं २८१
	उदुम्बरिकसुत्तवण्णना २७७,
	२८२, २८४, २८५, २८७, २८८,
	२८९, २९१, २९२, २९४, २९६,
	२९८, २९९, ३००, ३०४, ३०८,
	३१०, ३११, ३१५, ३२०, ३२२
	उप्पलवण्णा थेरीगाथावण्णना
	४१९
	उपालि थेरगाथावण्णना १०१
इ, उ, ए	
इच्छानङ्गल गाउँमा २७२	
इद्धिविध निद्देशो ९९	
उक्कचेलसुत्तवण्णना ८३	
उग्गाहमान २, १७, १९, २४,	
परिव्राजक २०, २१	
परिव्राजकको भाषणलाई	

उपालिवग्गो २६४, २६६, २६७	११८, १२०, परिव्राजकका
उपालिसुत्तमा ९०	साथ ११८, परिव्राजकको
उपोसथसुत्तवण्णना १४६	कुरा सुनी १२३, ले चाहिं
उपोसथखन्धकं १७५	१३६, सुत्तं १२०, सुत्त-
उपोसथवग्गो २७४, २७६	वण्णना ११८, १२९,
उपोसथसुत्तं १२२	१३६
उभय भद्रको पालामा ८१	कदम्ब रुखमुनि वछ्छाई बसी ४११
उम्मग्गगङ्गा १४६	कपिलवस्तु ९९, मा १००, वासी
उम्मग्गजातक २१२	४४१
उरुवेलकप्प १८१, १८२, २४४,	कलन्दक ३५८, को रूपधारण गरी
मा १८३, १८४	३५८, हरूलाई अभय
उरुवेलकश्यप कहाँ १७४	प्रदान गरे ३५८
उरुवेलकश्यपलाई १७४	कलन्दकनिवाप ३५८, मा १८७,
एककनिपात २१३, ४४०	१८८, १९२, ३५७, ४१४,
एकत्थेरगाथद्वकथा ४३०	४३१, ४४४, ४५०,
एकशालक १८, १९	४५२,
एतदग्गवग्गो १००, ४३८, ४३९	मा वस्तु भएको थियो
ओरम्भागियसुत्तं १९५, ४१६ मा	२३५
३५५	कस्सपसंयुत्तं १२९
	कात्यायन ४८, ५०, ५१, ५२, ५३,
	१७२, १७४
	कालकूट १४३, चाहिं १४४
	काली भन्ने स्त्रीका पुत्र हुनुहुन्छ
	४३८
	किंददसुत्तं २४०
	कुक्कुरवतिकसुत्तं १०२

क, ख

कच्चान १७२, १७६, १७७, १७८
कर्णमण्ड दह १४३
कन्दरक १२३, १२४, १२८, परि-
ब्राजक १२०, परिव्राजकले

कुक्कुरवादसुत्तं १०२	उत्तर ५८, पुत्र ९५, १०२,
कुक्कुरवतिय सुत्तवण्णना ९५, ९६	हरूका ५९, हरूको
९७, १०३, १०४, १०५,	निगम-
१०६, १०९, ११०, ११२,	मा ५८, १०२, हरूका जो
११४	चोरहरू छन् ६०
कुञ्जरशाला १९८	कोलिवीस ४४१
कुटिकण्ण ४३८	कौण्डिन्य चरित ९९
कुणाल दह १४३	खन्धसंयुत्तं १०१, ४४४, ४५०,
कुणालजातकं ९९	४५५, ४६०, ४६३, ४७०,
कुररघर ४५३, ४५५, ४६०, ४७०	मा ४४२,
करुधम्मजातकं १०१	खुद्दकवत्युविभङ्गो १०, १२७,
कुशीनगरका मल्ल २७३	१९५, ४१६, ४६३
कृष्ण गंगा १४६	ग
केणियजटिलवत्थु २७२	गगारा १२०, भन्ने पुष्करिणीको
कैलाशकूट १४४	तीरमा ११८, २६४, भन्ने
कोटिकण्ण ४३८	महिषीले १२०
कोटिकण्णत्थेरस्स अपदानट्टकथा	गन्धकुटी ३५८, विहारमा ४३९
४३९	गन्धमादानकूट १४३, चाहिं १४४
कोण्डञ्जबुद्धवंसो ४४१	गन्धमादान पर्वतवाट ४१९
कोण्डञ्ज बुद्धका अग्र उपासक थिए	गन्धमादान पर्वतमा २०४
४४१	गन्धमादान पर्वतसम्म २०४
कोण्डञ्ज महास्थविर ९९	गन्धमादान पर्वतवासी २०१
कोधवग्गो २३३	गामणि ५५, ५९, ६३, ६४, ६५,
कोलिय ९५, जनपद ५५, जनपदको	६६, ६७, ६८, ६९, ७२,
९५, १०२, जनपदको	

७४, ७५, ७६, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १९०, १९१, २४२, २४५, २५४, २५५, २५६, २५७, २९५	चम्पाको २६४, गगगरा १२० चम्पामा २६५, गमनागमन गर्ने छ
गामणियसंयुतं ५६, ५८, ६१, ७०, ७३, १८२, १८४, १८८, १९०, २२७, २४४, २४५, २५८, ले २५९	१३१ चम्पा नगरको ११८, बगैँचा ११८ चम्पानगर हो ११८ चम्पावाट २६१, निस्के २६४ चम्पावासी २६१, ४४० चम्पेय्यक्खन्धकं २१३ चम्मक्खन्धकं ४४०, ४४१ चित्रकूट १४३, चाहिं ११४ चीवरक्खन्धकं १७३ चुन्द (सारिपुत्रका भाई) ८३
ग्रामणी ५५, १८१, १८७, २२४, २४२	छ, ज, ज
गृद्धकूटमा २७९ गृद्धकूट पर्वतवाट ओर्ली १८८ गृद्धकूट पर्वतमा २८१, उपस्थित हुनुभयो ३२२	
गौतम २८९, द्वार ८०, तीर्थ ८०	छद्दन्त दह १४३ छब्विसोधनसुत्तवण्णनाले ४६३ जातियवनमा २०९, १९६, बस्नु- भयो २१७, बसिरहनु भाएको छ २१७ जीवक वैदचले २३२ जीवक वैदचमा २३० जेतवन महाविहार ८२ जेतवनमा बस्नुभयो ८२ जेतवनाराममा ३, ५, १७, ३८, ३४० जेतवनाराममा १९ पटक ८२
च	
चंकमसुत्तं १०१ चङ्गी १८ चक्खुपालत्थेरवत्थुमा ८२ चन्द्रपद्दुमा १९६, २०७ चन्द्रपद्मा १९६ चन्द्रोपमसुत्तं १२९ चम्पक नगरको आसपासमा १२० चम्पक वन थियो १२०	

जेतवनाराममा प्रदान गरेको बेलामा

द

४११

जाणकथा मातिकुद्देसवार वण्णना

दण्डपाणी शाक्य ४२९

३३९

दलिदसुत्तं ४२८

जातिकमा ३२८

दलिदसुत्तवण्णना ४१७, ४१८,

४२०, ४२१, ४२२, ४२५,

४२८, ले ४३५

त, थ

तगरसिखी ४१९, प्रत्येकबुद्ध ४१९,

दसइद्धिनिद्देशो २०७

प्रत्येकबुद्ध प्रति ४३६,

दसकनिद्देशवण्णना ४४०

प्रत्येकबुद्धलाई ४३५

दसमनिस्सगिगयं २११

तम्बदाठिक चोरघातक ४२७, वत्थु

दारुचीरियत्थेरवत्थु ४२७

४२७

दीपङ्कर बुद्धदेखि १९७

त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्पन्न भए

दुतिय अरियवास सुत्तमा १२४

४२८

दुतीय सङ्गीतिवण्णना ३२८

त्रयस्त्रिंश देवताहरूको सहवासमा

दुतिय सिङ्गलकसुत्तं ३५५

४३५

दुतिय सोणसुत्तं ४५०

तारुक्ख १८

दुतिय हालिदिकानिसुत्तं ४७०

तिन्दुकाचीर १८, का १९, मा १८,

दूरेनिदान २७२

को १७, १९

देवदत्तको वचन ग्रहण गरी १३६

तिम्बरु १८

देवदत्तको वचनलाई १३६

तियग्गल १४५, पोखरी १४६

देवतासंयुत्तमा २४०

तुवटकसुत्तं १२९

देवदत्त छोरा ४२९

थुल्लनन्दा ३४०

देवदत्तले ४३८, भैं ४३८

थेरगाथद्वकथा ३५१, ले १७४, मा

देवदत्त भिक्षुले ३५३, ३५४

३५२

देवदत्त भिक्षुलाई नै औल्याउँदै

थेरीगाथा अट्टकथाले ४२९

भन्नुभएको हो ३५५

द्रोणवत्थु ९९

द्रोण वस्तु ९९

ध

धनञ्जय श्रेष्ठी १९६

धनञ्जय भन्ने एक पुत्र २०८

धनञ्जानी ब्राह्मणको १३५, कुरा
१३६

धम्मकखन्धकं ४३९

धम्मदस्सि बुद्ध ४११, को पालामा
४११

धम्मदस्सि बुद्धवंसवण्णना ४११

धम्मदस्सि बोधिसत्वलाई ४११

धम्मदायदसुत्तं १२९

धम्मपददृक्कथा २०८, २३०, मा
४२९, ले २०८, २०९,
२११धर्मसेनापति ८३, सारिपुत्र ८३,
कत्तिकमासे पुण्णमायं परि-
निब्बुतो ८३

धातुसंयुत्तं १०१, मा ४५६

धातुविभङ्गसुत्तं ४२७

धानञ्जानी १३५

धूमकारी जातक २७२

न

नन्दक ३३०, कहाँ ३२६, ले ३३०,
स्थविरले पनि ३३१, कहाँ

गएका हुन् ३३१, लाई

अभिवादन गरी ३३०

नन्दक थेरगाथदृक्कथा ४४१

नन्दमातासुत्तं १२२

नन्दवती ३४०

नन्दा ३४०

न्यग्रोध परिव्राजक २७८, वस्दथे
२७८, साँग २७८, लाई
२७९, ले २७९, चूप लागे
२७९

नातिक ३२८

नादिक ३२८

नारद बुद्धको उपस्थाक २७२

नारदबुद्धवंसो २७२

नारद स्थविर ८१

नारदसुत्तं ८१, मा ८१

नालक गाउँमा ८३

नालक-प्रतिपदा १२९

नालकसुत्तं १२९

नित्यभोजन चढाउनेछु २२०

निदानवण्णना २०७

निग्रोध (न्यग्रोध) परिव्राजक
२८१, २८३, २८४, २८९,
३१३, को बीच २८६, का

३००, जति परिवार ३११,

लाई २८४, ३१४, लाई

यस्तो भने ३१२, ले २८३, २८५, २८८, २८९, २९०, २९२, ३१६, सँग २८९, सँग सम्मोदन गरे २८४	पठमपाराजिक ३२३, ३४०, वण्णना ३४६ पठम पाराजिक सिक्खापदवण्णना ३३१
निसिदनादि अनुजानना १७३	पदमुत्तर बुद्धको पालामा ४१२ पपञ्चसूदनी १, ले ९६, ९७ पद्मावती ४१९, रानीका ४१९
प	परिजात २२७, २२८, २२९, ३९९, भन्ने नरकलोक हो २२८, भन्ने स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ २२४
पञ्चकङ्क १, ५, १९, स्थपित ५, १९	परित्ताभा ४, ४३, ४४, ४८, ५१ परिशुद्धाभा ४६, ५२, ५३, देव- हरूको सहवासमा ४६, पनि छन् ५१,पनि हुन- सक्छ ४४
पञ्चकङ्क थपति २, ३, ५, ८, १९, २०, २१, २२, ३८, ३९, को कुरालाई ८, को निम्तो ७४, को निवासस्थान हो ३९, को विचमा ८, लाई ६, ७, १९, २०, २१, २२, ३५, ५४, ले ३, ६, ७, ८, २२, ३७, ३८, ३९	पहारादसुत्तवण्णना १४६ पाचित्तियपालि ३२७ पाटलि भन्ने गाउँ ७९ पाटलि (पाटली) गाउँ हो ८१, ८४, ८९ पाटलि गाउँका ८९, उपासकहरूले ९०, ९४, मानिसहरू ८४, मानिसहरूले ८४, उपासक-हरूलाई ९०, ९१, ९३, उपासकहरू ९१
पञ्चकनिपातवण्णना ४३९ पञ्चकमातिकानिद्देशो १९५ पञ्चकङ्कसुत्तं ५ पञ्चकङ्कसुत्तवण्णना ५, ले १६ पञ्चमातिकनिद्देशो ४१६ पञ्चल विहारमा ४४० पटिसम्भिदामग्गले २०७ पठमगिञ्जकावसथसुत्तं ३२८	

पाटलि गाउँमा ८४, ८८, पुगनुभयो ८४	पण्डित उदायी ५
पाटलिगामो ८९	पातिमोक्खट्टपनक्खन्धकं १२२
पाटलिगामिका ८९	पापवग्गो ४२९
पाटलिगामवत्थु ८९	पाराजिकाकण्डं ३३१, ३४०
पाटलि गामणि ५५, ५६, ५७, ५८, लाई थाहा छ ६१, पनि दुश्शील तथा पापधर्मी हुन् ६०, लाई दश अकुशलका कुराहरू बताउनु भयो ५६, ले ५८, ७८, पनि दुश्शील ६१	पावाका मल्लहरूलाई २७३ पियदस्सी ४३८, बुद्धवंसवण्णना ४३८
पाटलिपुत्तनगरमापन ७९	पिप्फली विहार ४४१
पाटलिपुत्त नगरमा पर्ने ८०	पुक्कुसाति कुलपुत्र ४२७
पाटलिपुत्र ८०, ८१, नगर ८०	पुञ्जलक्खणदेवी २३२
पाटलिपुत्रको कुक्कुटाराममा बस्दथे ८१	पुण्ण ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १०२, १११, ११२, ११३, ले ९६, वा पुण्णकथेर) ९७, कोलियपुत्र ९५, ९७, १०१, १०६, १०७, कोलिय पुत्तले ९६, १०३, १०८, ११४, कोलिय पुत्रका बालकदेखिका साथी ९६, मुख ९९
पाटलिपुत्रमा बस्दथे ८१	पुण्णत्थेरअपदान ९८
पाटलिपुत्रलाई ८०	पुण्णत्थेरगाथा १०१, वण्णना ९७, ९८, १००
पाटलिगामियवग्गो ७९, ८०, ८४	पुण्णमन्तानिपुत्त ९९, १००
पाटलियसुत्तं ५८, ७९, ८०, ८९	पुण्णमन्तानिपुत्तत्थेरअपदानं १०१
पाटलियसुत्तवण्णना ५६, ६१, ७०, ७३, ७९, ८४, ८६, ८८, ९४	पुण्यलक्षणदेवी २३२
पाटलीय ५५, ग्रामणी ५८	

पुण्णसीह ९८	पोट्टपाद १८, परिव्राजकको कुरा
पुण्णसुत्तवण्णना ९८	१८, सुत्तवण्णना २, सुत्त- वण्णनाले १८
पुण्णायवत्थुमा २३०, २३३	
पुण्णोवादसुत्तको उपदेश गर्नु भएको थियो ९८	पोतलिय गृहपति १३९, १४०, १४१, १४७, १६२, लाई १४१, १४७, ले १५०, १५२
पुण्णोवादसुत्तवण्णना ९८	
पुप्फवग्गो १९६, २०८, २११	पोतलिय नामहरू १४०
पूर्ण ९५, ९७, ९८, १०२, ले ९६, लाई पनि भात दिइन् २०५, भन्ने एक नोकर २००, भन्नेराजगृह सेठकी दाशीको कारणमा २३१ (= पुण्ण) भन्ने दाशी थिइन् २३३	पोतलिय परिव्राजक १४१ पोतलियसुत्तं १४१, १४२ पोतलियसुत्तवण्णना १४२, १४६, १४७, १४८, १४९, १५२, १५३, १५४, १५५, १५९, १६१, १६३
पूर्ण कोलियपुत्रलाई १०६	प्रत्येकबुद्ध १४४, २०१, ४१९, हरूलाई २०४, कहाँ गई २०२, जानु भएको बाटो २०४, तिर हेर्नथाले ४१९, लाई चढाई २०४, लाई देखे ४२०, लाई प्रदानगरी २०३, ले २०४, ले हातले पात्र ढाक्नु भयो २०२
पूर्णमन्त्राणीपुत्र ९९	प्रशेनजित कोशल १, १८, राजाका ४१२
पूरण काश्यपमा २३०	
पूर्णावर्धन ३२४	
पूर्णासिंह ९८	
पूर्वाराम महाविहार ८२	
पेखुनिय ३२६, नाती रोहण ३३०	
पेस्स १३२, १३३, १३४, १३५, भन्ने माहुतेपुत्र ११८, माहुतेपुत्र ११९, १२०	प्रियदर्शी ४३८, बुद्धलाई मार्नको- निमित्त ४३८
पोक्खरसाति १८	

फ, ब	बुद्ध भगवान २३२, २३५, ३४०, ४२३, ले ३५२, ३५३
फस्सनानत्तसुत्तं ४५६	बुद्धवंसद्वकथाले २०७
फुस्सबुद्ध ४११, को पालामा ४११	बेलद्व १७२, १७३, कच्चान १७२, १७४, १७५, १७९,
फुस्सबुद्धवंसवण्णना ४११	कच्चानको चित्त १७९, कच्चानलाई १७९, कच्चा-
फुस्सबोधिसत्वलाई ४११	नले १७२, १७६, १७७, १७८, कच्चानले मार्गफल
बहलगङ्गा १४६	प्राप्त गरे १७२, कच्चान-
बहुवेदनीय २, सुत्तं ५, सुत्तवण्णना १०, १६, सुत्तवण्णनाले १, ५, ८, १६	वत्थु १७५, कात्यायन १७५
बाराणशीको एक महाधनी कुलमा १९९	बेलद्व नामहरू १७३
बालवग्गो ४२४, ४२७	बेलद्वपुत्त १७३
बाहितिकसुत्तं ४१२	बेलद्वपुत्तोति १७३
बाहियदारुचीरिय ४२७	बेलद्वसीस (थेर) १७३
बाहियसुत्तं ४२७	बेलद्वसीसत्थेरवत्थु १७४
विम्बिसार ४४१, राजाले ४४०, समागममा ४१२, को राज्यमा २०८	बेलद्वसीसत्थेरगाथा १७४ बेलद्वसीसत्थेरगाथद्वकथा १७३, १७४
बुद्ध कहाँ गएका थिए ११८	बेलुव ८२, गाउँमा ८२, गाउँमा वर्षावास बस्नु भएको कुरा ८४
बुद्धको वर्षावास ३९, वर्ष ३२६	बोधिवग्गो ४२७
बुद्धलाई महादान दिए ४२१	बोधिसत्व १००, ३५३
बुद्धलाई मार्ने प्रयत्न गरेको सम्बन्धमा ३५४	बोधिसुत्तवण्णना १५१
बुद्धकालीन महिला ३२५	

भ	भद्रिय शाक्यकुमार ४४१
	भद्रीय २०६, २१३
भगवान बुद्ध ५५, ८०, ९५, ११८, १८१, १८७, १९६, २०९, २११, ४१२, ४२२, आउनु भएको खबर सुने १९६, ले ८०, २३३, २७९, सँग ३२५	भद्राकुण्डलकेशा स्थविरा २३० भरत र नन्दक ४४० भल्लिकादिसुत्तं २७१ भागलपुर जिल्ला ११८ भारद्वाज माणवको साथ २७२ भिक्षुनीविभङ्गो ३०३, ३२४, ३३१, ३४०, को दोश्रो पाराजिका ३२७
भगवदेशको ३५२	भिक्षुवग्गवण्णना ४३९
भद्रक गामणिले १८१, १८२, १८३	भिसजातकं १०१
भद्रकसुत्तं १८२	भेसकलावनमा ३५२
भद्रकसुत्तवाट २४४	भेसज्जक्खन्धकं ७९, ८०, ८९, १७२, १७३, १७५
भद्रकसुत्तवण्णना १८४	
भद्रक १८२, गामणि १८१, १८२, गामणिलाई १८१	
भद्रिय १९६, २१३	
भद्रिय (नगर) हो २१७	म
भद्रिय नगर १९६, २१३, २१५, मा १९६, २११, २१४, २१५, २१७, २२१, मा आइपुग्नु भएको खबर सुनेर २०९	मगध देशको ७९, चार पसर २१४ मगधराजा २१४, २१५, २१७ मगधराज्यको राजधानी ८०, ८१ मगधमहामात्यहरूलाई ७९ मगधमहामात्यहरूले ८० मगगसंयुत्तं १९५, ४१६ मज्झिमनिकाय १, १४१ मणिचूल गामणि १८७, १८८,
भद्रियवाट निस्के २०९, २११	
भद्रिय नगरवासी ९९	
भद्रियमा बस्नु हुने छ २२०	
भद्रिय शाक्यको सेनापति ४४१	

१८९, कथा १८८, ले	महाअस्सपुरसुत्तं १२७
१८८, १८९, ले सम्भाए	महाकच्चान ४३९
१८९	महाकच्चानो ४५५, ४६०, ४७०
मणिचूलकसुत्तं १८८, १९०	महाकस्सपसुत्तवण्णना ३५७, ३५८
मणिचूलकसुत्तवण्णना १८९, १९१	महाकात्यायन ४३९, ४५३, ४६०,
मन्तानिपुत्र ९९	४७०, लाई अभिवादन
मन्दाकिनी दह १४३	गरी ४५५, ४६०, ४७०
मनोरथपूरणीमा ३५०	सँग ४५५, ४६०, ४७०,
मनोरथपूरणीले २११	महास्थविरको अनुरोध
मल्ल जनपदको १८१, १८२	वमोजिम ४३९, महास्थ-
मल्लदेशको २४४	विरले ४५४, महास्थविर-
मलवग्गो १९६, १९७, १९९,	सँग ४५३, महास्थविर ८८
२००, २०१, २०४, २०७,	महागोसिङ्गसुत्तं १२९
२०८, २०९, २१०	महागोसिङ्ग प्रतिपदा १२९
मललसेकरले ८१	महापदुम कुमारलाई हातमा लिई
मललसेकरको भनाई १४१	४३८
मल्लहरूको निगममा बस्नुभएको	महावग्गपालि ७९
थियो १८२	महावग्गमा ३२९
मल्लिकाको कुरा १९	महावग्गो ४४२
मल्लिकादेवी को थियो २	महावन २७४, को २७१
मल्लिकादेवी हो १९	महापजापतीथेरीगाथद्वकथा ४२९
मल्लिकाको आराममा ३, १७, १९,	महापरिनिब्बानसुत्तं ७९, ८०,
हो १९	८२, ८९, ३२८
मल्लिकाको आराम भएको हुँदा	महापरिनिब्बानसुत्तमा २७३
१९	महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना ८६

. . . .

महामही १४६, नदी १४२, नदीको
१४२

महामाया ४२९

महामोग्गल्लानो ततो अद्धमासा-
तिक्कन्त कालपक्खे उपोसथे
८३

महामौद्गल्यायन ४१८, को पनि
चैत्य बनाउन लगाई ८३

महामौद्गल्यायन महास्थविर ८३

महासकुलदायिसुत्तवण्णना २९

महासुञ्जतासुत्तं १२९

महासुञ्जता प्रतिपदा १२९

मही १४६, २२३

महोसधकुमारको पिता ४१२

महोसध जातक ४१२

मागण्डिय प्रश्न ४६१, मा ४६८

मानदिन्न गृहपति १९२, १९३, ले
१९३

मानदिन्न गृहपति अस्वस्थभई १९४

मानदिन्न गृहपतिको घर हो १९४

मानदिन्नसुत्तं १९३, ४६१

मिगारनत्ता ३२३, ३२४, ३३१

मुण्डराजवग्गो ८१

मूलपरियायसुत्तवण्णना १२४,

१२५, १२७

मूलादिभेसज्जकथा १७३

मृगार नाती ३२३, ३२४, ३३१,
थिए ३२८

मृगारमाताका नाती हुन् ३२४

मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा
३३०

मृगारमाताको नाती हो ३२५

मृगारनाती साल्ह ३३०, लाई
३३०, ले ३२६

मृगारमाता ३२४

मृगार सेठको पनाती हुन आउँछ
३२५

मृगार सेठ विशाखा महाउपासिका-
को ससुरा हुन् ३३१

मृगार श्रेष्ठी ३२४, को नाती
३२५, की बुहारी ३२४

मेण्डक गृहपति ९९, २०८, २०९,
२१३, २१५, २१६, २१८,

२१९, २२०, २२१, २२२,
को घर हो २२०, को

खुवाउने ठाउँ हो २२२,
की भार्या २२०, को बुहा-

रीले २१७, वस्दछन् २१४,
२१५, फर्के २२२, लाई

२०९, २१८, २१९, २२१,
२२२, ले २०९, २१०,

२११, २१६, २१७, २२०,	२२७, २२८, (सुत्तं)
२२१, २२२, वत्थु २१३,	२२५, २२६, २२७
सँग २१५, २२१	यशोधरा छोरी ४२९
मेण्डककी भार्या २१०	रथकार दह १४३
मेण्डक भन्ने नामहरू २१२	रथविनीत-प्रतिपदा १२९
मेण्डकपञ्चो २१२	रथविनीतसुत्तं १००, १०१, १२१
मेण्डकपञ्चजातकं २१२	रहोगत वग्गले ५
मेण्डक शिक्षापद २१२	राजगृह १९३, ३५७, श्रेष्ठी २३०,
मेण्डक श्रेष्ठी भनिएको हो १९७	हो १७५, तिर १७२, का
मेण्डक श्रेष्ठी १९६, १९७, जस्ता	सेठ २३६, का एक सेठ
२०८, ले १९६	२३०, को सेठ २३०,
मेण्डक श्रेष्ठी सर्वश्रेष्ठ थिए २०८	२३१, २३२, को सेठलाई
मेण्डक सेठका नोकर हुन् ९९	२३६, २३७, २४१, सेठ
मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु ९९, १९६,	२३५, २३८, सेठले २३०,
१९७, २००, २०१, २०४,	२३७, २३८, सेठलाई
२०५, २०७, २०८, २०९,	२३२, २३८, सेठलाई
२१०	सूचित गरे २३३, सेठ थिए
मोरनिवाप २८८	त्यहाँ गए २३७, सेठको
	निवासस्थान हो २३८, को
	श्रेष्ठी २३१, लाई १८ वटा
	महाविहारहरूले घेरेका
	छन् १७५, वासी १७२,
	२७७, वासी हुन् १९२,
	वासी सेठ २३१, वासी
	एक सेठकी छोरी २३०,
	वासी सेठकी बहिनी २३०,

य, र

यमुना १४६

योधाजीव २२४, २२७, २२८,

वग्गो २२५, गामणि २२४,

२२५, २२९, गामणिले

.

वासी सेठलाई २३०, वासी सेठले २३६, वासी श्रेष्ठी २३०, वासी श्रेष्ठीको २३१, वासी सुमन ९८, वासी सुमन सेठलाई २३१, बाट अन्धकविन्दमा १७५, बाट निस्की ३५०, ३५९, ३६१, बाट निस्की भिजेको वस्त्र ३६०, बाट निस्के २८१, मा ८१, ८९, ४३१, ४३५, ४४०, मा आइपुग्नु भयो ४२०, मा आइपुगेका थिए २३२, मा फर्केर गए २१७, मा भिक्षाटनार्थ जानुभयो ३६०, मा भिक्षाटन गरिसक्नु भए- पछि ४२१, मै गएका थिए २३२, मे फर्केर गए	भन्ने नाम राखेका हुन् २४२ रासियसुत्तं २४४ रासियसुत्तवण्णना २४५, २४७, २५८, २५९ राशीय २४२ राहुल सांकृत्यायनले ९०, ११८ रोहन ३३१
राजगृहस्थित १८७, १८८, १९२, २८१, ३३५, ३५७, ४१४, ४३१, ४४४, ४५०, ४५२	ल, व
राजगहकस्स २३१	लाभसक्करसंयुत्तंमा ३५५ लिच्छवीका साथ ३२७ लिच्छवी राजाहरूका मानिसहरू ८४
राजगहको सेट्टी २३१	लिच्छवी हुन् ३२७ लिच्छवीहरूलाई ७९
रासिय २४२, २४४, गामणि २४३, २४४, गामणिलाई २४२, गामणिले २४४, २६०,	लोकचिन्तासुत्तं २८८ वज्जियमाहित गृहपति २६१, २६२, २६४, २६५, २६७, २७०, लाई २६५, २६६, ले २६८, सँग २६५
	वज्जियमाहितसुत्तं २६४ वज्जियमाहित सुत्तवण्णना २६६, २६७

वज्जीहरूलाई ७९	३५२, महाउपासिकालाई
वशिष्ट २७२	३२४, मिगारमाता २०८,
वाराणशी श्रेष्ठीको नामले प्रसिद्ध	२११, ले स्रोतापत्तिफल
भए १९९	प्राप्त गरेकी थिइन् २०९
वाराणशी नगरमा ४१९	विसाखायवत्थु ९९, १९६, २०८,
वाशिष्ठ २७१, २७२, २७४	२११
वासेट्ठ २७१, २७२, २७३, २७४,	विसुद्धिमगाले २०७
२७५, माणव २७२,	विहारानुजाननाकथा २३७
ब्राह्मण २७३	विहारानुजानना २३५
वासेट्ठ उपासक २७३, लाई २७४,	वेणुवन ३५८, को १८७, १८८,
ले २७४	१९२, २३५, २५७, ४१४,
वासेट्ठसुत्तं १५१, २७३, २७४	४३१, ४४४, ४५०, ४५२,
वासेट्ठसुत्तवण्णना २७६	को उदचानमा घुम्न जाँदा
विनयट्ठकथा ३२४	२३३, को कलन्दक
विपश्वी बुद्ध १९७, को पालामा	निवापमा १९३, भनेको
१९७, १९९	उदचानको नाम हो ३५८
विमानकथा ४४२	वेलुवगामवस्सूपगमनं ८२
विशाखा ९९, १९६, २१३, को	वेस्सभू ४३८, बुद्धका पुत्र हुन्
उमेर ७, ३२५, को उमेर	४३०, बुद्धवंसो ४३०,
३४ वर्ष पुगिसक्छ ३२५,	४३८, बुद्धवंसवण्णना
को पूर्वाराममा ६ पटक	४३८
८२, को विवाह ३२५,	वैशालीको पाँचौ वर्षावास पछि
भन्ने एक नातिनी २०८,	३२५
महाउपासिका ३२४, महा-	वैशाली स्थित २७१, २७४
उपासिकाको नाति ३३१,	
. . .	

वैशालीमा २१७, ३२७

वैशालीवासी २१७, ३५४

श, श्र

शक्र देवेन्द्र ४२५, ले ४२३, ४२८

शक्र देवेन्द्र हुँ ४२४

शक्र देवेन्द्रको संग्रहमा ४२८

शक्र प्रश्न ४७०, ४७१

शीतल वनमा ४४०, ४४२

शुदर्शन कूट १४३, १४४

श्रमण गौतम ५९, २१७, २१८

२८६, २८८, २८९, २९०

३१३, को प्रजा २८६,

कोसंग कुरा गर्छन् ३१३,

ले ४३२, माया जान्नु हुन्छ

विनाशकारी २६६, सवै

तपस्याको निन्दा गर्छन्

२४४, २४५

श्रमण मुण्डिका १९, पुत्र १९, २०,

२२, २४, पुत्र उग्गाहमान

परिव्राजकले २१

श्रमण शाक्यपुत्रहरूको निमित्त १८८

श्रावस्ती स्थित ५, १७, ३८, ३३०

३४०

श्रावस्तीमा आउनु भएको बेलामा

१००

श्रावस्तीमा जाँदा ९८

श्रावस्तीमा गई ८२

श्रावस्तीबाट १९

श्रीवर्ध ४०९, ४१४

श्रृगालक ३५९

श्रोण ४३०

स

सक्कसंयुत्तं ४२०, ४२१, ४२२,

४२८, ४७० मा ४५४

सक्कसंयुत्तवण्णना ४१७, ४१८

सङ्गीतिसुत्तं ९, मा ८, २७३

सच्चसंयुत्तमा २८८

सञ्जयका पिता हुन् १७३

सञ्जय बेलद्वपुत्त १७३

सत्तसतिकक्खन्धकं १८८, ३२८

सतिपट्टानसुत्तं १९३, ४१३, ४१४

सन्धान गृहपति २७७, २७८, २८१,

२८३, २८४, २८६, ३२२,

लाई २८५, ले २७९,

२८४, ३१२, आइरहेको

देखे २८५, को मनमा

बसे २८५, को मनमा

यस्तो लाग्यो ३१२	साल्ह ३२३, ३२७, ३२८, ३३१,
सम्बहुलानं भिक्खुनंवत्थु ४३९	३३२, ३३३, ३३४, ३३५,
सभियकात्यायन ४, ले ४८, ५३,	३३६, (स्थविर) ३२८,
५४	को तरफवाट ३२७,
सभियसुत्तवण्णना १७३	मृगारनाती ३२६, ३४१,
समणब्राह्मणसुत्तवण्णना ४५१	३४२, मृगारनातीको घर-
समणमण्डिकसुत्तं १७	मा ३४१, मृगारनातीको
समणमण्डिक सुत्तवण्णना २, ३	प्रतीक्षामा ३४२, मृगार-
१८, १९, २१, २३, २७,	नातीलाई ३४२, मृगार-
३०, ३१, ३३, ३५, ले	नातीलाई दिए ३४१,
१७	मृगारनातीले ३२७, ३४०,
समन्तपासादिका ३२४, चाहिं	३४१, ३४२
३३१, ले २२१, ३२५,	साल्हसुत्तं ३२३, ३२८, ३२९
को कुरा ३२६, को कुरा-	साल्हसुत्तवण्णना ३२३, ३२६,
लाई ३२५	३३१, ३३७, ३३८, ३३९
सरजित २२७	साल्हो मिगारनत्ताति ३३१
सरभू १४६	सिखिबुद्ध ४१०, को पालामा ४१०
सलायतनसुत्तं ९८, ४५२, ४५३,	सिखिबुद्धवंसो ४१०
४५५	सिङ्गालक ३४८, ३५१, ३५२,
सलायतनसंयुत्तमा छ ४४२	३५६, ३५९, वा सिगालक
सहस्सवग्गो ४२७	३५९, गृहपति ३४८,
सामञ्जफलसुत्तको उपदेश सुनेर	३५६, गृहपतिपुत्र ३५०,
१३६	३५२, गृहपतिपुत्रका
सामञ्जफलसुत्तवण्णना ३५७	पिताको बारेमा ३५१,
सारिपुत्र महास्थविरले ८३, १००	गृहपतिपुत्रलाई ३६०,
सारिपुत्तत्थेरगाथावण्णना ४१०	गृहपतिपुत्रलाई यस्तो

भन्नुभयो ३६०, गृहपति-	३७०, ३७१, ३७२, ३७७,
पुत्रले भगवानलाई प्रत्युत्तर	३७९, ३८०, ३८१, ३८२,
दिए ३६१, गृहपतिपुत्रले	३८४, ३८५, ३८९, ३९१,
२५२, ४०८	३९२, ३९३, ३९५, ३९६,
सिङ्गाल जातक ३५३, ३५४	३९७, ३९८, ४०७
सिङ्गालकपितु (थेर) ३५६	सिरिजातक २३२
सिङ्गालकमाता स्थविरा ३५०, ले	सिरिमत्थेरका भाई ४११
३५१	सिरिमत्थेरगाथट्टकथा ४१२
सिङ्गालकमाता (थेरी) ३५६	सिरिवड्ढ ४०९, ४१०, ४११,
सिङ्गालकमातु थेरी अपदानं ३५०,	४१२, ४१३,
३५१	४१४, गृह-पति ४१४,
सिङ्गालकवग्गो ३५४	४१५, गृह-गृहपतिको
सिगालकपिता ३५१	घरमा ४१४, ४१५, गृहपतिले
सिगालकपितु थेरगाथावण्णना	४१४, गृहपतिसँग ४१५
३५१, ३५६	सिरिवड्ढ थेर ४११
सिगालमाता ३५०	सिरिवड्ढ (सुत्तं) ४१३, ४१४
सिगालसुत्तं ३५५, ३५७	सिंहप्रपात दह गिरी १४३
सिगालोवादसुत्तं ३५५, ३५७	सुगत २१८
सिङ्गालकसुत्तं ३५५, ३५७, मा	सुप्तबुद्ध ४१७, ४१८, ४३१
३५२	सुत्तनिपातपालि ४६१
सिङ्गालकसुत्तवण्णना ३४८, ३५०,	सुन्दरीनन्दा ३४०, ३४१, ३४२
३५३, ३५८, ३५९, ३६०,	सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी ३४२, ३४४,
३६१, ३६२, २६३, ३६५,	लाई ३४४, ले ३२७,
३६७, ३६८, ३६९,	३४४, खोई ३४२, प्रति
	३२७, लाई सम्मत गरी

३४१, सँग ३४२, ३४३, सँग कायसंसर्ग गरेको कुरो ३२६	सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थु ४२४, ४२५, ४२७
सुदिन्नभाणवार ३४६	सुप्पबुद्धसक्कस्सवत्थु ४२९
सुनापरन्त ९७, को ९८, देशको सुप्पारकपट्टन ९७, मा ९८, मा जानुभएको थियो ९८, वासी पुण्ण ९८	सुप्पबुद्ध कुट्टिसुत्तं ४३१ सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना ४१८, ४२०, ४२२, ४२४, ४२५, ४२७, ४३२, ४३६
सुनीध र वस्सकार ७९, ८०	सुप्पारकपट्टन ९७
सुनीधवस्सकारवत्थु ७९, ८०	सुभकिण्हा १११
सुप्पबुद्ध (शाक्य) ४२९	सुमङ्गलविलासिनी ३४८, अनुसार २८४, ले ३५३, ३६४
सुप्पबुद्ध ४१७, ४१८, ४३०, ४३१, ४३४, ले अपराध गरेकोले ४३६	सुमनादेवी १९६
सुप्पबुद्ध कुष्ठी ४१२, ४२३, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, को चित्त ४३३, पण्डित थिए ४३४, लाई ४२५, ४२७, ४३३, ४३४, लाई छाडिदिए ४१७ लाई मार्ने गाई ४२७, लाई देख्नुभयो ४३२, ले ४२३, ४२४, ४३१, ४३६, सँग ४२५	सुमागधा २८८, २९०, (पोखरी) को तीरको २८८, को तीरको मोरनिवापको खुलाठाउँमा २८८
सुप्पबुद्धकै कारणमा ४३२	सुमेध बुद्ध ४११ सुमेधबुद्धवंसवण्णना ४११ सुमेध बोधिसत्वलाई ४१० सुंसुमारगिरीको ३५२ सूरत ९७ सेखुनिय ३३१ सेनासनक्खन्धकं २३५, २३७ सेनिय ९६, १०६, १०७, ११६,

११७, ले ९६,९७, सँग	४५२, गृहपतिपुत्रलाई
९५, विम्बिसार थिए	४४४, ४५०, (थेर)
२१७, विम्बिसारलाई	४३८
२१५, विम्बिसारले २१४,	सोणदण्ड (ब्राह्मण) ४४३
२१५	सोणदिन्ना विमानवत्थु ४४२
सेलथेर २७३	सोण नामका विभिन्न पात्रहरू
सेलथेर अपदानं २७३	४३८
सेलसुत्तवण्णना १४६	सोणनन्द जातकं ४४३
सोण ३३१, ४३७, ४४१, (एक	सोण पोटरियत्थेर ४४३
धर्मकथिक) भिक्षु ४४०	सोणवग्गो ४१८, ४२१, ४२२,
सोणक जातकं ४४२	४२४, ४२७, ४३१, ४३२,
सोणकुटिकण्ण ४३८, ४३९, (थेर)	४४०, ४४२
४३८	सोणस्स पब्बज्जा ४४१
सोणकुटिकण्णत्थेरगाथा ४४०	सोण सेट्ठिपुत्तो ४४३
सोणकुटिकण्णवत्थु ४३९	सोणसेट्ठिपुत्तथेरगाथद्वकथा ४४१
सोणकोलिविस ४१२, ४४०,	सोण (सेनापति) ४४१
४४१, (थेर) ४४०	सोणसुत्तं ४४०, ४४१, ४४२,
सोणकोलिविसत्थेर ४४१, गाथा	४४४, ४५२
४४१	संयुत्तनिकायमा ४२८
सोणकोलिविस स्थविरको मनमा	संयुत्तअद्वकथाले २४२, ४२०,
४४२	४२१
सोणगिरी पर्वत मुनि ४४०	ह
सोण (गृहपतिपुत्र) ४४२, ४४४,	
४५०, ४५२, गृहपतिपुत्रले	हलिद्वसन ९५, ९६, १०२

हलिद्ववसन भन्ने निगममा ९५

हलिद्विकानि ४५३, ४५५, ४६०,

गृहपति ४५५, ४६०,

४७०, गृहपतिको वारेमा

४५४, गृहपतिले ४५३,

४५५, ४६०, ४७०

हलिद्विकानिसुत्तं ४५५, ४६०

हलिद्विकानिसुत्तवण्णना

४५३, ४५५, ४५६, ४६२,

४६३, ४६४, ४६५

शब्दावली

अ

अर्काको वस्तु लिने ३७९, हुन्छ

३७८, मित्र ३८२

अर्कालाई पनि नदिने १३३

अर्कालाई पनि तापदिने १३३

अर्कालाई तापदिने काममा १३७

अर्कालाई ताप दिन्छ १३३

अर्कालाई तापदिने १३४, हुन्छ

१३२

अर्कालाई ताप नदिने १३८

अक्रियाको निमित्त धर्मोपदेश गर्छन्

२१९

अक्रियावादी २०९, हुन् २१८,

श्रमण गौतम २१८

अकुशल २६, हुन् ३३४, ३३६, र

कुशल-धर्महरू भनेका के के

हुन् २९, चित्तहरूमा मोह-

चित्त भएको हुन्छ २७,

धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्

२७०, धर्महरू बढ्दछन्

२७०, धर्महरू परिहानी

हुन्छन् २६९, वाचाकर्म

२६, शीलहरू २५, २६,

२८, हुन् त २६, शीलहरू

भन्दछन् २६, शीलहरू

समुत्थान हुन्छन् २७,

शीलहरू निश्शेषरूपले

निरुद्ध हुन्छन् २८, शील-

हरूको निरुद्धको निमित्त

प्रतिपन्न हुन्छ त २८,

संकल्पहरू ३२, संकल्पहरू

हुन् २६, संकल्पहरूहुन् त

३२, संकल्पहरू निश्शेष-

रूपले निरुद्ध हुन्छन् ३३

अकुशलहरूबाट अलग भई ११

अकृष्ण ११३, अशुक्ल ११४,

अशुक्लकर्म ११०, ११३,

अशुक्लकर्म छ १०८,	अष्टाङ्ग उपोसथशील समादान
अशुक्ल विपाकी १०८,	गरी २७७
अशुक्लकर्म र अकृष्ण	अष्टाङ्गयुक्त उपोसथको बारेमा
अशुक्ल विपाकी कर्म ११३	२७१
अग्रबीज २९७, ३०२	अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन
अग्रत्व प्राप्त ३०६, ३०७, ३०८,	गरुन् २७५
३०९, ३१०	अष्टाङ्गिकमार्ग हो २४७
अङ्गारकासूपमा १६६	अठार वेदनाहरूलाई पनि बताएको
अङ्गारको आगो जस्तै १६५	छु ९
अगाडि प्रशंसा गर्छ ३८१	अट्टिकङ्कलूपमा १४०, १६३
अङ्गुत्तरनिकाय १४१	अष्टिकसंज्ञा ३५२
अधि अधिका योधाजीव २२७,	अड्ढयोग २३७
२२९	अतः नरकबाट आएको भए २४
अचेल ९५, १०२	अन्तहरू २४५
अचेलक २९२, ता मात्र पनि छैन	अतिचार ३९८, ३९९
३११	अतिमान १५९, मा १६१, को
अर्चि नभएको १६५	कारणले गर्दा १५९,
अल्छीपनमा लाग्नेका यी ६ दोषहरू	छाड्नुपर्छ १५८
हुन्छन् ३७३	अतीतको कुराले मात्र संग्रह गर्छ
अञ्जनमय छ १४४	३८०
अभ पनि गुँद बाँकी छ १७६	अतीत समयमा १२३
अष्टसमापत्तिको हिसाबले १६	अतुरित चारिका ८३, को रूपमा
अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत २७४,	८३
२७५, २७६	अर्थचर्या ४०७
	अर्थयुक्त २१८

अदिन्नादान ३६४, को कारणमा
१५९, को विपाक पनि
६१, छाड्नु पर्छ १५४,
पनि म जान्दछु ६१,
लिदैँन ३०४, लिन लगाउन्न
३०४

अद्विविधा नै हुने छ ७५, ७६
अदुःख असुख वेदना छ ६, ७, १६
अधर्म र साहसपूर्वक २५०, २५१,
भोगको खोजी गर्छ २४७,
२५०, २५१

अधिगम सद्धर्म ३४६
अधिगम सद्धम्मो ३४६
अधिष्ठानाभिनवेशानुशया ४६४
अधोदिशारूपी दाश कामदारहरू-
लाई ४०१, ४०२, प्रत्युप-
स्थान गर्नु पर्छ ४००

अधोदिशा प्रतिच्छादित हुन्छ ४०२
अधोदिशा भनी जान्नु पर्छ ३९०
अधोभागीय संयोजनहरू १९२,
१९४, ४०९, ४१६

अधोविरेचन दिन्छ १२८
अन्न २४०, खरीद गरे १९९,
भरिएर आयो २०५

अन्न चाहनेहरू आउनु २०७
अनङ्गण प्रतिपदा १२९
अन्य आचार्य हुनेले २९०
अन्यतीर्थीय २८४, भएका ११६,
भएकामध्ये ११६, हरूले
२१०, परिव्राजकहरू
२६४, २८४, परिव्राजक-
हरूको आराम २६४,
परिव्राजकहरूले १५,
२६५, ३१२, परिव्राजक-
हरूसँग २६८, परिव्राजक-
हरूलाई १५, परिव्राजक-
हरू चूपलागे २६५

अन्यदृष्टिकले २९०
अन्यदृष्टिक हुने २७९
अन्य धर्मावलम्बी २७९
अन्य भक्तिकले २९०
अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिंदा
११४, ११५

अनर्थसहित छ २४५
अननुलोमिक ३४४
अनभिध्यालुले प्राणी पनि मादैँन
३३५

अनागतको कुराले मात्र संग्रह गर्छ
३८०

अनागामी हुन् १९२, २७७	अनुशय ४६४
अनागामी गृही श्रावकहरू २८४	अनुश्रुतिको आधारमा मात्र ३३०, ३३४, ३३६
अनागामीफल ३३, को व्याकरण गयौ १९५, मा पुग्ने- वित्तिकै ३३, मा पुगेपछि	अनुश्रुति परम्पराबाट मात्र ३२७
अकुशल-सङ्कल्पहरू निश्शो- षरूपले निरुद्ध हुन्छन् ३३	अनेकसारी होति ४६५
अनागामीको प्रत्यवेक्षणाज्ञान ३३८	अनेसना १२८
अनागामी मार्गसम्मलाई ३३	अनोवादी १४९
अनार्य २४५	अल्पआभा ४३
अनिकेतसारी ४६६	अपगुणलाई देख्ने भई ३०१
अनित्य हो ४४६	अपरिपूर्ण २९१
अनित्य हुने रूपद्वारा ४४४, ४४५	अपरिशुद्ध हुन्न ३०३
अनित्य हुने विज्ञानद्वारा ४४५	अपवाद गर्छन् २४४, २६५
अनित्य हुने वेदनाद्वारा ४४४, ४४५	अप्रतिरूप ३४४
अनित्य हुने संस्कारद्वारा ४४५	अप्रमाण ३, ४, ४०, ४२, मा ५१, आभा ४३, चित्तविमुक्त हो ४०, चित्तविमुक्ति भन्दछन् ४१, र महत्गत- चित्तविमुक्ति ४०
अनित्य हुने संज्ञाद्वारा ४४५	अप्रसन्न पार्नको निमित्त ३४४
अनिस्सरणोपञ्चो २९७	अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्नको- निमित्त ३४४, ३४५
अनुत्तर उपेक्षा पारिशुद्धिमा आएर १६९	अप्रज्ञप्तिक २६६, हुनुहुन्न २६७
अनुनेता ४०६	अपाय ९२
अनुपवादी १४८, १४९	अल्पेच्छताको ३४४
अनुभव हुने सुख १६, लाई १६	अव्यापदचचित्तलाई फैलाई बस्छ ७४
अनुमोदन ८, गर्दै ९	

अव्यापाद ३०६, भन्दछु ३३५, सङ्कल्प ३४, संज्ञा ३५	गरेको छु ११३, प्रकाश गरेका चारकर्महरू छन् १०८
अबोध बालक २२, लाई २५	
अभ्यन्तर चित्त शान्त पारी ३०५	अभिसंस्कार १२५, विज्ञान ४६२
अभिध्या (= महालोभ) पनि म जान्दछु ६२	अभिसम्पराय हुनेछ होला १०७
अभिध्या भन्दछु ३३२, ३३५	अभिसम्बोध गरेको छ २४७
अभिध्यालाई दूर गरी ७४, ७५, ७६, ७७	अभिसम्बोधि प्राप्त गर्नु भएको हो २४६
अभिध्या दौर्मनस्यलाई १३०, हटाउनको निमित्त १३१, १९४, ४१५	अद्भूत १२२
अभिध्या रहित भई ३६६	अम्मणको १९७
अभिध्याबाट परिशुद्ध पाछ ३०५	अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा ३०९
अभिध्यालुले प्राणी पनि मार्छ ३३२	अमूर्च्छित भई ३०१
अभिनन्दन गर्नुभयो ११	अमोह भनेको छ के ? ३३५
अभिनिवेश ४६४	अयुक्त ३४४
अभिरूपा दर्शनीया ३४०	अयोग्य र असुरक्षित हुन्छ ३६९
अभिवादन गरी ३९	अयोध्य २१, श्रमण २२, २३, २४, २५, ३६, ३७, भन्दछु २५, श्रमण भने होइन २४
अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी १३४, फर्केर गए २२०	अरण्यवनपन्थ शयनासनमा बस्नु- हुन्छ २८५
अभिसम्पराय १०४	अरण्य ३०४, वास ३११
अभिज्ञा प्राप्त गर्छ २४५, २४७	अरहं १२७, हुन्छ १२७
अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी ११७, ४५१, प्रकाश	अरहन्तको प्रत्यवेक्षणाज्ञान ३३८ अरहत् फलमा पुग्नेवित्तिकै ३१, ३५

अरहत् फलमा पुगेपच्छि कुशल
शीलहरू निशेषरूपले
निरुद्ध हुन्छन् ३१

अरहत् मार्गसम्मलाई ३१, ३५
अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध २१८, ३१३,
हरू ३१४

अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ होला
२१९

अरूपावचर ११४

अलोभ भनेको छ के ३३४

अवगुण देख्ने २५५

अवगुणलाई देख्ने २४९

अवगुणलाई नदेख्ने २९७

अवश्य पनि कुशलधर्म प्राप्त गर्नेछु
२५६

अविदद्या भन्दछु ३३३

अविदद्या नै हुने छ ७७

अविदद्यास्रव १२७, १५३, १५९,
१६०, १६१, उत्पन्न हुन्छ

१६०, बाट पनि विमुक्त

हुन्छ ३३७

अविदित सुख १५, १६

अविनिपाती भए ४२७

अविनिपाती भएर ४३४

अविशारद २८७, भई चूप लागि
बस्छ ९२

अविहिंसा-सङ्कल्प ३४

अविहिंसासंज्ञा ३५

अवीचि ९२

अंश पाउने बाटोमा लाग्नेछु ३९२

अंशको जिम्मा दिन्छन् ३९३

असठ पुरुष सीधा जान्छ ३१८

असत्य हो ६४, ६६, ६८

असन्तुष्ट १४८, को ३४४, भई
१४७

अस्वस्थ भई १९३

अस्वस्थ र दुःखी भई ४१४, ४१५

असम्भाव्य भई ४६६

असल असल यानहरू २१८

असाहसपूर्वक २४९, भोगको खोजी
गर्छ २५१, २५४, भोगको

खोजी गरी २५३

असीतिमहाश्रावकहरू कहाँ जाऊ
३४८

असुख-अदुःखको हिसाबले ८

असुरकायलाई ९२

असुरभवनमा २८८

अश्व १४५, मुख १४५

अशुक्ल ११३

अशैक्ष ३६, सम्यक्दृष्टिलेयुक्त हुन्छ
३६, सम्यक्सङ्कल्पले युक्त
हुन्छ ३६, सम्यक्वाचाले
युक्त हुन्छ ३६, सम्यक्-
विमुक्तिले ३६

अश्रामणिक ३४४

अहंकारको ध्वजा २८७

आ

आऊ हेर भनी भन्न योग्य छ २६०
आएका र नआएका २३३, २३८
आकाशानन्त्यायतन १३, लाई
समतिक्रम गरी १४, सुख
१३

आकाशमा उभिई ४२३

आकिञ्चन्यायतन १४, सुख १४,
लाई समतिक्रम गरी १४

आँखाबाट आँसु बघाई २२९

आँखा हुनेले २९९

आगन्तुक सत्कार गर्थे ५६

आँगन बढार्छ २९८

आगतानागत २३८

आगारबाट अनगारिय भई २५६,
३१६

आगोको खाडल जस्तै १६६

आगोको खाडलमा १६६

आगोको भय ८०

आश्चर्य १२२, र अद्भूत १२२

आचार्य र प्राचार्यहरूसँग २२४

आचार्य दक्षिण दिशा ४०६

आचार्य प्राचार्यहरूको २२९

आचार्य प्राचार्यहरूले २२७, २२८,
३१४

आच्छादित ३६२

आजीव पारिशुद्धिलाई ३०

आजीवनबाट च्युत गराउनको
निमित्त ३१९

आजीवन शरणमा २६०, आएका
२२०, आएको ४२३

आठवटा कामावचर कुशलचित्त ३४

आठ कामावचर कुशलचित्तहरूलाई
नै भनिएको हो ३०

आठ कामावचर कुशलचित्तहरू
भनेका के के हुन् ३०

आठ धर्महरू १६०, लाई १५२

आठ प्रकारको लोभ सहगत चित्त-
लाई २७

आठ प्रकारका संयोजनहरू १५९

आठ लोभ सहगतचित्त २७, सहित संज्ञालाई कामसंज्ञा भनि- एको हो ३२	आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दछ २९४, २९५, २९६
८ महीनासम्म नित्य भोजन गराए २११	आफूलाई तापदिने १३२, १३४, १३७, हुन्छ १३२, काम १३७
आठ मुठा ४१०, तृण दिएका थिए ४११	आफूलाई ताप दिन्छ १३३
आतप्त र परितप्त २५८, पाछै २५६, २५७, पारी २५७, २५८	आफूलाई पनि ताप दिने १३३ आफूलाई पनि ताप नदिने १३३, १३८
आतप्तयुक्त ११७, भई १३०, १३१, १९४	आफूलाई पनि ताप दिन्छ १३४
आदिकल्याणं २१८	आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै २४८, २५१, २५२, २५४, २५५
आदित्तपरियायको उपदेश सुनाउनु हुँदा १७४	आफैले प्राप्त गर्नु भएको १७९
आदिब्रह्मचर्य २८९	आभामा ४६, नानत्व देखिन्छ, ४६, ४७
आधामहीना ८४, मै ३१७	आत्मपीडाको निमित्त संलग्न हुन्छ २४५
आनुपूर्विकथा २१०, ४२२, ४३२, भन्नुभयो १७९, २१९, २२०, सुनाउनु भयो १७२	आत्मपीडालाई लिएको हो २४६
आफ्नै हातले २२०, २२२	आमालाई स्रोतापन्न गराई ८३
आपसमा फुटको भय ८०	आमा बाबुहरूलाई पनि पिट्छन् ३६८
आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दैन ३००, ३०१	आमिषहरू १६४

आर्यको विनयमा १६२	आवाह विवाह गर्नेहरूले ३७२
आयतनलाई आयतन भनी १२६	आस्रव १५९, हो ३६७, हरू १५४,
आर्य-धन ४२५	१५७, १५८, १५९, हरू
आर्य-प्रतिपदाहरू १२९	संयमको निमित्त ३४५
आर्य-विनयमा १५०, १५२, १६०,	आसज्ज उपनीयवाचा भासिता ५३
१७०	आसक्त भएको ३२७
आर्यविमुक्तिले युक्त छन् २८२	आसनबाट उठी २७०
आर्यवंश-प्रतिपत्ति १२९	आसन वछ्छाए ३४१
आर्यश्रावक न छन्दागतिमा जान्छ	आसनहरू राखी ९०
३६६	आँसु बघाउन थाले १०६, १०७
आर्यज्ञान दर्शन २५७, विशेषतालाई	आल्हक २१३, २१४, को भात
२५६	२१६, मात्र जति धान
आराधना गर्छ १३३, १३४	पाई २००
आराधना गर्दैन १३२, १३३	
आरामतिर जाँदै थिए ३	इ, ई
आराममा २	
आरोप लगाउँछन् २४५	इच्छा १८१, नुसार विहार गरी
आलस्यपन ५२, लाई हटाई ३०५	८९, नुसार विहार गर्नुभई
आलोकसंज्ञा ३०५	२१७, नुसार बस्नुभई
आवासथागार ७०, ८५, ९०,	२११, २२१
९१, बनाएका हुन् ८४,	ईटको गुफा २३७
भिन्न पसी ९१, स्वीकार	इन्द्रियको हिसाबले ८
गर्नुहोस् ९०, ९६	ईर्ष्या गरेको देख्दा २१९
आवास घर बनाई राखेका थिए	ईर्ष्या र मात्सर्य उत्पन्न गर्ने हुन्न
५६	३०२

ईष्यालु हुन्छ २९९

ईष्यालु हुन्न ३०३

उ

उद्गार व्यक्त गर्दा २७१

उद्घाटन पनि हुन्न ४३

उद्घाटन पनि हुन्छ ४३

उच्च ३०८, शब्द २८३, शब्द र

महाशब्द गर्न थाले ३११

उडुसको टोकाइको कारणले २३

उत्तरदिशा ३६०, ३६१, भनी
जान्नुपर्छ ३८९, रूपी

मित्रामात्यलाई प्रत्युपस्थान

गर्दा ४००, रूपी मित्रा-

मात्यलाई प्रत्युपस्थान गर्नु-

पर्छ ३९९

उत्तरीय मनुष्य धर्म २५६, २५७,

२५८

उत्तीर्ण गराउनको निमित्त धर्मोपदेश

गर्नुहुन्छ ३१५

उत्तीर्ण हुनु भएका वहाँ भगवानले

३१५

उदचान १८

उद्देश्यबाट च्युत गराउनको निमित्त

३१९

उद्धच्च कुक्कुच्च ५२, ३०५, पनि

राम्ररी हटेको हुनाले ५३,

पनि राम्ररी हटेको हुन्छ

५२

उद्धच्च र कुक्कुच्च सहगत दुइ

चित्तलाई भनिएको हो

२७

उर्ध्वदिशा प्रतिच्छादित हुन्छ ४०३

उर्ध्वदिशा भनी जान्नुपर्छ ३९०

उर्ध्वदिशारूपी श्रमण ब्राह्मणहरू-

लाई ४०२, ४०३

उर्ध्वविरेचन दिन्छ १२८

उन्नाद गरी ३१४

उन्नाद गरिरहेका २०

उपकारक मित्रलाई ३८३

उपकारी मित्रलाई ३८३

उपस्थान गरी ३९५

उत्पन्न भएका ३०९

उत्पन्न भएको कुशल धर्महरूलाई

स्थिर राख्नको निमित्त २९

उत्पन्न भएको पापक अकुशल धर्म-

हरूलाईहटाउनको निमित्त

इच्छा गर्छ २९

उत्पन्न नभएका कुशल धर्महरूलाई

उत्पन्न गराउनको निमित्त

इच्छा गर्छ २९

उत्पन्न नभएको पापक धर्महरूलाई

ऋ

३६

उत्पन्न हुन नदिनको निमित्त २९

ऋद्धि २१३, प्रभाव छ २१३,

उपनिश्रय-सम्पत्ति १३५

२१४, २१५, प्रभाव देखें

उपमाद्वारा पनि ५२

२१६, प्रभाव पनि देखें

उपक्लेश हुन् २९९, ३००

२१७

उपवादी १४९

ए

उपशम प्रदान गर्छ २४५, २४७

उपसम्पदा ११५, ११६, ११७,

एउटा खुट्टाले टेकेर उभिइ रहन्छ

गर्ने अनुमति ४४०

२९८

उपाय ४६३

एउटा मात्र गुँदको घैँटो ल्याऊ

उपायुपादान ४६३

१७६

उपातक ८९, त्व ग्रहण गरी २१०,

एउटा रोटी २३३

त्व पनि ग्रहण गरे ५७

एक आल्हकको भात २१३, २१४

उपेक्षा १६४, इन्द्रियलाई ८,

एक गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ४९

स्थानीय १०, भाविता

एक छेउमा बसे ३९, ९०, २२०,

गर्छन् १६७, युक्त चित्तलाई

२८९

३०७, ३३७, लाई भाविता

एक ठूलो माला बनाएका हुन् ८५

गर्छ १६४, १६५, १६६,

एकत्वमा निश्चित १६३, १६४

१६७, १६९, वान् स्मृति-

एकपल्ट मात्र खाएर पनि विहार

वान् १२, सहगत ३३७

गर्छ २९३

उपेक्षी भई १२

एक व्यापारी ९८

उपोसथब्रत पालन गरेमा २७६

एक महीनामा ८४, मै ३१७

उपासथाङ्ग अधिष्ठान गरी २८२

एक रुख जत्रो ४९, प्रमाणलाई

उसै आसनमा १७९

महतगत भनी ४१

एकशय आठ वेदनाहरू १०, लाई
पनि बताएको छु ९
एक सप्ताहले के गर्ला र ३२२
एकहजारको थैलो २१३, २१४,
लिएर बसी २१६
एकहजार रूपैयाँको थैली लिई
२०७

एक हप्तामा ३१७
एक हलोको जोताइबाट २०७
एक हलो जोताइ जोत्दा ९९, २१४,
२१५
२१ प्रकारका मिथ्यामार्गद्वारा
जीविका गर्न थाल्छ १२८
एकार्थ ४०
एकारक्षा १२४
एकै गाँस मात्र २९२
एकै दिनमा २३७
एकै हलोको जोताई जोत्दा २१५
एकलै विचरण गर्छन् ३१३
एकलै विचरण गरे जस्तै ३१३

ओ, औ

ओघ ३२८, (=बाढी) तर्न
सक्छन् ३२८

ओजरसहरू राखिदिएका थिए
१७८
ओतप्परूपी धन ४२४
ओवादी १४९
औषधीहरू १४४

क

कङ्काल १६२, १६३, मा १६३,
जस्तै १४०, १६२, १६३
कछुवाहरू छैनन् १४४
कंजूस हुन्छ २९९
कंजूस हुन्न ३०३
कतस्स पतिचयो नत्थि १२५
कतिसुभाषित हो १८४
कस्तो भएमा तपजगुप्सा परिपूर्ण
हुन्छ २९२
कथंचभिक्षवे भिक्षु अरहं होति
१२७
कन्दर ३०४, मा २३५, बाट २३६
स्कन्धबीज २९७, ३०२
स्कन्धभार १२५
स्कन्धलाई स्कन्ध भनी १२६
कपडा ओढी ३४२
कपडाहरू बिछ्याउन लगाई ८७

कपाल राखिदिई ४१७	कसरी भिक्षु अरहं हुन्छ १२७
कप्पियकारक २२३, को हातमा २२३	कसिण निमित्तले ढाकी ४१
कर्मदायाद हुन् १११, ११३	कसिण मण्डलमा ४४
कर्मलाई प्रधानता दिई ९७	कहिले सुख र कहिले दुःखको अनुभव हुन्छ ११२
कर्मक्लेश ३६१, ३६३, हरू ३६१, ३६३	काटेको तालवृक्ष जस्तै ४६४, ४६६
कर्मविज्ञान ४६२	काठको गुफा २३७
कर्मक्षयको निमित्त ११३	काठ चाहनेले १९१
करणीयं न विज्जतीति १२५	काँढाहरूमा सुत्ने २९३
कराउन थालिन् ३४३	कान्त ११
करीस १९७, प्रमाण जतिको १९७	कान्तारको बाटो २११
करुणाचित्तलाई ३०६	कान्तारमा भेट्टाए २२१
करुणायुक्त चित्तलाई ३०७, ३३६	कान्तारमा भेटे २११
करुणा सहगत चित्तलाई ७६, ७७	कान्तारहरू २२३, पनि छन् २२२
कल्ह १७९, ४३३	कार्तिक महीनाको पूर्णिमाको दिनमा ८३
कलह बढ्छ ३६८	कान थाप्ने छन् ३१२
कलह हुन सक्छ ९	कानो गाई २८६, ३१३, जस्तै २७८
कल्याण कीर्ति शब्द गुञ्जायमान भएको छ २१७	काम उपादान ४६३
कल्याण कीर्ति शब्द फैलिन्छ ९३	कामकाजहरू छाडिसकेको छु १४९
कल्याण पृथग्जन १२५	कामगरी जीवन बिताउन नपरोस् २०२
कवचहरू बनाई ८७	कामच्छन्दसंयोजन १९५, ४१६
कवचहरू राखी ८७	कामदारहरू छन् १३१
कसरी बेघर हुन्छ ४६२	

कामभोगी २५०, २५१, २५५, ले २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५३, २५४, २५५, प्रशंसनीय हुन्छ २५३, २५५, हरू २४७, हरू छन् २४६, हरूको पनि निन्दा गर्नु हुन्न २४६, हरूलाई देखाउनको निमित्त २४६	कामूपसंहित ११ कायदुश्चरितलाई त्यागी २८ कायमा कायानुपश्यना १३० कायमा कायानुपश्यी भई १३१ कायले स्पर्श गर्दा ९ कायसंसर्ग ३२६, गरे ३४३, को आस्वादन लिन्छन् ३४३, गरिरहेको देखिन् ३४२
काममिथ्याचार कर्मक्लेश हो ३६३ काममिथ्याचार पनि म जान्दछु ६१ काममिथ्याचारको विपाक पनि ६१ कामविषयबाट अलग भएको हुन्छ ४६७	कायसंस्पर्शजन्य-वेदना ९ कायविज्ञेय स्पर्शहरू छन् ११ काय शिथिलता राम्ररी प्राप्त भएको हुनाले ५३ कायानुपश्यी भई १९४, ४१५, विहार गर्छु ४१६
कामविषयबाट अलग भएको हुन्न ४६७	कायिक र चेतसिककोहिसावले ८ कायिक शील हो १६१
कामविषयहरू १६७	कायिकशीलसंवर हुन्छ १५९
कामसङ्कल्प ३२	कारणहरूबाट ४०
कामसुख २, ११, मा प्रलिप्त हुनु २४५, लाई २४५, लाई लिएको हो २४६	कालपक्षको उपोसथ दिनमा ८३ कालसमय ३९३
कामसंज्ञा ३२, छ ३२	कालो धागो ५
कामहरूबाट अलग भई ११	क्रियापरिहानी १३५
कामवचर ११४	क्रियावादी भएर पनि २१८
कामास्रव १२७, १५९, बाट पनि विमुक्त हुन्छ ३३७	कुकीर्ति शब्द फैलिन्छ ९२ कुकुर १६२, आकल्प १०४, १०५,

आकल्पलाई अभ्यास गर्छ
 १०५, को भोक मेटिन्छ
 १६३, चित्त १०५, चित्त-
 लाई अभ्यास गर्छ १०४,
 व्रत ९६, १०३, १०४,
 व्रतको फलद्वारा ९६, व्रत
 गर्ने १०२, १०३, १०६,
 १०८, ११५, ११६, व्रत
 गर्ने अचेल ९६, व्रत
 पालनद्वारा १०६, व्रतलाई
 १०६, व्रतलाई अभ्यास
 गर्छ १०४, व्रतलाई
 अभ्यास गरी १०४, व्रत-
 लाई छाड्न सक्नु १०८,
 बस्ने जस्तै गरी १०३,
 शील १०४, १०५, शील-
 लाई अभ्यास गर्छ १०४

कृटिलता १३१

कृटीहरू ३५८

कृष्ठी चीवर लगाई ४३५

कृष्ठी भई जन्मेका हुन् ४३५

कृण्डल लगाई ६३

कुनचाहिं कुशलसङ्कल्पहरू हुन्त ?

३४

कुनचाहिं कुशल शीलहरू हुन्त ? ३०

कुनै कुनै देवताले जस्तै ११२

कुनै कुनै विनिपातिकाले जस्तै ११२

कुपित भई १४७, १४८

कुबेलामा सडकमा घुम्ने ३६७,

बानी ३६९

कुबेलामा बाहिर जान्छ ३६९

कुराकानी गर्न पनि असमर्थ छन्

२८६, ३१३

कुराकानी गर्न असमर्थ छन् २८६

कुराले मात्र ठिक्क पार्ने ३७९

कुरुवा जति चामल छ २००

कुलघर ४५५, ४६२

कुलवंशको रक्षा गर्नेछु ३९२

कुवेरपतिहरू २०८

कुशलकायकर्म ३०

कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्

२६९

कुशल धर्म प्राप्त गर्छ २५८

कुशल धर्म प्राप्त गर्दैन २५७

कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्

२७०

कुशल धर्महरूलाई बढाउनाले के

फल पाइन्छ ? २९

कुशलवाचा कर्म ३०

कुशल शीलहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध

हुन्छन् ३१

कुशल शीलहरू हुन् २५	कर्म १११, ११३, शुक्ल-
कुशल शीलहरू ३०, भन्दछन् ३०	विपाकी १०८
कुशल सङ्कल्पहरू ३४, हुन् २६, भन्दछन् ३४, को निश्शेष- रूपले निरुद्ध हुन्छन् ३५, को निरुद्धको निमित्त प्रति- पन्न गरेको हुन्छ ३६, कहाँ निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? ३५, समुत्थान हुन्छन् ३५	के कुत्र गरी यहाँ बसिरहेका हौ २८९, के गति १०७ केटाकेटीहरूको होहल्लाबाट २७७ केराका बोटहरू राख्न लगाई ८८ कोरली गाईले हानेर मारिदिई ४२५ केश दाही लुछ्छाउने हुन्छ २९३ केही छैन १४ कैलाशकूटहरूले घेरेका छन् १४३ कोठामा ३४२ कोठाहरू बनाएका थिए ८५ कोदाली देऊ ३४१ क्रोधको कारणबाट ३६४ क्रोध पीडाको कारणमा १६० क्रोध पीडा छाड्नु पर्छ १५७ क्रोधी हुन्न ३०३ क्रोधी र वैरी हुन्छ २९९ कोरली गाईले हानी मारिदियो ४३४ कोरली गाईले हानी मारिदिई ४२७ कोरली गाई एक यक्षिणी थिई ४२६ कोलियहरूका लामा लामा केश भएका सिपाहीहरू ६०
कुशल हुन् ३३४, ३३६	
कुशल हुन् वा अकुशल हुन् ३३३	
कुशलाकुशल जान्नुपर्छ २५	
कूटागार शालामा २७१, २७४	
कृतघ्नछ ३७३	
कृतघ्नी हुन्छ २९९	
कृतघ्नी हुन्न ३०३	
कृष्ण ११३, कर्म १०९, ११०, कर्म छ १०८, कर्म र कृष्णविपाकी ११०, कर्म र कृष्णविपाकी कर्म १११, कर्म र कृष्णविपाकी कर्म हो ११३, विपाकी १०८, शुक्ल कर्म १०९, शुक्ल कर्म छ १०८, १११, शुक्ल कर्म र कृष्णशुक्लविपाकी	

ख

ग

खण्ड २४६, हरू २४५

खन्ती देऊ ५, ३४१

खरपनबाट ४७

खराब काममा साथ दिने मित्र
३८२

खराब काममा सहायक ३८१

खराब सत्संगत गर्छ ३७७

खाट ८७

खादचभोज्यहरू ३९, २२१, २२२,
२३८

खादचभोज्य पाउन सक्नुला ४३१

खादचभोज्यहरू बाँडिदै होला ४३१

खाली घैटोलाई घुमाउन २८७

खाली घैटोलाई यताउता घुमाउने
भै ३१३

खिन्न हुन थालिन् ३४३

खुट्टा धोई २०२

खुट्टा पखाली ९१

खुट्टा राख्ने पीरा राखे १९८

खुला ठाउँबाट २३६

खेत जोत्दा २०४

खेतमा गई हेर्नुपर्छ २१७

खोक्दा पनि नखोकी १२१

गइरहनु भएको बेलामा १७२

गङ्गा १४६, पारी जानुभयो ८०

गण पूरा गरी ११७

गणसंगणिकाराम २८६

गल्लीलाई गल्ली भनी जानेर ३१६

गन्ध १४४

गन्धकुटी बनाऔं १९८

गन्ध गन्ध १४४

गन्धपञ्चडगुलिकानिदत्त्वा २०७

गन्धभक्त १८२

गन्धहरू छन् १४४

गर्नुपर्ने गरिसकेका १२४, १२५

गर्नुपर्ने गरिसके ३३७, ४४८

गर्भधारण भएपछि ३२७

गर्मीबाट बचाउँछ २४०

गरीबगुरुवाहरू बस्नको लागि ८५

गरेर गराएर ७१, ७६, ७७

गलत धारणा १०४

गलत विश्वास हुनेछ २२८

गहन छन् १३१

ग्रहणीय २६८, २६९

गाई र कुकुर व्रत गर्नेहरूका गति-
हरू १०२

गाईको जमातबाट दूर भई २८६

गाईको दूध दुहाउन लगाई २११	१७६, द्वारा समर्पित गर
गाई भएर गई ४२७	१७७, द्वारा सन्तर्पित गर
गाई मार्ने ठाउँमा गई १६२	१७७, १७८, प्रदान गर
गाई लिएर २२२	१७२, बाँकी छ १७७,
गाईहरू लिएर आऊ २२१	१७८, लाई प्राणी नभएको
गाईहरूको सहवासमा १०७	पानीमा बगाइ देऊ १७८
गाउँजत्रो प्रमाणलाई महत्तात भनी ४२	गुफा २३७, मा २३३, चारप्रकार- का छन् २३७
गाँजा भाड आदि पिउने ३७२	गुलावीरंगको फूल ७९
गाडा चाहनेले १९१	गुहु खान्छ २९३
गाडामा राखी २२१	गृहस्थीहरूका जस्तै छन् १४८
गाडामा लिई २११	गृहस्थी ठान्दैनथे १४०
गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गर्नुभयो २३८	गृहस्थी भनाउन पनि चाहन्नथे १४०
ग्राम्य २४५	गृहस्थीवादले सम्बोधन १३९
गिद्ध १६४, लोभ छाड्नु पर्छ १५६, लोभमा १६१, लोभी १५६	गृहपति १३९, १४७, १४८, १५०, पुत्र ३४८, ३५९, परिषद्- मा ९२, ९३, महाशाल थिए ३५९
गिरी गुफा ३०५	गृहनिश्चित उपेक्षाहरू १०
गुणसँग दाँजेर भन्यौ ५३	गृहनिश्चित दौर्मनस्यहरू १०
गुँद १९७, चाहनेले गुँद २२३, को घैंटो दिन चाहन्छु १७६, को घैंटोलेभरिएको १७५, को व्यापार गर्दथे १७२, दिए १७६, दिइसके	गृहनिश्चित सौमनस्यहरू १० गृहविनय सम्बन्धी कुरा सुनाउने छु ३६०
...	गृही भन्ने व्यवहार हुन्न १५१

गृही व्यवहार समुच्छेद हुन्छ १६१
गृहीविनय ४०८, का जम्मै कुराहरू

३५३

गृही श्रावकहरू छन् २८४
गो-आकल्पलाई अभ्यास गर्छ १०७
गोघातक १६२
गोचित्तलाई १०७, अभ्यास गर्छ
१०७

गोपालकहरू २२१
गोप्य (कुरा) बताउँछ ३८५
गोव्रत १०२, १०६, १०८, गर्ने
१०२, १०३, ११३, गर्ने
हुन् १०६, १०७, गर्नेछु
१०२, लाई १०८, लाई
अभ्यास गर्छ १०७, लाई
अभ्यास गरी १०७

गोव्रतिक ९५
गोरु जत्रा १९७
गोरुहरू बाँधी २०७
गोलको आगो १६५
गोवरले लिप्न लगाई ८६
गो-शीललाई अभ्यास गर्छ १०७
गौतमको शरणमा पर्छु ७८
गौतमले भिक्षुसङ्घलाई राम्ररी
प्रतिपादन गर्नु भएको छ
१२३

घ

घमण्डी हुन्न ३०३
घर पछाडि १९७, २०६
घरबाट निकाली ८४
घरबार छाडी बेघर भई विचरण
गर्ने ४६१

घरमा बस्ने ४६२
घाँस खाई ९६, १०२
घ्राणद्वारा गन्ध सुँघेर ४५७, ४५८
घ्राणले गन्ध सुँघ्दा ९
घ्राण विज्ञानलाई पनि जान्दछ
४५७, ४५८

घ्राणविज्ञेय गन्धहरू छन् ११
घ्राण संस्पर्शजन्य-वेदना ९
घिउ १९७, को अनुमति दिन्छु
२२३, चाहनेले घिउ २२३

घुँडा माथि ३४७
घुँडामा ठेला पर्छ ३४९
घूस पनि दिन्छ ३६४
घैटो भरे १७८
घैटोलाई घुमाउने भैं २७८, २७९,
२८६

घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा

७८, ११४, ११५, १७१,
१७९, २२९, ४३३
घोडा १९७, २१५

च

चक्रमण २८८, स्थानहरू ३५८,
गर्दै हुनुहुन्छ २८८, गरि-
रहनु भएको देख्यौं २९०

चंचलपन ५२

चतुर्थध्यानिक उपेक्षामा १६४

चतुर्थध्यानिक उपेक्षालाई १६३

चतुर्थध्यान सुख १३

चतुर्दिशाका भिक्षुहरूको निमित्त
२३४, २३८

चतुप्रत्ययमा सन्तोष भई १२९

चतुपारिशुद्धिशीलमा प्रतिष्ठित
१२९

चतुब्रह्मविहारलाई ४

चतुब्रह्मविहारको कुराद्वारा ५७

चतुमार्गचेतना ११०

चतुरङ्गिणी २१५, का साथ २१७,
सेनाका साथ २१५, सेना-
लाई २१६, २१७, सेना-
लाई भात पस्क २१६,

सेनालाई भात पस्किन्
२१६

चतुरङ्गवीर्य २५८

चतुरार्यसत्यको उपदेश दिनुभयो
१७२

चतुरार्यसत्यको कुरा बोध गरा-
उनको निमित्त धर्मोपदेश
गर्नुहुन्छ ३१५

चन्दनको आसन राखे १९८

चन्द्रपद्म २०७

चन्द्रमाको २०७, चिन्ह देखिन्थ्यो
२०६

चन्द्रसूर्यहरू १४४

चँदुवा टाँगी ८७

चन्दोपम-प्रतिपदा १२९

चक्षु (= प्रज्ञाचक्षु) प्रदान गर्छ
२४५, २८७

चक्षुद्वारा रूप देखेर ४५६

चक्षुले रूप देख्दा ९

चक्षुविज्ञान हो ४५६

चक्षुविज्ञानलाई पनि जान्दछ ४५६,
४५७

चक्षुविज्ञेय रूपहरू छन् ११

चक्षुसंस्पर्शजन्य-वेदना ९

चाडपर्व-दिनहरूमा ४०१	चार महीनासम्म परिवास ११६
चातुर्यामसंयमता ३११	चार वर्षमै ३१७
चातुर्मासंवरले संवृत हुन्छ ३०४, ३०६, ३०८	चारवटा कर्मक्लेशहरू ३६३
चाँद देऊ ३४१	चार शास्ताहरू ७०
चाँपका रुखहरू ११८	चार सतिपट्टानमा १३०
चामल खाने हुन्छ २९३	चारसतिपट्टान (भावना) लाई छाडेको छैन १९२
चामल चाहनेले चामल २२३	चारसतिपट्टानहरू ४१६
चार अङ्गले युक्त पुरुष २१, २५	चारहजार योजन १४३
चार आस्रवहरू छन् १२७	चारिकार्थ जानुभयो १७५, २१७, २२१
चार कारणद्वारा पापकर्म गर्दै ३६४	चारै जनाले २१०
चार कर्महरू १०८, ११३	४० कोटी धन ३४८, ३५९
चारजनाको भोजनको निमित्त ३८ ३९	चिच्चिट चिटचिट १७९
चारजना दिदीबहिनीहरू ३४०	चिच्याउँदै कराउँदै ३
चार द्रोणी २१४, जति २१४, जति अटने एउटा डालो लिई २१७	चिच्याइरहेका २०
चारप्रकारका कर्महरूको बारेमा ९७	चित्त भुकाउने छन् ३१२
चारप्रकारका पुद्गलहरू छन् १३२	चिन्तित भई ३१३, ३२०
चारप्रकारका पुरुषहरू हुन्छन् १४१	चित्तमा चित्तानुपश्यना १३०, भई १३१, १९४
चारप्रकारका मानिसहरू छन् १९	चित्तविमुक्ति ३०, ३१, १२६, १२७, र प्रज्ञाविमुक्तिलाई १६९, लाई भाविता गर ४०
चार भागमा विभाजन गर्नुपर्छ ३८८	चित्तसमुत्थान हो २७, ३०

चित्तसमाधि ७२, ७३, ७५
 चिरवासी कुमारको वधद्वारा १८५
 चिरवासी कुमारलाई कुनै बाधा
 नहोस् १८५
 चिरवासी माताको वधद्वारा १८६
 चिरवासी मातालाई देखेका थिएनौं
 १८५
 चिरवासी भन्ने एक पुत्र थिए १८१
 चिरवासी भन्ने मेरो कुमार छ
 १८४

चिराकवाली ८७
 चील १६४
 चीवर भोजनहरू पनि दिनुपर्ने हुन्छ
 ३४९
 चीवरवस्त्र छाडी ३२७
 चीवर पहिरी ९१, १४२, १९४,
 २२०, २२२, २३८, ३६०,
 ४१५

च्युत गराउनको निमित्त ३१९
 च्युत भएका ३०९, र उत्पन्न भएका
 सत्वहरूलाई देख्दछ १६९
 चुपलागी ३२०
 चुपलागी २६७, नाजवाफ भई
 ३१३

चूप नलागी बस्छ ९३
 चूप लागेर बसे ३२१
 चेतनालाई प्रधानता दिई ९७
 चेतना व्यवहार १५०
 चेलक १८
 चोर कथा २०, २८३
 २४ वर्षावास ८२
 ८४ हजार हिमचूलिहरूले १४३

छ

छ अगोचर १२८
 छ उपेक्खूपविचारा १०
 छडी लिई २०७
 छत्तीस वेदनाहरू १०, लाई
 बताएको छ ९
 छन्द १८१, ३६६, को कारणबाट
 ३६४, निदान हुन् १८४,
 १८५, १८६, नै दुःखको
 मूल (जरो) हो १८४,
 १८५, १८६, राग १८४,
 राग छैन १८४, मूलक
 हुन् १८४, १८५, १८६
 छ वर्षमै ३१७
 छ महीनामै ३१७

.

छ वेदनाहरूलाई पनि बताएको छु

९

छ सोमनस्सुविचारा १०

छन्दागतिमा गएर ३६४, ३६५

६ दिशाहरू ४०७

६ दिशाहरू नमस्कार गर ३४९

छ दोमनस्सुपविचारा १०

छाता १४७

छानाका काठहरू १९८

छान्नीमा भरे १७७

ज

जङ्गलको बाटो ३०५

जङ्गलबाट २३६

जङ्गलमा २३३, २३५

ज-जसले प्राणातिपात गर्छन् ५६

जस्तो गर्छ त्यसै अनुरूप उत्पन्न

हुन्छ १११

जस्तो हो त्यस्तो उत्पन्न हुन्छ १११,

११३

जनपदवासी ९५

जम्बुद्वीप १४३, का २०८

जन्म जरामरणीय भविष्य हुन्छ

३२०

जमिनमुनि गाडिराखेको धानहरू

२००

जराजीर्ण पार्न सक्ने २५९

जरो उखेलिसक्यो ४६४, ४६६

जसको निमित्त कुलपुत्रहरू ३१६,

३१७

जसको निमित्त सुन चाँदी अनुरूप

हुन्छ १९०

जसरी आचरण गर्दा मिथ्यादृष्टिक

पुरुष ६२

जहाज भैं १२९

जहाँ ३१, जहाँ ४७

जाडो र गर्मीलाई हटाउँछ २४०

जातरूपरजत कप्पति १९०

जातरूपरजत सादितब्बं १९१

जातिय वनमा १९६

जाति क्षीण भयो ११७, ३३७

जित्दा वैरी हुन्छ ३७१

जिद्दी गर्ने हुन्छ २९९

जान्नुपर्छ २६

जान्ने भिक्षुहरूलाई नै जान्ने भनी

थाहापाउने छौ १७०

जिता (टेढोपन) १३१

जित्वाद्वारा रस चाखेर ४५८

जित्वाले रस चाख्दा ९

जित्वाविज्ञानलाई पनि जान्दछ

४५८

जित्वा विज्ञेय रसहरू छन् ११

जित्वासंस्पर्शजन्य वेदना ९

जीविका गर्न थाले २००

जीविका भन्ने (ज्ञान) त हुन्न भने

२४

जुगुप्साको (तपोजिगुच्छ्राय) उप-

क्लेशहरू २९४

जुगुप्साबारे प्रश्न सोधे २९०

जुता लगाई १४७

जुन गर्छ त्यस अनुसार उत्पन्न हुन्छ

१११

जुन द्वारबाट निस्केर जानुभयो ८०

जुनसुकै दुःखहरू उत्पन्न हुन्छन्

१८५, १८६

जुवा खेले ३७६, बानी ३६७

जुवा खेले बानी हुनेमा यी ६ दोष-

हरू हुन्छन् ३७१

जुवाडे छ ३७२

जेठापाकाहरू ३१४

जे जति भित्री (अज्भक्तं) वा

बाहिरी ४४७

जैन सम्प्रदाय अनुसार ८१

जोताई २१४, २१५, बाट २०४

जोतीषलाई भेटे १९९

जो माया जान्दछ उ मायावी पनि

हो ५५

जो योधाजीव संग्राममा उत्साहित

हुन्छ २२७

भ

भगडा हुन सक्छ ९

भयालहरूमा १९८

भिंगाहरू ४८, लाई ४७

भूटो आरोप ५८, त लगाएनन्

२४५, लगाउदैनन् ५९

भूटा कुराद्वारा २४५

ट, ठ, ड, ढ

टाउकोको अपरेशन गरी २३२

टाउको दुख्ने रोग २३२

टाढाका वा नजिकका रूपहरू हुन्

४४७

ठीक छ गामणि १९०

ठूलो ४०

डालोमा १७८, अन्न नसिद्धियोस्

२०३, जस्ताको तस्तै धान

रहन्थ्यो २०७

डालो लिई २०७, २१४, २१५	द्वारा ३२८, परिपूर्ण हुन्छ
छालोबाट ४७	२९३, ३०३, ३०६, ३०७,
डुबी २५५	३०९, लाई सारमान्ने हौं
डुमी १८	२९२, लाई अग्रत्वमा
डोरीले बाँधी ६३, ६५, ६७, ६९	पुऱ्याउनु भए ३०८, वादी
डोरीले बुन्न लगाई १९८	हौं २९२
ढाकेकोलाई उघारिदिंदा १८०,	तपस्याको निन्दा गर्छन् २४४,
४३३	२६२, २६५
ढुँगाको गुफा २३७	तपस्याको निन्दा गर्नु हुन्छ २४२
ढोका पनि राखेको थियो ३५८	तपस्या गर्नुपर्छ २६८, २६९
ढोंगीपनलाई औँल्याउनु हुँदै ३१८	तपस्या गर्नु पर्दैन २६८
ढोंगी स्वभावमा बसेर ३१८	तपस्वी तपस्या गर्छ ३००
	तपस्वीको उपक्लेश हो २९५, २९६,
त	२९७, २९८, २९९
तर्कको आधारमा मात्र ३३२	तपस्वी क्रोधी हुन्छ २९९
तकियाहरू राखी ८७	तपस्वीले तपस्या गर्छ २९६, ३०१
त्वचगन्ध १४४	तपस्वीहरूको पनि निन्दा गर्नुहुन्न
त्वच पाएको जस्तो हो ३०६	२४६
तथागतमा ४६४	स्तम्भको अडेस लिई ९१
तथागत देशित धर्मविनयमा ४३५	स्तम्भमा १९८, मणिजडी १९८
तथागतलाई बेघरवाला भन्दछन्	स्तम्भहरू १९८
४६५	तयार पार्न लगाई २२०
तदङ्गविमुक्ति ४४८	तल ३०५, ३३७
तपजुगुप्सा २९०, २९२, २९९, को	त्यस गाउँमा आइपुग्नु भएको खबर
शुद्धिको वारेमा २७९,	सुने ८९

त्यस रात बितेपछि २२२	तीक्ष्ण प्रज्ञा हुनेले ३१८
तस्स सम्मा विमुत्तस्स १२५	स्त्रीकामी राजा जस्तै ६३
त्यागरूपी धन ४२५	स्त्रीधूर्त ३७६
तातो दूधको धारद्वारा २२२	तीर्थीयहरू २१८, २१९, २७८
तातो दूधको धारले पनि २२२	तीर्थीय परिव्राजकहरूको आराम
तातो दूधको धारले भोजन गराउने	२६१
छु २२२	तीन प्रकारका भयहरू हुने छन् ८०
तापदिने काममा १३२	तीन महीनामै ३१७
त्रिचीवरहरू प्रदान गरे १९९	तीनप्रकारका रूक्षजीवी तपस्वीहरू
तिणकूपमा १६५	विदचमान् छन् २५६
तीर्थीयहरूले २०९	तीन वेदना ८, हरू ६, ७, हरूलाई
तिम्बरु रुखहरूले घेरिएको १८	पनि बताएको छु ८,
तिम्मा आचार्यहरूका जुन धर्महरू	हरू
३१९	बताउनु भएको छ ६
तिम्रो ऋद्धि प्रभाव हेर्न चाहन्छु	तीन वर्षमै ३१७
२१६	तीनवटा वेदनाका कुरा २
तिर्यकयोनिमा १०९	तुरित ८३
तिरश्चीन कथाहरू २६१, २८३,	तुवटक-प्रतिपदा १२९
२८४	तूष्णी भावद्वारा १९४, स्वीकार
तिरश्चीन कथाहरू गर्दै बसेका	गर्नुभयो २२०, २२२,
थिएनन् ३१४	२३७
तिरश्चीन कुरा २०, हरू ३, २६४,	स्तूप जस्तै १९८
२७८	तृण खोज्नु पर्छ १९१
तिरश्चीन योनिलाई ९२	तृण चीराकले १६५
तीन आस्रवहरू १५६, १६०	तृण चीराक जस्तै १६५

तृण चीराक समातेर १६५

द

तृण दिएका थिए ४१०

तृष्णा उपाय ४६३

दरिद्र भन्दैनन् ४२५

तृष्णाबाट अलग भएको हुन्न ४६७

दरिद्री स्त्रीको गर्भमा ४२०

तृष्णा क्षय गरी विमुक्त भएका छन्

दश अकुशल ६१, कर्महरू ३८५,

४७१

पथलाई भनिएको हो १०९

तृतीय ध्यान प्राप्त गरी १२

दश आर्यवास १२४, हरूको अर्थ

तृतीय ध्यान सुख १२

१२४

तेस्रो ३०५, ३३७

दश कामभोगहरू २४७

तेल १९७, २२१, चाहनेले २२३

दशकुशलका कुराहरू ५७

त्रैभूमिक कुशल ११४

दशकुशलपथ कर्मलाई भनिएको हो

१०९

थ

दशधर्महरूले युक्त हुने पुरुष पुद्गल-

लाई ३६

स्थपित १, ५

दर्शन गर्ने समय यो होइन २८१

थपित १, ५, ३१, ३२, ३४, ३५,

दशप्रकारका वास १२४

३६

Dhamma

दशसंयोजन १५३, हरूलाई १२६

थालीको भात २०२

दशहजार योजन प्रमाणको छ १४३

थीनमिद्ध ५२, ३०५, पनि नष्ट

दहहरू १४३

भएको हुन्छ ५२, बाट

दही २२३

परिशुद्ध पार्छ ३०५

दक्षिणतिर ६९, लगी शीर काटेको

६७

स्थूल वा सूक्ष्म ४४७

दक्षिणदिशा ३५९, ३६०, ३६१,

थैली भरिइ नै रहोस् २०३

भनी जान्नुपर्छ ३८९, रूपी

थैली भरे ११७ थैलीमाहजारको

आचार्यको प्रत्युपस्थान

हजारै रूपैयाँ रहेको थियो २०७

गर्नुपर्छ ३९३

थोरैले धेरै चाहन्छ ३७८

दक्षिण ढोकाबाट ६४	दिशा नमस्कार गर ३४९, ४०७
दक्षिणापथ ४५३	दिशा नमस्कार गर्नुपर्छ ४०७
दाडु र पन्थौ हातमा राखिदिई ३९८	दिशा नमस्कार सम्बन्धी ३५२
दान्त पार्नको निमित्त ३१५	दिशा पूजा गरिरहेको बेलामा ३५१
दान्त हुनु भएका वहाँ भगवानले ३१५	दिशाहरू नमस्कार गर्न थालेका हुन् ३५२
दानकथा १७९, २१९, २२०, ४३२	दिशाहरूलाई नमस्कार गर २६१
दानको फल छैन ७०, ७४, ७६	दिशाहरू नमस्कार गर्न थाले ३५०
दानको फल छ ७१, ७५, ७६	दिशाहरू नमस्कार गर्नेछ ३४९
द्वारको हिसाबले ९	दुइ अन्त २४६, मा नगई २४५
द्वारपाल १०१	दुइ आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् १६१
दाश कामदार २१४, हरू अधोदिशा ४०६	दुइ गतिमध्ये कुनै एक गति हुनेछ १०६, १०७
दाहिने पैतालामा २०७	दुइ गतिहरूमध्येका २२९
दाहिने हातमा २०६	दुइ वा तीन गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ५०
द्वितीय ध्यान सुख १२	दुइ वा तीन महाराज्यहरू जत्रो ५१
द्वितीय विदचा ३०९	दुइ वा तीन रुख जत्रो प्रमाणलाई ४९
दिनमा सुत्ने बानी ३७७	दुइ महीनामै ३१७
दिनादायि ४०२	दुइवटा मात्र वेदनाको कुरा २
दिव्यश्रोतद्वारा सुन्नु भई २७९	दुइ वर्षमै ३१७
दिव्यश्रोत धातुद्वारा २८६, सुन्नु- भयो २८७	दुइ वेदना ८, हरू ६, ७
दिव्यरश्मीले भल्लमल हुनु भएका ४२२	दुइ वेदनाहरूलाई पनि बताएको छ ८

२ हप्तासम्म २११

दुःख ८, २४५, ४३३, इन्द्रिय ८,
को मूल जरो १८१, को

समुदय १८१, १८२,
दौर्मनस्य १८६, दौर्मनस्य
उपायास हुन्न १८३, १८४,
वेदना ६, ७, वेदना घटेर
जान्छ कि बढेर आउँछ
१९४, लाई पीडा दिने
भनी १२६, सत्य छ ३३७,
समुदय १७९, १८३, हुने
रूपद्वारा ४४४

दुर्गीत ९२, विनिपात तथा नरकमा
उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म

जान्दछु ६१

दुधे वालक २३, को कुरासँग दाँजी
३, लाई २३, २४

दुपट्ट चीवर पारुपन गर्नु भई ८८

दुष्परिणाम ९२, हरू ९१

दुष्पोष्यताको ३४४

दुर्भरताको ३४४

दुर्भिक्ष देख्न नपरोस् २०२

दुर्भिक्ष भय १९९

दुर्भिक्ष भएको बेलामा २००

दुर्भिक्ष हेर्न नपरोस् २०३, २०४

दुःशील ९१, हुन् ६४, भिक्षुणीहरू-

को निन्दाको निमित्त ३४५,
स्वभाव हुनेको ९२, तथा
पापधर्मी छन् ६०, ६१

दूतको काम गर्छ ११२८

दूध २२३, को धाराले २२१, ग्रहण
गर २२२, ग्रहण गर्दैनन्
२२२, मा पानीजस्तै भई
११, ले स्वागत गर्नेछु
२११

दूषण गर्न चाहन्छन् ३४२

दूषण गर्नको निमित्त मैले अवकाश
पाइन ३४३

दूषण गर्ने मौका नपाएपछि ३४१

दृष्ट ११, धर्मी १७२, १७९, २१०,
२१९, २२०, ४३३

दृष्टि उपादान ४६३

दृष्टि आस्रव १२७, १५९, १६०,
१६१

देखेको पनि सुनेको पनि छु र अभ
सुनिने पनि छ ६४, ६९

देब्रे पैतालामा २०७

देब्रे हातमा २०६

देवता १०५, हरूसँग अधि बसि-

सक्नु भएको होला ५३,
हरूसँग बसिसकेकोछु ५४
देवमार ब्रह्मलोक सहित १७५,
२७६

देव सहित मनुष्यहरूले २७५
देवलोकबाट आएको भए २४
देवलोक मारलोक सहित ब्रह्मलोक
१७८

देवसहित मारसहित २१८
द्वेष ३६६, भनेको छ के ३३२,
३३५, को कारणबाट पाप
कर्म गर्न ३६५, युक्त पुरुष
२५९

द्वेषागतिको कारणबाट ३६५
द्वेषागतिमा जान्छ २६
द्वेषागतिमा गएर ३६४
दैला १९८
दैलो अगाडि प्रत्येकबुद्धलाई देख्ने-
वित्तिकै २०२
दैलो खुला ४०३, ४०४
दैलोमा बत्ती २०६
दैलोमा बसी माथितर हेर्ने वित्तिकै
२०२

दैलो बाहिर बसे २१६

दोबाटोबाट दोबाटोमा ६४
दौर्मनस्य इन्द्रिय ८
दौर्मनस्य उपायास हुन्छ १८३
दौर्मनस्य स्थानीय १०

ध

ध्वजापताकाहरू फहराउन लगाई

८८

धन खर्च हुने छ ३४९
धन हानी हुन्छ ३६८
धर्मचक्षु उत्पन्न भयो १७९, ४३३
धर्मचक्रप्रवर्तन ४३८
धम्मदायाद-प्रतिपदा १२९

धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी
गर्छ २५३, २५५
धर्मपूर्वक २४९, र असाहसपूर्वक
भोगको खोजी गर्छ २४८,
२५१

धर्ममा धर्मानुपश्यी १९४, भई
१३१

धर्मविनय ४६८

धर्मसमाधि ७३, ७४, ७५, भन्ने छ
७२

धर्म सुन्नु पथ्यो ४३२

धर्माधर्म २४८	ध्यानमा तल्लीन भई वसिरहेका
धर्मानुकूल भन्दछन् ५८, ५९	होलान् २७८
धर्मानुरूप भन्दछन् २४५	ध्यानिकशुद्धिक हुँदैनन् २९५
धर्मानुपशयी १३०, भई विहार गर्छु ४१६	धान्यागार २१३, भनिन्छ २१४, बढार्न लगाई २१४, २१६, भरिन्छ २१३
धर्मासनमा १९८	धार्मिक कथाद्वारा ९४, २२३
धर्मासनमा खुट्टाहरूले १९८	धार्मिक जीवनवृत्ति १२९
धर्मोपदेश गर्दै हुनुहुँदोरहेछ ४३२	धिककार्न थालिन् ३४३
धागाका डल्लाहरू १९७	धिककार्नुपर्छ १५४
धातुचैत्य बनाउन लगाई ८३	धुतङ्गशील पालन गर्दैमा २९५
धातुनानात्वको बारेमा ४५६	धुतङ्गशील समादान गरी २९८
धातुनानात्वको कारणद्वारा स्पर्श- नानात्व उत्पन्न हुन्छ ४५६	धुतङ्ग शुद्धिक हुन्छन् २९५
धातुलाई धातु भनी १२६	धुतङ्गहरू ३४६
धातुहरू (= अस्थिहरू) ८३	ध्रुव ४७, ४८
धानको धारा वैरी २१३, २१४, २१५	ध्रुवा नभएको १६५
धान भरेर भकारी भरियोस् २०२	ध्रुवा निस्के १७९
धान भरे १९९	धेरैदिन पछि यहाँ आउने काम गर्नुभयो २८९
धानहरू १९९, २००, ओइरिई २०६, द्वारा २००	धेरै दुःख र धेरै उपायास १६३, हुन् १६४, १६५, १६६, १६७, १६९
ध्यानचित्त फैलाई ५१, ५२	धेरै दोष छन् १६४, १६५, १६६, १६७
ध्यानचित्तहरू मध्येमा ५०, ५१	
ध्यानज १२	
ध्यान बढाउन खोज्छ ३०४	

न	नातिनी १९६
न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै	नानात्व देखिन्छ ४७
२५१	नानात्व देखिन्न ४६
नगर बनाउने काम ७९	नानात्व भनेका ४७
नडुबी २४९, २५५	नानादिशाहरू ३६०, ३६१, लाई
न त्यो म हुँ ४४७	नमस्कार गर्दथे ३५९
न त्यो मेरो हो ४४७	नानादृष्टिका ७०
न त्यो मेरो आत्मा हो ४४७	नानार्थ ४०
नपुंसकपानागार-गोचर १२८	नानाव्यञ्जन ४०
न बाँधिई २४९	नानारुचिका ७०
न मुछिई २४९, २५५	नानाविचारका ७०
नरक ९२, मा ९२, वा तिर्यकयोनि	निकेतमा बस्ने ४६५, ४६६
१०६	निकेतसारी ४६५
नरकयोनि वा तिर्यकयोनि २२९	निगण्ठ १८
नवकम्मिक-भिक्षुनी ३४०	निगममा ५५
नक्षत्र हेर्नुहोस् १९९	निर्घोष छ २८५
नाङ्गो भई कुकुर जस्तै व्रत ९६	निर्जन छ २८५
नाङ्गो सेनिय १०३	निर्जनस्थानको सेवन गर्छ ३०४
नाचगानमा लाग्ने ३६७	३०६, ३०८
नाचगान तमाशा हेर्नुमा यी ६ दोष-	निर्जनस्थानमा बस्ने रुचि बढाउँछ
हरू हुन्छन् ३७१	३०४
नाजवाफ भई २६७, ३२०	निर्जर कारणहरूलाई २४६
नाजवाफ पार्ने थियौं २८६	निर्जरता हो २५९
नाति पाउनको निमित्त ३२५	निर्जरहरू २५९
	निष्ठावान् ४७१
	निष्ठुर घमण्डी हुन्छ २९९

नित्य ४७, ४८, समय ३९३	गर्नुभाए बेश हुन्थ्यो १८२,
निन्दनीय हुन्छ २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५८	सम्बन्धी उपदेश गर्नेछु १८३, सुख १६
निन्दनीयलाई निन्दा २६५	निर्वाण १२७, नजिक पुऱ्याइदिन्छ
निर्दयी हुन्न ३०३	२६०, प्रदान गर्छ २४५,
निन्दागरी ३४४	२४७
निन्दा गर्नुहुन्न २६५	निःशब्द छ २८५
निन्दा-दोषको हेतुद्वारा १५७	निःशब्दको वर्णवादी हुनुहुन्छ २८८
निन्दा-दोषको कारणमा १६०	निःशब्द रुचाउँछन् २८४
निन्दा दोषलाई छाड्नु पर्छ १५७	निःशब्द रुचाउनु हुन्छ २८८
निन्दा र दोष छाड्नु पर्छ १५७	निःशब्द पारी २९२
निन्दायुक्त १२२	निःशब्दतालाई रुचाउँछन् २६५
निद्राबाट बिउँभाउने ४१८	निःशब्द हुनुहोस् २८३
निर्माणकार्य हेर्नको निमित्त ३४१	निःशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त २८, ३०
निमित्त वड्ढति ४३	निःशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ३२
निमित्त वधन पनि हुन्छ ४३	निःशरणविमुक्ति ४४८, ४४९
निरन्तर शील हुने १२८	नीच ३०८, उच्च ३०९
निरर्थक वचनद्वारा संग्रह गर्छ ३८०	नीवरण १५३, १५५, रहित १७९, ४३३
निरुद्ध हुन्छन् २५, २६	नून २२१, चाहनेले नून २२३
निरोध ४३३, तथा मार्ग १७९, पनि बताइएको छ ३५, लाई शान्त भनी १२६, सम्बन्धी उपदेश गर्नुहोस् १८१, सम्बन्धी उपदेश	नेता ४०६ नेवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई समतिक्रम गरी १५ नैष्कर्म्यको आनिसंस ४३२

नैष्कर्म्य निश्चित १०, दौर्मनस्यहरू
 १०, सौमनस्यहरू १०
 नैष्कर्म्य सङ्कल्प ३४
 नैष्कर्म्यसंज्ञा ३४
 नैवसंज्ञानासंज्ञायतन १४, सुख १४
 नोकरले पनि २०४

प

पञ्चकामगुणहरू ११, हुन् ११
 पञ्चकामगुणसेवन गर्दैन ३०४
 पञ्चकाम सेवन गराउन्न ३०४
 पञ्चकामगुणको हिसाबले १६
 पञ्चकाम विषयहरू पनि अनुरूप
 हुन्छन् १९०
 पञ्चकामसुख ११
 पञ्चपि कामगुणा कप्पति १९०
 पञ्चगोरस २२३, स्वीकार गर्ने
 २११, को अनुमति २२१
 पञ्चतापले तप्त गर्छ २९८
 पञ्चनीवरणहरूलाई हटाएर ३०७
 पञ्चभयवैर ३६२, ३८५
 पञ्चविप्रहीन १२४
 पश्चात्ताप लाग्न थाल्यो २७९
 पश्चिमदिशा ३५९, ३६०, ३६१,

रूपीभार्यालाई प्रत्युपस्थान
 गर्दा ३९८, ३९९, भनी
 जान्नुपर्छ ३८९
 पश्चिमाभिमुख गरी ९१
 २५ वर्षावासहरू ८२
 पछ्याडि निन्दा गर्छ ३८१
 पछि सुत्ने हुन्छ ४०१
 पटिपत्ति सद्धम्मो ३४६
 पटिपस्सद्धि विसुद्धि ४४८, ४४९
 पत्रगन्ध १४४
 पन्यौ हातमा लिई २०६
 पपटिकगन्ध १४४, ३०८
 पद्मको चिन्ह २०६
 पद्मचिन्ह देखिएको थियो २०७
 पद्मफूलको नलवाट २८८
 पर्यवशान कल्याण २१८
 पर्यायद्वारा ८, ९
 पर्यायरूपले धर्मदेशना गरेको छु ९
 परखाल घेरेको थियो ३५८
 परदारगमन ३६४, गर्ने बानी ३७६
 परम्पराको आधारमा मात्र ३३०,
 ३३४
 परमकुशल २१, २२, २३, २४,
 २५, ३६, ३७
 परापूर्वकालमा ४३५
 परिकर्मद्वारा ४४

.

परिचर्या गरी ३९५	परिषद्मा आउनु भयो भने २८९
परिकृष्टरूपले ध्यान गर्छ ५३	परिषद्मा आएका थिए २८६
परिदाह १५३	परिषद् विना बस्ने २८६
परिनिर्वाण गराउनको निमित्त ३१५	परुषवाचा पनि म जान्दछु ६२
परिनिर्वाण भएको कुरा ८३	पलासी २९९
परिनिर्वाण हुनु भएका वहाँ	पर्वत ३०४, मा २३५, बाट २३६
भगवानले ३१५	पशुहरू उत्तान (= प्रकट, स्पष्ट, अकुटिल) छन् १३१, १३२
परिपूर्ण २९१	पशुहरू सोजा हुन्छन् ११९
परिव्राजक १८, १९, को मनमा	पसर २१४
१२१, लाई जान्ने भनी	पसलहरू १४६
सम्भेका थियौं १७०, लाई	पहाडी गुफाबाट २३६
नै नजान्ने भनी थाहा	पहाडी गुफामा २३५
पाउनेछौं १७०, संग	पहिले उठ्ने हुन्छ ३०१
सम्मोदन गरे २१,हरू ३,	पक्षको कारणबाट ३६५
२६१, २६७, हरूचूपरहे	पाँच अधोभागीय १९५
२८४, हरू चूपलागे २८९	पाँच औलाहरू जस्तै १४५
परियत्तिसद्धर्म ३४६	पाँच औलाको टीका लगाई २०७
परियायेन ४०	पाँचजना भिक्षुहरूद्वारा ४४०
परिवास दिनुपर्ने ११६	पाँचप्रकारका घरहरू २३३
परिवास बस्नेछु ११६	पाँच वर्षमै ३१७
परिशुद्ध हुन्छ ३००, ३०१, ३०२,	पाँच भाग लगाई २०१
३०३	पाँचवटा पानीका धारहरू १४५
परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य २१८	पाँच वेदना ८, हरूलाई पनि
परिशुद्धिता मात्र पनि छैन ३११	बताएको छु ८
परिषद्मा आउनु थियो २९०	

पाँचशय उपासकहरू मध्ये यिनी अग्र छन् २८२	पानीको भाँडा राखी ९०
पाँचशय गाडाहरू लिई १७५	पानी नपिउने २९३
पाँचशय (५००) छन् २८४	पानीले भरिएको छ १४३
पाँचशय (५००) परिवारहरू थिए २७७	पापक आजीविका २५, २६, गर्देन २१
५०० प्रत्येकबुद्ध ४१९	पापक वाचा २५, बोल्दै २१
पाटली भन्ने रहन गएको हो ७९	पापको जुगुप्सा गर्ने २९१
पाटली-फूल ७९	पापजुगुप्सा गर्ने २९०
पाण्डुरोगो ४१७	पापधर्मी छन् भन्ने कुरा पाटलिय गामणिलाई ६०
पात्र एक छेउमा राख्नु भएपछि २२०	पापमित्र ३६७, ३७२
पात्र-चीवर ग्रहण गरी ३९, ९१, १४२, १९४, २०१, २२०, २२२, २३८, ३६०, ४१५	पापमित्रताको कारण १३६
पात्रबाट हात हटाइसकेपछि ३९, २२२, २३८	पापमित्रसँग लाग्नेमा यी नै ६ दोष- हरू हुन्छन् ३७३
पात्रमा राखिदिए २०२	पापसंकल्प २३, २५, गर्देन २१
पात्रहरू भरे १७७	पापीधर्महरू छन् ६०
पाता फर्काइ ६३, ६५, ६७, ६९	पापी मारले ३२०, आफ्नो बशमा राखेको छ ३२१
पाथेय्य २२२	पारमी पूरा गर्दै आइरहेको बेलामा ५३
पाथेय्य २११	पारमीहरू पूरा गरी १२३
पान २४०	पाराजिका ३४७
पानीका भाँडाहरू ८७	पिठ्युँ दुख्न थाल्छ ३४९
पानीको भय ८०	पिताको वचनलाई सत्कार गर्दै ३६१

पितृघात १३६	पूर्वाभिमुख गरी ९१
पीडित हुन्थे ८४	पूर्वाह्न समयमा ३९, १४२, १४९,
पीरामा खुट्टा राख्न लगाए २०२	२२०, २२२, २३८, २८२,
पुष्करिणी १२०, को तीरमा १२०	३६०, ४१५
पुच्छर १०२, पनि बाँधी ९६	पूर्वाह्न समयको भोजन गराई २७७
पुण्य आउँदैन ७६, ७७	पेटभरी (फलहरू) खाऊँ १६८
पुण्यप्रभावको परीक्षा गर्ने विचार	पैतालामा रौं थियो ४४०
गरी २०६	४५ सौं तथा अन्तिम वर्षावास हो
पुण्यमय ऋद्धिको प्रभावले हो २०७	८२
पुण्यादि गर्छ २४७	पैदल घुम्दै १४७
पुण्यादि पनि गर्छ २४८	पैदल नै २१९
पुत्रदारहरू पश्चिमदिशा ४०६	पैशुन्यवाचा छाड्नु पर्छ १५५
पुष्पगन्ध १४४	पैशुन्यवाचा पनि म जान्दछु ६२
पुरुषदम्य सारथी २१८	पैशुन्यवादको कारणमा १६१
पृथग्जनिक २४५	पोखरी १४५
पृथ्वीजत्रो प्रमाणलाई ४२	पोल्टामा १७८
पूर्वकालमा ४२६	
पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ	प्र
३०७, ३०८	प्रजापति ४२९
पूर्णघटहरू ८८	प्रणीत खादच भोज्यहरू २२०,
पूर्वदिशा ३५९, ३६०, ३६१,	तयार पार्न लगाई २२२
प्रतिच्छादित हुन्छ ३९३,	प्रणीततर छ १२, १३, १४
भनी जान्नुपर्छ ३८९, रूपी	प्रणीतसुख १६
मातापिताको प्रत्युपस्थान	प्रणीततर सुख १४, १५, १६
गर्नुपर्छ ३९०	प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान ३३८

प्रत्यवेक्षणा गर्छ ३३८, ३३९	प्रशंसायुक्त-आश्चर्य १२२
प्रत्यक्षरूपमा केही बताउँन सक्दैन २६७	प्रसन्न पार्नको निमित्त हुनेछ ३४४
प्रतिघ १३	प्रसन्न भएकाको निमित्त ३४४
प्रतिघसम्प्रयुक्त दुइ चित्तहरूलाई २७	प्रसन्न हुनेलाई अधिक प्रसन्न पार्नको निमित्त ३४५
प्रतिपत्ति सद्धर्म ३४६	प्रहाणविनय ३४६
प्रतिपक्ष कारणहरूलाई ४५	प्रज्ञप्ति-व्यवहार १५०
प्रतिपादन गर्नु भएको छ १२१	प्रज्ञप्ति-विनय ३४६
प्रतिबद्धचित्त भए ३४१	प्रज्ञापन गर्नु भएको छ २६७
प्रतिसंख्यान-प्रहाणबाट २१	प्रज्ञा पनी विनाश भइसक्यो ३१३
प्रथमध्यान १२, ३३, सुख ११	प्रज्ञारूपी धन ४२५
प्रपात पर्वतमा ४५५, ४६०, ४७०	प्रज्ञाविमुक्ति ३१, लाई ३१
प्रमत्त हुनेको सम्पत्ति रक्षा गर्छ ३८४	प्रज्ञावृत्ति हुने १२८
प्रमाण रहित ४०	प्रणातिपात पनि म जान्दछु ६१
प्रमादस्थान ३६७	प्रणातिपातको विपाक पनि ६१
प्रमुख हुनेछ ८०	प्रणातिपातीले यसै जीवनमा दुःख भोग गर्छ ६३
प्रब्रज्या पाऊँ ११५	प्राणीघात ३६४
प्रब्रजित भन्ने व्यवहार (= चलन) हुन्छ १५१	प्राणीघात कर्मक्लेश हो ३६३
प्रशंसनीय २५३, २५४, हुन्छ २५०, २५१, २५२, २५५, २५८, हुन्छ त २५०, २५८, लाई प्रशंसा २६५	प्राणीघातको कारणमा १६०
	प्राणीघातको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ १५२
	प्राणीघात छाड्नु पर्छ १५२
	प्राणीघातबाट विरत रहन सकिन १५२

प्राणी नभएको पानीमा बगाइदेऊ
१७८

प्राणी पनि माछ ३३३

प्राणी हिंसा गर्दैन ३०४, ३०६

प्राणी हिंसा गराउँदैन ३०४

प्रातःकालको भोजन सिद्धिएपछि
३३१

प्राप्त धर्मी १७२, १७९, २१०,
२१९, ४३३

प्रातिमोक्ष शीललाई १६१

प्रामोद उत्पन्न हुन्छ ७८

प्रासाद २३७, हरू ३५८, हरू थिए
४४०

प्रासादिका थिइन् ३४०

प्रियचक्षुले हेरी ११

प्रियरूप ११

प्रीतिलाई पनि त्यागी १२

प्रीतिसुख भएको १२, ३३

प्रीतिसौमनस्य १२२

प्रेतगतिलाई ९२

फ

फल खाने २९३

फलगन्ध १४४

फल्गु ३०८, गन्ध १४४, पाएको
जस्तै हो ३०८

फलबीज २९७, ३०२

फल प्रत्यवेक्षणा गर्छ ३३८

फेगु ३०८

ब

बच्चरो ५, देऊ ३४१

बचेको खानेहरूलाई १७७, १७८

व्यञ्जनयुक्त २१८

बटुवाहरू बस्नको लागि ८५

ब्रतद्वारा १०४

बतास आइरहेकोतिर जान्छ १६५

बत्तीहरू ४६

बत्तीको तेल पनि मलिन छ ५२

बत्ती पनि परिशुद्ध छ ५२

बत्ती मलिन भई बल्छ ५२

बन्धन गर्दा १८३, १८४

ब्यभिचार ३९९

व्यवहार १५१, चारप्रकारका छन्

१५०, व्यवहार १५०,

समुच्छिन्न १४०, १७०,

समुच्छेद हुन्छ त १६२,

(= व्यापारहरू) समु-

च्छिन्न गरिसकेको छु

१४८, १४९, समुच्छेदको निमित्त पर्याप्त छन् १५२, १६०	व्यापाद (= द्वेषभाव) पनि म जान्दछु ६२
बसिला ५, देऊ ३४१	व्यापाद भन्दछु ३३२
ब्रह्मचर्यद्वारा १०४	व्यापाद मनःसंस्कार १११
ब्रह्मचारी ४७१	व्यापादयुक्त ११०, (= दुःखयुक्त)
ब्रह्मत्रयं ४५१	कायसंस्कार ११०, र
ब्रह्मन्यर्थ ४५१	व्यापाद रहित कायसंस्का- रलाई पनि अभिसंस्करण
ब्रह्मभूतेन ३३९, विहार गर्छ १३२	गर्छ ११२, र व्यापाद
ब्रह्मलोकमा हुनुहुन्थ्यो ५४	रहित ११२, वचीसंस्कार- लाई ११०
ब्रह्मविहार ४०, ३०५	व्यापाद रहित कायसंस्कार १११
ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो ११७, ३३७, ४४८	व्यापाद रहित वचीसंस्कार १११
बाजले १६४	व्यापाद र विहिंसा संज्ञा भनी ३२
बाटोको एकातिर १७२	व्यापाद रहित भई ३३६
बाटो खर्च २११, २२२, को अनु- मति दिनुभए २२२, खोज्ने	व्यापादलाई दूर गरी ७४
अनुमति दिन्छ २२३, बिना	व्यापाद सङ्कल्प ३२
जानु गाह्रो छ २२३, लिएर जाने २११	व्यापाद संयोजन १९५, ४१६
बाटामा आइरहेका २०९	व्यापाद संज्ञा छ ३२
बाँधिई २४९, २५५	बास बसिसकेका १२४
व्यापाद प्रदोषबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ ३०५	बाह्यशय गाईहरू २११
व्यापाद पनि भएको र व्यापाद पनि नभएको ११२	ब्राह्मण परिषद्मा ९२
	विउँझाउने ४१८
	विच्छायाइराखेको आसनमा २२०, बस्नु भयो ४१५

विरामी छ ४१४
 विरामी भई १९३, ४१४
 विरामी भइरहेको बेलामा १९२
 विहार बनाए भने २३६
 बीज बीज ३०२
 २० हजार आपणहरू १४६
 बुद्धकहाँ गइरहेको मानिसहरू देखेर
 ९८

बुद्धको दर्शन २३२
 बुद्धको बयान सुनाएको सहन नसकी
 २८५

बुद्धचर्या ९७, ११८
 बुद्धचक्षुद्वारा लोकमा हेरिरहनु
 भएको बेलामै ३६०

बुद्धचक्षु सम्प्रयुक्त चित्तले ४३२
 बुद्ध भन्ने वचन सुनेर ९८
 बुद्धलाई अवहेलना गर्नेछु भन्ने
 विचार राखी २८५

बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भन्दा
 अगाडि १७४

बुद्धार्थचर्या १२३
 बुद्धासन तयार पारी ८७
 बुढी भिक्षुणी ३४३
 बेघरवाला ४६४
 बेघर हुन्छ ४६५

बेश्या-गोचर १२८
 बेश्यालाई पनि साथमा लगे ४२६
 बेहोस हुन्न ३०१
 वैदचकाम गर्छ १२८
 बोक्रा ३०८
 बोधार्थ धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ ३१४
 बोधिपरायण भएका छन् ४३४
 बोधिवृक्षमुनि २८६

भ

भकारी २०५, हरू २०२, हरू
 बनाउन लगाई १९९, हरू
 सबै भरिए २०६

भगवान ८५, को स्वागत छ २८९,
 द्वारा यस शालाको सर्व-
 प्रथम परिभोग गराउनु
 पन्यो ८५, प्रति बडो प्रसन्न
 छु ७२, लाई अभिवादन
 गरी ९०, लाईयस्तो भने
 २९०, लाई समर्पित गर
 २३४, सँग २११, सँग
 यस्तो विन्ति गरे ३१६

भय ३६६, को कारणबाट ३६५,
 को कारणले काम गर्छ
 ३७८

भयगतिको कारणबाट ३६५	भात राखिदिन्थिन् २०६
भयगतिमा गएर ३६४	भातले भरिएको छ २०५
भयगतिमा जान्छ २६६	भात वेतनद्वारा ४०१
भव्यरूपताको आधारमा मात्र ३३२	भात वहाँको पात्रमा खन्याइदिए २०२
भवकथा २८३	भार विसाइसकेका १२४, १२५
भवसंयोजनहरू १२६, परिक्षीण १२४, १२६	भारिका भारी मालसामानहरू ८०
भवाभव कथा २०, भनेको कस्तो हो २०	भार्यालाई प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ ३९८
भवास्रव १२७, १६०, १६१, बाट विमुक्त हुन्छ ३३७	भाषणलाई अभिनन्दन गरे ३७
भविष्यको कुराद्वारा संग्रह गर्छन् ३८०	भान्साघरको रेखदेख ३९८
भविष्यमा हुने छन् १२१	भान्सा खण्डमा गई २०५
भविष्यमा यस्तो रूप हुन्थ्यो ४६७	भिजेको वस्त्र ३५९, ३६१
भविष्यमा यस्तो वेदना भए हुन्थ्यो ४६७	भिजेको केश सहित ३५०, ३५९, ३६०, ३६१
भविष्यमा संयम गर्छ ३१६	भित्ताका धानहरू २००
भाग लगाउँदा ३६५	भिक्षाटन्को निमित्त १४२
भाञ्जा चाहिले १९८	भिक्षाटन् गइरहेको देखे ४३५
भाँडोमा भान नसकियोस् २०३	भिक्षुणी-गोचर १२८
भाँडोमा हेरेर भन्ने छु २०५	भिक्षुणीसङ्घको निमित्त विहार बनाउन चाहन्थे ३४०
भात चाहनेहरू आऊन् २०६	भिक्षुणीसङ्घलाई भोजन गराए ३४१, ३४२
भात पकाएमा २०१	भिक्षुणीहरूको निमित्त एक विहार ३२७

भिक्षुसङ्घ शान्त छ १२३	भोक लाग्यो २०४
भिक्षुसङ्घलाई राम्ररी प्रतिपादन गर्नु हुनेछ १२३	भोक लागेको छ ३७३
भिक्षुसङ्घलाई प्रतिपादन गर्नुभयो १२०	भोगको खोजी गर्छ २४८, २५४
भिक्षुसङ्घलाई राम्ररी प्रतिपादन गरेको छु १२३	भोगको खोजी गरी २४९
भिक्षुसङ्घमा १२४	भोगविनाशको कारण हो ३६७
भिक्षुहरूलाई गुँद देऊ १७६	भोगविनाशको कारणलाई सेवन गर्दैन ३६२, ३६६
भुइँमा राखेको खाना खान्छन् १०३, १०४	भोगसम्पत्ति लाभ हुन्छ ९३
भुइँमा बस्नुपर्ने हुन्छ ३४९	भोगसम्पत्ति पनि विनाश हुन्छ ३७१
भूतबाट भूतको उत्पन्न हुन्छ १११, ११३	भोगहरूमा २४९, २५५, नवौँधिई २५५
भूत भविष्य वर्तमानका रूपहरू हुन् ४४७	भोजन स्वीकार गर्नुहोस् २३७
भूत भविष्य वर्तमानका विज्ञानहरू हुन् ४४७	भोजन सिद्धिएपछि २३८
भेटघाट हुनाको कारणले गर्दा ३२७	भोलिको निम्तो ३९
भेडाको मुखबाट १९७	
भेडाका रूपहरू बनाई १९८	
भेडाहरू १९७, निस्केर आए २०६, बनाई १९८	
	म
	मक्खन २२३
	मण्डपहरू ३५८
	मणिकुण्डलहरू हुन्छन् १६७
	मणि सुवर्णहरू निक्षेप गरेका छन् १९०
	मतवाला छ ३७२
	मदच ३६७, प्रमादस्थान ३६८

मध्य कल्याण २१८	भिक्षुहरूको दर्शन गर्ने
मध्यम प्रतिपदा २४५, लाई लिएको	२८१
हो २४६, द्वारा २४६	म माया जान्दछु ५९
मध्यममार्ग २४५	म माया पनि जान्दछु ६१
मध्यान्हतिर २६१	म मायावी हुँ ५९
मध्यान्हमा २६४	मरणमञ्चमा लेटिरहेका ३४९
मध्यान्ह समयपछि २७७	मरणमञ्चमा कसेकाको कुरा ३५७
मध्यान्ह समय मै २८१	मलिन १३१
मधु १९७	श्मशानमा २३५
मनद्वारा धर्मलाई जानेर ४५९	मशान ३०५
मनः दुश्चरितलाई त्यागी २८	मसँग नसोध ९६
मन नपर्ने धर्म हो ४५९	मसँग यो कुरा नसोध २२७, २२८
मन नपर्ने रस हो ४५८	महत आनिसंस २७४
मन नपर्ने रूप हो ४५७	महत्वात ३, ४, ४०, ४१, ४३
मनपर्ने धर्म हो ४५९	महत्वात चित्तविमुक्ति ४२
मनपर्ने रूप हो ४५६	महत्वात चित्तविमुक्ति हो ४०, ४१
मनः विज्ञानलाई पनि जान्दछु ४५९	महत्वाततर छ ५०, ५१
मनः संस्कारलाई अभिसंस्करण गरी	महत्वात ध्यान भनी रूपावचर र
१११	अरूपावचर ध्यानहरूलाई
मनः संस्पर्शजन्य वेदनालाई ९	भनिएको हो ४१
मनाप ११	महत्वात भनी ४९, ५०, ५१
मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट टाढा	महर्द्धिकता २९२
छ २८५	महत्फल २७४
मनुष्यहरूले जस्तै ११२	महाकृपण ४३१, ४३५
मनोभावनीय १९, भिक्षुहरू २८३,	महाजनहरू ४३२
...	महादरिद्र ४३५

महादरिद्री ४१८, ४३१	मान गर्छ २९५, २९६
महादीन ४३१, ४३५	मान गर्दैन ३०१
महादुःखी ४१८	मानसिक शील हो १६१
महादचोतक २७४	मानसिक शीलसंवर १५९
महाप्रभावशाली अनागामी हुन् २८२	मानिसहरू गहन छन् ११९, १३१, १३२
महाभिलाषिताको ३४४	मानिसहरू टेढा ११९
महान् भिक्षुसङ्घका साथ ८१	मानिसहरू यस्तो बिघ्न गहन गहिरो दुर्वोध्य चिन्न गाह्रो
महामण्डप बनाई ४२०	१३१
महामात्य २१५, कथा २०, २८३	मानिसहरूले देख्ने गरी २९८
महामात्यलाई बोलाई २१५	मामा १९८
महाराज्य जत्रो प्रमाणलाई ५०	मायाको विपाक पनि ६१
महासमुद्रमा प्रवेश गर्छन् १४५	माया जान्दछन् ५९, भनी भन्दछन् ५५
मंसपेसूपमा १४०	माया जान्दैमा उ मायावी हुन्छ ५५
मार्गचेतना ११४	मायावी हुन्छ २९९
मार्ग प्रत्यवेक्षणा गर्छ ३३८	मायावी पनि हुन् ५९, ३०३
मार्गलाई दर्शन भनी १२६	मायावी होइनन् ६१
मार्ग सत्य हो ३३७	मारको बन्धनमा परी ३२१
मार्गेको वस्तु जस्तै १६७	मारको बन्धनलाई हटाए ३२१
माछा १४४	मारको वशमा ३२०, परी ३२१
माटोको गुफा २३७	मारले ३२०, ३२१
मातापिता पूर्वदिशा ४०६	मारद्वारा वशमा राखेको कुरा बुझ्नु भयो ३२१
मातापितालाई पूर्वदिशा भनी जान्नु पर्छ ३९०	
मातृस्थानमा राखे ३२४	
माथि ३०५, तिर हेर २०६	

मारिदिन्छन् २२८	मुगी चाहनेले मुगी २२३
माला लगाई ६३, ६५, ६७, ६८	मुग्री ५
मांस भोजन २९६	मुण्ड ८१
मास चाहनेले मास २२३	मुक्ताचार २९२
मासुको टुक्रा जस्तै १४०, १६४	मुक्तिलाई जान्ने भई ३०१
मासुको टुकालाई १६४	मुक्तिलाई नजान्ने भई २९७
मासुको टुकालिई उड्छ १६४	मुदिताचित्तलाई ३०६
माहुतेपुत्र ११९, ले १२०	मुदितायुक्त चित्तलाई ३०७, ३३६
माहुतेपुत्र पेस्स १३४, १३५, १३६, ले ११९, १३०	मुसावादको विपाक पनि ६२
मिथ्यादृष्टि १०४, १०५, १०७, पनि म जान्दछु ६२, क हुन्छ २९९, क हुन् कि सम्यक्दृष्टिक हुन् त७०, क हुनेको १०६, १०७	मुसावाद पनि म जान्दछु ६१
मिथ्याप्रतिपन्न हुन् ६५, ६९	मुहानहरू १४५
मित्ररूपी अमित्र भनी चिन्तुपर्छ ३७७, ३७८, ३७९, ३८१	मूर्खको जस्तै ३१६
मित्रलाई मित्रले साथ दिने भैं ३७९	मूर्खले जस्तै ३१४
मिठो बोली बोल्ने ३८१	मूर्छिई २४९, २५५
मीठो बोली मात्र बोल्ने मित्र ३८२	मूर्छित हुन्छ २९५, २९६
मुख अगाडि स्मृति ३०५	मूर्छित भई २९७
मुखले चिप्लो पार्ने साथी ३७६	मूर्छित हुन्न ३०१
मुख तलतिर पारी ३२०	मूढको जस्तै ३१६
	मूढता रहित भई ३३६
	मूल १४४
	मूल बीज २९७, ३०२
	मृत्यु ९३
	मृत्युपछि ९३, १५८
	स्मृतिमान भई ३३६, ४१५
	स्मृतिमान भएको ७७
	स्मृति सम्प्रजन्य भई ३०५

मृदु १७९, ४३३
 मृषावाद ३६४, कर्मक्लेश हो ३६३,
 छाड्नु पर्छ १५५,
 गर्न
 लगाउनन् ३०४
 मेच ८७
 मेधाविनी ३४१
 मेरय ३६७
 मेरा पिता मर्दाखेरि मलाई यस्तो
 भन्नु भएको थियो ३६१
 मेरा मानिसहरूको वध गर्दा १८४
 मेरो दुःख वेदना बढ्दै छ १९४
 मेलमिलाप भई ११
 मैत्री कायकर्मद्वारा ४०३
 मैत्रीयुक्त चित्तलाई ३०५, ३०७,
 ३३६
 मैत्री विपुल ३०५
 मैत्री सहगत चित्तलाई ४०, ७५,
 ७७
 मैत्री सहगत चित्त ३०५
 मैत्री सहगत विपुल ४१
 मैलो नपरेको शुद्धवस्त्रमा ४३३
 मोघपुरुषहरूलाई ३२०, ३२१
 मोहको कारणबाट ३६५
 मोहयुक्त पुरुष २६०

मोहप्रहीण भएमा २६०
 मोह भनेको छ के ३३३
 मोहरहित हुन्छ ९३
 मोहागतिको कारणबाट ३६५
 मोहागतिमा गएर ३६४
 मोहागतिमा जान्छ ३६६

य

यस्तो हुन सक्छ ५३
 यशकीर्तिको आशा लिई तपस्या
 गर्दै ३०१
 यसै जीवनका आस्रवहरू ३४५
 यसै जीवनमा परिनिर्वाण हुन्छन्
 ४५२
 यसै जीवनमा निर्वाण प्राप्त गर्न
 सक्ने ४३७
 यसै जीवनमै दुःख दौर्मनस्य भोग्छन्
 ५६
 यसै लोकबाट १३०, १३१
 यक्षयोनीमा जन्मी ४२७
 यागु पकाएको खण्डमा २०१
 याचितकूपमा १६७
 यानबाट ओर्ली २१९
 यानमा बसी २०९, २१८
 युद्धमा मारिने पुरुष २२४

यो अकुशल हो २६७	राजकथा २०, २८३
यो कुरा छाडिदेऊ २२७, २२८	राजकीय कामकाजले १
यो कुरा मसँग नसोध १०३, १०४	राजकीय कामले गर्दा बहुकृत र
यो कुशल हो २६७	बहुकरणीय छन् ३८, ३९
यो कुशल हो र यो अकुशल हो २६२	राज्य जत्रा प्रमाणलाई महत्गत भनी ४२
योगक्षेमी ४७१	राजपरिषद्का विचमा १८७
यो परिषद्मा आएका भए ३१३	राजपरिषद्को विचमा १८८, १८९
यो शीलद्वारा १०४	राजवैरी हो ६४
	राजान्तपुरमा १८७, १८८
	राजाको योद्धा हुन योग्य हुन्छ २२५
र	राजाको वैरीको स्त्रीलाई विगारी- दियो ६७
रजनीय ११	राजाको वैरीलाई जबरजस्त मारि- दियो ६३
रतिकृडा गरी ४२६	राजालाई भूटो कुराद्वारा हँसायो ६८
रत्नमय छ १४४	रातको धेरैवेरसम्म ९३
रथ २१५	रातमा न निदाउने ३७०
रसगन्ध १४४	राम्ररी प्रतिपादन गर्नुभएको थियो १२३
रागचित्त हुनेले रागचित्त भएकी ३४३	रुखका फल जस्तै १६९
रागिनी भई रागी पुरुष ३४४, ३४७	रुखका हांगाविंगा जस्तै हुन् ३१०
रागिनी भई रागी भएको पुरुष ३४३४	रुखको एक देवता ३५८
रागी भई रागिनी भएकी ३४३	
रागयुक्त पुरुष २५९	

रुखको त्वच जस्तै हो ३१०
 रुखको पेड काट्छ १६८
 रुखको पेड काटेर १६८
 रुखको फल्गु जस्तै हो ३१०
 रुखको फल जस्तै १६८
 रुख फलूपमा १६९
 रुखको बोक्रा जस्तै हो ३१०
 रुखको सारवत् काठ जस्तै हो ३१०
 रुख चढ्न जान्दैन १६८
 रुख चढ्न जान्दछु १६८
 रुखमुनि २३३, २३५, २३६
 रुखा सुखा २३३
 रुख हुन्छ १६८
 रुन्छ २४
 रुनथाले १०६, १०७, २२९
 रुपैयाँ हालिदिन्थे २०७
 रुक्षजीवी २५८
 रुक्षजीवी तपस्वी २५६, २५८, ले
 २५७
 रुक्षजीवी तपस्वीहरूलाई २६५
 रुक्षजीवी मलाई भने २९७, ३०२
 रुक्षजीवीहरू २४२
 रूपधातु ४६२
 रूपधातुमा जो छन्दराग हो ४७१
 रूपधातु बस्ने विज्ञानलाई ४६२
 रूप नित्य हो कि अनित्य ४४६

रूपवाट पनि विरक्त हुन्छ ४४७
 रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार ४३७
 रूपसंज्ञालाई समतिक्रम गरी १३
 रूपावचर ११४
 रोगको घर हुन्छ ३६८
 रोग निको पारिदियो २३२
 रोगी सेवाद्वारा ४०१
 रोगीहरू बस्नको लागि ८५
 रंग रोगनको काम ८५
 रंडीवाजी ३७२

ल

लज्जा नाश गर्छ ३६८
 लज्जारूपी धन ४२४
 प्लाष्टर गरे १९९
 लाटोकोसेरेको प्वाँखको वस्त्र २९३
 लाभसत्कार र यशकीर्तिको आशा
 लिई २९७
 लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा
 सन्तुष्ट हुन्न ३०१
 लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभी
 हुन्छ २९५, २९६, ३०१
 लामखुट्टे २४०
 लामालामा केश भएका सिपाहीहरू
 ५९, ६०

लिउन् खुर्केर २००

लिङ्गहरू १४८

क्लेशभार १२५

क्लेशपरिनिर्वाणबाट परिनिर्वाण
भएर ३१५

क्लेशहरूको प्रत्यवेक्षणा गर्छ ३३८

क्लेशहरू बाँकी छन् ३३८

लोकनाथको औरस पुत्र ४२४

लोकार्थचर्या १२३

लोकाभिष १६३

लोकविद् २१८

लोकसंग्रह-धर्महरू ४०७

लोभ भनेको छ के ३३२

लोमहर्षित भई १७९

व

वक्रता १३१

वञ्चक छ ३७३

वचन अकैँ ढाँगाको हुन्छ १३१

वचन मात्रको मित्र ३८२

वचन दुश्चरितलाई त्यागी २८

वचनरूपी तीरले भोस्दै ९

वचन-व्यवहार १५०

वचीसंस्कारलाई ११२

वृद्धचानहरू लगाई ८६, ९०

वृद्धचानहरू वृद्धचाउन लगाए ८७

वस्त्र १९७, २४०

वन्दना गर्नुपर्ने हुन्छ ३४९

वध गर्दा १८३

वर्धन पनि हुन्न ४२

वशीभाव प्राप्त गरी ४४

वर्षावास ८२, गरी ८२

वाचसिक शील हो १६१

वाचिक शीलसंवर हुन्छ १५९

वादानुरूप भन्दछन् २४४

वालकको जस्तै ३१६

वालक जस्तै मूढले जस्तै ३१४

वालकहरूको आवाजबाट २८२

विक्खम्भनविमुक्ति ४४८

विग्रह गर्ने हुन्न ४६८

विघात परिदाह १५३, हरू १५५,
१५६, १५७, १५८, १५९

विघासादानं १७७

विचिकित्सा ३०५, ४३४, संयोजन
१९५, ४१६वितर्कविचारलाई उपशान्त गरी
१२

वितर्कविचार रहित १२

विदचाचरण सम्पन्न २१८

विदचाभन्दछु ३३५

विदितधर्मी ४३३, भई २२०	वयोवृद्धहरू ३१४
विदितसुख १५, १६	विरज १७९, ४३३
विधवी स्थूलकुमारी-गोचर १२८	विरामी छन् ४१५
विनय शिक्षा सुरक्षित पार्नको- निमित्त ३४५	विरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको २८
विनयहरूलाई सुरक्षित पार्नको- निमित्त हो ३४६	विवाद नगरी ११
विनाशकारी २६६	विवाद हुन सक्छ ९
विनाशकारी र अप्रज्ञप्तिक हुन् २६२	विविधाकारले ९
विनाशको लागि २६२	विवेकज ३३
विनाश भइसक्यो ३८६	विश्वभू ४३८
विनिपात ९२	विशारद भई ९३
विनिपातिक लोकमा ११२	विशाल ४०
विनीत पार्नुहुन्छ २७९, २९०	विशिष्ट प्रसन्नताले २८२
विनेता ४०६	विहान सबेरै ३६०
विपल्लास ३२१	विहार २३३, २३७
विपाक विज्ञान ४६२	विहार जाने काम छैन ३५९
विभज्जवादी २६२, २६६, २८३	विहार बनाउने काममा ३२७
विभक्तवादी २६२, २६६	विहार बनाउन चाहन्छन् २३६
विमुक्त १२६	विहारहरू २३३
विमुक्त भएँ ३३७, ३३८, ४४९	विहारहरूको अनुमति दिनुभयो २३७
विमुक्त भएपछि ४४८	विहार सम्बन्धि (कुनै) विधान २३६
विमुक्त भन्ने ज्ञान हुन्छ ४४८	विहिंसा सङ्कल्प ३२
विमुक्ति ४४९	विहिंसासंज्ञा ३२
विमुक्ति पाँच प्रकारका छन् ४४८	विज्ञद्वारा निन्दित छन् ३३३
विमुक्तिलाई विमुक्त गर्दा २७०	विज्ञद्वारा प्रशंसित छन् ३३६

विज्ञान ४६२, अनन्त हो १४
विज्ञानधातु ४६२, ४६४, मा जो
छन्द हो ४६४

विज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त
४४६

विज्ञानबाट पनि विरक्त हुन्छ ४४७

विज्ञानन्त्यायतन १४, लाई समति
क्रम गरी १४, सुख १३

विज्ञानलाई जान्दैनन् ४५०

विज्ञानलाई जान्दछन् ४५१

वीणाको उपमाद्वारा ४४२

वीणाको उपमादिई ४४०

वीतद्वेष ३०

वीतमल १७९, ४३३

वीतमोह ३०

वीतराग ३०

वीर्यारम्भ गर्छ २९

वीर्यवानहरू मध्येमा अग्र ४४०

वृषभमुख १४५

वेतन देऊ २१६

वेदनाको विभाजन गरी २

वेदनाको सम्बन्धमा २

वेदना नित्य हो कि अनित्य ४४६

वेदनाधातुमा जो छन्द हो ४६४

वेदनाधातुमा जो छन्दराग हो ४७१

वेदनाधातु विज्ञानको घर हो ४६२

वेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ ४४७

वेदना भनिएको हो ९

वेदनामा वेदनानुपश्यना १३०

वेदनानुपश्यी भई ४१५

वेदनामा वेदनानुपश्यी १९४, भई

१३१

वेदनालाई जान्दछन् ४५१

वेदनालाई जान्दैनन् ४५०

वेदनाहरू ६, ७, ९

वेनयिक २६६, २६७

वेनयिको २६७

वैमानिक प्रेतहरूलाई ११२

वैरभाव राख्दछ २९९

वैरभाव र वैरभाव राख्दैन ३०३

वैरी हो भनी ३६५

वैशारदचमा पुगी २१९

श, ष

शठ छन् १३१

शयनासन सम्बन्धी २३५

शयनासनहरूको अनुमति दिन्छु

२३७

शरीर छाडी मृत्युपछि ९२, १०७,

.

१५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५९	शिष्य बनाउनको निमित्त ३१७, ३१९
शरीरद्वारा पापकर्म गर्दै न २१	शीर काटेको ६५
शरीरवर्णमा ४६, पनि नानात्व देखिन्छ ४६	शीर नुहाई २०६, २१३, २१४, २१६
शरीर सीधापारी ३०५	शीर निहुऱ्याई २६७, ३१३, ३२०
शल्यचिकित्सामा २३२	शीर मुण्डन गरी ६३
शाक्य कुलबाट प्रब्रजित भई २१७	शीरले ढोग ४१४
शाग खाने २९३	शीरले वन्दना ३८
शान्तकायसंस्कार १२४	शीलव्रत उपादान ४६३
शान्त पारे २८८	शीलव्रतपरामर्श संयोजन १९५, ४१६, लाई ४३४
शान्त पार्नकोनिमित्त ३१५	शीलबाट ओघ तर्न सक्छ ३२८
शान्तपूर्वक चूपलागेर बसिरहेका देखे १२१	शीलबाट विमुख भई ९१, ९२
शान्त हुनु भएका वहाँ भगवानले ३१५	शीलमय होइन ३०
शारीरिक काम अर्कै ढंगको हुन्छ १३१	शीलरूपी धन ४२४
शालवृक्षहरू अचेतनिक छन् २७६	शीलवान् ९३, हुन्छ ३०, छन् वा दुःशील ६०, हुन कि दुःशील हुन् त ६६, ६८, हुनेका ९३
शान्त वृक्षहरूलाई २७६	शील विशुद्धिको निमित्त भगवानको धर्ममा वस्तु भएको हो १००
शाला थियो १८	शीलसम्पदाद्वारा ९३
शाश्वत हो ४८	शुद्धजीवी गृही श्रावकहरू २०
शिक्षापद २६८, २६९, ३४५, (= नियम) प्रज्ञापन गर्ने छु ३४५	

शुभकृत्स्ना १११	श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएको हुन्छ
शुक्ल ११३, कर्म १०९, १११, कर्म छ १०८, कर्म र शुक्ल- विपाकी कर्म १११ कर्म र शुक्लविपाकी कर्म हो ११३, विपाकी १०८	२५६ श्रद्धारूपी धन ४२४ श्रद्धारूपी पानीले ४२२ श्रमण ब्राह्मण सहित २७५, २७६ श्रमण ब्राह्मणहरू ४७१, उर्ध्वदिशा ४०६
शुश्रुषा गरी ३९५	श्रमण परिषद्मा ९२, ९३
शून्यागार ९४, २८५	श्रमण प्रसाद १७०
शौक्ष भिक्षुहरू १२८	श्रमण प्रेम १७०
शोकपरिदेव १८६, दुःख १८३	श्रमण वा ब्राह्मणहरूले ४४४, ४४५, रूपलाई जान्दछन् ४५१, रूपलाई जान्दैनन् ४५०
शौण्ड ३७२	श्रमण-यक्ष १२९
शंका र उपशंका उठ्यो ७२	श्रमण शाक्यपुत्रहरूको निमित्त १८९, १९०
शंका र उपशंका हुनुपर्ने ठाउँमा तिमीमा शंका उत्पन्न भयो ७२	श्रमण शाक्यपुत्रहरूले १९०, सुन चाँदी स्वीकार्दैनन् १९०
शंकारहित १७९	श्रमण सहित ब्राह्मण प्रजा १७८
शंख कुष्ठी ४१७	श्रमणहरू कहाँ जाने काम छैन ३४९
षडाङ्ग सम्पन्न १२४	श्रमणहरूलाई विनीत पार्दछु ३०९ श्रमणहरूलाई विनीत पार्नु हुन्छ ३०९
श्र	
श्रमण गौतम कहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्नेछु ३२०	
श्रमण गौरव उत्पन्न गराइदिनु भयो १७०	

श्रामणेर गरेर ११७	सकृदागामीको प्रत्यवेक्षणाज्ञान
श्रुतरूपी धन ४२४	३३८
श्रुतवान् (= विद्वान) आर्य-श्रावक	सङ्गणिकता ३४४
४४७	सङ्गायनमा सम्मिलित हुनुहुन्थ्यो
श्रृंगार गर्न लगाई ८८	३२८
श्रेष्ठ छु ४४४, ४४५	सङ्गभेद गरेको कुरालाई लिएर
श्रेष्ठी कुलमा २०६	३५३
श्रोतद्वारा शब्द सुनेर ४५७	सङ्गलाई विहार दान दिनु अग्र हो
श्रोतविज्ञानलाई पनि जान्दछ ४५७	२४०
श्रोतविज्ञेय शब्दहरू छन् ११	सङ्गलाई स्वस्थ राख्नको निमित्त
श्रोतले शब्द सुन्दा ९	३४५
श्रोतसंस्पर्शजन्य-वेदना ९	सञ्चो छैन ३४२
	सठता १३१
स	सठ हुन्छ २९९
	सठ हुन्न ३०३
स्व-अर्थ १२५, १२६, अनुप्राप्त	सठपुरुष चाहिं टेढो जान्छ ३१८
गरेका १२५	सडकबाट सडक ६४
संकल्प परिपूर्ण २९४	सन्तचित्तस्स भिक्खुनो १२५
सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन	सप्तधनहरू हुन्छन् ४२५
३००, ३०१	सप्तरत्नहरू जडित १९८
सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ	सन्तर्पित २२०, २२२
२९४, २९५	सन्तर्पित गरी सन्तुष्ट गराए ३९
सत्कायदृष्टि ४३४, संयोजन १९५,	सन्तर्पित र सम्प्रवारित गरी २३८
४१६	सत्वहरूद्वारा भोग गरिने ११, १२
सङ्कलिद्वाभा ४६	१३, १४, १५

सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँछ ७१	सम्प्रलाप पनि म जान्दछु ६२
सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँदैन ७१	सम्प्रवारित २२०, २२२
सतिपट्टान भावना ११९, १३६, गर्न उपदेश दिनुभयो ४०९	सप्रज्ञप्तिक हुनुहुन्छ २६७
सतिपट्टानहरू १३१	सम्प्रज्ञानी भई ३३६, ४१५, ४१६
सन्तुष्ट हुन्छ २९४	सर्वप्रथम राजगृहमा आउनु भएको बेलामा २३२
सन्तुष्ट हुन्न ३००	सम्बहुलजीवी २९७, ३०२
सन्तुष्टिताको ३४४	सवैका सवै व्यवहार समुच्छेद हुन्छन् १६९, १७०
सन्दर्शित ९०, ९४, २२१, २२३, २७०, ४३४	सवै ठाउँमा ३३७
सदा जागरमानानं २३३	सम्बोधि प्रदान गर्छ २४५, २४७
सदृश छु ४४४, ४४५	सम्यक्दृष्टि २४७, क हुन त ६८
सद्वेष २७	सम्यक्स्मृति २४७
सद्धर्म ३४६, स्थिरताको निमित्त ३४५	सम्यक् रूपले जानी १२६
सनको वस्त्र पनि लगाउँछ २९३	सम्यक्वाचा २४७
स्वप्न जस्तै १६६	सम्यक्समाधि २४७
स्वप्न देख्छ १६६	सम्यक्संकल्प २४७
सर्प २४०, आयो ३५८	समथविनय ३४६
सर्पको टोकाइबाट बचे ३५८	समय १८, पवदन्ति एत्थाति समयप्पवादक १८
सम्पन्न कुशल ३, २१, २२, २३, २४, २५, ३६, ३७	समय-प्रवादक १७, १८, १९, एक शालक (नामक) १९
सम्प्रतिष्ठित ९०, ९४, २२१, २२३, २७०, ४३४	समय समयमा आउँदथे ८४
सम्परायिक आस्रवहरू ३४५	समयमा छुट्टि दिने ४०१
	समाधिज प्रीति-सुख १२

समुच्छेद गर्नको निमित्त १५६	साँढे बाह्रशय ८१, ९१
समुच्छेदविमुक्ति ४४८, ४४९	साँढे बाह्रशय गोपालकहरूलाई
समुत्तेजित ९०, २७०, ४३४	आज्ञा दिए २२२
समुत्थान ३२, ३४, हुन्छ २६,	साँढे बाह्रशय भखारीहरू २०६
हुन्छन् २५	साँढे बाह्रशय महान भिक्षुसङ्घका
समुत्थान कहाँवाट हुन्छ ३०	साथ ८९
समुत्थान पनि बताएको छ ३२	सात जोताई बराबर ९९
समुदय ४३३, लाई प्रसव भनी	सातवटा जोताई बराबर होस्
१२६	२०४
स-मोह २७	सातवटा हलोको जोताई भएर
सम्मोदन गरी ११	जान्थ्यो २०७
सम्मोदन गरे २६५	सातजना शैक्षहरूले १२५
सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरी २६२	सात महीनामै ३१७
स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी	सात वर्षमा ३१६
३१६, ३१७, ३२०	७ वर्षीय नातिनी विशाखालाई २०९
स्वयं प्रत्यक्षीकरण गरी बताउनु	स्वार्थ भएसम्म मात्र साथ दिन्छ
सक्नु हुन्न २६२	३७९
सयनासनको प्रबन्ध गरी २४०	सांदृष्टिक निर्जरता हो २६०
सराग २७	सांदृष्टिक निर्जरताहरू २५९
सविचारयुक्त ३३	स्यानो दूधे बालकको चित्तारम्मण
सवतिर्क सविचारयुक्त ११	२४
साँभ परिस्वयो ३७३	सामञ्जस्यं ४५१
साठी (६०) वटा २३३	सामान्यर्थ ४५१
साथीवटा विहारहरू २३८	सामुक्कसिका ४३३, धम्मदेसना
साठीवटा विहारहरू तयार पारे	१७९
२३७	

सार १४४, त्व प्राप्त ३०७, ३०९,

हुन्छ ३०८, ३१०

सारै जाडो छ ३७३

सारै गर्मी छ ३७३

स्याल जस्तो अकृतज्ञ नभई ३५५

स्याल भएर जन्मिनु भएको थियो

३५४

सालोहित ज्ञातिहरूले २७४

सावदच हुन् कि निरवदच हुन्

३३३, ३३६

साहस-असाहसपूर्वक २४८

साहस र असाहसपूर्वक भोगको

खोजी गरी २५२

साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ

२४८

साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी

२४७

साक्षात्कार गर्दै २५६

सिकर्मी नाइके १, ५

सिद्धहरू बाँधी ९६, १०२

सिद्धहरूमा २०७

सिपाही २१५, हरू ५९

सिंह मुख १४५

सिंह जस्तै १२९

सिंहनाद ३२२, गरी ३२२

सिंह भएर जन्मिनु भएको थियो

३५४

सिंहशय्यामा लेट्नु भयो ९४

सुख ८, १५, १६, इन्द्रिय ८, दुःख

मिसिएको व्यापादयुक्त

११२, दुःखमा समान रहने

३८३, पूर्वक बस्ने १२,

वाट बञ्चित हुन ३७७,

भन्दा सुन्दरतर ११, १२,

१३, १४, १५, वेदना ६,

७, वेदनाका कुरा २, वेद-

नाको विषय ७, वेदनाको

विषय हो भनी ६, वेदना-

लाई १५, वेदनीय चक्षु-

विज्ञान ४५६, सौमनस्य

यही नै हो ११, १२, १३,

१५

सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ७८

सुखी र स्वस्थ पार्छ २४७, २४८,

२४९, २५०, २५२, २५४

सुघर पारी ८६

सुगति दुर्गतिमा ३०८

सुगत शास्ताले ३७३, ३८७, फेरी

यस्तो भन्नुभयो ३३६,

३८२

सुगति स्वर्गलोकमा ९३	सुविमुत्तचित्तो १२४
सुन्दरतर १३, १४, १५	सुविमुक्त प्रज्ञा १२४
सुदस्सं वज्जं अञ्जेसं २१०	सुहृदमित्र ३८२
सुन चाँदी अनुरूप छैन १८९, १९०	सुहृद मित्र भनी चिन्तुपर्छ ३८३, ३८५
सुन चाँदी ग्रहण गर्नु हुन्न १८७	सूर्यलाई नमस्कार गर्छ २९८
सुन चाँदी प्रतिग्रहण गर्दैनन् १९०	सेठको छोरा भई जन्मेका थिए
सुन चाँदीबाट दूर छन् १८९, १९०	४२६
सुन चाँदी स्वीकार्छन् १८७	सेनाकथा २८३
सुन चाँदी स्वीकार्नु पर्छ १९१	सेनापतिले १३५
सुन चाँदी स्वीकार्दैनन् १८९	सोण्ड ३७२
सुन चाँदीहरू छाडेर प्रव्रजित हुन्छन् १८९	सोभो पुरुषलाई म उपदेश गर्छु ३१८
सुपिनकूपमा १६६	१६ वर्षको उमेरमा ३२५
सुपोष्यतामा १६६	स्रोतापत्ति फल पाउने थिए होलान्
सुपोष्यता ३४४	१३५
सुभरताको ३४४	स्रोतापत्तिफल प्राप्त गरे २१०, ४२२
सुभाषित ९	स्रोतापत्तिफल प्राप्त हुने १९६
सुरा ३६७, धूर्त ३७६, मेरय ३६७, ३६८, ३८१, पान गर्छ	स्रोतापत्तिफल प्राप्त गर्न नसकेका हुन् १३६
३७७, पान गर्ने ३७६	स्रोतापत्तिफलमा २८, प्रतिष्ठित भएर ४२३
सुलपित ९	स्रोतापत्तिफललाई २८
सुवर्ण-दुर्वर्ण ३०९	
सुवर्णमय छ १४३	
सुवर्णहरू निक्षेप गरेका छन् १९०	

स्रोतापत्तिफल साक्षात्कार गरे २१०
 स्रोतापत्ति मार्गसम्मलाई २८
 स्रोतापत्ति हुने थिए होलान् १३६
 स्रोतापन्नको प्रत्यवेक्षणा ज्ञान ३३८
 स्रोतापन्न थिए ३४८
 स्रोतापन्न भई ४३४
 स्रोतापन्ना थिइन् ३४८
 सौमनस्य इन्द्रिय ८
 सौमनस्य स्थानीय धर्ममा ९
 सौमनस्य सहगत ज्ञान सम्प्रयुक्त
 असंस्कारिकचित्त ३४
 संकल्प २३
 संस्कारधातु विज्ञानको घर हो ४६३
 संस्कारधातुमा जो छन्द हो ४६४
 संस्कारबाट पनि विरक्त हुन्छ ४४७
 संस्कारलाई जान्दैनन् ४५०, ४५१
 संस्कृत बौद्ध साहित्यमा ४२९
 संग्राममा उत्साहित हुन्छ २२८,
 २२९
 संगायनाकारक स्थविरहरूले २४२
 संयोजन १२६, १५२, १५३, १५५,
 १५६, १५९, हो १५८
 संयोजनको हेतुले गर्दा १५७, १५८
 संयोजनहरूको हेतुले १५६
 संयोजनहरूलाई १५५, क्षय गरी
 ४३४

संक्लिष्ट र परिशुद्ध हुन सकिन्छ
 ४३
 संक्लिष्टाभा ५२, ५३, छन् कि ५१
 संवरविनय ३४६
 संविभाजन र पुण्यादि गर्छ २४८,
 २५२
 संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ
 २४९, २५१, २५५
 संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन २४८,
 २४९, २५०, २५४
 संसर्ग भएको हुन्छ ४६६
 संसर्ग भएको हुन्न ४६६
 संज्ञा छ न संज्ञा छैन १४
 संज्ञाधातु विज्ञानको घर हो ४६२
 संज्ञाधातुमा जो छन्द हो ४६४
 संज्ञाबाट पनि विरक्त हुन्छ ४४७
 संज्ञालाई अन्त गरी १३
 संज्ञालाई जान्दछन् ४५१
 संज्ञालाई जान्दैनन् ४५०
 संज्ञावेदयितनिरोध १५, भन्दछन्
 १५
 संज्ञावेदयित निरोधसुख २, १५,
 लाई १६
 संज्ञासमुत्थान हो ३२, ३४

ह	हित र सुख हुन्छ ३६६
हजार रुपैयाँको एउटा थैली २०३	हिरण्य दिइराखको हुन्छन् २२३
हस्ती १४५	हिरण्यहरू चाहिंदा १९७
हस्तीमुख १४५	हिम श्रृंखलाहरू १४३
हम्मिय २३७	हीन २४५, छु ४४४, ४४५
हरियो घाँस नभएको ठाउामा १७८	होचो आसन लिई २८९
हलिद् ९६	होहल्ला २६१, २७८
हलेदो हो ९६	
हलो जोत्थ्यो २०७	क्ष, ज्ञ
हाँस्छ २४	क्षत्री परिषद्मा ९२, ९३
हाड १६२	क्षमा गर्नुहोस् ३१६
हात खुट्टा चञ्चलपन देखिन्नथ्यो	क्षमनीय र यापनीय छ १९४,
१२१	४१५
हात खुट्टा धुनको लागि ८७	क्षीर भोजन २९६
हात चाटेर खाने २९२	क्षीणास्रव १२५
हात्ती १९७, २१५, जस्तै १२९	क्षीणास्रवी १२७
हास्ने मात्र २४	ज्ञात्यार्थचर्या १२३
हाल बुद्ध उत्पन्न भएको बेलामा	ज्ञान प्रदान गर्छ २४७
२०५	ज्ञानचक्षुले हेर्नुभयो ४३२

गाथा-सूची

अक्खित्थियो वारुणो नच्चगीतं ३७४	कतस्स पतिचयो नत्थि १२५
अक्खेहि दिव्वन्ति सुरं पिवन्ति ३७४	चक्खुमा विसमानीव ४३६
अञ्जदत्थु हरो मित्तो ३७८, ३८२	चतुत्थं च निधापेय्य ३८७
अतिसीतं अति उण्हं ३७५	चतुधा विभेज भोगे ३८७
अत्थक्खायी च यो मित्तो ३८७	छन्दा दोसा भया मोहा ३६६
अनुप्पियं च यो आह ३८२	ततो वातातपो घोरो २३९
आपूरति यसो तस्स ३६६	तस्स सम्मा विमुत्तस्स १२५
अस्मा लोका परम्हा च ३७४	ददेय्य उजुभूतेसु २३९
आरका परिवज्जेय्य ३८२	दानं च पेय्यवज्जं च ४०५
उद्धानको अनलसो ४०५	दासकम्मकरा हेट्ठा ४०५
उदकमिव इणं विगाहति ३७५	दिवा सोप्पं पारिचरिया अकाले ३७४
उपकारो च यो मित्तो ३८७	न दिवा सोप्पसीलेन ३७५
उस्सूरसेय्या परदारसेवना ३७४	नानादिसा नमस्सन्तं ३५१
एकेन भोगे भुञ्जेय्य ३८७	निहीयति यसो तस्स ३६६
एते अमित्ते चत्तारो ३८२	निहीयते कालपक्खे व चन्दो ३७४
एवं वासट्ठ जानाहि १५१	नेता विनेता अनुनेता ४०५
ओकं पहाय अनिकेतसारी ४६१, ४६८	पच्छिमे च भवेदानि ३५०
	पण्डितो जीव्लोक्स्मिं ४३६
	परदारगमनञ्चेव ३६३

पाणातिपातो अदिन्नादानं ३६३
 पापमित्तो पापसखो ३७४
 पापा च मित्ता सुकदरियता च
 ३७४

पुत्तद्वारा दिसा पच्छा ४०५
 पुत्तो सिङ्गालको नाम ३५१
 भयस्स किच्चं करोति ३७८
 भोगे संहरमानस्स ३८७
 भोगो सन्निचयं यन्ति ३८७
 माता पिता दिसा पुब्बा
 यो च अत्थेसु जातेसु ३७३

योध सीतं च उण्हं च ३७६
 यो हि कोचि मनुस्सेसु १५१
 लेणत्थं च सुखत्थं च २३९
 वाणिजो सो न ब्राह्मणो १५१
 विहारदानं सङ्गस्स २३९
 विहारे कारये रम्मे २३९
 सद्धाधनं सीलधनं ४२४
 समानत्तता च धम्मेसु ४०५
 सरीसपे च भक्से २३९
 सीतं उण्हं पटिहन्ति २३९
 होति पानसखा नाम ३७३